

ВАСИЛЬ
БИКОВ

МЕРТВЫМ
НЕ
БОЛИТЬ

ЄДНАННЯ

Серія заснована 1983 року

ВАСИЛЬ
БИКОВ

МЕРТВИМ
НЕ
БОЛИТЬ

РОМАН, ПОВІСТІ

Переклала з білоруської *Тетяна Кобржицька*

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1990

До книги народного письменника Білорусії, лауреата Державної і Ленінської премій, Героя Соціалістичної Праці увійшли роман «Мертвим не болить», повісті «У тумані», «Облава».

Роман «Мертвим не болить» — найбільш автобіографічний твір письменника, тематично пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни на Кіровоградщині. Повісті «У тумані» і «Облава» — найновіші твори письменника. У повісті «У тумані» розповідається про події перших місяців фашистської окупації нашої Батьківщини. Повість «Облава» звучить як реквієм над жертвами сталінських репресій трагічної епохи розкуркулення.

Усі три твори пройняті глибоким психологізмом, їм притаманна гострота сюжету і безстрашна правда.

В книгу народного писателя Белоруссии, лауреата Государственной и Ленинской премий, Героя Социалистического Труда вошли роман «Мертвым не больно», повести «В тумане», «Облава».

Роман «Мертвым не больно» — наиболее автобиографическое произведение писателя, тематически связанное с событиями Великой Отечественной войны на Кировоградщине. Повести «В тумане» и «Облава» — новейшие произведения писателя. В повести «В тумане» рассказывается о событиях первых месяцев фашистской оккупации нашей Родины. Повесть «Облава» звучит как реквием по жертвам сталинских репрессий трагической эпохи раскулачивания.

Все три произведения проникнуты глубоким психологизмом, им присуща острота сюжета и бесстрашная правда.

Передмова Т. В. Кобржицької

Редактор Г. П. Єрмоєнко

4702120201—166
Б _____ 166.90
М 205(04)—90

ISBN 5-308-00709-8

© «Мастацкая літаратура», 1982.
© «Польмя», 1987, № 5.
© «Польмя», 1989, № 1.
© Передмова, український
переклад, художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1990.

МІСТ ІЗ МИНУЛОГО В МАЙБУТНЄ

На Україні багато шанувальників таланту Василя Бикова. Щиро, сердечно любить свого українського читача і білоруський письменник. Неодноразово висловлював він своє захоплення генієм українського народу, виявляв глибоку повагу до його історичної минувшини, віру в натхнення його прийдешнє. «Светлай вам будучыні — на вякі!» — звертається до українців Василь Биков. «Як і завжди, коли моя нова книга виходить мовою братнього українського народу, мене переповнює почуття великої відповідальності за те, що висловив у ній, за те, як це вдалося зробити. Бо дуже хочеться, щоб зрозуміли в усьому...» — зізнається письменник.

Україну Василь Володимирович сприйняв не тільки розумом, але й серцем, бо українські стежки вписалися в його біографію, закарбувалися в його житті назавжди. Досі прийнято було вважати, що Велика Вітчизняна війна вихопила Бикова з осередку студентів художнього училища, що прийшов він на поле бою мало не з інтелігентським увявленням про обов'язкову перемогу добра над злом. Насправді про своє довоєнне життя Василь Биков міг би сказати словами Кобзаря: «І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не жаль моєї долі молодой...» «Добре згадувати про приємне, — каже Василь Володимирович. — Ось Твардовський не любив своєї молодості. Він не любив згадувати про юнацтво, а я — про дитинство...» Найтяжчими спогадами оповиті тридцяті роки. «Чи не в 32-му році це було? Щовечора ходить батько на сільські збори. Збори, збори до ранку. Ми ще спимо, та я чую і раптом прокидаюся від того, що голосить мати. Я в дитинстві був дуже чутливий до її настрою: як добре було, коли вона весела... А коли настрій її погіршувався, — я це завжди відчував, реагував, як барометр, — відразу це відбивалося і на моєму настрої. Так ось раптом плаче мама. Такого не було ніколи, навіть коли щось між нею та батьком і відбувалося, вона просто мовчала. А тут — давиться сльозами, ридма ридає. Я, пам'ятаю, прокинувся, підхопився. Виявляється, вчора організували колгосп, і сьогодні, значить, вранці приїхали та із засіків, із кадібців, із комори забрали все насіння. А це приблизно був березень, скоро сіяти. І чим дітей годувати, що самим їсти? Сидить батько похнюпившись. Ну ось із цього і почалося.. Іли, але що? Трохи бульби було, замішували з травою. І так харчувались протягом багатьох років. Земля неродюча, урожаї погані. Батько ж із мамою працювали щодня. А приносив батько на трудовні півмішка. Це все, що він заробляв за рік. А ще ж поставки, податки... Пам'ятаю: батько розвиває пута, кінські пута розкручує, тому що здавати треба було куделю...»

Розтривожена пам'ять Василя Володимировича вихолоє з тих давніх років ще один не менш значущий і трагічний епізод: «Сім'ї вивозили, цілі родини, пригаду, це було восени. І ось хлопчик, з яким я вчився, не пішов до школи, я пішов його провести. Їх там садять на підводи, він і каже: «А зі станції ми поїдемо поїздом». І мені зробилося так заздрісно, чому це мого батька не розкуркулили. Я б також поїздом поїхав!. Так хотілося чогось незнаного, радісного, бо дома що? Повернешся ввечері зі школи, темно, гасничка на столі ледь блимає. І взуття немає, і одягнути нічого. Латані-перелатані штани. Ось воно, те дитинство». Кінець тридцятих років таки приніс Василю Бикову кілька місяців радісного навчання в художньому училищі. Але, як розповідає він сам, «у 1940 році відмінили стипендію, постановили

платити за навчання. Спробував протриматися на випадкових заробітках, маловав вівиски і т. ін., але ні, довелося повернутися в село. Через деякий час знов подався в світ, на цей раз — у фабзайці. Знов до Вітебська. Провчився зиму, весну, набув професії бетоняра, арматурника. Послали на Україну, в Шостку».

Саме тут, на українській землі, зробив Василь Биков свої перші кроки трудового самостійного життя. Лише перші кроки, бо невдовзі наші народи обпекла новим, ще не звіданим боєм Велика Вітчизняна війна. Сімнадцятирічний хлопець з Білорусії разом з усім місцевим населенням копав протитанкові рови, допомагав на оборонних роботах; потрапив він до армійського інженерного батальйону. Василь Биков захищав Україну від гітлерівського нашествия в перші місяці війни, він прийшов на її землю знову, визволивши Саратов, Воронеж, Сталінград. У січні 1944 року В. Биков брав участь у визволенні від фашистського ярма сіл і містечок степової України. Лейтенантом на передньому краю військ Другого Українського фронту Василь Биков відбивав танкові атаки на засніжених кукурудзяних полях під Кіровоградом. Це тут його було тяжко поранено. Це звідси його мама одержала похоронку на сина, помилок, на щастя. Це тут, під Северинкою, на обеліску над братською могилою викарбувано — теж помилок, на щастя, — ім'я Василя Бикова.

Роман «Мертвим не болять», мабуть, найбільш автобіографічний твір письменника, що вийшов з-під його пера ще чверть століття тому. Довгий час замовчувався або шельмувався цей трагічно-правдивий твір. Російський переклад роману побачив світ у «Новом мире» в 1966 році, ще за славних часів редагування часопису О. Твардовським. В українському перекладі твір виходить тільки тепер. У романі зображено сторінки війни, які пов'язані з трагічними боями під Кіровоградом, і всім тим, що довелося пережити і побачити їхньому безпосередньому учасникові Василю Бикову: героїчну самовідданість, бойову звитягу, силу людяності — і підлість, обмеженість, кар'єризм, бездушність і бездуховність. І смерть. Герою роману поталанило: він усе-таки залишився живий. У творі «Мертвим не болять» є рядки подяки за чудом врятоване життя — долі, золотим рукам лікарів і щирості простої української селянки з Кіровоградщини. «...Найперше кланяюся, — пише автор, — тітці Марії. Це вона, самотня, похилого віку селянка не дала мені зійти кров'ю і замерзнути. Її руки найперше затримали в мені вбогі рештки життя, хоч це було непросто і майже безнадійно.»

Василь Биков вижив у тій пекельній війні, щоб з не меншою мужністю жити і працювати в мирний час. Гіркий досвід воєнного лихоліття водив пером письменника, коли він писав усі свої твори. Бо вважав, що книжки про минулу війну повинні дати нам «нагальний, якого не можна відкласти, життєво необхідний, дуже потрібний, настійний, пекучий урок», перекидаючи місто у майбутнє, вони «застерігають від безлічі помилок у споконвічній боротьбі зі злом».

У одному своєму інтерв'ю В. Биков зазначав, що він як письменник виходить «у своїй прозі з найелементарнішої тези Толстого, яка, якщо її дещо перефразувати, така: про війну, якою б трудною вона не була, треба писати правду, причому всю правду, якою б вона не була гіркою. Правда в гуманістичному мистецтві завжди однозначна і несе людяну тільки добро».

Однак правда потребує сміливості не тільки від того, хто її виголошує, але й від тих, кому вона адресована, кому належить її вислухати і прочитати. Сьогодні ми з боєм констатуємо, що протягом довгих десятиліть наш народ відчували реально сприймати дійсність. Масове одурманення людей щодо вчорашнього і сьогоднішнього дня підсолоджувалося обіцянками давно вимріяного народом щасливого соціального майбуття.

Виховання нової свідомості, нового післявоєнного почуття патріотизму здійснювалося примусово-оперативно. Помилково-неправильними були і фор-

ми, і методи, і наслідки такої роботи. Щодо письменницької праці, то мужність, принциповість у показі трагізму війни трактувалися як прямий вияв антипатріотичності. Особливі проблеми виникали у зв'язку з цим у возз'єднанні перед самою війною з Радянською державою землях Західної України та Західної Білорусії. Василь Володимирович у післявоєнні роки жив у старовинному і дуже гарному західнобілоруському місті Гродні. Частина населення міста, що була особливо наелектризована догматизмом, не хотіла сприймати правдивого слова письменника, всілякими способами створюючи атмосферу конфронтації і відчуження. Ще й офіційні вказівки на це скеровували. Ще й центральна преса гвалтовно змагалася з «окопною правдою» і Бикова, і Бакланова, і Симонова, і Бондарева, та не тільки прозаїків, але й поетів. Віктор Астаф'єв у день сорокаріччя Перемоги з гіркою іронією згадував у «Правде», як точка зору їх, «окопних письменників», зневажливо проголошувалася тоді «кочкой зрення», більш того, «зубодробительная» критика позицію «окопників» трактувала не більш і не менш як ідеологічну диверсію.

Для того, щоб бути вірними правді, зазначимо, що білоруська критика в тій ганебній кампанії участі не брала, літературознавчі відгуки в республіці були позитивними. Але ж давно відома стара, як світ, істина: немає пророка в своїй вітчизні. І Биков, правдолюбець і совість народу, сприймався окремими його представниками як особистий ворог, бо не міг поступитися заради тимчасової згоди своїми переконаннями, своїм письменницьким кредо. Його непохитність трактувалася як ворожа затягість. Биков мужньо протистояв натиску. А тут іще шпильчими зміями підповзали чутки-плітки: «Скільки ж можна про війну? Що, більш нічого не знає? Самовичерпується, випикується, а письменник без теми — ніщо! Усе, кінець йому, крапка».

Масове прозріння відбувається не скоро. Та й гої розраховувати на його стовідсотковість. Проте навіть ті освічені і всезнаючі, що шельмували і Бикова, і його однодумців, побратимів по перу, сьогодні змушені визнати, що тепер слова «окопна правда» сприймаються тільки в єдиному, високому їхньому смислі.

З появою роману «Мертвим не болить» частина читацької інтелігенції відчула, що Твардовський не випадково розпочав 1966 рік саме цим твором. Очевидно, що публікацією биковського роману редактор «Нового мира» хотів висловити протест проти певних спроб реабілітації Сталіна, що вже почали назрівати в країні.

Той, хто добре обізнаний з творами білоруського письменника, безумовно, знає, що антисталінської тематики в її безпосередньому вияві у Бикова нема. Ідеться про глибинне філософське наповнення його творів. І тут, мабуть, доречним буде нагадати, що чимало творів написано в Бикова у формі своєрідних притч. Елементи притчевості не тільки організують твір композиційно, вони виводять на перший план те, що не є рушійною силою розвитку подій у творі, втілюючи таким чином художнє надзавдання, виражають мистецтво відтворення биковського гуманізму.

Своєрідність художнього письма Василя Бикова ще й у тому, що дидактика чи, можна навіть сказати, тенденція ніколи в його творах не мали місця. Автор не допускає однозначних трактувань героїв, а це виказує в ньому не тільки висоту майстерності, але й знов-таки силу духу.

Биковська безпощадність до самого себе і до своїх читачів обумовлена одним — вірністю правді, яка довгий час в умовах нашої дійсності дорівнювала мужності. Роман «Мертвим не болить» є зразком саме такої безкомпромісної мужності.

У творі автор здійснює ретроспекцію з 60-х років у воєнні. Читаючи твір у дев'яності роки, ми знову відчуваємо актуальність стривоженої думки письменника про те, що стало сьогодні для усієї земної кулі проблемою помер один. Чи вдасться людству, а в тому числі і нашій країні, остаточно

засвоїти уроки минулої війни, «смертельної битви з найбільшою неправдою й несправедливістю, що їх будь-коли народжувала земля»? Бо «свобода і мир — занадто слабенькі деревця, щоб їх можна було виростити без загально-го клопоту усієї тримільярдної сім'ї». Бо якщо «знехтуємо цим уроком, не візьмемо його до уваги — може статися земля катастрофа».

Повністю накладається на наші дні і тодішній роздум Василя Бикова про шляхи демократизації нашого суспільства, і той пафос роману, що скерований проти диктату у будь-якому його вираженні, проти пристосуванства, проти тих, що не втрачають надії на поворот до минулого, і тих, у кого занадто глибоко живе ганебна принизлива рабська мораль: коли б чого не вийшло. «Бо поки одні будуть тішитися підлою надією, що випливають наверх, в інших буде жити страх. Буде ховатися, таїтися, щоб коли-небудь узяти гору...» Слова Горбатюка: «Розпустили народ! Демократію розвели! Досвідчених працівників ганьбите. Чекайте! Допече—покличете!» — звучать як лейтмотив у виступах і вчинках сьогоднішніх ворогів перебудови.

Зіставлення різних часових вимірів знаходимо і в творі Василя Бикова, що розпочав, можна сказати, новий період у творчості письменника — повісті «Знак бід», якій теж довелося пройти через численні перипетії, що їх охоче організовували бібліотечні діячі (через те особливо хочеться наголосити, що автора за цей твір було удостоєно високого звання лауреата Ленінської премії). Уперше в творчості Бикова воєнні події були широко поєднані з подіями попередніх років. І чи не вперше в нашій вітчизняній літературі Биков дослідив деякі суттєві взаємозв'язки, конкретну залежність реалій воєнного часу від подій не лише 1937 року (про це відверто було сказано в «Живих і мертвих» К. Симонова), а й від подій більш давніх — перших кроків встановлення Радянської влади, адміністративно-волевих заходів колективізації.

З появою повісті «Знак бід» і всіх наступних стає очевидно визначальна ознака биковських творів, коригується їхнє літературознавче трактування. На жаль, мусимо визнати, що досі, відносячи Бикова тільки до воєнних письменників, ми помилялися, бо надто звужено розуміли ідейно-тематичний діапазон його творчості. Так, він настійливо писав про війну, але при цьому керувався не тільки бажанням сказати про неї всю правду, але й надзавданням, суть якого можна визначити змістовним поняттям гуманізм. Нові твори письменника висвітлюють, увиразнюють гуманістичний пафос усього, що вийшло з-під його пера. Бо все писалося ним в ім'я людини, проти якої скерована була нелюдська, звіряча сила фашизму. У пізніших творах під захист свого слова письменник бере тих же героїв, але бореться за їхнє право на існування з іншим жахливим явищем — порядками і законами, запровадженими Сталіним, сталінізмом як системою. Василь Биков сміливо вніс у мистецтво цю паралель — Гітлер і Сталін, не в прямому, звичайно, вираженні, а через філософський підтекст.

Биков настійливо висвітлює нові аспекти гуманізму. Згадаємо, для прикладу, широковідому його повість «Сотников». Деякі літературознавці ще й досі сперечаються, чи зрадником намалював свого героя Рибак автор, і побутує поширене твердження, що Рибак таки зрадник. Василь Биков не втручається в дискусію, істина ж розкривається лише при ознайомленні з усім його творчим доробком.

У повісті «Кар'єр» образ Володі Кислицина так шокував критиків, що відносно авторського виправдання героя вони й досі не виказали відверто своєї думки. Услід за автором ми, читачі, жахаємося тих нелюдських тортур, яких довелося зазнати молодому хлопчині. Усім тим, хто вихований на категорично-принциповому, автоматичному «так» або «ні», нелегко сприйняти несподіване рішення автора. Але, зважуючи обставини і розумом, і серцем, не можна не погодитися із старим залізничником, устами якого Биков вислов-

лює своє ставлення до образу Кислицина. Причому цей залізничник був у самісінькій гущі подій, саме він здійснив найбільше сміливих учинків, був справжнім героєм, і в той же час перед лицем смерті, яку приймають усі члени підпілля, він залишився щиросердним до бідного зморданого хлопця, який видав їх, не маючи сил знести катування, щиросердним, врівноваженим, по-народному мудрим, усерозуміючим і добрим, а найкраще могло б його охарактеризувати одне слово — лю д я н и м.

У останніх творах Бикова пошуки загальної і національної ознаки гуманізму активно поєднуються з дослідженням власне білоруських його підвалин.

Мистецькі знахідки письменника в створенні національного характеру стають справжнім відкриттям. Саме так сприймаються образи Сущені, Федора Ровби. У них — втілення народного ідеалу, народної душі, кришталево чистого сумління, що формувалося протягом століть.

Чимало особистого чи, точніше, родинного досвіду закладено в сюжети повістей «У тумані» «Облава». Так, в «Облаві» знаходимо елементи біографії батька письменника, головні герої носять імена його матері і діда.

Розповідь про долю кожного з героїв цих повістей — своєрідний екскурс у минулі 20-і, 30-і роки. Художньо ущільнена словесна тканина творів, однак, дає колосальний простір для думок. Це спрацьовує таким чином, що невеликі за обсягом повісті сприймаються як повнокровні романи.

Композиція повістей нагадує Дантові пекельні кола. І в той же час відчувається в них народна основа: замкнені кола біди, з яких немає виходу, які весь час звужуються, меншають, як саме життя, що неминуче обривається... «Куди іти?» — ось питання, що стоїть перед героями названих повістей, і звучить воно як гамлетівське «Бути чи не бути?»

У повісті «У тумані» троє основних героїв Сущеня, Войцик, Буров — самостійні, цікаві, повнокровні і різні характери. Як сам Бог правди в трьох іпостасях. Усім ходом розвитку подій, як в одній повісті, так і в другій, автор намагається з'ясувати, що ж найважливіше, що є вирішальним у житті: класові принципи, обставини, боротьба, людина? У повісті «У тумані» чіткої відповіді, здається, не можна знайти, бо все переплуталося, все мов у тумані, і на постріл Сущені хтось може зреагувати нерозважливо, от, мовляв, який він нерозумний. У повісті «Облава», найтрагічнішому творі В. Бикова, за долею героя вбачаємо долю цілого народу й ідея гуманізму, право людей на життя тут незаперечні. І для Сущені, і для Федора Ровби війна, боротьба не змогли стати ні їхньою професією, ні сутністю їхніх характерів. Увесь розвиток сюжету скерований на те, щоб висвітлити їхню людську прив'язаність до норм трудового життя, вони замішані на етиці мирного, спокійного, розважливого людинолюбства.

На типові обставини письменник накладає тонкий, точно продуманий, завжди індивідуалізований психологічний малюнок. Биков у своїх творах продумує все до найменших деталей. Психологізації героїв допомагають діалоги, услід за прямою мовою автор обов'язково простежує поведінку, вчинки героїв. Життя героїв, їх побут письменник зображує, відтворюючи предметне реалістичне оточення. Причому кожна конкретна реалія знов-таки використовується не випадково, бо призначена для поглиблення психологічного малюнка. Так, у повісті «У тумані» символи сімейного тепла контрастують із жорстокими обставинами воєнної дійсності. А як чудово виписаний хлопець у цій повісті! Небагато в нашому красному письменстві знайдемо творів, у яких би образ дитини був засобом психологізації героя. Тут образ дитини — своєрідна призма, через яку розкривається атмосфера сім'ї, образ, характер батька. У той же час присутність дитини у творі поглиблює трагізм усього, що відбувається. Бо в тумані не тільки сучасне, але й прийдешнє, майбутнє самого Гришечки, ім'я якого, очевидно, не випадково повторює ім'я шолохов-

ського Мелехова. А коли звернемо належну увагу ще й на таку деталь, що Анеля, жінка Сущені, увійшла до хати «уповільнено, ніби з ношею», то зрозуміємо, що під жорстокою кривавою зіркою війни може опинитися ще одна, чиста й невинна, поки що ненароджена дитяча душа. Так, зробивши лише кілька штрихів, Василь Биков піднімає напрочуд гірку і болючу тему трагічної долі дітей, на яких начебто, за словами Сталіна, батьківські провини не повинні були накладати ніяких відбитків. А всупереч цьому розривалися родинні зв'язки, культивувалося недовір'я, озлобленість, спотворювалися людські душі...

Говорячи про зростаючу заглибленість Бикова у сферу національного буття, не можна не відзначити, що письменник дедалі більше уваги приділяє описам природи Білорусії. Фарби, відтінки переважно одного тону, яким позначили життя несправедливість, голод, нестачі, війна. І лише зрідка серед пануючого настрою суму зустрічаємо яскраві фарби.

Проблематика, тематика, ідейна спрямованість «Облави», думається, знайде особливий відгук у читачів України. Бо ця несподівана повість Василя Бикова — про те, що хвилює сьогодні і український народ, — про сумлінного працелюбного селянина, про його любов до рідного краю, яку ми нарешті починаємо визнавати як вияв патріотизму, про те, як гвалтовно відривали споконвічного трудівника від рідної землі, про його гірке вигнання, нездійсненне повернення додому.

Філософська наповненість твору перегукується з центральними проблемами української класики, отож неминуче з'являються виразні асоціації. «Помагло щастям, як маревом», — читаємо в «Облаві» — і на думці М. Коцюбинський, його «*Fata morgana*». Болюче питання, що починає з новою силою звучати в устах Ровби: «Хто винуватий у тому? Може, він сам?.. Чи не винуватий ніхто?» — як відлуння франківського «Украденого щастя» І це не випадково. Бо історичні шляхи розвитку українського і білоруського народів спільні, близькі, подібні і перехрещуються не тільки в радощах, але і в болях.

У Білорусії «Облаву» за тональністю, за психологічною наповненістю сприйняли як реквієм над однією з незліченних жертв сталінізму, сприйняли як одну з найвиразніших художніх сторінок безконечного мартиролога рідної землі.

Герой «Облави» гине, а твір закінчується дуже емкою фразою: «Трясовина споконвіку вміла ховати свої тасмниці». Справді-таки, не все ще висвітлено, досліджено, з'ясовано. Як і не все розшифровано в неоднозначних творах білоруського прозаїка Василя Бикова.

Тетяна Кобржицька

МЕРТВЫМ НЕ БОЛИТЬ

РОМАН

Дзвонить телефон, і вона бере трубку.

Дванадцять чоловіків, обважніло налягаючи на відполіровану, широку, наче прилавок, стойку, затамовують віддих. Наші очі вп'ялися в її припудрене заклопотане обличчя. Ми прагнемо її погляду, який, відчуваемо, ось-ось повинен або розчарувати, або ошчасливити. Узагалі ми готові до всього, аби тільки щось певне. Найгірше в житті — непевність, вона одбирає волю до дії. Але жінка, ніби ухиляючись од відповіді, зосереджено ворухить тонкими підведеними брівками. Хвилина телефонної уваги, поспішливі записи в бланках, що лежать перед нею на склі; скупі на слово професійні перепити здаються надмірно довгими. Нарешті вона відриває од вуха трубку:

— Товариші, місць нема.

Над стойкою протягне, сумне зітхання. Розчарування на обличчях. Шерхіт підшов унизу.

— І не буде?

— Не можу сказати.

— Знову непевність? Шкода.

А готель фешенебельний, найкращий у місті. Вважай, у самому центрі. З окремими кімнатами. Кахлями у ваннах. Дзеркальною жовтизною паркету. По-царському широкими ліжками в номерах. У довжелезних, як на цілу вулицю, коридорах такі самі довжелезні м'які килимові доріжки. Поміж поверхами снує ліфт. Привітні жінки-покоївки першими вітаються з мешканцями. Таке запам'ятовується. Надто людині з провінції, яка раз на рік потрапляє сюди у службових справах. Щоправда, трохи лякає ціна. До грошей на відрядження змушений докладати ще й свої. Але таке буває не часто, можна собі дозволити й переплатити. Тим більш у річницю Перемоги. До того ж вибирати не випадає: в інших готелях давно вже немає жодного місця.

Ось тільки це чекання...

Навпроти за круглим столом вільне крісло, і я відходжу од стойки. Позаду тупцяє мій сусіда — лисий згорблений чоловік з «Известиями», — він стерегтиме чергу. А мені стояти вже важкувато: ние нога. Зрадник — новий протез — від першо-

го ж кроку огидно рипить. Сусіда позаду опускає газету. «Молодий, а — дивися! — каліка...» — напевно, думає він тепер. Я вже добре вгадую, що думають люди, помітивши моє каліцтво. І мені це, правду кажучи, досить-таки надокучило. Зі своєю невеселою долею я вже звикся. Справді, за всі ті роки всяке було. І намучився, і натерпівся... Так ще хотілося у м'яча грати, а став інвалідом. Мабуть, все-таки зарано. А людям не заборониш. Один подумає, та промовчить. А другий починає розпитувати.

Намагаюся ступати якомога рівніше. Здається, виходить непогано. У всякому разі, звично. Але ковзкий паркет, напевно, виказує мою скованість. Та ще нугряне рипіння протеза. Отой шахраюватий з вигляду майстер, який лагодив його мені сьогодні, сказав, що розходиться, обривається. Та щось не обривується. Молодий хлопець, що сидить біля столу в смугастому, як і в мене, піджаку, швиденько підібгав ноги:

— А ви б документи показали. Навіщо стовбичити в тій черзі?

Як і завжди, від чужого співчуття стає якось незручно, і я щось бурмочу винувато-невизрадне.

— Повинні знайти. Невже для інваліда війни не знайдеться одного місця!..

Він кидає це мені і з похмурим виглядом починає розглядати нігті. Я не дуже зграбно опускаюся в крісло. І звідки йому відомо, що я інвалід війни? А може, нещасний випадок? Порушення правил безпеки? Хоча, звичайно, видає вік. Молоді, вони визначають безпомилково. А старші за віком ще називають «молодий чоловік». Справді, з обличчя я моложавий. Це і вводить в оману. А молодих не ошукаєш. У таких справах вони меткі на око. Мабуть, крім моложавості, потрібне ще щось, чого ми не маємо. Що обминуло нас за нашої молодості.

Хлопець тим часом поводився так, ніби не помічав мене. Усі його емоції були приховані під маскою холоднуватої замкнутості. Але я відчуваю: він ставиться до мене приязно. Тільки приховує це. Так само як і своє зацікавлення. Чомусь у стосунках поміж чоловіками так ведеться. Нібито виявити свої почуття — слабкість.

А мені хлопець чимось до вподоби. Може, саме оцією незалежною замкнутістю, яка завжди спонукає думати про глибину і змістовність. Хоча молодість, напевне, більше приваблює відвертістю. Глибина і характер з'являються з роками, а молодих прикрашає щирість. А в хлопця зосереджений, не дуже схильний до щирості погляд. Він гарно підстрижений, акуратно зачесаний. На вилозі піджака синій емальований ромбик.

Зрозуміло, технічний вуз. Напевно, якийсь інженер, приїхав здалеку, в справах виробництва. Що має у житті? Очевидно, молоду дружину, малу дитину. Стандартну малогабаритну квартиру десь у новому кварталі. І, мабуть, найцікавішу в світі галузь — електроніку або радіотехніку. Тепер ця сфера — захоплення багатьох. На жаль, ми в такому віці займалися іншим. Зрештою, тому й залишилися в житті недоуками. А що вдієш — інший був час. Світ воював. Кожний мужчина вимірював свою вартість солдатською міркою. Артилерія, танки, авіація — думалося, це надовго. Скільки вони відібрали сили, заморозили здібностей...

Хлопець, мабуть, помітив мій погляд, і мою до нього приховану цікавість. Далі мовчати нам уже не випадало. Він витягає з кишені пачку «Шипки», легко і звично посуває її до мене:

— Курите?

— Ні, дякую.

— Кинули чи не починали?

— Колись почав. Та поранення перешкодило.

Він здивовано зиркнув на мої ноги, тоді довше дивився на груди. Я розумію його: який зв'язок, що спільного — нога і куриво? Але чи варто говорити ще й про поранення в груди, яке мало не обернулося для мене фіналом? До того ж хлопець чекає побачити на борті мого піджака планки нагород. Зрозуміло, він людина освічена, багато читав про війну і готовий вбачати в мені героя. Мабуть, тому, що надто часто доводилося мені це все пояснювати, тепер я мовчу. Хлопець запалює цигарку і круто повертається в кріслі. Біля адміністратора починається якесь пожвавлення. Чи не з'явилося щось?

Ні, здається, тривога безпідставна. До черги терплячих кандидатів у нічліжники намагається притертися якийсь простодушний дядько. Він у новій ватянці, з величезною валізою-скринією, повною сіткою батонів. Певно ж, із села. Ставати у хвіст черги дядько не має бажання, і він плечем та ліктем пробує втиснутися поміж товстуном із пакетом під пахвою і чоловіком у шкіряній куртці. Товстун запізнило піднімає тривогу:

— Куди лізете? Куди лізете? Де ви стояли?

— Ну, стояв. Ну! Авжеж! Якби не стояв... Стояв. Чи ж я брехати буду?

— Де? Покажіть, де ви стояли? — злісно пихкає на нього товстун.

Дядько, видно по всьому, ніде не стояв. Але він, хай там що, не хоче залишати місце, що так близько до адміністратора. До того ж він устиг просунути поміж чоловіками руку і вчепився

за нікельований ріжок стойки. Тепер дядька з місця не зрушити. Довготерпеливу чергу це обурює, і вона безліччю очей мовчки засуджує порушника готельної етики. З-поза стойки в конфлікт уступає жінка-адміністратор:

— Дядьку, а паспорт у вас є? — напрактикована, вона влучає в найдошкульніше місце.

Дядько прикидається глухуватим і перепитує:

— Що?

— Паспорт, кажу, у вас є?

Дядько, певно, розуміє всю складність свого становища і, мабуть, хоче виграти час. Тупцює, знизує плечима, сягає до кишені, зсовує на потилицю чорну кепку. Але відповідати, хочеш не хочеш, треба.

— Пашпорт? То це ж... Який пашпорт? Пашпорта нема.

— У нас суворий паспортний режим. Ми вас не можемо пустити.

Дядько вислуховує все це уважно. Голос адміністратора не сердитий, навіть співчутливий. Обману не може бути ніякого. І дядька це бентежить. На зморшкуватому його лобі рясно виступає піт. Хвилину він міркує. Руки від стойки, проте, не відриває. Про всяк випадок.

— Вам же чітко пояснили,— нервується гладун.— Ви що, не розумієте? Це нахабство!..

Однак, справді, скидалося на те, що дядько не розуміє. Чи, може, не хоче розуміти.

Тоді з черги до нього підскакує дуже рухливий, жвавий чоловік. Хвацьким поглядом готельного завсідника він уприпул оглядає дядька. Чорний цупкий плащ на його плечах шерхотить, як бляшаний.

— Я зараз йому поясню. Отак, громадяніне, трошки набік. Щоб не заважати на переході і таке інше... Ви ж перешкоджаєте. І ніякого документа у вас немає. Ви що ж гадаєте? Оно, гляньте, міліція. Та не туди дивитися— оно, біля швейцара. Бачите? Так ото ж! Варт доповісти, і... Розумієте?

Дядько заклопотано чуває щелепу, поглядає то на чоловіка в плащі, то на міліціонера біля входу і тихо виправдовується:

— Та я що?.. Я нічого. Я думав...

— А ви не думайте! Ви виконуйте. Закони треба виконувати. За порушення законів і порядку кримінальна відповідальність. Тобто суд, прокуратура. Як має бути, як пити дати...

З черги поблажливо споглядають балакуна і дядька. Це забавляє. Хто сам до себе всміхається. Бач, напускає туману! Напускає туману справді непогано. Видно, що спец у таких справах, бо дядько невдовзі бокує до виходу.

— Темний народ. Не розуміє,— сіпає плечем чоловік і спирається ліктями на стойку.— Лише одне і знає, щоб закон порушити... Доводиться пояснювати.

— Законник!..— уїдливо зітхає мій сусіда і випростує під столом ноги.

«Законник» зухвалим поглядом зверху вниз окидає адміністратора і налягає грудьми на стойку. Через хвилину він уже сипле там жартами, це виходить у нього легко і просто. Глянеш — здається, веселий чоловік! Не те що деякі: надулися, спохмурніли. Стоять біля стойки, ніби цей готель найважливіше в їхньому житті. А він, видно, з категорії тих, що ніде не пропадуть. Вони скрізь уміють підкотитися, запитати, домогтися. І все це так легко, що найзавзятіший бюрократ не встоїть. Найбільш знервована продавщиця чи касирка відразу лагідно заусміхаються до таких на їхні жарти. Головне — тон, хвацький, легкий, ненастирливий, без ніякої заклопотаності.

Мій сусіда, проте, іншої думки:

— Розвелося гидоти... Думаєте, це він так собі крутиться?

— А що?

— Також хоче поза чергою влізти. Хіба не видно?

Хто його знає... Може, й так. Хвилину я вглядаюся, як він там розпинається перед адміністратором. Але черга мовчить, нічого не підозрюючи, і я відвертаюся.

Сусіда відкинувся на спинку крісла:

— Пристосувалися, як мікроба до антибіотиків. Ні кримінальним кодексом, ні дружинниками, ні міліцією — нічим їх не візьмеш...

Так, либонь, воно і є. Але мені якось незручно з незнайомою людиною ганити того, кого зовсім не знаю. Хлопець, проте, присувається ближче до столу:

— Скажіть, ось ви воювали на війні. Що, і там так само було? Чи, може, там не дуже з такими панькалися?

Мабуть, справді на війні було трохи простіше. Підлість там була очевиднішою: перед смертю, відомо, маскуватися важенько. Але такі типи пристосовувалися й на війні. Хлопець з легкою недовірою вислуховує мене і раптом скидає свою маску відчуження:

— Заздрю я вам...

Це в нього вихопилося скоромовкою, зовсім по-хлоп'ячому і так природно, що не було ніякого сумніву в його щирості. І хоч я не вперше чую щось подібне, таки не можу не здивуватися: чому люди заздять? Чи розуміють вони те, що кажуть? Хлопець, однак, невдовзі пояснює:

— Ви коли вже робили щось, то на повну силу. Без криводушності. Коли вже били, то розмахнувшись — до обуха!

Частково так, але насправді все було набагато складніше. На війні не лицемірили, це правда. Але вдарити на повний розмах не завжди вдавалося. Були причини, які тримали за руку.

Мій сусіда курить, крізь дим поглядаючи на мене. Я ж мовчу. Мабуть, треба відповісти, але однією фразою не обійдеться. Потрібна довга розмова, яка тут не до місця.

2

У вестибюлі приглушений гомін. Хряпання дверей, раз по раз вдирається гуркіт машин з вулиці. По той бік величезного вікна весь час мелькали люди: молоді і старі, жінки, дівчата, хлопці, заклопотані, веселі — різні. Під вечір надворі потеплішало. Знявся вітер, липи розгорнули перші весняні маленькі клейкі листочки. Після зтяжнього нудного дощу повисихали хідники.

Здається, починалася трохи запізніла, а тому ще бажаніша весна.

Аж ось у притишений гомін готелю вриваються нетутешні голоси — незнайомі слова, чужий наспівний акцент. Веселий жіночий сміх багатьох примушує оглянутися. Натовп туристів неспішно вливається через двері і заповнює просторий вестибюль готелю. Біля під'їзду за скляними дверима стоїть величезний, у нікелі й емалі закордонний автобус.

Біля стойки замовляють розмови, обличчя повертаються до дверей. Туристи неквапливо, поважно і лінькувато несуть свої сумки, валізи, пледи. Запопадливо заворушилися швейцари. Посередині вестибюля, під колоною, складають багаж — ціла гора з валіз. Мій сусіда визначає:

— Французи! Ні, італійці. Хочете подивитись?

Залишивши на кріслах газети, ми піднімаємося і підходимо ближче до виходу. Туристи на нас не зважають. У них свої стосунки. Стрункі жінки в штанях сміються і курять. Чорні, світлі, руді зачіски. Сяючі погляди темних очей. Якраво нафарбовані губи. Чорняві плечисті чоловіки, стримані і незалежні, виглядають як мудреці поміж пустунок. У них свято: поїздка, нова країна, про яку вони стільки наслухалися і лише тепер побачили. Турботи буднів вони залишили вдома. Завидна риса характеру — відмежовувати будні від свята, неприємне від радісного. У нас, на жаль, так не виходить. Ми носимо у собі все: клопоти і радість, будні й неділі. У вихідний для нас уже

починається понеділок. Ми забагато маємо в собі минулого. Тяжкого, з часів воєнного лихоліття. Щось від багаторічного недовір'я до людини. Хоч тут нічим не зарадиш. Очевидно, в нашій історії надто вже багато такого, про що неможливо забути. Тут мусиш пам'ятати. Навіть і в День Перемоги.

І ми мовчки стоїмо біля гардеробу. Мій сусіда допитливо вглядається в обличчя чужоземців. Це цікаво — проникнути в прихований сенс незнайомих характерів. Але я навіть і не пробую. Французи, англійці, італійці для мене закрита книга. Їх я не розумію. Їхня сутність для мене десь у другій площині осягнення. Інша справа — німці.

Це страшно, до кінця не з'ясоване явище — фашизм. Але мені здається, що я близький до того, щоб його зрозуміти. Ясно, зрозуміти — не обов'язково виправдати. Мені здається, що цей сфінкс розгадується просто: шалена активність одних за міщанської покори других. З одного боку, мораль: мета — все, засоби — ніщо. З другого — моя хата скраю. Політика — не наше діло. За всіх думає фюрер. Ми маленькі люди. І на додаток — роз'юшена злістю пропаганда, здатна, не змигнувши, чорне видати за біле.

Німці накоїли нам багато лиха, та ми не злопам'ятні: хай живуть добре. Головне, щоб мирно. За минуле ми, здається, поквиталися. Помста ж у цьому разі не має сенсу.

Поки ми розглядали туристів, повз нас швиденько пройшли один, другий — від стойки. У руках знайомі аркушики перепусток. Нарешті, мабуть, з'явилися місця. Я круто повернув назад і мало не зіткнувся із «законником». Він, із портфелем і теж із перепусткою, обдав мене бляшаним шерхотінням свого плаща, швиденько попрямував до ліфта. На обличчі в нього заклопотаність без сліду недавньої блазнівської безжурності. Я трохи здивований:

— Диви, вже ухопив!

Хлопець іронічно гмукнув:

— Ну, я ж казав.

Ми підходимо до черги біля стойки і, ясна річ, запізнюємося. Знайшлося лише чотири місця. Отримали також четверо. А серед них і той, без черги.

Решта мусить чекати.

Моє місце біля столу вільне. На сусідньому сидить втомлена немолода жінка. Сусіда, потупцювавши, мовчки відійшов до стойки. Я сідаю.

Черга обурюється. Особливо тепер, коли «законник» здимів. Коли він, певно, пробує крани і мацає матрац у номері... А во-

ни сваряться. Дивні люди! Коли він ліз до адміністратора, тоді всі мовчали. А тепер розмахують руками:

— Неподобство!

— Ми книгу скарг вимагатимемо!

— Хамство — так вчиняти...

Особливо обурюється один. Здається, йому ледь не дісталося місця. Тепер він совгає на голові зелений велюровий капелюх і сердито крутиться біля стойки. Широко розлітаються поли його габардинового плаща:

— Неподобство! Нахабство!

Засунувши руки в кишені, він нервово повертається від стойки і зустрічається зі мною поглядом. І раптом у моїх очах здригається гарячий туман. Незрозуміла нервова хвиля жаром проймає мене до п'ят. Пружний дзвінкий удар у вухах ураз відкидає мене в минуле. У свідомості блискавично висвітлюється одне лише слово — «Сахно». Ні, я не пригадав цього чоловіка, просто я його ніколи не забував. І тепер ось він за п'ять кроків від мене, трохи обрешканий з лиця, бровастий і, як колись, загрозливо рішучий. На голові недбало натягнутий капелюх. Габардиновий плащ не застібнутий з низько обвислими полами. На жовті черевики незграбно звисають світлі холоші штанив. «Заширокі», — зовсім недоречно зауважив я. Окинувши мене коротким нетямущим поглядом, він повертається до стойки.

Задеревілі на мить мої суглоби розслаблюються, і я обм'якаю в кріслі. Залишками підконтрольної своєї свідомості я зазначаю, що розгубився. Ніколи не думав, що можна так спасувати перед ним. Скільки разів за оті роки уявляв свою з ним зустріч, свої сповнені гніву слова.. І ось!. Коли б він тепер підійшов і вдарив мене, я, мабуть, не знав би, як відповісти. Буває, що нахабство паралізує. Мене паралізував лише його вигляд.

Проте наступної хвилі я все ж таки схоплююся з крісла. Рип... рип... Клятий протез! Тепер він мені заважає. Тепер мені потрібні залізні ноги. І сталеві кулаки. Мабуть, на моєму лиці відбилоса щось недобре. Двоє з черги розступаються, і я боком примощуюся коло стойки. Біля нього поруч. Байдужий до мене, він гаряче доводить адміністратору:

— Я за тисячу кілометрів приїхав. Де я повинен ночувати? Скажіть, де?

— Це не моя справа.

— То чия ж тоді справа? Для чого тоді ви тут сидите? — він різко обертається: йому потрібний спільник. — Чули, не її справа?.. От логіка!

Але мій вигляд, мабуть, охолоджує його. Він знімає капелюха і долонею витирає змокрілу від поту стьожку підшивки. Я збентежено дивлюся в його розлючені очі, і гаряча хвиля в моєму нутрі помалу остигає. Я впізнаю його і не впізнаю. Чорт! Невже я помиляюся? Він трохи навіть з черевцем і таки добре лисий. Той мав відмінну стрійову виправку і чорну жорстку чуприну на голові. Очі нахабні і підбряклі — певно, хворий на нирки. Зріст... Зросту, мабуть, такого ж самого. Тільки цей грубший.

Але ж минуло стільки років...

Пересиливши якесь внутрішнє заніміння, я відходжу. У кінці стойки, подалі від усіх, спираюся на лікоть. Замішання моє помалу минає. Я невідривно стежу за ним. Він чи не він? Я трохи боюся, щоб він не впізнав мене. Тоді він, безумовно, зникне. Хоча впізнати мене нелегко. Тоді я був майже хлопчиком. Дев'ятнадцятирічний молодший лейтенант. До того ж для нього я вбитий.

А він не відступає від жінки-адміністратора. У край стойки вчепилися його пальці — короткі й товстуваті. Він проймає жінку докірливим поглядом. Поглядом, який запам'ятав я і який зненавидів. Я бачив його різного: загрозливого, розгубленого і навіть піддесливого. Тепер він нахабно-вимогливий. Жінка вдає, що дуже зайнята паперами і не помічає його. Та не помітити його неможливо. Чоловік це знає і непорухно навісає над стойкою. Авжеж, він доб'ється свого.

Протяглий нагужний дзвін у моїй голові поступово віддаляється. Помалу я втрачаю категоричність першої впевненості. То здається — остаточно і виразно: він! То раптом в обличчі його з'являється щось не знайоме мені, чуже, таке, що бачу вперше. Я не знаю, що мені робити, і стою. На плечі навалюється тягар непереможного знесилля. Я відчуваю себе до краю виснаженим і розгубленим.

У такому стані, остовпінні, я, видно, простояв чимало часу, і біля адміністратора щось відбувається. Здається, оголосили, що місьць більше не буде. Люди починають розходитися. Хтось каже: «Ходімо дивитися салют!» Хтось не погоджується: «Я ліпше на вокзал. Поки лави не зайняли».

Черга біля стойки швидко рідшає. Якимсь зненацька я гублю його і вже не бачу. Схаменувшись, підходжу ближче, озирваюся. Але його нема. Нема біля адміністратора, не видно й у вестибюлі. Ніби він провалився крізь землю. Дивно!

Тоді я спиняюся перед стойкою, нічого не тямлячи. У душі таке відчуття, ніби через мене сталося щось непоправне. Людей меншає. Жінка з-за столу так само пішла, і обидва крісла

порожні. Мені треба якось зібратися з думками. Прикро, якщо це все лише здалося. Стільки душевних мук і — даремно! А коли все ж таки він? Що я повинен зробити?

Треба якось обдумати і щось вирішити. Або, не гаючи часу, наздогнати його. Чи, може, викликати міліцію? Проте міліція тут ні до чого.

Нарешті в цьому кутку вестибюля залишається тільки адміністратор за перегородкою і якийсь п'яний невдаха. Підпираючи спиною колону, він не може вимовити ні слова і втупився в підлогу.

Важко хряпають двері, і мене підхоплює метушня вулиці. На хідниках людно. Усі кудись ідуть, ідуть, ідуть — мабуть, до пам'ятника, на площу. Передвечірня тиша сповнюється запахом тополиного листя. Бензиновим чадом тхне від машин. Купка людей біля морозива терпеливо чекає на майбутню насолоду. Бабуся зі жмутиком пролісків у старечих руках...

Я не знати куди бреду, як сновида. Починає боліти голова. Завжди, коли понервуюся, болить мені голова. У кишнях, на жаль, жодної таблетки. Видно, треба йти шукати якогось притулку. Але я вже мало що й помічаю. У розтривоженій пам'яті розмиваються нашарування років і подій. У загострено свіжих образах постає давнє і навіки незабутнє. Те, що підмурком лягло в мою долю і лежить там гігантським Боальбецьким каменем. Я вже знаю, його не позбудешся. Його не залеш горілкою. Не забудеш у веселому розгулі. Воно завжди в серці. Бо воно — це я.

3

...Сніг. Дорога. Колона...

Миготять чоботи, валянки, гамаші. Метляються на вітрі засніжені поли шинелей. Шерхотять, наче луб'яні, обмерзлі палатки.

— Старший лейтенант Кротов — у голову колони!

Повторена гучними, глухими і сиплуватими від простуди голосами, котиться по колоні команда. Останнім її викрикує хтось із тих, що замикають колону попередньої роти. Викрикує і задоволено обертається ніби для того, щоб побачити, яке враження на батальйон справив його натужний, хрипкуватий голос. Це зовсім близько, і я, ідучи ззаду, бачу його немолоде вже, набрякле від холоду обличчя, стиснуте зав'язаною під підборіддям вушанкою. Оглядаючись, боець витягує з коміра зморшкувату шию і спинає на комусь свій погляд. Тоді і я

обертаюся. Командир шостої стрілецької роти Кротов, підперезаний поверх ватянки двома кавалерійськими портупеями, ніби не чує виклику, перевальцем бреде по сипкому снігу на узбіччі дороги. Як завжди, в його темних, злостивих очах надмір зятої командирської суворості.

— Вас у голову колони,— кажу я, гадаючи, що ротний не почув команди.

Кротов, проте, не глянувши на мене, вовкуватю кидас:

— Чую. Не оглух!

Колона тим часом помалу спиняється. Задні зморено тягнуться по столоченому сотнею ніг снігу, а передні вже поспішають використати коротеньку непередбачену зупинку і поспіхом знімають із себе обважнілу дорогою зброю. Сторчака, прикладами в сніг, ставлять довжелезну ПТР¹; обережно, руків'ями в колії, опускають тіла «максимів»; мінометники полегшено звалюють з плечей тяжкі ребристі плахи опорних плит.

І ось уже дехто валиться на чистий сніг край поля, а хтось потягнувся до вітру у поламани зарості кукурудзи, що широко розкинулися обабіч дороги. У вечірніх сутінках над засніженим степом віє солодкуватим, на диво пахучим і домашнім димком махорки.

— Ну, що ж, перекурим цеє діло,— каже той самий, немолодий уже, видно, витривалий боець і звертає до узбіччя. Зім'яті поли його шинельки дбайливо підіткнуті під ремінь, на спині, причеплена до речового мішка, теліпається поки що непотрібна каска. З якогось часу мене мимохіть починають цікавити головні убори. Хоч, на жаль, я знаю, що ні каска, ні шапка не підійдуть: треба було про це дбати раніше. Але тоді я не дбав, і осколок від німецького снаряда два дні тому зачепив мені потилицю. Правда, нічого страшного він не накоїв, а все ж таки після перев'язки виявилось, що шапка поверх бинтів не налазить, а каска боляче муляє. Так і залишився я з обмотаною бинтами головою. На біду, санінструктор не забинтував ще й вух, то вони минулої ночі трохи підмерзли, і тепер болять під бинтами.

Я також сходжу на обочину, туди, де при дорозі стоїть кулеметник з третього взводу нашої роти, прізвище якого я ніяк не можу запам'ятати. Це молодий спритний боець у низенько й хвацько накручених обмотках. Зачерпнувши сірою, домашнього плетіння рукавицею чистого снігу, він з насоло-

¹ Протитанкова рушниця.— Прим. ред.

дою смокче його, розглядаючись довкола зіркими очима. У другій його руці «дегтярьов».

— Певно, шосту роту в ГПЗ? ¹ — каже він до мене. — Тепер, вважай, усі трофейчики їхні...

І, зсунувши на потилицю шапку, знов зачерпує снігу. На білому обличчі його прихована цікавість і притишена хлоп'яча жвавність. Я мовчу, бо чи ж мало в якій потребі можуть викликати до комбата ротного Кротова. Той, старший, з четвертої роти, так само підходить до нас і лаконічно погоджується:

— Ну, пощастило цим...

Він ворушить руками в кишенях, мабуть, дістаючи куриво, і проводить поглядом чотирьох розвідників, які, поспішаючи, проходять повз людей кудись у хвіст колони. Вони в забруднених білих маскхалатах, поверх яких автомати і брезентові сумки з ріжками-магазинами. Видно, що хлопці поспішають, і вигляд у них незадоволений. У розвідки, мабуть, якісь нелади.

— Марухов, привіт! — кидає кулеметник, пізнавши серед них свого знайомого. — Що, шосту в ГПЗ?

— Яка до біса ГПЗ! — злісно бурчить передній. — Кротову шию милять.

Кулеметник у збитій на потилицю шапці роззявляє рота. На кінчику язика в нього сніг.

— Певно, за Іванівку? Ага?

— Ага.

— Ну й ну! — каже той літній, затримавши в порепаних пальцях курильне начиння. — Оце вже всиплють!..

Він починає скручувати цигарку, поруч бійці від здивування роззявляють роти. Хтось за мою спиною охоче підтверджує:

— А ти гадав! Коли вже начальство втрутилося — всиплють!..

Вони лише тепер здогадалися, а я вже зранку думаю над усією цією справою. Ще на світанку у Велику Северинку до комбата приїздив штабний офіцер капітан Сахно, який і роздув цю історію з ночівлею шостої роти. А тепер ось чверть години тому вздовж колони проскакав на коні старшина Шашок, ординарець-порученець, чи як його там називають, — словом, писар зі штабу. Ще він запитав мене, де комбат, і я махнув рукою туди, в голову колони. Мабуть, тому і спинили батальйон серед степу. Так, видно, перепаде цьому Кротову.

---

¹ Головна похідна застава. — Прим. рег.

Кулеметник тим часом вдовольняє свою спрагу і вибиває одна об одну рукавиці.

— Гей, бомболови! — жартівливо гукає він до бійців шостої роти. Їх у нас здавна, мабуть, ще з Курської дуги, звуть бомболовами, хоча, певно, мало хто вже пам'ятає, що означає це прізвисько.— Через ліве плече кругом марш! У штрафну!

Однак шоста, видно, не хоче залишатися в боргу:

— Ага, у штрафну! А хто ж вас тоді рятуватиме з-під танків?!

Це всім зрозумілий натяк. Тиждень тому шоста рота відсічним вогнем із флангу підсобила нашій роті, яку атакували німецькі танки з піхотою.

— Саме ви й урятуєте! Ви ж побраталися! — в'їдливо дорікає кулеметник. Але це вже занадто,¹ і я повертаюся до бійця:

— Ну, ну! Досить!

Кулеметник ніяково мружиться, відчуваючи, що переборщив, і мені хочеться нагадати йому щось на зразок: жартуй, та знай міру.

Однак спереду долинає:

— Молодший лейтенанте Василевич, у голову колони!

Це вже мене. Але навіщо? Здається, я не маю стосунку до таких неприємних справ, як Кротов, рота його недавно заночувала в одному селі з німцями. Сталося так, що бомболови мирно проспали ніч і побачили фашистів тільки вранці, коли ті, вишикувавшись у колону, подалися собі на гостинець. Принаймні так розповідають бійці. Начальство ж, певно, має з цього приводу інші міркування.

— Ну, що! Ага, самі влипли! — почувши команду, починають зловтішно насміхатися з шостої.

— Вони брали хабара з німців шнапсом. Ха-ха!

— Ану, припини балачки! — наказую я кулеметникові.

Звіддала, через голови бійців, доноситься голос самого комбата:

— Василевич, довго на тебе чекати?

— Іду, іду!

Притримуючи на грудях ПКС¹, я зморено біжу розтоптанною дорогою. Я не можу собі дозволити на виклик іти кроком. З усіх ротних у батальйоні я наймолодший — і роками, і званням. Мабуть, тому мені від комбата перепадає більше за всіх, і тому я маю ворушитися.

Комбат сидить на сніговій кучугурі біля польового бурту і мерзлою кукурудзяною бадилякою тицяє в сніг. Поруч умо-

¹ Пістолет-кулемет Судаєва.— Прим. ред.

стився наш вусатий начштабу, шарудить на колінах картою. Навпроти стоїть спохмурнілий, темний з обличчя Кротов, а трохи збоку, тримаючи за повід змореного коника, чекає на щось старшина Шашок. Новенька, з сірого комскладівського сукна шинелька щільно облягає його широку спину.

— Ну, як голова? — пильно зиркнувши на мене, питається комбат.

— Та нічого.

— А вуха? Спеклися, мабуть?

— Трохи,— насторожено відповідаю я, не розуміючи, чого це він так незвичайно починає розмову. Але відчуваю, тут щось не те.

— Підете в санчастину,— каже комбат і б'є бадиллякою по снігу. Снігова пороша обсипає мені чоботи, карту начштабу, і той з прикрістю струшує її почервонілою рукою.

— Товаришу капітан,— пробую я заперечити, але комбат не хоче й слухати — він, як і всі командири, не любить, щоб йому заперечували.

— Підеш у тил. Однаково з такою головою не вояка...

— Так у роті нікого не зостанеться. Ви ж знаєте.

— Знаю. Завтра прийде. А поки старшина Дорофеев покомандує.

Відомо, наш старшина може покомандувати і сьогодні, і завтра, людина він бувала і стріляна, але ж мені зовсім не хочеться залишати роту і вирушати в санчастину. Якби він послав мене на день раніше, хоч би минулої ночі, коли ми мерзли під вогнем у снігу після невдалої атаки. А то добре йому ставити на роту старшину, коли частини йдуть на прорив, обминаючи німецькі фланги, і вже ось він, Кіровоград. Удень із Северинки ми бачили його передмістя, дими пожеж і високі будинки, що їх штурмували наші Іли.

— Ось із Кротовим і поїдете,— каже комбат, киваючи головою на командира шостої роти. Той стоїть чорний як земля і не дивиться на людей.— Та ще оцих субчиків прихопите. Заодно. Щоб конвойних не посилати.

Це він про трьох німців, які стоять один біля одного, тісно збившись у купку і зі страхом поглядаючи довкола. Один з них простоволосий, без шапки, молодий, дужий хлопець, другий без шинелі, в мундирчику з обвислими кишенями і великими, майже професорськими окулярами на короткозорих очах. Третій старий, низький і товстий, застуджено шморгає розпухлим червоним носом. «Весела компанія, нічого собі, чорт би його забрав»,— починаю я лютитися. Удружив комбат, нічого не скажеш. Комбат же, здається, не зауважує мого

незадоволення, так само як і похмурої постаті Кротова, і дістає з кишені дюралюмінієвий портсигар із густим гарним різьбленням.

— Пригощайтеся, старшина,— простягає він портсигар Шашкові.

Той не змушує себе припрошувати, ступає на крок і впевненим жестом бере цигарку. Потім до портсигара тягнеться рука начштабу. Кротов з-під насуплених брів блискає злим поглядом і, як мені здається, зітхає важко, з осудженням. Нам цигарок комбат не пропонує. Вони втрюх мовчки прикурюють, і старшина, відставивши взуту в німецький валянок ногу, крізь дим поглядає на мене одним оком.

— Ти що ж це, молодший, з таким скрипом наказ виконуєш?

Я кидаю короткий погляд на його самозадоволене обличчя і, затамовуючи в собі злість, мовчу. Яке його, зрештою, діло, хто він такий, щоб робити мені зауваження?

Кротов, якого, видно, допікає свій клопіт, нервово повертається до комбата:

— То мені що? Роту здавати, чи як?

Комбат морщить лоба і старанно розкурює цигарку:

— Ну, чому здавати? Що це ви вже... Відразу в паніку...

— Роти поки що не здавати,— упевнено оголошує старшина, і комбат швидко поправляється:

— Так, поки що не здавати. Нема такого наказу здавати.

— Діло ясне,— похмуро зітхає Кротов.— Діло ясне, що діло темне. Ну й чорт із ним! Хай!

Він відчайдушно лається і відходить убік, усім своїм виглядом дає зрозуміти, що байдужий до всього і нічого не боїться. Комбат підводиться з кучугури і повертає голову, поглядаючи у хвіст колони.

— Ну, де там Касенко? Не дочекаєшся!

Касенко, якого він чекає,— командир взводу розвідки, і я починаю думати, що, може, і його пошлють з нами в тил полку. З Касенком, звичайно, було б веселіше, хлопець він товариський і говіркий. Тільки чи направлять його в тил тепер, коли йде наступ?

Тим часом над степом починає сутеніти. У зимовому небі стихло гудіння літаків, виразніше чути шерхіт кукурудзи на вітрі. На ніч береться мороз, і я наставляю комір своєї шинельки — вуха хоча й приховані під бинтами, але помалу затерпають від холоду.

Комбат чекає. Однак замість Касенка на дорозі з'являється розвідник. Хвацько клацнувши закаблуками, він спиняється за п'ять кроків перед начальством.

— Товаришу капітан, лейтенант Касенко коня не дають.

Комбат щиро здивований:

— Як це не дають?

— Не дають, і годі. Кажуть, хутір треба розвідати. Хуторок там попереду.

— Хутір, хутір! І на цьому розвідає,— тицяє він на низькорослого коника старшини.— Чим не рисак! А то викаблучується ще! Теж мені кавалерист!

Розвідник переступає з ноги на ногу, на його округлому розпашілому обличчі наївне збентеження — мовляв, мені що: лейтенант не дає, а я тут при чому? Але комбат, здається, цього не розуміє і, нахмуривши брови, суворо дивиться на бійця.

— Вони кажуть, хай старшина Шашок на своєму здихляку і їздять, коли ліпшого не можуть роздобути.

— Ви мені облиште ці теревені! — злоститься комбат і щосили тицяє бадиллякою в сніг.— Я наказую! А його справа виконувати. Утямив?

— Я-то втямив,— охоче погоджується розвідник.

— То виконуйте! — мало не кричить комбат.

Поруч стоять, слухаючи цю не дуже звичну сварку, бійці, німці. То на комбата, то на розвідника позиркує старшина, я терпеливо чекаю і думаю, що Касенків коник, видно, вже здох. А нічого собі був трофейний стрибунець у білих панчішках на передніх ногах! Однак минув час — відкрасувався на ньому наш спритний взводний. Коли вже їм в очі впало, то пиши пропало, враз відберуть. Не знаю, як на що, а на такі штуки вони мастаки.

Я потай глипаю збоку на старшину, той міцно стулив недоречно тонкі на м'ясистому обличчі губи, і щось рішуче з'являється в його очах. Тут же він повертається до мене.

— Гаразд, ви йдіть. Беріть отих,— киває він на німців,— і йдіть напрямки. Я дожену.

Він досить по-товариському проказує це, і я не знаю, як розуміти його: чи це заявка на дружбу, чи, може, він має мене за старшого. Але ж Кротов старший за званням, і посада в нього постійна, не те що в мене — тимчасового ротного. Я запитливо дивлюсь на комбата, той незадоволено киває: «Ідіть»,— і я повертаюся до задубілих німців:

— Ану, марш! Марш, фріцки паршиві!

Через хвилину ми йдемо в кукурудзі по коліях, добре витиснутих у снігу танковими гусеницями: Кротов і я — по правій, а троє німців поруч — по лівій. Кротов, видно, ніяк не може погодитися, що його зняли з роти, і люто лається. Гнів його, як і завжди, має конкретну адресу і тепер стосується нашого комбата.

— Опудало! Лакейська морда...

Німці покірно ступають поруч. Очкастий, у мундирчику, попереду, за ним той, що без шапки, — вовкуватий і чорнобрий хлопець, з лиця зовсім не схожий на німця. Старий з натугою шкандибає ззаду, часом відстає, усе шморгаючи великим застудженим носом. У полон від добре підготувався, відразу видно хазяйновиту людину — на ремені брязкає казанок, фляжка, через плече перекинув згорнуту в скатку ковдру, при боці висить подібна до мисливського ягдташа брезентова сумка. Не диво, що й відстає, такий переобтяжений, і я, час від часу оглядаючись, підкреслено сердито кидаю:

— Шнель, шнель, фріце!

Передній, в окулярах, тоді також обертається і, наче старший серед них, щось гергоче до останнього. Я розумію лише:

— Шнелер, камарад...

Старший трохи прискорює ходу, метляючи засніженими полами довгої шинелі, і стиха бурчить. Здається мені, щось ніби таке: мовляв, добре тобі, молодому, легко одягненому, а я стомився вже, хочу закурити, та й узагалі ситий по самісіньке горло і війною, і вашим фашизмом. Таке почути від нього було б зовсім природно, бо вже сорок четвертий рік і німці на фронті не ті, що були в сорок першому. Але очкастий не дуже зважає на його бурчання і з командирською суворістю підганяє:

— Шнелер, шнелер...

Цей, передній, неспішно-розважливий і чимось схожий на унтера, хоча мундир на ньому без жодної відзнаки. Обличчя продовгувате, в міру худорляве, з міцною нижньою щелепою. Під товстими скельцями окулярів насторожені, але, здається, помірковані, незлостиві очі. Отой же, простоволосий, що йде за ним, якийсь дуже похмуро-пониклий. За весь час він не сказав ні слова і, здається, жодного разу ні на кого не глянув.

Кротов наче зовсім байдужий до полонених і то мовчить, то знову починає сваритися:

— Тільки хто з полку — і він уже на задні лапки. Власної думки не має.

Мені здається — це він даремно. Не такий уже наш комбат лакей, як його малює тепер ображений ротний, — просто перед старшими трошечки пасує, як, зрештою, багато хто в армії. Хочу трохи пом'якшити його гнів, підбадьорюю Кротова:

— Може, не затримають довго, — кажу я, маючи на увазі полковий штаб, куди його викликають. — Розберуться, з'ясу-ють, і завтра в роті будете.

— А мені наплювати! Хай затримають. Що, мені гірше в тилу, ніж на передовій? Я про те, що вони чіпляються по-дурному.

— Пильність...

— Пильність! Г... це, а не пильність. Нема йому що робити, отому бабієві, ось і причепився. Ну, влізли в село, не роздивилися, не розвідали. То й що? Що тут злочинного? Жодної людини не втратили. Хіба ліпше, щоб у степу півроти обморозити? Або як дурень Сараф'янов — за два дні всю роту поклав... — каже Кротов, уже не оглядаючись на мене.

Я мовчу, тримаю під пахвою свій ПКС, дивлюся на чоботи ротного, які розплющують акуратно витиснутий у снігу гусеничний слід. Хода в Кротова енергійна й легка, як у загартованого піхотинця. Старший лейтенант не визнає кожущків і з осені гасає в туго підперезаній ремнями ватянці. На руках у нього теплі овечі рукавиці, вони на мотузку, перекинутому через шию; від злості він широко жестикулює ними:

— Наказали атакувати, ну й атакував, поки не залишилося вісім чоловік. Не бійся, його за це у штаб не потягнуть!

Так, за це, певно, не потягнуть, думаю я. Навпаки, ще можуть орден дати за старанність при виконанні наказу. Кому там розбиратися, що цей Сараф'янов несусвітний дурень і горлань, що його треба вигнати з батальйону кудись у господарську частину. Але комбат наш не такий, узагалі він непоганий командир, не крикун і не боягуз. Хіба що задуже виструнчується перед начальством. Та що ж, про таких кажуть — дисципліновані.

Кротов, наче вгадавши мої думки, заперечує:

— Дисциплінований! До чого дійшов — перед якимсь там старшиною розсипається, цигарочками частує. Забувся, мабуть, що і капітан, що і командир батальйону. І хто цей старшина? Лакиза, та й годі.

Це справді неприємно, і я тут не знаходжу, чим можна було б виправдати капітана. Хіба тим, що випадок із шостою ротою не може не позначитися на всьому батальйоні. Комбат, очевидно, розуміє це і, може, не зовсім упевнено почувається.

На завороті танкової колії я оглядаюся. Ми пройшли кукурудзою вже далеченько, батальйонна колона без сліду і звуку зникла у вечірньому степу. Шашка чомусь ніде не видно. Ну, та старшина наздожене, це не важко, бо ми весь час ідемо видимим шляхом, а ніч буде, мабуть, ясна. Ще не стемніло, а в безхмарному морозному небі на все своє кругле око світить циганське сонце — місяць. Гірше, що третій підстаркуватий німець увесь час відстає, видно, добре зморився, і на моє суворе «шнель» вже не дуже реагує. Тоді я гукаю Кротову: «Стій!» Треба зачекати, бо дедалі темнішає, і я, признатися, трохи занепокоєний: щоб цей старий кудись не вшився. Старший лейтенант незадоволено спиняється, охоче спиняються німці, і всі ми чекаємо, поки догребеться по колії їхній камарад. Кротов, очевидно, трохи змирився з моїм командирством і скоряється. Мені, проте, незручно перед ним, старшим, і, щоб пом'якшити цю незручність, я дістаю з кишені два сухарі.

— Хочете? Погризїть

Снідали ми на світанку, аж у Северинці, і вже добре зголоділи за день. Правда, тому сухар здається на диво смачним, я чую, як Кротов з насолодою відкушує, і з півхвилини ми зосереджено хрумкаємо жорсткі кавалки. Потім мимоволі глянули на німців, що стояли за три кроки, і нас протинає уважний погляд очкастого. Хрящуватий кадик на його довгій шиї ковзає під шкірою вверх і вниз Кротов перестав жувати:

— Що, допекло? — ніби вперше помітивши полонених, в'їдливо каже він. — Навоювавсь, сучий сину? Жерти захотілося? Тримай!

Старший лейтенант розламав сухаря і кинув кавалок очкастому. Той спритно ловить його і з задоволенням починає гризти. А вовкуватий стримано стоїть поруч без шапки, і я засовую руку в кишеню Там ще один огризок сухаря, останнього з моєї сьогоднішньої норми. Я дістаю його і не без жалю простягаю. Німець хвилю вагається, потім бере сухаря, відкопиривши нижню губу, наче чмихає. Я ще не встиг нічого зрозуміти, як він коротким змахом через плече шпурляє сухар у кукурудзу.

— Ах ти, гаде! — стрепенувся я від обурення. Кротов перестав жувати. Якийсь час він мовчить, а потім, заламавши брови, ступає поміж колій у сніг.

— Ану, підбери!

Німець насупився, мовчить і ані з місця.

— Підбери, гнидо! — жорстко наказує Кротов і за мить різко б'є його в щелепу. Той хитається, але втримується на ногах, і старший лейтенант, не тямлячи себе від шаленства, кри-

чить: — Воша повзуча! Сволота! Прокляття наше! Через вас я півроку в шпиталі простогнав! Ви батькову хату спалили! Через вас мене начальство тягає! Ось тобі ще, гаде!

Німець знов хитається, хапається рукою за щоку, але ні пари з вуст — ні від болю, ні від страху. Затята впертість його і в мені відгукується непідвладним гнівом. Якась темна тварина зненависть охопила мене, і захотілося затопити йому в пику, як це зробив Кротов, і я, відчуваючи, що ледве стримуюсь, кажу старшому лейтенантові:

— Облиште!

Старий, який тим часом наздогнав нас, видно, тямить уже, в чім справа, і послужливо лізе в кукурудзу. Здмухуючи сніг із сухаря, він помалу підносить його, подає розлюченому Кротову. Той, однак, б'є німця по руці, і сухар вилітає в сніг ще далі.

— Геть! Геть, гади! Злидні! Сволота! Я вас усіх зараз!

Ротний хапається за кобуру, і я ледве стримую його:

— Та хай. Не треба! Ходімо.

Пронизуючи всіх трьох сповненим ненависті поглядом, Кротов неохоче переходить у праву колію.

«Ну, гад фашистський...» — думаю я, трохи відставши і наглядаючи за простоволосим гітлерівцем. Волосся в нього чорне, видно, жорстке, до вух він не доторкається, ніби не відчуває морозу. Протягом усієї дороги не вимовив жодного слова, жодного разу не глянув нам у вічі, але в усій його постаті відчувається небезпечний, прихований ворог. Після цього випадку з сухарем я трохи насторожуюся і пересовую свій ПКС на груди: хто зна, що може утнути цей злидень, яку штуку!

Степ затихає на ніч, але ж багато притишених звуків свідчать про присутність навколо великої сили війни. Іде наступ, відгомін його раз по раз вчувається в приглушеному гулі танків, далеких вибухах. Десь на півдні, за Кіровоградом, усе спалахує крайнебо: вогняна заграва на небосхилі то ширшає, розгоряючись, то вужчає. Звідкись долинають невиразні голоси людей, певно, поблизу пролягає шлях. Скрізь у степу причаєний рух, стишений гуркіт, люди. У кукурудзі, однак, ми майже нічого не бачимо довкола себе.

5

Шашок доганяє нас, коли вже володарює ніч і у високому січневому небі, гостро блискаючи, густо висипають зірки. Серед них світить повний місяць. У степу видно, хоч голки зби-

рай. Різкі сині тіні нечутно ступають слідом за нами, яскраво білішає сніг у долах, навкруги у нічних сутінках видніються кукурудзяні зарості. Скраю ми помічаємо рухливу постать. Коня майже не видно в кукурудзяних хащах, тільки поверх них пливе вершник. Ми спиняємося і чекаємо. Ну, зрозуміло, це старшина.

— Тьху, думав, не здожену вже,— з полегшенням від того, що позбувся самоти в нічному полі, каже Шашок і притримує коня.— Ну, як, не порозбігалися фріци?

— Не розбіжаться,— кажу я.

Старшина скеровує коня по лівій колії і близько під'їжджає до німців. Кротов озирнувся (здається, він уже заспокоївся) і з хвилину вдивляється у старшину і його коня.

— Ну, що, не вигоріло?

— Не вигоріло,— охоче відповідає Шашок.— Упертий розвідник. Не хотілося скандал учиняти.

Усе зрозуміло: Шашок на тому самому низькорослому конику, на якому й приїхав у батальйон. Значить, Касенко характер показав до кінця. Він такий, цей наш лейтенант. Розвідник!

— Я б тому коневі ліпше кулю у вухо, ніж віддавати,— каже Кротов.

Шашок не відповідає, пропускає повз вуха це відверто неприязне зауваження і розв'язно кричить на німців:

— Шнель! Шнель, вашої матері! Затопчу, фашисти!

Він і справді підсьобує поводом коня. Задній німець кидається з колії, простоволосий сахається від кінського храпу. Старшина задоволено рече:

— А, злякалися, такої вашої... Геть з дороги перед руським воїном!

— Ану, кінчай! — погрозиво озирається Кротов.— Спочатку візьми в полон, а потім будеш конем топтати.

Шашок притих і згори вниз насторожено оглядає ротного:

— А вам що, шкода?

— Не шкода. Гидко!

— Значить, захищате? Німців захищате?

— Іди ти!..— вибухає Кротов.— Хочеш діло пришити? Не боюсь я вас!

— Так, так! — Шашок багатозначно змовкає, щось затаївши в собі, і далі тихо їде за всіма.

Німці переглядаються, видно, щось уторопали з цієї сварки, і мені стає якось незручно перед ними. От знайшли місце, де сваритися! А все цей Кротов. Зрозуміло, він тепер злий, тому і справді може зайти в сварку.

Тільки, видно, я дарма потерпаю, посваритися насправжки вони не встигнуть. На черговому танковому повороті нам стрілися люди.

Це зв'язківці. Обвішані шпильками з кабелем, телефонними апаратами, зі зброєю на грудях, вони перелякано кинулися з колії, як тільки побачили нас. Потім, упізнавши, певно, своїх, несміливо виходять з ріденького кукурудзиння і завмирають на дорозі. Погляди їхні чомусь спрямовані вбік.

— Що таке? — питає Кротов, коли ми наближаємося до них. Зв'язківці тупцяють на місці, рухи їхні дуже скуті, голоси притишені і схвильовані.

— Там німці,— врешті крізь зціплені зуби повідомляє один з карабіном на шії.

— Трохи не напоролися,— додає другий, не відриваючи погляду від потемнілої кукурудзи вдалечині. Двоє інших мовчки вглядаються туди. Я також вдивляюся наперед.

— Іди ти, хлопче, знаєш куди! — нервується Кротов.— Звідки їм там узятися? Он де німці,— показує він назад, на заграву над Кіровоградом.

— Точно,— не дуже впевнено підтверджує Шашок.— Я надвечір тут їхав — нікого не було.

Справді, звідки тут узятися німцям, уже чи не в найглибшому тилу полку? Батальйон далеко попереду, коли що, то вже давно б помітили і вжили якихось заходів.

— І танк. Стоїть, кукурудзою обкладений. «Тигр»! — ніби не чуючи наших заперечень, у якомусь трансі бубонить зв'язківець.

Кротов з навмисною недоумкуватістю в голосі запитує:

— Танк?

— Танк.

— «Тигр»?

— Ага, певно, «тигр». Дуже великий.

— Знаєш, боєць! Був би ти в моїй роті, я б тобі показав «тигра». Він би тобі потім конем здався! — погрожує Кротов і киває на мене.— Ходімо! А ви тягніть зв'язок! Куди наказали. І без паніки щоб. Живо! Вам зрозуміло?

Зв'язківці, проте, топчуться на місці. Від командирської впевненості їм не додалося рішучості. Тихо перемовляючись, вони застаються, а ми йдемо далі. Я починаю пильніше, ніж досі, вдивлятися в нічну темряву. Кротов посунув на ремені кобуру. Німці навряд чи зрозуміли щось із тієї розмови, поамалу бредуть у своїй колії. Старшина Шашок мовчки їде ззаду. Він перший порушує нашу мовчазну настороженість.

— Молодий,— звертається до мене.— Ти це, ось що...

Я дивлюся на старшину, він, згори зиркаючи в усі боки, щось вирішує:

— Ти ось що... Веди їх. А я... А я підскочу в батальйон. Забув одне діло.

«Що ж, підсакауй. Мені що? Тільки ніякої справи в тебе там немає. Просто ти злякався, писарська твоя душа»,— думаю я. Кротов, недобре блиснувши очима, оглянувся, але змовчав. Шашок мерщій завертає коня і пускає його чвалом.

— Наклав уже...— чмихає Кротов.— Ну й чорт його забирай! Без нього легше.

Німці, видно, все-таки щось зрозуміли з нашої заминки. Передній, в окулярах, не повертаючись, щось буркає заднім двом, і чорний з виразним зацікавленням поглядає у темну далечинь. Пильніше стежачи за ними, я правою рукою намацую рукоятку затвора.

Так ми проходимо з кілометр чи більше. Ніде нікого; поблизу, здається, ніякого підозрілого руху. Кротов рішуче спльовує на сніг:

— Цим тиловикам завжди чорти сняться. Такий уже на...

Він, очевидно, хотів сказати «народ», але на півслові завмирав і несподівано спиняється. Я мало не наскакую на нього ззаду, і тут виразно, хоча й не зовсім реально (від несподіванки, як у поганому сні), бачу попереду людей. Чоловік із п'ять стоять у кукурудзі, вдивляючись у наш бік. Поруч темніє якась невизначна пляма — купа кукурудзи чи якийсь кущ? Трохи далі друга, а там ще й ще.

Але я так і не встигаю зрозуміти, що це. Я чую лише, як, здається, недоречно різко сіпнувся біля мене Кротов. Потім з його грудей виривається якийсь придушений крик, і старший лейтенант, дуже пригнувшись, мов дикий звір, кидається вбік. Я не можу збагнути, в чому річ. Збентежений, стежу поглядом за Кротовим, і тоді бачу, як один з наших німців ошаліло біжить у кукурудзу.

— Стій! Стій! Стій! Ох ти!..

Це Кротов. Кинувся за німцем, рве з кобури пістолет, але той зачепився і не виймається. Або мені так здається... Кротов падає на коліна в сніг, пробує підвестися, і тоді перша тріска черга прошиває довкола повітря. Я падаю в колію, торгаю рукоятку затвора. Попереду, в кукурудзі, щось спалахує. Вибух стьобнув в обличчя снігом і осліпив. У останню мить в очах майнула рука Кротова з відставленим ліктем. У ній пістолет. Затим вогняна пляма гасить мій зір. Однак за мить я бачу поперед себе поплутані стебла кукурудзи, що вирости на півнеба. У них висить низький місяць, і під ним дві постаті. Одна

нерухомо лежить у колії, а друга, падаючи і підхоплюючись, біжить у кукурудзі, кудись убік від нас і від німців. «Утечуть!» — промайнув страх, і я, не цілячись, натискаю на спуск. Автомат дрібно здригається, і це повертає мене до реальності. Навкарачки я кидаюся в інший бік колії. Німець попереду також підскакує і, пригнувшись, широко плигає кудись у рідкі стебла. Я здушено кричу: «Назад!» Він перелякано кидається в інший бік. Але я, зробивши кілька стрибків, наздоганяю його і падаю майже поруч. Важко дихаючи, він лежить, вдивляється в мене і чекає. Одяг його і голова геть засніжені. Я скинув на приціл автомат і зі стисненою люттю гукаю:

— Назад! — Полонений ураз підводиться на коліна і швидко повзе поміж кукурудзяного бадилля. За ним, пригнувшись, поспішаю і я. Ззаду чути тривожне німецьке герготання. Кротова немає. Мерзле туте стебло плутається під ногами, б'є по голові. Але ж воно і трохи ховає нас, і ми відбігаємо від того місця, де нас застала черга. Нас лише двоє. Той, у колії, так і не підвівся. Я не знаю навіть, котрий це з них, як не знаю й того, хто повзе зі мною, незрозуміло, де Кротов. На хвилину я спиняюся і слухаю. Здається, ми трохи відірвалися від німців, і тоді з кукурудзи вихоплюється крик:

— Хальт!

— Хальт!

— Хальт, рус!..

І черга — одна, друга, дві зразу. Ми падаємо і по крихкому снігу знову кидаємося вбік. Моя увага роздвоюється — одночасно я ловлю все, що загрожує нам ззаду, і не відпускаю від себе німця. Він крутиться, як вужака, повзе. І я так само звиваюся, перевертаюся, повзу, щоб не відстати від нього.

У кукурудзі тим часом лунає одинокий пістолетний постріл, і потім знову приглушені відстанню крики німців. І зразу ж мене спиняє чомусь хрипкий, але злий крик Кротова:

— Ні! Ні! Сволота!

І знову слабкий пістолетний постріл, потім другий. Третій, мабуть, накриває черга, і все там стихає.

«Що ж це? Як же це? Чому так?» — як у лихоманці починають бити мене розпачливі думки. Вивалений геть у снігу, я розпластуюся поміж мерзлого бадилля кукурудзи. Переді мною лежить німець. Я лише тепер впізнаю, що це той очкастий у мундирчику. Однак окулярів у нього вже немає, він задихано сопе і широко моргає своїми білястими війками. Я спинаюся на ноги і відразу присідаю від болю в ступні. Поранений! Приголомшений, ще не усвідомивши повною мірою того, що сталося, я, однак, виразно відчуваю: це непоправ-

на, велика біда. Треба відразу щось зробити, треба якось про-тидіяти. Нога в мене стає важка, щось гаряче, навіть гостро-печуче розповзається по ступні. У чоботі мокріє. «Ну, от і все!» — стискає серце єдина думка. Але вона протверезила від страху, і я розумію, що небезпека ще не минулася, що треба швидше вибиратися звідси.

Підвівшись на коліна, я налягаю на поранену ногу — чи ціла хоч кістка. Коли підломиться — тоді всьому кінець. Але нога, дякувати богу, не підломлюється, тільки болить, дуже пече. Правда, біль — не так важливо, біль ми якось стримаємо. Я підхоплююсь, пригнувшись, штурхаю автоматом німця, і ми зникаємо у величезному обширі кукурудзи.

6

Люди ідуть, ідуть, ідуть...

І я іду. Іду без мети, не знати куди, назустріч теплій весняній ночі. Вечірня притишеність високого погідного неба миром і добротою лється в розтривожену душу. Дрібненько розсипається музика із «Спідолі». Це переді мною розміреним кроком ідуть, ніби плывуть у людським потоці, троє хлопців. Чорні вечірні гарнітури, гостроносе взуття. Дбайливо зачесані шевелюри.

Я йду за ними і думаю про своє.

Тепер, через стільки років, можна міркувати по-різному. Хоча, признатися, я й досі як слід не розумію, як це все відбулося. Мабуть, відступаючи, німці спеціально залишили в нашому тилу танкову групу. А може, інші частини самі обійшли її у гонитві за темпами наступу. Уперед, не зважаючи ні на що, глибше у ворожий тил — було неписаним законом кожної наступальної операції. А танки залишилися. Оце вірогідніше. Важливо було оточити Кіровоград, поставити під загрозу розгрому десятків німецьких дивізій. Кому який клопіт до того, що десь у нашому бойовому порядку виникла прогалина, дірка, в яку влізли німці.

Для фронту це було нестрашно, для армії також. Дивізії було гірше. А ось нам... Для мене, небораків поранених, так само як заклопотано-безпечних тиловиків, це було питанням життя чи смерті.

Мабуть, тоді я вчинив таки неправильно. Коли б знаття, що буде далі, то треба було криком кричати на цілий степ. Надокучати різному начальству, не зважати, що могли, сприйнявши за панікера, поставити до стінки. Відомо, паніки на фронті

боялися протягом усіх років, починаючи із сорок першого. Щодо неї були грізні накази, а серед них і самого Сталіна. Підозра в панікерстві часом мала значно небезпечніші наслідки, ніж реальна загроза з боку німців. Тому, не розібравшись як слід в обстановці, командири до часу старалися мовчати, сподіваючися, що начальству швидше донесуть сусіди. Я ж у свіжому запалі несподіваної сутички про це тоді не подумав.

Людський потік із хідників уливається у величезний натовп на площі.

Тут пам'ятник.

На площі гамір і штурханина. Натовп потіснився, подався вбік, пропускаючи до пам'ятника стрій піонерів з прапором. Вінки, що пахнуть свіжою глицею, настроюють на відповідний лад, нагадують похорон, поминки. Урочиста хвилина покладання вінків. Людський гомін стихається. Гучніше гримлять марші з динаміків.

Біля пам'ятника чути якусь команду. Я думаю, мабуть, тут буде мітинг. Хоч на мітинг ніби й не схоже — немає ні трибун, ні організаторів.

Дзвінком, добре поставленим голосочком юна вихованка шкільної самодіяльності бадьоро читає вірш. Ніхто не забутий, ніщо не забуте. Гучно дзвенять над площею високі, сповнені оптимізму слова. Молодчина дівчатко!

Невідомо чому я протискаюся поміж людей до пам'ятника. Що я там хочу побачити? Скрізь обличчя, обличчя, обличчя. На мене ніхто не звертає уваги. Тим ліпше. Я розумію, що знайти тут когось — безнадійна справа. Як голку в стогу сіна. І все ж пробираюся досередини. Гранітне підніжжя монумента все у вінках. Скільки глиці! На війні вона супроводжувала забитих в останню путь. Разом їх клали в могили. Часто замість домовин...

До вогню, однак, не підступитися. Там піонери. Стрункі ряди білих сорочок і кофточок. Урочиста червоність краваток. Вони салютують. Я спиняюся у щільному гурті молоді. Хлопці й дівчата. Знов гостроносе взуття, черевички-шпильки. Пишні зачіски. І над площею той самий приглушений розсип транзисторів:

А за окном то дождь, то сніг,
И спать пора. Но никак не уснуть...

Вони живуть своїм, що їм найближче. І я їх розумію. Справді-таки: минуло стільки років. Дехто вже й не пам'ятає нічого

з того, що було в ранньому дитинстві. Багатьом світ відкрився вже після війни. Війна для них абстракція.

З трудом пробираюся поміж щільних гуртів. Мені потрібний Вічний вогонь. Навіщо — не знаю сам. Лише щоб наблизитися. Кожний вогонь вабить до себе. Мабуть, це інстинкт, вироблений у глибині віків. У прадавніх людей вогонь був засобом життя, очищення, жертвності. Тепер він символ з іншим сенсом. Мені хочеться лише глянути на нього і тим долучитися до пам'яті мертвих.

Не дуже ввічливо відтручуючи людей, я все ж таки пробираюся до обеліска. Правда, вогню майже не видно. Над вінками прозорою хвилею струменить гаряче повітря. У широкому мовчазному колі завмерли люди — дорослі й діти, чоловіки й жінки. Суворі погляди всіх спрямовані до однієї точки — символу великого сенсу. Обличчя урочисто-зосереджені. Вони дуже мудрі і дуже світлі, ці обличчя. Мені здається, я ніколи не бачив такими наших людей. Важко навіть повірити, що це звичайнісінькі обличчя звичайних людей. Зрештою, тут ті, по долі яких усім своїм тягарем проїхала війна. Пригледівшись, я вже розумію це.

Що ж, певно, я так само не буду тут зайвим.

Я витягую голову з-поза чиеїсь високої чорної спини і мовчки стою з усіма. М'якою позолотою виблискують карнизи і рельєфи пам'ятника. Навпроти, ніби мармурова скульптура, застигло в жалобі обличчя жінки. Вона у великій чорній хустці, з-під якої вибивається пасмо зовсім білого волосся.

Неподалік, схрестивши на грудях руки, сидить інвалід у колясці. І раптом я чую тихий голос того, хто стоїть переді мною:

— Він який, вогонь? Справжній?

— Найсправжнісінький, татку. Це від газу вогонь. Як на кухні у Кузьмичових.

Восьмирічний хлопчик торсає за руку чоловіка. Той, одначе, стоїть рівно, трошки схиливши голову.

— Великий!

— Великий, татку. Тільки вінками заклали — не видно.

— А вінків багато?

— Багато. На мазівський самоскид не помістяться.

— Самоскид, він як «студебекер», так?

— Що?

Хлопчик не почув або не розуміє незнайомого слова. Я поспішаю:

— Багато вінків. Певно, на повний «студер» із верхом.

Чоловік впівоберта повертає до мене побите порохом, рябувате обличчя:

— Дякую.

Будь ласка. Хоча навіть дякувати. Жорстоко позначені війною, ми і так добре розуміємо один одного. Ми побратими однієї долі. І мені стає добре тут, у цьому тісному гурті людей, на цьому стишеному мітингу без промовців.

Хлопчик з-під батькової руки з поважною цікавістю оглядається на незнайомого чоловіка.

Але доброго потроху. Здається, бажання здійснилося. Якийсь внутрішньо просвітлений, я починаю вибиратися з натовпу.

А таки ж Вічний вогонь як пам'ять про тих, хто загинув, — це чудово! Якби лише вічність його не виявилася короткою.

Здається, щодо увічнення вбитих я помилявся. Пам'ять про втрати у нашій країні, як у жодній іншій, багатозначна і символічна. Напевно, ніколи в минулому народ не втрачав стільки невідомих солдатів, як в останній війні. І досі нікому не відомо, скільки матерів не дочекалися з війни синів, повідомлень про їхню долю. І лежать вони в землі невідомими. Герої й не герої з невідомими людству стражданнями і невідомими подвигами, невідомими долями та іменами. То хай буде благословенний вогонь на вшанування їхньої пам'яті!..

Я рішуче вибираюся з площі. Однак це не просто. Уздовж хідника ряди людей. Хтось клацає фотоапаратом. Жінка на витягнутих руках високо піднімає дитину. Хай бачить і пам'ятає мале.

За хідником ряд червоних автоматів з газованою водою. Біля них також люди. Ляскає мідяк, не поспішаючи, гуде залізне нутро, і автомат акуратно відмірює свою порцію. Намагаюся не ступати в калюжі на асфальті, шукаю склянку. Біля крайнього автомата, заступаючи один одного, щось мудрують двоє. Уже немолоді. За віком колишні фронтовики. У кожного по склянці, але не схоже, щоб з газованою водою. Той, що стоїть навпроти, перехопив мій погляд, з фамільярністю, на яку не варто ображатися, підморгує:

— Одну хвилиночку...

І ховає пляшку за автомат. Я спиняюся збоку і чекаю. Чоловіки тихцем цокаються склянками. Один високий на зріст, важкуватий, з бурякового кольору обличчям. На його піджаку три ряди орденських планок. Два ордени Червоного Прапора, по одному Олександра Невського та Вітчизняної війни. У другого, трохи молодшого і якимось дуже пом'ятого з лиця, лацкан не нового вже, рудого піджака відтягують дві Червоні Зірки.

Видно, пригвинтив спеціально для свята. Чоловіки поспіхом випивають. Крекнувши, заїдають сухою воблою. Старший, сильний, широкий у плечах дядько, виразним кивком показує на мою ногу.

— Що, на війні?..

— На війні.

— Ну, а газівку п'єш? Чи не заробив? — похмуро дорікає він і питається: — Гахнуло де?

— На Другому Українському.

— Сусіди. Я з Першого. А оцей з Ленінградського, — з тріском ламаючи воблу, киває він на компаньйона.

Я чекаю на склянку, а він, подумавши трохи, нахилиється по пляшку. Широка рука його наливає більш як півсклянки.

— Давай! За тих, хто хоче, та не може.

— Ну що ви!.. Я не п'ю.

Він, хмеліючи на очах, готовий обуритися:

— Як це не п'єш? Тоді ти не фронтовик. Ти залізничник.

У нього повільні рухи, командирський тон, який не допускає заперечень, важкуватий погляд людини, що знає собі ціну. Молодший, навпаки, увесь час сміється очима, гризе вставними металевими зубами воблу і підморгує:

— Давай, друже! За руських Іванів.

Мені зовсім не хочеться пити, але їхня фамільярна категоричність обеззброює. Хіба що за Іванів. Молодший виділяє шматок вобли, і я поспіхом, захлинаючись, випиваю. Як і на фронті. Випадкова чарка серед незнайомих сусідів-танкістів або мінометників. Але, правда, там не було і сліду незручності.

— Ну й що! — підбадьорює старший. — Подужав. А казав, не п'ю. У якому званні?

— Я?

— Ну, зрозуміло ж, не я.

— Молодший лейтенант.

— Зрозуміло. Ванька-взводний.

— Ага. Правда, і ротним був.

— Я так само. До Берліна виріс у дивізійного.

Солоний шматок риби пече в роті. Настроєм швидко опановує п'янка легкість. З репродукторів гримить «Священна війна». Поруч товчуться, штурхаються люди. Однак ми не звертаємо на них уваги. Мене починає цікавити старший. Але щодо дивізійного він, здається, загнув.

— У дивізійного, кажете? Дуже високо.

— Високо? Думаєш, до дивізійного не добрав? Так? Давай, порахуй! Один комплект роти — двісті чоловік.

- Дивлячись якої роти.
- Якої, відомо якої — штрафної.
- Штрафної?

Я з певним зацікавленням поглядаю на цього чоловіка. Плечем він сперся на червону стінку автомата.

— Ну й от. Двісті помнож на дванадцять. Дванадцять разів формувалися. Не беручи до уваги часткових поповнень. Дивізія!

Ну, може, й не дивізія, але також немало. Я вперше бачу людину, яка на фронті командувала штрафною ротою. З неприхованою цікавістю дивлюся я на старшого. Молодший розшмавтовує пачку «Біломору».

Жінка в прозорій хустинці, з мідяком у пальцях шукає поглядом склянку.

- Скляночки вільні?
- Зайняті! — буркає старший.
- П'яниці прокляті!
- Цить, тітко! У нас поминки!

Жінка, відійшовши, погрожує:

— Ось покличу дружинників, тоді пом'янете. До витверезника вас, алкоголіків!

— Що? Дружинників? Клич! Клич дружинників! — починає розпалюватися старший і загрозово ступає від автомата. Молодший, блиснувши металевими зубами, хапає його за руку.

— Кузьмичу, спокійно! Спокійно, Кузьмичу!

— Що спокійно? — кричить Кузьмич. — Ідіть ви... Давай ще пляшку!..

Молодший дістає з-за пазухи ще пляшку, і Кузьмич вправно відкручує головку. Руки його тремтять. Горілка через береги склянки лється на асфальт. Цього разу вони п'ють удвох і мовчки.

Я думаю, що треба йти. Але Кузьмич, плеснувши решту горілки під ноги, підводить на мене почервонілі незадоволені очі.

— Що дивишся? Засуджуєш? Так? Засуджуєш? Ти, залізничник! — майже образливо закінчує він.

— Кузьмичу, спокійно! Тихо, Кузьмичу, — бере його за піджак молодший.

Кузьмич злими очима косує на мене. Здається, він уже забув, хто я, і готовий звалити на мене увесь свій з війни накопичений гнів.

— Що ж, гаразд. Бувайте здорові! — кажу я. — Дякую. Молодший зловив мою руку.

— Нема за що. Ти не сердься. Знаєш, Кузьмич, він добрий...

Я йду по хіднику і шкандибаю. Випивши, я завжди накульгую. І не серджуся. Взагалі п'яні гидкі. Особливо серед тверезих. Але цього «дивізійного» можна зрозуміти. Двісті на двадцять. Мимоволі озвірієш.

Особливо з часом. Коли все це відстоїться і зміниться в емоційній пам'яті. Тоді й замають хлопчики кривавії в очах.

А Сахно? Чи бачить він своїх хлопчиків?

Ні, я кваша і боягуз. Треба було зразу затримати його, перевірити документи. Коли що, гукнути на допомогу людей. Стільки передумано про нього, а коли трапився нарешті просто неймовірний, може, єдиний у житті випадок, я розгубився.

Фронтоник називається!

Горілка пече нутро, каламутить мою свідомість. Кортить щось зробити, на щось відважитись. І я бреду, куди ведуть мене вулиці. Спочатку по проспекту, потім на перехресті вулиць завертаю за ріг. Незабаром людська юрба на хіднику рідшає. Раптово спалахнувши, угорі засвічуються ліхтарі. Їхні матові кулі, як спаровані місяці, горять високо над дрібненьким ще листячком лип. У міру того як темнішає небо, вони дедалі більше розгоряються і світять яскравіше.

7

Не скоро ми ще виберемося через кукурудзу в чисте поле з розкиданими там-сям скиртами. Я прислухаюся: звідкись доносяться голоси. Але це здалеку, і не впізнати навіть, свої це чи німці.

У чоботі хлюпає від крові, руки задубіли на морозі. Рукавиця зосталася лише одна, і та мокра від снігу, не гріє.

Німець чалапає ззаду, натикаючись на кукурудзиння, часом перечіплюється через нього чоботом і падає. Без окулярів він, напевно, зовсім засліп, і я, зціпивши від болю зуби, час від часу покрикую на нього. У середині в мене все горить від втоми й знесилення, спина мокра від холодного поту, серце часто й сильно калатається в грудях.

Що ж сталося? Як же це? — не можу збагнути я. Як же це ми влізли в таку пастку, як дали себе заманити в засаду? Бідний Кротов! Мені то шкода його, то бере злість на нього.

Зрештою, я сварю себе, комбата, старшину Шашка. Але що ж тепер удієш?..

Танки! Звідки вони взялися тут, і що мені, підстреленому, робити далі? Ясно, треба якнайшвидше доповісти начальству. Треба вживати якихось заходів, не можна допустити, щоб у тилах батальйону були танки. Це розгром і загибель.

Але кому скажеш? Як на зло, ніде нікого з наших. Хоч би оті зв'язківці, вони допомогли б. Тільки зв'язківців уже і сліду немає. Довкола в дрімоті лежить широкий простір степу, залитий яскравим світлом високого місяця, пересипається під ногами неглибокий сніг. Трохи віддалік юрмляться засніжені скирти. Нікому ніякого діла до нашої біди.

Я не можу стримати лихоманки, нетерпляче пориваюся бігти, щоб швидше знайти людей. Тільки нога моя дедалі сильніше заходиться від болю, я дуже кульгаю, і німець на чистій сніговій цілині починає обходити мене. Отак ми добрели до скирт, і тоді я побачив підводи. Глухо гуркочучи колесами, вони помалу котяться кудись на край безмежного простору.

— Гей! Гей! — кричу я і відразу кидаюся бігти. Ні, упустить їх ми не можемо: це остання моя можливість, остання надія на порятунок від тієї біди, яка нависла над батальйоном, а може, навіть і над полком.

— Гей! Стій! Стій!

Передня котить собі, певно, ніхто там мене не чує, а задня, правда, спиняється. Але це таки далекувато, і я надсилу, нестерпно довго кульгаю, розкидаючи чобітьми пухкий, розсипчастий сніг. Мені здається, що іздовий не дочекається мене і ось-ось рушить за першою. Проте він терпляче стоїть, і ми з німцем добираємося до шляху. На підводі декілька чоловіків, усі мовчки і не дуже приязно вглядаються в нас. У мене від втоми заходиться серце.

— Там танки!.. У кукурудзі!..— кажу я, підходячи до підводи. Я тяжко дихаю, але намагаюся виглядати якомога спокійнішим. Тільки це мені, видно, погано вдається.

На підводі мовчать.

— Танки! Німецькі танки! Розумієте! Де командир? Давайте до командира! — із запальною рішучістю вимагаю я, врешті-таки вибравшись на дорогу. І тоді з підводи хтось недовіриливо відгукується жіночим голосом:

— Що, здорово тюкнуло? Може, і контузія, га?

Ця нічим не прихована іронія вибиває з мене решту кволого мого спокою.

— Яка контузія?! Йдіть ви до дідька! Танки! Розумієте, німецькі танки! У кукурудзі!

На підводі заворушилися, хтось обіперся об плече іздового і зіскакує на сніг. Це, виявляється, дівчина в козуську і шапці. Але вона мені не знайома, очевидно, підвода не нашого, а якогось іншого полку.

— Ану, покажи голову!

— Та не голова! Ти он ногу перев'яжи! Ногу поранило! — кричу я, втрачаючи рештки терпіння від цього недоречного її спокою.

— Ногу?

— Та вже ж ногу! Не віриш?

Я опускаюся на сніг. Зціпивши від болю зуби, щоб не завити, здираю з пораненої ноги чобіт. Там дуже мокро, і я перевертаю його халявою вниз — на снігу з'являється темна пляма крові.

Це, видно, переконує. Дівчина підводить голову і раптом здригається.

— Стривай! А той хто?

— Німець. Не бійся, не з'їсть: полонений! — Роздратований, я мало не лементую. Нога нестерпно болить, мокрі пальці відразу німіють від морозу, я вже готовий зненавидіти цю «помічницю смерті» за її недовіру й байдужість.

— Давай на воза! — каже вона. Потім упевнено бере мене під руку і звично прикрикує на німця: — Ану, підмогни! Чого дивишся, як Гітлер?

Німець несподівано розуміє і з незграбною делікатністю підхоплює мене під лікоть.

— Облиште, ідіть ви! Я сам...

На одній нозі я стрибаю до воза. Там, виявляється, лежать на соломі ще двоє поранених. Один тихо стогне, відкинувши голову. Другий трішки підвівся, його змучені очі на схудлому обличчі дивляться на мене.

— Ось тут, у куточок...

Дівчина з іздовим улаштовують мене з самого краю підводи. Потім вона спритно і туго перев'язує бинтами мою прострілену ступню. Але тут нова біда — чобіт на перев'язану ногу вже не лізе, та й біль такий, що нема сили витримати це нестерпне взування. Марно промучившись з хвилину, я кидаю чобіт у солому. На снігу біля дороги застається скривавлена онуча.

— Поццастило, — каже дівчина. — Ще 6 міліметр — і кістка навпіл.

«Кістка, кістка! — мене дратують ці її недоречні тепер співчуття і повільність. — Сам знаю — навпіл... Кістка не залізо...»

— Давай уже швидше! — трохи не стогну я. — І німця посади!

— Нема куди! Хай біжить. Протрясеться.

— Протрясся вже. Останній. Другого порішили. І Кротова! — раптом згадую я, і мимоволі розпач протинає серце.— Ех, Кротов, Кротов!..

Котрий уже раз я не можу погодитись, що так неспогадано і недоречно гине людина. Просто це годі до кінця збагнути. Тільки що був з тобою поруч, сварився, їв, ішов. І ось його вже немає... І ніколи вже не буде. Дівчина, всідаючись на своєму місці обіч їздового, здивовано озирається:

— Кротов? А що — Кротов?

— Убили. Що?..

— Кротова! Командира роти?

— Ну!

— А не брешеш, молодший?

Вона вперше насторожується, здається, перейнялася моєю бідою і моєю тривогою.

— Ще мені не вистачало перебріхуватися тут з вами. Чеши в полк! Танки он за кілометр! — кричу я.— Ти розумієш чи ні?

— А ти не кричи! Командир знайшовся! — сердиться дівчина.

Я благально дивлюся на неї і думаю: «Ну, не буду, не буду кричати. Тільки давай-но швидше! Ріднесенька, мила, як там тебе називати». Дівчина мовчки, з осторогою поглядає в нічний степ, ніби вслухається, потім боязко штурхає притихлого їздового:

— Ану, поганяй!

І їздовий чвалом жене пару жвавих коників, від яких курить пара, і оглядається навсебіч.

Підвода то дрижить, рипить і підскакує на нев'їждженій дорозі, то затихає, загрузаючи колесами у сипкий сніг. Сидіти мені страшенно незручно, залякла нога. У рані пече й сіпає. Але і посунутися не можна ні на сантиметр: я й так сиджу трохи не на самих ногах пораненого, він стогне, лається й озвіріло-чемно просить дівчину:

— Катеринко! Катю! Тихше! Шкуродер ти, а не сестра... Тихше! Ух!..Ох! Катюшенько!..

Катя схиляється з передка, однією рукою притримує його голову і просить з тією не звичною для фронту ніжністю, яка завжди примушує озирнутися:

— Любенький, хороший мій. Ну, потерпи! Зараз уже. Зараз...

І тут же, повернувши обличчя до німця, який зморено хекає за підводою, кричить:

— Швидше, німчура проклята! Швидше!

Я мовчу, нічим не виказуючи свого ставлення до цих її викриків І вона змушена пояснити:

— Була б моя влада, я б його бігцем прогнала до Берліна і назад На Колиму б його, собаку! За наші муки! Хай би померз, постраждав, як руський народ страждає.

Потім з твердістю людини, яка звикла, щоб її слухалися, тихо кидає іздовому

— Поганяй!

І тут же нахиляється до пораненого.

— Потерпи вже Потерпи, миленький!

Я й сам ледве тримаюся, нога мало що болить, ще й дуже мерзне під полою шинелі Тільки треба якось витримати до села. Там штаби, командири, вони щось придумують.

8

Село виникає раптово У місячному світлі під горою довгий ряд білих мазанок Біля них загородки тинів, темніе гілля вишняка на обніжках там-сям мирно поблимує у вікнах, чути торохкотіння машин і голоси У селі свої. Правда, мене трохи дивує така мирна ідилія під носом у німців Але ж це тили Полки, видно наступають непогано, попереду танки, артилерія: чого тут боятися?

Дорога котиться вниз скрипить, коливається підвода, лається в бога-матір поранений неборака, навіть другий, спокійніший, і той трохи підвівся, спершися на локоть, і на його неприродно білому, вкритому щетиною обличчі з'являється гримаса страждання Катя на передку заїкуватим від тряски голосом заспокоює:

— Зараз, зараз, рідненькі.. Зараз.

Ми спускаємося схилом і, трохи тихше проїхавши коротеньку, обсажену вербами греблю, завертаємо у вулицю. Однак вулицею не пройдеш попереду, довжелезним кузовом перегородивши дорогу, хуркоче здоровенний «студебекер» Шофер, прочинивши дверцята, наполовину висовується з кабіни і помалу здає назад Біля тину спиною до нас крутиться хтось у кожушку й охриплим знервованим голосом наказує:

— Уліво руля! Уліво! Ще давай! Давай, давай!..

«Студебекер» сунеться у ворота, які для нього завузькі, важкими скатами утрамбовує сніг, і раптом обмазаний глиною тин з тріском хилиться додолу Чоловік у кожушку підняв кулаки

— Куди здаєш? Куди здаєш, собачий сину! Де в тебе очі? Де очі в тебе, питаюся?

Він зі злості підскакує до кабіни, здається, ось-ось кинеться на шофера. Але не кидається, і шофер на диво спокійно для такої ситуації басом відповідає:

— У лобі очі, товаришу капітан.

— У лобі? — перепитує капітан. — Хіба вони в тебе в лобі? Давай уперед!

— Стій! — кажу я, під'їхавши.

Іздовий притримує коней. Катя зіскочила з передка.

— Товаришу капітан!

Капітан не чує чи не хоче чути. Відступивши на крок, він знов наказує шоферові:

— Уперед і вправо руля! Ще, ще вправо! Давай, давай!

— Капітан! У степену танки! Кому доповісти?

Катя впритул підходить до командира.

Я злізаю з підводи і на одній нозі так само стрибаю до нього.

— Товаришу капітан! Там німецькі танки! — сподіваюся збентежити його цим повідомленням. Але капітан ніби й не чує.

— Управо. Ще правіше. Так, так! — капітан присідає, зазираючи під кузов машини. «Студебекер», вуркочучи, починає в'їжджати у двір.

— Що? Танки? Багато? — І одразу ж до шофера: — Давай, давай! Пройшло! — полегшено видихає він і тоді ніби вперше помічає мене з Катєю.

— Танки німецькі! Ви чуєте? — кричить Катя. — Ось турнуть, буде вам тоді «давай, давай».

— Що? — дивується капітан, і осиплий голос його знов стає сварливий: — А чого ви на мене кричите?! Я що — ВПТД¹? Ідіть в артполк і доповідайте. Мені наказано, я ДОП² розвантажую.

Він розвантажуює ДОП! Ця його непохитність починає люти мене. Я намагаюся роз'яснити капітанові, що нависло над його ДОПом, але Катя менш церемониться і випереджує мене:

— Який до біса ДОП! Ось вони як вржуть до ранку — не буде тоді ні ДОПа, ні попа.

— Товаришу капітан!

Катя махає рукою:

— Та облиш його, молодший!

---

¹ Винищувальний протитанковий дивізіон.

² Дивізійний обмінний пункт.

Вона скочила на передок, я звалююся на підводу. Їздовий уперіщив коней, і, об'їхавши «студебекери», ми мчимо по вулиці. А в селі так по-вечірньому затишно і мирно, що мені робиться страшно. Я вже передбачаю, чим може скінчитися ця ідилія. Ні, хай там що, треба знайти командирів чи штаб.

На одному подвір'ї, дбайливо притиснутий до стіни, стоїть «віліс», біля якого мовчки порпаються двоє,— мабуть, знімають своє майно. Де «віліс», там завжди начальство, і тому, побачивши машину, Катя відразу спиняє підводу.

— Сиди, молодший. Я сама.

Я застаюся на возі, а вона біжить на подвір'я і щось утовкмачує тим двом. Незабаром вони всі виходять на вулицю і йдуть до підводи.

— Ось молодший лейтенант напоровся... Командира роти забито,— каже дівчина і змовкає, з надією поглядаючи на офіцера.

Я так само вглядаюся в нього — це дужий, підперезаний поверх шинелі чоловік, на плечах широкі, з двома просвітами погони. Інших знаків не видно, але він у вушанці: майор або підполковник.

— Де ви бачили танки? — спокійно звертається він до мене.

— У степу, товаришу підполковник.— Про всякий випадок я обираю більше з можливого, за це не ображаються.— Кілометрів за три звідси. Штук з дванадцять стоять стволами сюди.

— Ви думаете, це німецькі?

— Німецькі,— кажу я.— Нас обстріляли. Командира роти забили. Ми ось ледве втекли з полоненим.

Підполковник мовчки оглядає мене, потім німця, який стоїть біля підводи і тремтить від холоду.

— Так. Добре. Можете їхати,— подумавши, каже командир.

Біля нього мовчки чекає другий, у тілогрійці,— мабуть, шофер чи ординарець. Мало що розуміючи з того дозволу, я питаю:

— А куди полоненого здати?

— Полоненого в Іванівку. Згідно з розпорядженням командуючого, збірний пункт для полонених в Іванівці.

— Та тут всі поранені,— каже Катя.— Візьміть ви німця.

— Ні, відправляйте в Іванівку,— спокійно, з непохитною твердістю каже командир.— І, до речі, повідомте там про танки. Скажете, підполковник Стах послав,— несподівано наказує він.

Ось тобі й маєш! Ми — їм, а вони — нам. Домовилися! Отримали наказ! Підполковник з тим, що в тілогрійці, відходять з дороги під стіну хати і закурюють. Ми стоїмо на місці і

розгублено поглядаємо на них. Чути, як той, другий, притишено пропонує начальникові:

— Напевно, треба вшиватися... Хай йому чорт з тими танками...

Я не чую, що відповідає підполковник. Вони швидко зникають у дворі, і тоді я лаюся. Щось у мені надривається. Витримка моя на тому скінчилася, я готовий обурюватися, кричати — що ж це робиться?

У возі стогнуть поранені, Катя також розізлилася:

— Тиловики прокляті! Концентратів об'їлися — не проб'єш! Хоч на гвалт кричи!

— Поганяй! — кричу я до їздового. — Поганяй!

Їздовий знов поганяє. Мене охоплює нетерпіння — чорт з ними, поїдемо в Іванівку! Тільки де вона, та Іванівка? Як її знайти вночі і скільки на це потрібно часу! А тут ще два бідолахи на підводі!.. І німець, що підтюпцем поспішає ззаду. І моя мокра від крові нога, яка вже зайшлася від рани й морозу та німо болить...

На завороті вулиці ми трохи не збиваємо з ніг кількох бійців. Рятуючись від коней, вони, лаючись, вискочили на призьбу хатини. Хтось притискається до тину, і по ладній цигейковій шапці на голові, а найбільше по сумці при боці я пізнаю в ньому командира. У мене спалахує надія. Я хочу спинити підводу, але вона спиняється сама — це він люто хапає за вудила коней і повертає підводу впоперек вулиці.

— Стій!

Голос його злий, владно-нетерплячий, здається, зовсім недоречно така зустріч. Але тепер це мене мало засмучує: яка там делікатність, коли в тилу прорвалися танки! Я хочу кричати йому про них, та він випереджає мене:

— Хто такі? Чия підвода?

— Та поранені! Не бачите хіба? З батальйону Шароніна, — відповідає Катя.

— Товаришу командир, — кажу я. — Треба якось передати в штаб, у розвідвідділ... Комдиву. У степу недалеко танки. Німецька засада.

Командир усе це затято вислуховує, підходить до підводи, заглядає в неї і, ніби не чуючи моїх слів, тоном, який не терпить ніяких заперечень, наказує:

— Злізти всім!

— Та ви що? — підводиться на передку Катя. — Ви що, тут вжакопоранені!..

— Санінструктор, так? До мене! Ви, поранений, так само! — не зважаючи ні на що, наказує він.

Звідкись біля нього з'являється автоматник, тепер їх уже двоє. Командир стоїть за два кроки від мене, грізний і невблаганний, наче генерал. Я дивлюся на нього, на його плечі, намагаюся визначити звання, але там нічого не побачиш. Угорі сяє місяць, і мені не видно його обличчя, затіненого шапкою. Але я вгадую, що обличчя це не обіцяє нічого доброго.

— Повторюю: санінструктор, ви, з перев'язаною головою, іздовий і ви,— киває він у бік німця,— ходімо зі мною.

Нічого не зробиш. Катя першою зіскакує з передка, неохоче кидає своє місце іздовий. Тримаючися за ребристий бік підводи, злізаю я. Командир ступає наперед:

— У приміщення!

Я думаю, що це безглуздя. Куди він нас веде і що ми йому зробили! І я хочу пояснити:

— Ви розумієте: танки. Ми поспішаємо повідомити. Через годину вони можуть бути тут.

Командир озирнувся:

— І прошу помовчати. Поки вас не питають...

— Ну, ідем, подумаєш! — зі злостивою рішучістю каже Катя і йде у двір. За нею ступає іздовий, потім німець. Я, тримаючися за тин, на одній нозі стрибками посуваюся слідом. Біля підводи залишається при двох поранених автоматник.

Командир веде всіх через подвір'я, потім у темні сіни і відчиняє двері в хату. На одвірку тьмяно горить каганець, вікна завішено якимсь лахміттям. Декілька малих перелякано кидаються на піч, і незабаром з-за комина з'являються їхні боязкі і цікаві до всього оченята.

— Прощу документи! — каже начальник, підходячи до каганця. Я вглядаюся в його плечі — ось тобі й маєш! Лише капітан, а поставив себе наче генерал — не менше... Стільки затятої удаваної суворості!

— Будь ласка! — з готовністю, але і з прихованим викликом каже Катя і сягає рукою в пазуку.

Стримуючи гнів, я намагаю під шинеллю нагрудну кишеню і дістаю своє посвідчення. Іздовий наш, чоловік вже старшого віку, із селянським обличчям, не поспішаючи, розперізується і довго порпається, поки знаходить у нетрях своєї одяганки старанно загорнуту в папір червоноармійську книжку. Хвилину капітан мовчки вивчає наші документи. На його чорному обличчі суцільна строгість службіста. Урешті він підводить голову, оглядає нас пильним, прискіпливим поглядом і спиняється на четвертому — німці.

— А ви що?

— Це німець,— кажу я.— Ми його на збірний пункт ведемо.
У Іванівку

Я думаю, що зараз він причепиться до мене і до полоненого, документів на якого я не маю ніяких, а його залишилися в батальйоні. Мабуть, у цьому я винуватий. Однак хто ж думав, що моє конвоїрство обернеться таким чином! Але капітан здається, не має наміру далі чіплятися до полоненого і складає разом наші папери.

— Де ви бачили танки? — питає він у мене, похмуро стоячи під самим каганцем. Руки він виразним жестом засовує в кишені шинелі.

— У кукурудзі, за три кілометри звідси

— Кому ви про це доповіли?

— Так, тут доповіси!.. — запально випереджує мене Катя — Тут у вас усі немов мишком з-за рогу прибиті

Вона так вільно і незалежно тримається перед цим формалістом-капітаном, ніби він зовсім не начальник. Я, на жаль, так не можу і тихо стою притулившись до лави та підібгавши свою прострелену ногу.

— Двом чоловікам доповідали, — кажу я.— Капітану з ДОПа і одному підполковнику.

Так ось, закарбуйте собі на носі, — категорично наказує він, — більше щоб ні слова! Зрозуміло? А то паніку мені розвели! Як у сорок першому Я вам покажу танки! закінчує він геть недоречною погрозою

— При чому тут паніка? — сварливо каже Катя. — Ми доповідаємо. Що ми, на всю вулицю галас здіймали, чи що? Та у вас хоч і криком кричи — нікого не пройме..

Капітан вислуховує її слова і залишає їх поза увагою. Звертається до мене одного:

— Ви зрозуміли, молодший лейтенант? А тепер геть звідси! — сердито наказує він і трохи спокійніше додає: — У третій від церкви хаті збір поранених.

Він віддає наші книжечки і опускає руки по швах

— А полоненого? — питаюся я. — Візьміть у нас полоненого. У мене ось нога...

— Я не конвоїр! — відповідає капітан. Я розгублено стою, починаючи розуміти, що від нього більше нічого не доб'ється.

Помовчавши, ми нерішуче повертаємося до порога і через темні сени, тримаючись за холодні стіни, вибираємося надвір. Морозний сніг поришує під ногами.

— Ну й чорт його забирай! Ідьмо! Про тих треба думати. А то загнутья, чого доброго, каже Катя і прямує до підводи.

Що робити далі — хто його знає. Мабуть, треба найперш пригасити свою гарячковість, остудити своє нутро, заспокоїтися чи змиритися з тим, що відбулося. Знову ж якоїсь уваги потребує моя зовсім залякла нога, стогнуть на возі поранені, волочиться цей полонений. Та й що я можу зробити в такому стані — чи не вистачить уже доповідати, чи не надмірна ця моя схвильованість, стривоженість? Ще справді визнають за панікера та арештують. Невже ж оті командири, з якими я зустрічався, не зроблять нічого? Тут же повинен бути якийсь зв'язок, повідомлять, кому треба, вживуть якихось заходів проти отих танків. Не може того бути, щоб така ситуація нікого не занепокоїла. А може, командування вже знає про все це? Мо', так і було передбачено планом операції? Тоді даремно я так хвилююся, розпинаюся, кричу, наче справді який панікер. Тоді, мабуть треба перш за все перев'язатися як слід, та обігрітися, та збути кудись цього німця. Тільки куди його подінеш?

Хата, де розмістилася санчастина, зустрічає нас привітно вогником у двох вікнах (третє, вибите, затулене оберемком соломи) і — піснею. Хтось на все своє захрипле горло натужно кричить під не дуже зграйний басовитий гул кількох струн гітари:

Шаланды, полные кефали,
В Одессу Костя привозил,
И все биндюжники вставали,
Когда в пивную он входил.

Позначки або прапорця на хаті немає ніякого. По подвір'ю також ніяк не визначиш, що тут санітарна частина. Але, як казав капітан, це третя хата від церкви, що віддалік скромно сіріє білими стінами, і Катя спиняє коней. Іздовий зіскакує на сніг, злазить з передка Катя. Я також перевалююся з підводи, киваю німцю: «Ком!» — і на одній нозі стрибаю до відчинених у сніг дверей. Полонений боязко йде обіч. Катя намацує в снігах клямку.

Пісня відразу обривається. У кутку на припічку лихоманково мерехтять вогники двох «катуш». Угорі клубочиться шар диму, а по закутках — не підвладна гасникам темрява. Різкий запах свіжих бинтів, крові і прокислий дух шинелей б'ють у ніс, це впевнює, що хатою ми не помилилися.

— Братва, «рама»! В укриття! — після секундної паузи з фальшивою тривогою викрикує чийсь голос.

Слідом за Катєю я пропускаю німця і перескакую через поріг. Першим в очі впадає, певно, той самий гітарист. Витягнувши на ліжку біля порога обмотану бинтами ногу, він завмирає з гітарою в руках і, блиснувши задерикуватими очима, упирається поглядом у Катю. У кутку на соломі сидять ще поранені. Хтось трохи не до пояса сповитий бинтами — і груди, й голова, і лице, — видно, обгорів.

— Дурний! — кидає Катя гітаристові. — Чого галакаєш? Так, встати! Хто старший?

Гітарист, не випускаючи гітари з рук і не зрушивши з місця поранену ногу, всім тілом повертається до Каті. Під накинutoю на плечі курткою десантника тихенько бряжчать медалі. На столі завмирає велика зламана тінь.

— Відставити! Уже навставалися! Тепер усе! Крапка! Амба!

— Хто старший, питаюся?

— Старший? Був, та вийшов. До начальника. Хоч — буду я?

— Обійдемося без такого. Давай, злазы! — Катя безцеремонно сіпає його за рукав. Куртка сповзла — на погонах сержантські нашивки. — Тут важких покладемо. Де санітари?

— Стоп, руда! Не чіпай! Я контужений! — з блазнівським виглядом на потіху іншим кричить гітарист і, змінивши тон, шосили б'є по струнах. — Санітари! Гей, санітари!

Звідкись з-за перегородки, відхиливши ряденце, виходять двоє в непідперезаних шинелях. Один високий і худий, другий низенький — обидва старшого віку, спокійні, видно, нещодавно мобілізовані дядьки.

— Важких занести! Та живо! Давай ноші!

— Занести! — уже відчуваючи себе начальством, наказує гітарист і тицяє в санітарів пальцем. — Ти і ти. Оцей їхній допоможе, — показує він на полоненого і раптом збентежено моргає очима. — Ого, Гансик! Братва, Гансик! Йй-богу! Айн, цвай — бітерфляй... Ком!

З кутків усі повертають голови до порога. Сповитий бинтами неприродно випростується, скидає з себе ногами кожущок і викидає наперед руки, так само замотані по лікті бинтами.

— Німець? Зараз же цокнути! Цокнути к чортовій матері! — з надривом викрикує він. Другий, що лежить поруч, щось приказуючи, накриває його кожущком. Сержант швиденько зіскакує з ліжка і, несучи поперед себе пряму й товсту, як колода, ногу, підступає до німця.

Я попереджаю:

— Ану, спокійно! Це полонений.

— Ну, конешно, спокійно. Нащо поспішати. Устигнемо!— з недоброю кривою усмішкою каже сержант і з нарочитою поважністю бере німця за кінці відкладного коміра.— Він же добрий. Він же сознательний. Гітлер капут? — швиденько питається він.

— Гітлер капут,— не дуже впевнено, але з готовністю погоджується німець. Губи його, однак, злегка тремтять. Сержант, вишкіряючись, повертається до інших:

— Ось бачите! Він добрий. Знайшов учора нашу листівку, що перед наступом розкидали, прочитав і перевиховався. Люблю перевихованих гансиків. Трофейчики, конешно, всі випотрошимо. Ур нема? — миролюбно запитує сержант і напрактиковано лапає німця по порожніх, уже обвислих кишнях мундира.— Ну, конешно, у кишені вітер свистить...

Сержант рвучко смикає за довгий козирок, шапка сповзає німцеві на очі. Сержант повертається в ліжку. Німець мовчки поправляє шапку, а я переходжу від порога і опускаюся під стінку на край солом'яної підстилки. Більше сісти тут немає де. На єдиному ослоні в простінку хтось лежить, ліжка займуть важкопоранені. Гітарист кладе ногу на край ліжка і бере гітару.

— Я так міркую,— каже він до мене, безладно затренькавши струнами.— Який сенс німцю воювати з нами? Ну, яка користь: увірветься, бува, в траншеї, що він знайде? Дулю. Хіба що онучу брудну на бруствері. А в них! Ого! Скільки в них барахла різного зостається. Я, коли наказ: «Уперед!» — лечу мов скажений. А що? Сподіваєшся на трофейчики? Схопиш, а в них вошей багато, холера!

З відчинених дверей шугають клуби морозяного повітря — санітари вносять поранених. Катя кладе обох на ліжку, накриває дірявою шинелюю.

— Полежите до завтра. Уранці в шпиталь відправлять. Лікар сказав.

Один з них, певно, вже доходить — очі напівзаплющені, ніс загострився, з опалих грудей рветься важкий булькотливий хрип. Другий переривчасто стогне, бореться з болем, стражданнями і, повернувши набік голову, байдуже оглядає людей.

— Браток, скрути потягнути,— каже він до сержанта.— У кишені там, браток... І папір...

Сержант з готовністю відкладає гітару.

— Будь ласка, батьку. Це можемо. Поки руки цілі. Звідки будеш, землячок?

— Воронезький я.

Поранений воружнув щелепами, наче ковтнув слину. Погляд його неспокійно блукає по темній стелі хати.

— Ну, так, зовсім земляки... Що Воронеж, що Ростов — одна Расея. На, потягни, полегшає,— лагідно запевняє він і запитує: — Піхота?

— Піхота,— видихає затяжку поранений і запеченими губами ловить цигарку.

Німець безпорадно стовбичить біля печі, не знаючи, де прикнутися. Поводиться він обережно, аж боязко. Я відчуваю це і кличу його до себе:

— Ком! Іди сюди. І сідай. Не стирчи.

Він розуміє і, підібгавши ноги, незграбно сідає поруч на долівку. Очі його, стривожено глянувши на мене, на сержанта, спиняються на гітарі. Катя біля припічка при тьмяному світлі «катюші» порпається в медичній сумці — готує ліки. Сержант із силою щипає басову струну і невлад, фальшиво починає заспів солдатської пісні:

Первая болванка попала в бензобак...

— Ану, спини своє бренькання! — суворо кидає від припічка Катя.

Хтось із кутка доброзичливо заперече:

— Хай грає. Може, біль трохи заглушить.

Сержант енергійно прокашлюється, збираючись заспівати коли не ліпше, то в усякому разі гучніше.

Первая болванка попала в бензобак,
Вылез я из танка, сам не знаю как...—

знову фальшиво починає він, видно, розуміє це і, зустрівшись з поглядом німця, зі злістю обриває заспів:

— Чого баньки вилупив, фріце? Не подобається? Хіба, може, вмієш ліпше? Що ти взагалі вмієш, фріцівська морда?

— Немножко,— раптом виразно вимовляє німець і простягає руку до гітари. Сержант, насупившись, десь півхвилини з люттю й збентеженістю дивиться на нього. Ніби вирішує, чи варто всерйоз сприймати його прохання.

— Ану, ану! Спробуй-но... Глянемо, що ти вмієш... Ну! Давай! Шквар! — нараз вирішує він і віддає гітару.

Німець делікатно бере її, пристроює на колінах і, тихенько перебираючи струни, лівою рукою підкручує гвинти. У кутку знову схоплюється перев'язаний. Він нічого не бачить і крізь біль, який ледве стримує, кричить з розпачем у голосі:

— Ага, фріц? Це фріц? Чому ви його не заб'єте? Забійте фріца!

Той, другий, сусіда, трохи підводиться і легенько, ніби мало-го, кладе його на спину!

— Та нехай, тихо... Я його сам. Ви почекайте...

Очі цього чоловіка з-під насуплених брів при невиразному світлі «катюші» недобре блискають у бік німця. Обгорілий корчиться від нестерпних мук, стогне, зціпивши зуби. У хаті, однак, на нього не звертають уваги.

Німець неспішно настроює гітару. Ми всі з зачасною цікавістю дивимося на нього — не часто таке бачиш, як фашист справляється з музикою. Цікаво, що в нього вийде! У сержанта на низькочолому обличчі вже не злорадна усмішка, а притлумлена до часу погроза. Мені здається, якщо німець у чомусь не догодить, то вони вже його не випустять — доведеться тоді боронити. Тяжкопоранений на ліжку повертає набік своє сплотноліе обличчя і страдницьким, нетутешнім поглядом напівзаплющених очей так само стежить за німцем. Попри все, він чекає чогось, і це його чекання на коротеньку хвилю ніби притуплює його муки. З дівочою цікавістю вглядається від припічка Катя і хмуриться. Чомусь мені хочеться, щоб німець справді заграв непогано. Мимоволі кортить поспівчувати йому. Адже він «мій» німець.

І справді, він скоро настроює гітару і трошки стихло, але легко й спритно починає перебирати струни. Простий, усім відомий мотивчик, ніби тонесенький березневий струмок, дзю-рчить у хаті:

Синенький скромный платочек
Падал с опущенных плеч...

Оце диво! Оце тобі й німець! Грає наше, руське, як найзавзятіший русак. І поранені, ти дивись, затихли всі, жодний слова не вимовить — слухають. Сержант із самого початку, видно, відкидає свої загрозові наміри. Хтось у кутку нишком зітхає, потім схлипує — ага, плаче! Це, здається, обпалений. Ну, та що зробиш! Що ми всі тут, у цій хаті, можемо зробити, як не терпіти, затамовуючи свій біль. Хто більший, хто менший, хто на день-другий, хто на довгі місяці. Опіки ж будуть боліти до самого кінця, поки не загояться рани, — нема гіршого болю, ніж від опіків. Тепер нам лишається одне — звикатися з болем, думаю я. Там, у степу, за Кіровоградом, наступають, оточують, відбивають атаки, визволяють села і станції, а ми тут суцільна концентрація болю. Як до цього часу не додумалися використовувати його енергію, акумулювати, консервувати, перетворювати в інші види? Скільки болю, нелюдського і страдницького, пропадає безслідно в цій війні! На жаль, тепер, як

і тисячі років на землі, страждання — особиста справа кожного, марна витрата величезних людських зусиль. Тому плач, боєць, не соромся. Кажуть, від плачу стає легше! І не чіпляйся до німця. Чорт з ним, хай живе, таки ж і він людина. Он грає...

Німець тим часом кінчає грати. Сержант збентежено подається назад, зручніше вмощується на ліжку в ногах пораненого і зсовує на лоба пом'яту, з розчепіреними вухами шапку:

— Здорово, шельма! Нічого не скажеш!

— Добре шпарить...— стримано схвалюють у кутку.— Ану ще щось!

Німець легко торкається пальцями струн, пробуючи їхнє звучання. Сержант подобілими очима розглядає його згори. Видно по всьому, цією грою німець похитнув у ньому звичну грубувату самовпевненість і збудив почуття звичайної людської цікавості.

— Ти хто? Фашист? — питається він, вдивляючись у німця.— За Гітлера?

— Гітлер капут! Гітлер пльохо,— швиденько відповідає німець своєю звичною фразою.

Я дивлюся на нього і відчуваю, як щось у ньому перемінилося, ніби ожило. Погляд набуває природності і перестає перелякано бігати по обличчях. Мовчазна увага руських заспокоює його.

— Ось це я розумію,— каже сержант і безцеремонно, але й без погрози плескає його по плечу.— Що, сам здався? Сам полон ком?

— Я, я. Сам,— підтверджує німець.

— Правильно. Схвалюю. Давай п'ять.— Сержант рвучко тисне за лікоть його руку з гітарою і вже зовсім дружелюбно пропонує: — Ану, зобрази ще щось! Ну, ось це: «На позицію девушка провожала бойца...»

— «Огоньок!»— здогадується німець і швидко горловим співом без слів закінчує мелодію. Задоволений його здогадливістю, сержант схвалює:

— Так, так!

Незабаром німець зовсім непогано грає «Огонек», і я лише дивуюся з його вдатності до наших пісень. Сержант хрипко підтягує, а мене огортає солодкий, липкий сон. Я відчуваю: не треба піддаватися йому, не можна, мало що... Тривога в душі якийсь час змагається зі сном, але незабаром, здається, він подолав усе — і клопіт, і тривогу, і мій біль у нозі...

Щось заважає мені, щось мучить і тривожить, я підсвідомо прагну в спокійну млявість забуття, де нічого і — сон... Але оте щось сильніше за мене, за втому, воно вириває мене із солодкої відсутності, і я прокидаюся. Тільки де я? Якись люди, стривожений гомін, далекі й близькі голоси. І раптом крізь сонливе нерозуміння прохоплюється одна фраза, яка відразу повертає мене до дійсності:

— Молодший! Га, молодший! Твого німця забирають...

«Німця? Якого німця?.. Ага! Це ж я в санчастині». Я підвів важку голову. Навпроти мене в хаті, в тій самій напівтемряві «катуш», «мій» німець і по обидва боки нього двос: один у шинелі, другий — у козушку.

Це Шашок і Сахно.

Сахно повертається на голос, потім до мене. На його поголеному обличчі під низько насунутою на чоло чорною кубанкою суворо затятість неблаганного виконавця закону.

— Ви куди? — сишло кажу я. — Це полонений.

— Молодший, не давай! Хай самі в полон візьмуть, — підбурює з ліжка сержант. Сахно суворо оглядає його:

— Ану, замовкніть! Вас не питають, товаришу сержант! — І до мене — трохи тихіше, але тим самим тоном наказу: — Василевич! Ідіть із нами!

— Куди він піде? У нього нога!

Це Катя. Вона тут же, за їхніми спинами, у мерехтливому світлі «катуш». Я бачу її світле, розсипане по голові волосся і, не розуміючи ще, в чому справа, але відчувши, що мені не треба піддаватися цим двом, кажу:

— У мене нога. Ось.

Сахно недовірливо оглядає мене, але більш ні слова не каже і повертається до німця:

— Ану, век!

Шашок відчиняє двері, Сахно злегка штовхає в них полоненого, який на очах стає зніченим, і, не глянувши ні на кого, виходить.

Узяли — хай, мені його не шкода, тільки розв'яже руки. Однак пораненим, яких, до речі, прибуло в цій хаті, самоправство цієї людини чомусь не подобається.

— Ось тобі і награв! Треба було сидіти і сопіти в дві дірки.

— Повели і рішать...

— Факт, рішать.

— А хто це? — наївне запитання з кутка. Йому, однак, ніхто не відповідає. Катя від порога махає рукою, даючи знак

замовкнути. Усі насторожено прислухаються, я також. У сінях, чути, вовтузяться, крізь щілини в дверях мигає світло ліхтарика, доносяться стишені голоси:

- Повернися, швидше!
- Тримай!
- Ану, подивися в чоботях...
- Кишені обшукав?!
- Пусто. Усе обчистили.
- Хай. Чорт із ним...

Сержант крутиться на ліжку і плюється.

— Круки!

Катя надіває на голову шапку і підперізує козушок. Її очі осудливо косують на сержанта:

— Чиє б нявчало, а твое б мовчало. Сам такий.

— Я такий? Я не такий! — запалюється сержант. — Я кров проливав. Коли що — я кров'ю плачу.

— Та помовч уже. Насплачувався...

Округле, рябувате обличчя розпливається в жартівливій усмішці:

— Ти мене не чіпай, руда. А то вкушу. Я злий та контужений.

— Лобуряка ти! — з викликом кидає йому Катя, виразно ворухнувши руськими бровами. У очах у неї, однак, пустотлива грайливість. Видно, їжакуватий цей десантник, незважаючи ні на що, їй подобається.

— Руда! Ах ти...

Сержант робить мовчазний випад, хапаючи Катю. Але вона лунко ляскає його по парусиновому рукаву і всміхається:

— Відчепися, лобуряко!

Вона поривається до дверей, але не встигає вийти, як двері відчиняються. На порозі знов з'являється німець, за ним заходять ті двоє. Кубанка в Сахна хвацько зсунута на вухо, колючий погляд підозріло бігає по обличчях людей, ніби кажучи: «Ану, що ви тут без мене думали?»

Посвітивши туди-сюди ліхтариком, він підступає до мене:

— Ви що, зовсім не можете? І піднятися не можете?

— Ні, чому...

— Тоді підніміться.

Я трохи дивуюся, нащо це потрібно йому, і силкуюся підвестися. Нога чомусь обважніла, пов'язка набрякла кров'ю. Десь у глибині рани сіпає, — здається, цієї ночі перев'язати її не доведеться. Але куди вони мене ведуть?

— Зброю брати?

— Не треба.

Я поклав на солому свій ПКС, який мені, одноногому, досить-таки заважає, і спираюся на чиюсь шинельну спину. Ліхтарик Сахна непевно миготить по обшарпаних стінах мазанки. Яскравий круглячок світла спиняється на завішеному рядном проході.

— Ану, пройдемо туди!

Слідом за ним, хапаючися по черзі за ліжку, ослін і стіну, я доскакую до переділки. Капітан відхиляє рядно і, посвітивши ліхтариком, проганяє звідти сонних поранених. Ми спиняємося біля заставленого непоказним селянським посудом столика. Сахно кидає Шашкові:

— Давай світло!

Шашок із спритністю старанного і дбайливого підлеглого швиденько вносить «катушку», біля внота обсипану сіллю. Ставить її на перевернуту миску і звично прилаштовується на лавці. Я сідаю при кінці стола.

Сахно вимикає ліхтарик:

— Давно тут?

— Звечора.

— А ногу де поранило?

— У степу. Де на танки напоролися... Він же знає,— киваю я на Шашка. Той, однак, і бровою не повів, наче незнайомий, ніби й не був з нами у тій кукурудзі. Байдужий до мене, він хвилину порпається в польовій сумці, витягає з неї папери.

— А де Кротов? — нараз питає Сахно і, не відриваючи очей, не моргнувши, пильно дивиться на мене.

— Кротов убитий.

— А двоє полонених?

— Ті втекли, напевно. Хоч один також убитий. Залишився в кукурудзі.

— Убитий? — з уїдливою іронією перепитує Сахно.

Я, не розуміючи нічого, глянув у його добре освітлене «катушею» обличчя. На ньому маска стриманої до часу підозри, недовір'я.

— Убитий, факт.

— Хто убив?

— Ну, німці. Хто ж іще...

Сахно киває Шашкові:

— Так, записуй.

Той розгортає на столі якийсь блокнот із чорним німецьким орлом на обкладинці. Блокнот трофейний, це правда, але я чомусь затримую погляд на тому огидному орлі з ніби підрізаними крилами. Усе це викликає в мене не усвідомлений ще протест.

— Значить, полонений німець убитий німцями? Так? І Кротова так само убили німці?

— Ну, ясно.

— Ану, розкажи докладніше.

— Що розказувати! Он старшина з нами їхав. А потім він повернув, а ми наскочили...

Я коротко, без охоти передаю суть нашої злощасної сутички з німцями.

— Так, так,— оживляється Сахно і грудьми налягає на стіл. Стіл скрипучо подається в мій бік. Від капітана міцно тхне овчинною кислістю нового кожуха.

— Так, так. Цікаво. Ти записуй.

— Записую.

Шашок, відкопивши нижню губу, не дуже спритно, зате старанно шкрябає у блокноті чорною авторучкою. «Що тут записувати? — думаю я.— Що тут незрозумілого? У чім вони сумніваються? Хіба підозрюють у чомусь поганому Кротова?» Очі мої, однак, не можуть відірватися від фірмового орла на блокноті, і затята злість у мені дедалі наростає.

Сахно тим часом прискіпливо допитується:

— А чому ви не побігли за ним?

— А я й побіг. Як тільки черга — я й побіг. Не за ним — за німцем.

— А що було раніше: черга чи він побіг?

— Черга.

— Черга, так? А ви ж тільки що сказали, що Кротов кинувся бігти ще до черги.

«Плутає. Ловить. Пішов ти к бісу! Попав би ти туди, хай би тоді визначив, що раніше», — злісно думаю я і кажу:

— Це все майже одночасно. Німець кинувся вбік, Кротов за ним. Тут і черга.

— Значить, усе ж раніше Кротов побіг за німцем. Так і запишемо.

Нащо вони мене ловлять? Що йому треба, цьому чоловікові? Що їм до мертвого Кротова?

Але Сахно, видно, знає, що йому треба. Він задоволено відхиляється на ослоні, дістає з-за португеї на грудях засунуті туди рукавички і гучно ляскає ними об долоню:

— Ось це і треба було довести.

— Що?

— А оте саме.

Сахно встає, звично поправляє кобуру ТТ на ремені і починає старанно натягати на пальці рукавички. Вони чогось домоглися від мене, але я не розумію ще їхньої мети. Я тільки

відчуваю, що вони обхитрували мене, і гнівне обурення проти цього їхнього безцеремонного наскоку поймає мене.

— А тепер підпиши, молодший,— каже Шашок і підсовує мені той самий блокнот. Мимоволі у мені зашморгується щось на тугий, упертий вузол:

— Не буду підписувати.

Шашок завмирає поруч. Сахно за мою спиною, чути, перестає перебирати пальці в рукавичках.

— Як це не будеш?

— А не буду, та й годі!

Обидва півхвилини мовчать. Я відчуваю їхню збентеженість і знаю, що це для мене може скінчитися кепсько.

— Це чому? — затято питається Сахно. Освітлене знизу тупоносе, старанно поголене обличчя капітана таїть непорозуміння і загрозу.

— А чого ви чіпляєтеся до Кротова? Що він вам зробив?

Не відповідаючи на моє запитання, Сахно підступає ближче.

— Не прикидайтеся. Ви прекрасно знаєте, що він зробив.

— Нічого він не зробив. Він убитий.

— Ах, убитий! — раптом вибухає капітан і хапає зі столу блокнот.— Убитий! Ну, тоді нарікайте на себе! Зрозуміло?

І тицяє мені під ніс блокнота.

— Ану, підписати!

— Сказав — не буду!

— Пошкодуєш. Та пізно буде...

Нехай пошкодую. Можливо, я в чомусь помиляюся, але я не хочу зводити наклеп на людину, яка не зробила мені нічого лихого. Хлопці за переділкою притихли. Певно, звідти все чути. Але хай! Чорт із ними, із цими двома. Що вони врешті зроблять мені?

Я чекаю нового вибуху, крику, може, навіть клацання пістолетом — чекаю сварки і готовий до неї. Я не боюся. Я вже наважився на все і готовий триматися твердо. Але Сахно раптом іде до дверей.

— Добре! Ми ще повернемося! Ми ще труснемо тебе. Пойняв?

Шашок згрібає зі столу папери, блокнот і поспішає слідом за капітаном, вони виходять з-за переділки. Я беру з миски «катушку». Рукі мої дрібно, нервово тремтять.

У хаті гомін. Від порога ступає Катя. Вона і не відходила, була тут і все чула. Я знаю, вона заступиться. У мене вже народилося і живе в душі тепле і вдячне почуття до неї, тільки тепер я хочу сказати їй: не треба.

— Чого причепилися до молодшого? — безцеремонно каже Катя. — Кротов убитий.

Сахно клацає ліхтариком і нахабно скеровує його в кругло-виде, по-хлоп'ячому обвітрене обличчя Каті. Дівчина хмурить брови, але не закривається від світла — витримує це нахабство з упертістю і викликом у сірих очах.

— А ти бачила?

— Бачила, — моргнувши вресhti від різкого світла, каже Катя. — Якби не бачила, не говорила б.

— Перевіримо! — багатозначно обіцяє Сахно, не зводячи промінь з її очей. Катя несподівано б'є його по руці.

— Іди ти зі своїм ліхтарем. Чого сліпиш?

Сахно опускає ліхтарик.

— Перевіримо!

— Он фріца ліпше перевір. Коли такий перевіряльник спритний...

З ліжка озивається сержант:

— Перевірили вже і фріца. Скільки можна!

— Не ваша справа! — Сахно злісно оглядається. — Треба буде — перевіримо. Кого треба.

Вони йдуть до дверей. Шашок відкидає на товстий зад не менш товсту польову сумку. Німця вони, здається, брати не збираються.

— Нема чого погрожувати! — подає хтось голос із кутка. — Нас уже перевірили! Осколками перевірили. А то наїв собі ряшку і загрожує.

— Ану, тихо, піхота! — по-начальницькому прикрикує сержант.

Сахно і Шашок, однак, не затримуються. Прикидаються, що не чують образ, і тільки дужче, ніж треба, грюкають дверима.

Спантеличений, я ставлю на припічок «катюшу», переводжу погляд на своє місце. Там у темряві біля автомата скорчився на соломі німець.

— Ану, геть звідси! — тоном Сахна прикрикую я. Німець схоплюється на ноги, даючи місце. На ліжку повертає голову сержант:

— Ганс, сідай, де стоїш. Ось переді мною. Бо тут тісно.

Справді, на ліжку тіснувато, хоч там уже тільки один поранений. Того, що хрипів, уже нема. Німець, потоптавшись на місці, неохоче підбирає довгі ноги і сідає навпроти сержанта. Той, видно, вже й не проти помиритися з полоненим. З «моїм» полоненим.

А вресhti, чорт із ним! Чим далі він од мене, тим краще! Що я, зобов'язаний увесь час дбати про нього, оберігати, заступа-

тися? Такий він «мій», як і сержантів, Каті чи ще когось. До того ж, може, ще яка сволота... Тільки зв'яжися, не розплутаєшся за ціле життя.

Я злий і недобрий. Болить поранена нога, на душі така бридота, ніби я вчинив якусь підлість. Швидше б дочекався ранку та покинути цю хату, це село, в якому спіткали мене самі неприємності.

11

Га-ах!

Вулиця на кілька секунд освітлюється дивовижним веселковим сяйвом. Пішоходи радісно здригаються й оглядаються. Переливчасті і зеленкувато-червоні відблиски розсипаються по бруківці.

Га-ах! Га-ах! — дружно відскакують від фасадів другий і третій повітряні вибухи. Різнокольорове ракетне віяло засвічує над вулицею небо. Жовто-зелено-червоні зблиски ряхтять у вікнах поверхів. Тіні від дерев і стовпів перелякано кидаються по блискотливому бруку. Велично-кольорове сяйво вгорі досягає zenіту і, не спиняючись, шугає вниз. Вогняні букети, здається, осипають дахи будинків. Коли небо гасне, по вулиці із закутків і під'їздів відразу ж вириваються тіні, які швиденько зникають у вечірній темряві.

Фейєрверк вириває мене з минулого. Я оглядаюся. Незнайомі будинки, вузенький, малолюдний хідник. Брук розтинає трамвайна колія. Трохи далі глухий нефарбований паркан з козирками та обривками афіш на дошках. Чорт знає, куди це мене занесло.

Під тьмяним ліхтарем край хідника збентежено спиняється маленька згорблена бабця з кийочком у руці і сумкою. Перелякано вглядається в небо, сповнене відблисків. Із сумки блищать фольгою дві молочні пляшки. Кінчик бабчиного кийка дрібно дрижить на асфальті.

— Не бійся, бабцю. Це салют.

Бабця піднімає на мене зморшкувате обличчя. Під її гостреньким підборіддям стирчать два ріжки старомодно пов'язаної білої хустки.

Однак вона, певно, не чує і запитально дивиться на мене:

— Синку, чи не війна це знов? Га?

— Рано, бабцю. Ще солдати не вирости.

— Чую, наче орудія стріляють. Достоту як тоді.

До вуличного перехрестя з брязкотом і виском котить трамвай. Бабця нерішуче ступає на брук і знов повертає на край хідника.

— Може б, ти допоміг?

Я беру її під руку. Бабця відриває від асфальту свій кийочок і дрібненькими кроками тюпає на середину вулиці. Поруч, легко обминаючи нас, перебігають вулицю дві дівчини.

На середині вулиці нас застигає новий тугий повітряний залп. Яскраве сяйво кольоровим спалахом захльостує над дахами небо. Дівчата в простеньких, дзвіночками спідничках, перелякано блиснувши зграбненькими литками, вихопилися на хідник.

— Ліночко! Яка краса!

— Диво!

Бабця ж уся стенається і, здається, від страху ось-ось присяде:

— Ой боже милосердний! Ой!

— Не бійтеся! Чого вже за себе боятися?

— За себе, — недочувши, охоче погоджується бабця. — За кого ж мені ще? За синків уже відбоялася. Нема вже синків.

Я здогадуюся про її біду і не хочу ятрити старечу пам'ять. По щирості, то нема вже й бажання співчувати. Дуже часто доводиться це робити. Тепер я тільки недбало заспокоюю:

— Нічого, нічого, бабусю...

Ми переходимо вулицю. Ззаду з гуркотом мчить трамвай. Дівчата тиснуть одна одній лікті і, нетерпляче притупуючи, поглядають у небо. Мабуть, для них найбільш реальне втілення — оцей салют. Книжки про війну — пуста. Історія також. Хіба що знайомий лейтенант. Але він, можливо, більш заглядається на когось іншого. Скоро повинні вдарити ще.

— Ах, синочку, за кого ж мені зосталося боятися? — просто, як про буденне, каже бабця. — Старий у блокаду в лісі голову склав. Старший, Семенко, під городом Воронежем від ран помер. Гриць у студеній стороні — як же це її, уже й забулася... мурманською, здається, зветься. Там убили. А молодшенького, Вітюню, то в морі Чорному потопили. Капітаном був. Правда, за середульшенького, Миколку, ще часом серце болить... Але що ж... Стільки років... Щоб жив був десь, то обізався б. А то пішов під Аршаву, так і пропав.

«Ціла географія! — думаю я. — Географія та історія тільки в однім серці». А скільки їх по країні, таких бабусь, що виростили й віддали синів війні! Щоб самим доживати немічні свої роки в журбі та самотині...»

Бабця тяжко ступає на хідник і спокійніше, ніби тут вибухи її не дістануть...

— Ну що ж вони? Так довго! — тупають по хіднику дівчата. Неспішним кроком ми проходимо до першого ж під'їзду, і бабця спиняється.

— Ну, дякую тобі, синку. А то тяжко ходити тут. Раніше ми на Комаровці жили.

Якось хутенько повернувшись, вона тюпає в під'їзд. Я гукаю до дівчат:

— Скажіть, це яка вулиця?

Як по команді, дівчата відразу ж повертаються до мене. З-під пухнастих війок зиркають допитливі погляди. Якись вони дуже вже доладненькі і схожі одна на одну. Ніби сестри.

— А вам яку треба?

— Та мені щоб до центру!

— До центру туди. А до вокзалу туди, — махає одна в обидва кінці вулиці.

На хвилю я зупиняюся. Чого мені йти до центру? Однаково в готель уже не влаштуєшся. Чи не ліпше на вокзал? Там хоч можна якось перебути ніч. Між людей завжди веселіше — не так докучають думки. Здавна відомо, що людина — істота колективна. Знову ж — хочеться їсти. Здається, я й не обідав сьогодні. Лише випив півсклянки горілки.

І я повертаюся до вокзалу. Дівчата ззаду гукають:

— Громадянине, не в той бік! Центр туди!

— Дякую. А я сюди.

Не оглядаючись, я чую, як вони хихикають:

— Дивак! Він діє від протилежного...

Спокоєм і вечірнім затишком світяться вікна, тьмяно горять вітрини зачинених магазинів. На розі з великого магазину вивантажують тару. Високі стоси дротяних ящиків із пляшками, брязкаючи, сунуться через хідник. Робітники спритно вправляються зі своїми залізними гаками. Одна за одною біжать, поспішаючи додому, жінки із сумками, хлібом, пакунками: покупки нашвидкуруч наприкінці дня... Їм не до свята. До відпочинку їм так само не близько — треба прибрати, нагодувати, приготувати сніданок. По краю хідника чоловік, обережно притримуючи, котить велосипед із картонною коробкою, старанно прикріпленою до багажника. Не інакше, як телевізор. Поруч іде жінка. Вони весь час про щось тихо сперечаються — мабуть, вирішують, у який куток поставити цю радість. Що ж, хай щастить!

За магазином на розі відкривається ширша вулиця, у кінці якої залита сонцем площа. Це вокзал. На хіднику потік пішо-

ходів звідти — з валізами, клунками, пакунками. Видно, прийшов поїзд. Незграбно обминаючи людей, я кидаюся в усі боки. Ідуть по одному, групами, парами. Проходять щасливі закохані, певно, щойно зустрілися після розлуки. Він у сорочці з підкасаними рукавами. Вона у вузенькій спідниці, з-під якої довірливо виглядають колінця. Обое радісно заглядають одне одному в обличчя, і вона притишено тулиться до нього. Гарні, ставні, якісь дуже досконалі, як античні скульптури, вони так і світяться найкращим з юних почуттів.

12

За вікном владарює морозяна ніч.

Часу, між іншим, минуло чимало; уже, мабуть, північ. Я не сплю після всього, що відбулося тут, самотно дивлюся в ніч. Вогонь гаряче палає, ганяючи по тинькованій стіні над ліжком мерехтливу заграву.

Біла печі тупцюють, шерготять соломою санітари і Катя — вони варять картоплю. Катя, без колушка, розпашіла, уся якось по-доброму жвава від цієї, хоч, видно, і не дуже звичної для неї, але такої хатньої і жіночої роботи, спритно шургає по припічку чавунами. Сержант, утративши вже цікавість до німця, який стиснено сидить поруч, перевіщується через ліжко грудьми і широкими своїми лапищами все намагається ще раз ухопити дівчину. Та ледве випручується з його рук, часом неболяче б'є сержанта рогачем по плечах. Сержант регоче, стримано усміхається німець. Дядьки-санітари не звертають ніякої уваги на пустощі молодих.

У хаті тихий гомін, дим від цигарок перемішується з гірким чадом соломи. Стиснено стогне у напівтемряві хтось із пораних. Метляються по столу і простінках ведмедкуваті, скособочені тині. Тремтячі відблиски з печі то гаряче спалахують, то тьмяно тремтять на обшкрябаних стінах мазанки.

Скоро, мабуть, звариться картопля. Я вже відчуваю її духмяне парування у хаті і часом забуваю про рану, про степ із танками, про мою сутичку із Сахном, яка чортзна-чим скінчиться. Я чутливий до кожного стуку в сінях — тільки рипнуть двері, мені здається, що це йдуть по мене. Але це ходять бійці, носять солому, воду. А одного разу в хату ввалюється довгий, у розстебнутій шинелі санітар. У обох руках у нього щось сіре і м'яке, що він відразу кидає на підлогу.

— Ой, що це?

Катя перелякано шаснула вбік. Санітар беззвучно сміється, показуючи широкі, як у коня, ясна. На підлозі нерухомі кролячі тушки.

— Де ти їх узяв? — здивовано питається Катя. Переляку в її голосі нема, є здивування і лагідність. Справді, раді були картоплі — і раптом кролятина.

— Там, у сінях, — киває санітар. — Нори ого які!

Він знову виходить видобувати з нір господарських кролів. Катя з неприхованим жалем піднімає за довгі вуха сіру м'яку тушку, хвилину в тихому роздумі дивиться на неї і простягає куценькому санітарові:

— Візьми обдери...

Санітар заклопотано збиває на потилицю шапку. Виявляється, він не вмів або не хоче робити цієї звичайної справи, так само як і сержант, і Катя. Іншим же перешкоджають поранені руки. Тим часом довгий санітар приносить ще одного забитого кроля. Але він також не вмів оббілювати і киває на німця:

— Он фріц хай! Нема чого дармоїдствувати...

Німець, певно, вже освоївся у цій хаті і з потайною цікавістю споглядає те, що робиться біля печі. Видно, він здогадується, в чім справа, і не жде, щоб його примушували.

— О фройляйн, іх сделайт.

Катя мить вагається. Округливши очі, допитливо поглядає на німця, потім очі її, виразно сповнюючись гнівом, вужчають:

— Ах ти, клятий шкуродере! Набив руку на людях!

— Та нехай! Нехай! — обриває її сержант. — Давай, роби, арбайт, Гансе.

— Нехай поморочиться, а що! — зазначає санітар. — Тримай фінку.

Він дістає з кишені кривий садовий ніж на ланцюжку, відчеплює кільце і віддає ніж німцеві. Той з готовністю присідає на коліна і при світлі печі просто на підлозі починає білувати тушку:

— Айн момент, фройляйн. Бістро. Бістро.

Ми з цікавістю спостерігаємо, як старанно він робить це, — підрізає задні лашки, розпорює шкіру на животі і, не так вміло, як дбайливо, врешті здирає з тушки м'яку вологу шкурку. Сержант з ліжка підхвалює:

— О, правильно, Гансик. Покажи клас. Відразу видно: спец!

Катя хмурить брови, стежачи за впевненими рухами німця. Світле довге волосся розсипається, і вона раз у раз відкидає його назад.

— Ага, дивись ти! Молодець! І тут майстер, — каже хтось із кутка.

— Рукастий.

— Роботяга. Не те що ви,— каже сержант.— Он поглянь, яку мені люльку подарував. Ого!

З блазнівською усмішкою на низькочолому широкому обличчі він підносить у пальцях вигнутий чорний мундштук з мефістофельською голівкою на кінці і описує ним коло, щоб усі побачили. Подарував — це занадто. Звісно, сержант забрав його сам.

— Айн момент, фройляйн! — бадьоро промовляє німець.— Даст іст кароший братен. Жаркоя.

— Печеня! Дивись, розуміє! — захоплюються в кутку.

— А що ж ти думав! Чи ж мало нашого добра пересмажили за три роки!..

— Годі, не бурчи. Він добрий.

— Авжеж, вони всі добрі. Ось налетять під ранок, так самі головешки зостануться,— розважливо каже хтось від переділки. У кутку скидається з соломи обгорілий боець, сповитий бинтами:

— Лікаря! Лікар тут є?

У хаті всі замовкають і уважно оглядають чоловіка, білого, як привид, якого й не видно за бинтами.

— Лікаря нема,— каже Катя.— Він оперує. А вам що?

— Вибратися з цього свинушника. Скільки можна чекати?

— Сказали — вранці.

— Що значить — уранці? — дразливо гарячкує обгорілий.— Майора он увечері повезли.

— Майора в авіаційний госпіталь. Він льотчик,— каже сержант.

— Льотчик? А я також льотчик. Ви що, не бачите? Я горів! Зараз же, негайно відправляйте й мене.

Усі змовкають. Справді, це не жарт, коли обгоріло стільки шкіри. До того ж льотчик. Льотчиків ми поважаємо, було б на чім везти, напевно, кожний би поступився своїм місцем.

— Добре, почекайте трохи. Ось зараз кролятини наваримо,— примирливо каже Катя і прикрикує на німця: — Ану, Гітлер, ворухися швидше!

Але німець і так із запалом крутиться, аж упрів. Нашої балаканини він не слухав — всю увагу віддає роботі. Певно, він непоганий чоловік. Правда, як і всі полонені, трохи дурнуватий з вигляду, бо не розуміє по-нашому. А так простий, послужливий, видно, легкий на руку і охочий до праці. Певно, сьорбнув лиха на війні і тепер, у полоні, мусить догоджати, бо боїться. Ось невідомо тільки, як він потрапив у полон: сам

здався чи зацапали хлопці з нашого батальйону? Хоч, зрештою, це не так важливо. Відвоюювався фрїц, і тепер, видно, прокидається в ньому людина, мирна, роботяща. Що ж, хай собі! Ми добрі, стріляти його не будемо, а доброта — так само зброя. Це вже видно і по німцеві.

13

Мабуть, непомітно задрімавши, я знов прокидаюся, бо гомін у хаті раптом щосили вривається у вуха, якимось аж лякає. Зненацька здається, ніби щось сталося, а що, не можу зрозуміти. Але в хаті, видно, все без змін. Тільки в печі вже не палає, на припічку темрява з іскрами у чорній солом'яній потерті. Смачно пахне бульбою та м'ясом. Катя, зігнувшись над казанами, розкладає бульбу — в казанки, миски, навіть у пусту порожню каску, яку, присівши, тримає перед нею низенький, з широким обличчям боець-узбек. Навпроти на підлозі з виглядом ображеного родича сидить німець. Кухарська робота біля печі скінчилася, потреби в полоненому більш нема, і він, видно по всьому, відчуває себе зайвим.

У цей час за схиленою спиною Каті відчиняються двері, і, оповитий морозною парою, через поріг стрімко переступає хтось у шинелі, вкритій памороззю.

— Привіт! — весело кидає чоловік від дверей.

Зовсім молоде кирпатеньке обличчя його червоне з морозу, голос також видає зовсім ще хлоп'ячий вік. Він поранений і праву руку тримає біля грудей на бинті-пов'язці.

— О, тут і фрїци! — радісно дивується хлопець, побачивши німця.— Гут абенд, фрїц!

Німець підскакує з підлоги і гучно клацає закаблуками:

— Гутен абенд, гер офіцір!

— Вільно! — усміхається офіцер. І тут мені видається знайомою його постать. У голові, поставі, сміху пробивається таке, що я зовсім недавно і знов-таки невідомо де чув і бачив. Стривай, та це ж...

— Стрелков! Юрко! — кричу я з темряви, намагаючись підвестися біля стіни.

Хлопець кидає в мій бік здивований погляд і від розгубленості на мить роззявляє рота. Він не впізнає мене. Та й чи можна впізнати тут когось, у такій темряві, яку ледь розріджує одна мигалка на припічку. (Друга згасла вже — скінчилася заправка). І все ж таки хлопець здогадується.

— Василевич?

— Я самий! Гайда сюди!

Справді, це Юрко, і я на хвилину забуваю всі мої знегоди, невдачі і навіть біль у нозі. Таж як не забути, коли це Юрій Стрелков, мій однокашник, сяр, молодший лейтенант, піхотинець, з яким ми півроку тому скінчили одне й те саме училище і після довгої подорожі у товарняку потрапили в одну й ту ж армію. Потім отого похмурого ранку під Харковом, де нас розлучили кадровики, я, по правді, вже й не сподівався побачити його. І тепер ось така зустріч!

Широко ступаючи поміж людей своїми засніженими валянками, Юрко, поспішаючи, суне до мене, хапає однією лівою рукою мої пальці і трясе, трясе.

— Льонько! Ти живий, Льонько!

— Та ось живу. А ти? — недоречно запитую я.

Авжеж, брате, скільки ми пережили один без одного, — пережили, набачилися, перестраждали. Були ми зелені, тільки й дбали що про свій зовнішній вигляд та свіжоспечену воїнську честь. З однією зірочкою на плечах. А тепер?

Ледве вгамовуючи хвилювання, я дивлюся в затінене, таке знайоме, дуже делікатне, як у дівчини, обличчя сярб. І помічаю на ньому щось нове, не відоме мені досі, мабуть, якісь сліди нелегкої, вистражданої дорослості, зрілості, що прийшла вже до нього після нашого розставання. А взагалі це обличчя без перемін — тонкі юначі риси, делікатна округлість підборіддя, якого ще не торкалося лезо. Юрко оглядає мене і сміється.

— Ой, який ти обв'язаний, не впізнати!

— Дурниці. Бинтів накрутили. А в тебе що — рука? — питаюся в сярба.

— Та, розумієш, зачепило ненароком.

— Легко?

— Подряпина. Ось тільки стріляти заважає. А так... Ну, та знаєш, ми відігралися! — Юрко раптом пожвавлюється, очі його блищать. — Так відігралися, ти б тільки знав! Зробили побоїще не гірше від Льодового...

— Та сідай! Ось на соломі.

Юрко відразу сідає під стіну зі мною поруч. Хлопці звідусіль поглядають на нього — такого засніженого, гомінливо-збудженого. А він, здається, байдужий до всього, що тут відбувається, сповнений чимось своїм — великим і радісним.

— Ти розумієш! Ти розумієш — я тільки-но зі степу! Ось годину тому! Ох же ми їм уперіщили! І так спритно, без пострілу, без звуку жодного, підпустили на п'ятдесят метрів... Комбат цього разу ну просто молодчага!..

— Стривай, стривай! Ти де? Я навіть не знаю, в якій ти дивізії служиш. У Терехова, га?

— У якого Терехова! — готовий вибухнути Юрко за таке мое припущення.— У полковника Калюжного. Гвардія!

— Так, так...

— Ти розумієш! За десять хвилин ми зробили з них м'ясокомбінат. Ураз ударили з усієї зброї!.. Дев'ять станкачів, дві «сорокап'ятки». Ти б лише глянув, що там чинилося!..

Я і так радий, що б не сталося. Ще не знаючи, що і як, я готовий заздрити Юрковій ратній удачі. Та я вже й заздрю. Що й казати, піхоті не часто випадають на фронті хвилини на зразок отих, які щойно пережив Юрко, коли груди переповнює хмільне щастя удачі. Ми більш призвичаєні до сірих буднів війни — холод, мокрі ноги, криваві бинти на немитому тілі, нищівний німецький вогонь і, як нагорода, короткий тривожний сон де-небудь на застеленій соломкою долівці. У нього ж сталося щось зовсім інше, щось велично-вдале, і я радий. Я слухаю і пильно дивлюся на недавнього свого друга-курсанта. Шинелька на Юрку солдатська, але акуратно пригнана по зросту (на це він був мастак і в училищі, бо трошки хвастун і акуратист). На комірі рівнесенько пришиті петлиці, навскіс через груди портупея, ясна річ, не у ВВЗ¹ отримана, а, певно ж, чесно здобута в бою. Юрко, я дуже, дуже радий, що ти живий, що врешті зустрівся мені, та ще такий піднесено-радісний!

— Розумієш, цілу колону, чоловік триста з артилерією! Ти розумієш чи ні? — смікає він мене за рукав.

— Розумію, розумію, Юрку! Але давай спершу підкріпимося. Гей, ти! — гукаю я до німця.— Ану, подай казанок! На двох!

Німець охоче подає нам плескатий казанок, повний товченої картоплі. Потім на погнуту кришку Катя кладе кавалочок кролятини.

— Ось вам і ніжка, товариші командири,— каже санітар, передаючи кришку через голови інших. Юрко чутливими ніздрями спрагло нюхає повітря і дивується:

— Що? М'ясо? Оце-то так! Ну, коли так, то... Тримай!

Він рішуче відстібає з ременя німецьку фляжку і простягає санітарові. Той, не розуміючи, крутить її в руках. Але тут над його плечем змигує вчиплива рука сержанта, і фляжка опиняється на ліжку.

— Ану, ану...

---

¹ Відділ військового забезпечення.

У хаті легке пожвавлення, усі повертаються до порога. А сержант, надавши своєму хитрому обличчю страшенно глибокодумного вигляду, досліджує фляжку. Для цього він спершу бовтає її, а потім прислухається.

— Шнапс?

— Щось на зразок цього! — жваво відповідає Юрко.— Трофеї наших військ.

Сержант поважно відкручує пробку, робить гримаси, нюхає шийку і голосно хекає від насолоди. Хтось із кутка кричить:

— Годі блазнювати! Наливай!

Сержант витрищає очі:

— А коли отруєна? Треба пробу.

— Іди ти, яка ще проба!

Ну, звісно, пробу він бере сам. Задирає голову і гучно ковтає, зрештою, по-божому — один лише раз. Усі, не відриваючи очей, дивляться на нього, а сержант на хвилину застиг, як дегустатор, визначаючи смак горілки. Потім рішуче оголошує:

— Люкс! Ану, давай тару. Молодший, від імені служби тобі подяка!

— Служу радянському народу, старшині і помкомвзводу! — сміється Юрко і відразу ж до мене: — Ти розумієш, я сам відстріляв шість стрічок. Шість стрічок — ти розумієш! «Максим», ніби самовар, розпалився. П'ятнадцять хвилин — і на снігу три сотні трупів!..

Несподівано тривожне припущення примушує мене схемнутися.

— Зажди! Це де? Чи не біля Олексіївки?

— Ага, неподалік. Видно, проривалися на захід до своїх.

— Піхота?

— Піхота, ага. І артилерія.

— А танки?

— Що?

— Танків не було там?

— Ні, танків не було. Піхота. Дивимося: ідуть до кукурудзи, розтягнулися, як кишка. Ну, комбат покликав усіх, командує: завмерти. Так вдало підпустили, місяць світить, уже гудзики на шинелях видно. Та як усипали гарячих! — захоплюється Юрко і потім трохи тихіше повідомляє: — На мене нагородний написали. Просто в полі. На «Вітчизняну». Другого ступеня.

«Вітчизняна» — це чудово. Треба було б привітати. Але я не вітаю — я зосереджено дивлюсь на розпашіле обличчя сябра, і його слова починають віддалятися, глухнуть в моїх стривожених думках. Справді, це відходила піхота. А де ж танки? Значить, танки залишилися. Вони на прикриття. Піхота, зна-

чить, вийшла раніше, підтягувалася до Олексіївки, а танки... Танки, виходить, націлилися на нас.

Чорт, мені знов стає кепсько. Якісь нервові дрижаки стрясують усе тіло, мимоволі мою увагу привертає подвір'я: чи не чути? Ні, здається, гулу не чути, тільки здалеку проіржав динь та хтось, прорипавши по снігу, пройшов біля хати.

Село помалу опанувала нічна тиша.

А в хаті тим часом збудження, безлад, гомін.

— Ну, будьмо здорові!

— Щоб швидше дірки загоювалися.

— Катюшо! Не відмовляйся. Ну, хоч трішечки. За розвідників.

— За піхоту-матінку.

— А фріцу? Хлопці, фріцу налили? — цікавиться хтось у кутку.

— Ні, на тебе чекали, — застудженим басом відгукується сержант і з повним алюмінієвим стаканом для гоління обертається до німця:

— Ганс!

Німець надміру квапливо підхоплюється від печі і цокає закаблуками:

— Яволь!

— Тримай!

Сержант передає в руки німцеві стаканчик. Обличчя його не дуже видно, але, здається мені, на ньому задоволена, доброзичлива усмішка. Зрепштою, може, так мені здається у присмерку. Німець трошки підносить чарку і промовляє в напівпоклоні:

— Гітлер капут!

— Давай, давай! — схвалюють довкола.

— Ну, поїхали, хлопці! За Перемогу!

Я так само піднімаю велику, на півлітра, луджену квартиру, на дні якої плескочеться трохи рідини. Це нам з Юрком. Здається, ми п'ємо з ним уперше в житті, хоч майже рік пробули в училищі разом. Але тоді було не до випивки — тоді мріяли, щоб наїстися. Звісно, напівголодні тилові молокососи. Тепер ми вже повоювали, обидва поранені, і тому п'ємо, як дорослі. А що ж, хіба не заслужили на таке право? Ми вбивали ворогів і пролили свою кров, скільки разів ганялася за нами погибель, але ми перехитрували її і живемо. Хіба цього мало на війні?

Перш ніж випити, я трошки вагаюся і закоханими очима поглядаю на Юрка:

— Юрко, друже! Холера! Як добре, що ми зустрілися!..

Юрко безтурботно сміється:

— Ну, давай! До дна.

Ні, до дна не можна. Три ковтки пекучої рідини, потім стискає дихання, зрадницький кашель у горлі. Ого, мабуть, це не шнапс — схоже, що спирт! Ну, тоді гарячої бульби в рот і шматок волокнистого білого м'яса. Після мене, також похлинувшись, з кварти допиває Юрко.

— Слухай, а ти Дроздовського не зустрічав?

— Дроздовський загинув. Ще на Дніпрі. Під бомби потрапив.

— Ти диви! Такий обережний. А де помстаршини наш, Одиноков?

— Ха, Одиноков! Одиноков комбатом був.

— Комбатом?

— Ну. Та ненадовго. Ноги відірвало. Недавно, під Піхотинкою.

— Шкода трохи. А взагалі паскуда він.

— Паскуда, паскуда, — погоджується Юрко.

— А не знаєш, куди Кузнецов Валька потрапив?

— Кузнецов? Розумієш, не знаю навіть, де він і воював. У нього ж батько генерал. Пам'ятаєш, їхали на фронт — усі брали його на клини: Кузнецов, мовляв, до батька ад'ютантом піде. А одного разу, — чекай, не знаю вже, де це й було, я відійшов від дороги вбік, до могилки. Дивлюся — табличка. Читаю: молодший лейтенант Кузнецов В. С. Точно. Наш Валька... Ось тобі й ад'ютант...

— Так... Ну, ти їж. Бери ось цю кістку.

— Ні, кістку вже ти бери. Я картоплю.

Картоплю ми їмо дружно, кісточка на кришці зостається — її не поділиш. Чорт з ними — з танками, я вже їх не боюся! Врешті, нічого вони нам не зроблять. Ротмістрівці з п'ятої танкової вже, певно, оточили Кіровоград. Ми наступаємо, наша бере. Плювати нам на ті танки, хай собі нищать у степу кукурудзу. Завтра підвалять «Іли», зроблять їм Сталінград...

Мені стає добре, легко, навіть весело. Я люблю Юрка, Катю, цього нахрапистого сержанта в десантній куртці. Тих он санітарів, що з блаженними усмішками на щетинистих обличчях підпирають плечима піч. І навіть німця. О, як він мирно й старанно вишкрябує картоплю з казанка — любо глянути!

Гомін у хаті голоснішає, збуджено росте. Уже нема-нема — та й сміх пролунає. Поранені забули про свій біль. І все Юркова фляжка!

У кутку, оповитий хмарою махбродного диму, хтось розважливо, з прихованим бажанням здивувати своєю удачливістю, поволі, смакуючи цигарку, розповідає:

— Та-ак. Я це давно помітив. Душа, вона почуття своє має. Вона, брате, також керує. Нещодавно лежу під тином — там село брали, не знаю, як і називається. Лежу собі, затишно, кулі поверх ідуть. Здається, лежав би та й лежав. Чим не схованка. Але щось мене ніби штурхає— ану, Петре, давай перебігай! Не хочеться вставати, кулі свистять. Але якось устав і — через тин, ближче до хати. І тільки впав, ззаду як вибухне! Акурат на тім самім місці, де лежав.

На другому боці, біля переділкі, напевно, зібралися бувалі, і в них уже інша тема:

— Куля що! Куля спритна. Тюкне і — маленька дірочка...

— Особливо якщо навиліт.

— Наче комар укусив. Буває, з рикошету яка, так само рве добре.

— Куля, куля! Осколок, ось що калічить.

— Осколок, воно конешно...

— На чверть розверне. Та ще лікарі на дві чверті розпа-нахають.

— Ага. Розсічення це називається. Я знаю. Уже вчетверте потрапляю.

А звідкись із темряви, з-поміж людського галасу пробивається тихий, розважливий голос чоловіка, в якого наболіло на душі, душа його ніє, потребує поділитися. Але не з усіма довкола, а, певно, з одним тим, хто зрозуміє, не насміється, не кпитиме.

— Розумієш, прийшов... А вона коло мене крутиться... Кажу, як живеш, Глафіро?.. Так спокійно, але зауважую, в очах миготить. А знаєш, люди мені вже шепнули... Стерво, кажу, кому зраджуєш? Радянському бійцю зраджуєш... Звісна річ, ремінь, він хоч і брезентовий, та цупкий... Ну, зав'язав мішок — і на станцію... Капітан каже: «Ти що, Сокольников, достроково?» Достроково, кажу, хочу швидше ворогів бити... «Молодець, — каже, — патріот. Беріть, товариші, приклад із рядового Сокольникова».

Накинувши на себе кожушок, через людські ноги до нас перелазить Катя:

— Ану, посунься...

— Будь ласка, сестро, — каже Юрко і послужливо відсовується, даючи їй місце під стіною. Катя мовчки сідає, накривши коліна полою кожушка.

На ліжку з п'яним задоволенням на обличчі вищирився сержант.

— Ганс, ком!

Німець з дресированою готовністю підскакує з підлоги.

— Ти за кого? Давай, кажи! Щоб усі чули.

Полонений намагається зрозуміти, але це йому не вдається, і він лише блимає очима. Сержант терпляче тлумачить:

— Ну, хто ти? Буржуй? Робітник? Фашист?

— Іх бін дойч лерер!¹ — нарешті здогадавшись, каже німець.

Але бійці навряд чи розуміють його і запитально дивляться з кутків, із лави, з підлоги. Вони поки що відвоювалися і тепер добрі. У очах задоволення і спокій. І хоч біліють у присмерку забинтовані руки, ноги, голови, але це сприймається тепер не як біда, а майже як удача, бо головне — що живі. І коли таки ж болить десь, то хіба в тім вина ось цього тихого, послужливого і навіть боязкого, положливого німця, що спокійно дивиться, як із кутка до нього підступає низенький, рябий, в обмотках піхотинець. Під накинutoю шинеллю в нього абияк забинтоване плече. Це, здається, той, що непокоївся, чи налили німцю.

— Слухай, фріце! А чи ж є у тебе дітки? — занитує він.

Німець, не розуміючи, поглядає на нього.

— Ну, діти, розумієш? Малі, ось такі.

— Кіндер? — здогадується німець і поспішливо відповідає: — Цвай кіндер. Дава діеті...

— І в мене двоє дітей! — наче здивувався піхотинець. І його рябе обличчя сяє простодушним задоволенням.

І тоді з-під шинелей з кутка вилазить велика темна постать. Не розбираючи, що під ногами, на когось наступивши і похитнувшись, ця людина кидається до німця:

— Брешеш, гаде! Сволота ти! Ух, я тебе!

Величезний і незграбний, у промазученій тілогрійці, боєць тремтячими руками видирає з кирзової кобури наган і клацає, зводячи курок. Німець відступає на крок, руки його інстинктивно скидаються назустріч танкістові.

— Стій! — кричить з ліжка сержант.

— Ти що? — кричу я, незграбно піднімаючись з-під сніни.

Хтось ще кричить. Поруч швидше за мене підхоплюється Юрко. Однією рукою він хапає танкіста за лікоть.

— Спокійно! Спокійно!

Сержант, зіскочивши з ліжка, заступає німця:

---

¹ Я німецький учитель.

— Ану, сховай свою пушку! — владно наказує він.— Вояка!
— Навіщо ж дітей.. оте саме... сиротами робити? — збентежено питає віспуватий боець. І тоді високий вибухнув:

— Ах, дітей! Таку вашу матір! Його дітей шкода! А моїх хто пожаліє?

Він б'є кулаками у свої груди Велике кістляве його обличчя спотворює лють, губи сіпаються, очі закотилися під лоба. Але хлопці не дадуть йому тут вчинити вбивство. За сержантом, понурий, стоїть німець.

— Чого ти вихопився, як Гітлер? — каже до бійця сержант і кладе руку на його плече.— Ти ж руський Руський, так? Ну що ж ти, як бандюга, пушку наставляєш? Він же полонений...

У хаті стає тихо Чути, як у кутку стогне обпалений льотчик. Його кремезний сусіда ще раз кидає на німця ненависний погляд і неохоче повертається до товариша. Здається, конфлікт вичерпано. Сержант, перш ніж залізти на ліжку, легенько штурхає німця:

— Не дрейф, Гансику. Давай, розкажуй далі...

Німець усе ще нерішуче ступає на вільніше місце.

— Іх бін найн наці. Іх бін лянд лерер¹, — доводить він притишеним голосом.

Я опускаюся біля стіни, поруч сідає Юрко. Катя, щільно загортаючи поли кожуха, каже:

— Не вірю я йому.

— Ну, чому, — не погоджується Юрко.— Бувають і серед них люди. Якщо робітники. Чи вчителі.

— Гад він, а не вчитель.

— Чому ж так?

— Так.

— Ге! А це що таке? — дивується сержант. У нього в руках ковпачок від Юркової фляжки, у який він наливав сусідові по ліжку Ковпачок стоїть неторканий

— Гей, земляче! Ти що махлюєш?

Він обережно штовхає пораненого в плече, той ще недавно важко стогнав, а тепер і не ворухнеться.

— Гей! — сержант схвильовано приглядається до обличчя.¹ Ось тобі й маєш! Він «уже»!..

До ліжка підходять санітари піднімається від стіни Катя. Вони довго намагаються пульс у бійця та, здається, той справді-таки «вже»

От холера! — не стримує досади сержант.— І сто грамів не допив, дивак...

¹ Я не нацист. Я сільський учитель.

Санітари похмуро, мовчки і незграбно, за поли шинелі, стягують тіло з ліжка і, напустивши холоду виносять його з хати. Їм допомагає німець, який потім, не знаючи, куди подітися, тупцяє біля порога. Але його відразу примічає сержант

— Гансе, ком сюди! Місце є. Ну а плакати не будемо. За здоров'я земляка! — каже він і спритно перехиляє ковпачок. Німець поштиво сідає на ліжку.

— На здорове!

Сержант крекче від задоволення і лясає німця по плечу.

— Правильно, Гансе. А де ти так по-російському навчився?

— Расіше шпрехен? О, біль фаль,— скромно відповідає німець.

Фаль! Ніби знайоме слово, та я вже не пам'ятаю, що воно означає, у голові моїй усе втомлено і н'яно поплуталося, і я гукаю до сябра.

— Юрко! Га, Юрко!

Юрко, зіпершися на стіну, мовчить. Я зазираю в його затінене обличчя: ось тобі й маеш — він же заснув!

14

Знеможений, Юрко спить поруч, звисивши на груди світлу голову. Здоровою рукою він передбачливо затуляє поранену і тихо сопе — по-домашньому мирно і солодко. На ліжку словами і жестами пробує чогось добитися від німця сержант Довкола вгамовуються, вкладаючися спати поранені. Гамір у хаті помалу вщухає. Густо, не продихнути, смердить шинеля ми, потом, бинтами. У мене сильніше починає боліти нога. Горить, пече в ступні. Заснути я вже не можу і мовчки дивлюся на свого сопуна-сябра.

Ех, Юрко, Юрко! Справді, це чудово, що ми ось так неждано-негадано зустрілися сьогодні. Може, так само разом сядемо завтра в санітарну машину і гайда в тил далі від танків, вогню та нескінченних фронтів тривоги. І там ліжка, чиста білизна, спокій і сон. Може, нам пощастить ще більше, і ми потрапимо в один шпиталь. Тоді буде не лікування, а рай. У такому разі я готовий примиритися з моєю вимушеною розлукою зі взводом, у якому так мало вже зосталося старих стрільців. Мабуть, через якийсь місяць усі будуть нові, незнайомі, з поповнення. Знов треба буде вчити та звикати до кожного. Ну, та не біда, звикнемо, я до них — вони до мене. Це тільки здається так, що нові гірші за старих, просто вони невідомі. Правда, серед них різні — і ліпші, і гірші, як і серед

старих. А втім, це потім. Тепер ось найголовніше — ми разом з моїм найліпшим сямом, моїм Юрком.

Так само півтора року тому зовсім несподівано, ще не знаючи один одного, ми потрапили в один стрій в училищі, опинилися в одній роті, в одному взводі і навіть в одному відділенні. Рік ми проспали на нарах поруч, і майже кожну ніч під ранок він нетерпляче штурхав мене в бік за мою недоладну звичку хропти. Нам було дуже не солодко там — зовсім ще новобранцям, майже шмаркачам, учорашнім школярам, яких зла воєнна доля кинула від книжної науки в безжалісну суворість військового училища, з його ущільненою програмою, безсонними нарядами, виснажливістю оборонних робіт. Завжди хотілося спати, їсти, відпочити, а взводні, з нашого ж брата, курсантів попередніх випусків, які самі не мали тут ніякого попущу, не потурали й нам. Казали, так треба, щоб фронт видався раєм після того крайнього напруження, до якого нас призвичаювали в училищі. Справді, десять годин науки з повною викладкою, марші, учення, земляні роботи довкола міста (будувався зовнішній оборонний рубіж Саратова), вночі обов'язково чергували на заводах, що їх бомбили німці. Так, ще до фронту ми спізнали війну, вогонь і пекучу жалобу по друзях, яких розшматували бомби, і по тих, хто згорів у величезних пожежах.

Це було ой як нелегко, особливо коли зважати на тоскне сирітство багатьох з нас, — рідні місця були під ворогом. А німці все перли та перли, навалюючи просуваючись на схід, на Сталінград, на Кавказ, стояли неподалік від Москви. І коли, всупереч усьому, знайшлося таке, що давало нам душевні сили витримати, то в цьому чимале значення мало почуття товариськості з його невибагливим гумором, добротою, щирістю. Усе, виявляється, можна витримати, коли в тебе є сям, з яким усе навпіл. Тоді всі турботи і печалі меншають рівно вдвічі, а радість — дивна річ! — удвічі більшає. І який би він не був, твій сям, коли в тебе немає ліпшого, він стає другою часткою тебе самого, і ти вже не можеш уявити себе осібно від нього. Одним з таких дружків для мене був Юрко Стрелков.

Може, це й неприємно згадувати тепер, але наше зближення почалося з того, що ми посварилися. Посварилися, як дурні, без причини, просто, мабуть, тому, що погано знали один одного. На політзаняттях, які в нас проводили просто в казармах, на проході поміж нарами, політрук Шаяхметов питав, які завдання були поставлені в травневому наказі Верховного, і я не міг назвати їх правильно. Не те щоб я не знав тих завдань, але політрук був формаліст і вимагав відповідати слово в сло-

во, як було написано в наказі. Я ж вивчати їх напам'ять не мав часу.

Коли вже опитали половину взводу, виявилось, що тільки курсант Стрелков міг відповісти більш-менш правильно. Ось тоді політрук і закріпив Стрелкова до трьох відставак з політграмоти. Та коли Юрко підійшов до нас після занять, ми його не послухалися, понад те, ми з ним посварилися (подумаєш, знайшовся без п'яти хвилин замполітрука!). Ми самі не гірше від нього могли вивчити ті чотири або п'ять пунктів. Тільки ми не вчили.

Стрелков, зрозуміло, образився, хряпнув дверима, пішов — думали, що доповідати начальству, однак він не доповів. Це дещо змінило в нашому ставленні до Стрелкова, і, щоб не підвести його (та й себе так само), до наступних занять ми все визубрили.

Зима принесла холод, у нетоплених величезних казармах вона дуже дошкуляла. Настирливий заволзький вітер наскрізь проймав наші потерті шинельки. Ми страшенно мерзли, і тому ще дужче хотілося їсти. Про їжу ми думали завжди: на заняттях, у наряді, на вечірній перевірці і навіть прокидаючись у казармі вночі. Біля їдальні і під продскладом завжди товклися курсанти — хворі, звільнені від занять, ті, в кого подерлося взуття і не було в чім іти в поле. Усі з голодним сумом в очах чекали щасливого випадку розстаратися на якусь додаткову їжу.

Одного разу ми з Юрком були в караулі і простояли ніч на двозмінному посту, який удень, як правило, знімався. Цей пост давав нам право відлежатися в караульці на нарах (якщо не було до нас якої-небудь потреби у грізного бога роти — старшини Шквари). Зрештою, того дня перший зранку завалився спати я, бо вже відстояв своє на посту, і хропів майже до сніданку. Юрко ж, який змінився пізніше, побіг до їдальні на пошуки харчів, і там трапився з ним просто неймовірний на той час випадок.

Збуджений, він кулею влетів у караульне приміщення і, ледве розштовхавши мене, ще одурілого від сну, потягнув до продскладу. Виявляється, там на нас чекала крита автомашина, якою возили з міста хліб і до якої Юрко щойно занарядився вантажником. Завідуючий складом, мовчазний, поважний дядько у ватянці, нетерпляче чекав на Юрка, хоч поруч, навипередки пропонуючи свої послуги, стояли шість курсантів. Однаково Юрко, ризикуючи залишитися ні з чим, побіг по мене, і ми, ледь віддихуючись од втоми, нарешті вскочили в залізний кузов машини. Завідуючий сів у кабінку.

Ми їхали, гадаючи, що за годину повернемося, наївшись свіжого хліба, і (коли пощастить), може, ще й прихопимо буханець-другий на завтра. Задля хліба ми свідомо пожертвували сніданком двохсотграмовою пайкою, мискою супу і чаєм,— нам дорожчий був хліб.

Правда, завідуючий незабаром розчарував нас. Виявилось, що перш ніж їхати по хліб, треба привезти м'ясо. Це було, звичайно, не те, що хліб, та що вдієш — влізли до кузова, мусили слухатися. З годину ми тягали на м'ясокомбінаті баранячі туші в машину і наклали їх стільки, що ледве влізли самі. На перший погляд, це було дуже заманливо — ціла гора баранини, тільки, звісно, користі з неї ніякої.

Голодні, ми вивантажили туші на складі училища і, не поспідавши (бо спізналися), на тій самій машині знову рушили в місто. Але й цього разу хлібозавод залишився осторонь, ми приїхали на базу де на нас чекала ще гірша несподіванка у вигляді цілого штабеля мішків з мукою. Це було жахливо. Мабуть, кожен з нас нарізно важив менше, ніж кожен з цих стандартних шістдесяткилограмових мішків, яким ми просто не могли дати ради. У нас надто мало було сили, щоб підняти мішок на ваги, з вагів винести надвір і закинути його в машину. Та що нам залишалося робити, як напросилися у вантажники. Правда, допоміг завідуючий складом, і поки ми, як ті мурашки, перетягли всю муку в машину, так вийшло, що сили у нас вистачило тільки на те, щоб самим залізти в кузов. А попереду чекало ще й розвантаження. До того ж ми прогавили і обід та запізналися в караульне приміщення. У перспективі була гауптвахта, а може, щось гірше.

Але третій рейс був справді по хліб, і ми ризикнули — все одно вже влипли. Що вже бідкатися про якусь там годину самовільної відсутності, коли ми відлучилися з казарми взагалі не менш ніж на вісім годин.

Хлібозавод зустрів нас такою концентрацією хлібного запаху, що ми готові були забути всі наші біди і взагалі не повертатися того дня до училища. Підсмаженими, духмяними до сп'яніння буханцями були викладені десятки стелажів з вузькими проходами поміж ними. Цілими стелажами важили і віддавали вантажити в машини. Ми були більш ніж голодні, здавалося, могли з'їсти по десять буханців одразу кожний, але з'їсти навіть кавалочок тут не було можливості. Ми думали: хай! Під'їмо потім.

Оце «потім» випало тільки тоді, коли в закритій машині ми тряслися поруч з теплою горою буханок і ковтали, мабуть, цілими куснями м'які, розпарені скоринки. Тільки ж чи бага-

то їх можна було проковтнути за п'ятнадцять хвилин дороги по вибоїнах зимової вулиці? Потім ми розвантажували,— су млінно, до останнього буханця. До речі, контроль за нашою працею скрізь був більш ніж суворий. Але ми сподівалися не марно.

Завідуючий помучив нас добряче, але й віддячив непогано. На розрахунок ми отримали три ще теплі буханці і припустили до своєї казарми. Поспішати, зрештою, не було великого сенсу, бо на перевірку ми давно вже запізнилися, в містечку все стихло, лише по доріжках біля казарм ходили патрулі. Вони й затримали двох дуже схожих на злодіїв або диверсантів порушників військового розпорядку.

Сутичка з ними була не вельми приємна, зате недовга. Щоб не потрапити до чергового по училищу і не втратити все, довелося пожертвувати одним буханцем. Другий ми передбачливо приховали в снігу біля паркану, а з останнім під полою в Юрка, ледве вгамовуючи страх, відчинили двері казарми.

Одначе до кінця нам не щастило того дня, і ми остаточно зрозуміли це, як тільки переступили поріг і побачили у проході між нарами нашого старшину Шквару. Двоє нарядників саме починали мити підлогу, а старшина, по-наполеонівськи схрестивши руки на грудях, крижаним поглядом усевидячих очей дивився на нас. «Де були? Відповідайте! Мовчати, коли говорите зі старшими! Я вас запитую, де були? Мовчати! На губу захотіли?..» І раптом старшина змінився: «Ану, ану, що це у вас? Ану?..»

Так безповоротно загинув наш другий чесно зароблений буханець, замість якого старшина тут же наділив нас чотирма нарядами (мало нам того дня було праці!). Скинувши шинелі і мало не ковтаючи сльози, ми взялися шарувати підлогу.

Ми проклинали тоді старшину, студену воду, яку треба було тягати відрами з самої їдальні, проклинали завідуючого складом, який довів нас до таких мук, і все на світі. Єдиною нашою розрадою був той останній буханець хліба, який до часу чекав нас під парканом.

Але той буханець, оту останню надію голодних, швидше за нас скуштували собаки.

Коли ми, далеко вже за північ впоравшись з підлогою, побачили біля паркану зритий собачими лапами сніг з червоними, наче кров, крихтами хліба, то на хвилину остовпіли. Я мало не сказився. Юрко, мабуть, вперше у житті вилаявся і очманіло опустився на сніг. Я хотів когось забити. Ми ледве доплеталися до нар...

Правда, другого дня, поспідавши, вже з меншою тугою дивилися ми один одному у вічі, і в поглядах наших було приховано: «Які ж ми дурні!» А ще через тиждень розказали хлопцям про наш злощасний заробок. І хлопці надривали животи від сміху. І ми так само.

...У хаті густий, не продихнути, сморід. Хтось бурмоче у сні, хтось стогне. У двох місцях навіть хропуть. На припічку догорає наша остання «катуша». Німець на ліжку також затих і, навалившись на коліна, спить. На стіні за ним темніє його крива і широка тінь. Дрімає біля порога санітар. Лише сержант ворухнеться, зручніше вмоцнюючи ногу, щільніше укривається десантною курткою. Потім він збирається закурити і заштовхує сигарету у свій мефістофельський мундштук.

Я поправляю на долівці небораку-ногу. Сержант підводить голову.

— Болить?

— Та болить, холера...

— Моя також болить. Удень ще терплю, а вночі пече кропивою.

— Видно, вночі всі рани болять більше.

— Авжеж! — погоджується сержант і каже: — Слухай, молодший, а твій німець ніби й нічого.

— Хто його знає. Може, й нічого.

— Розумієш, — сержант зосереджено прикурює від запальнички. — Розумієш, я хотів був його цокнути. Спочатку. Злий я на них. Є на те причина. Та глянув — якийсь він дуже вже не такий, цей фріц. Учитель. Двоє дітей... Хоча б буржуй який... Чи есес...

Я мовчу. Розумію його причини і його злість на німців. Тільки думаю: дуже вже спритними в нас зробилися на суд, на розправу. Ні тобі начальства, ні тобі трибуналу: захотів — і цокнув! Яка самовпевненість! А може, він потрібний десь там, у штабі? Зрештою, можливо, винуватий і я — полонених треба доводити до місця, а не товктися з ними по санітарних частинах, де скрізь поранені, знервовані, злі. Та це вже інша справа.

— Розумієш, третій раз не щастить, — видихаючи дим, тихенько каже сержант. — Усе не можу. Чи, може, такий тохтії став?.. Перший трапився тяжкопоранений, піднятися не міг. Узав його гвинтівку, думаю, зараз я тебе порішу. Загнав патрон у патронник, а він дивиться на мене та каже: «Данке, рус! Найн Сибір!» Ах ти, думаю, гад, Сибіру боїшся... Тоді живи. Покуштуй Сибіру... Не став стріляти. Другого під Золочевом запов. У розвідці. Хотів фінкою штрикнути, та не зміг — мо-

лодий такий, пацан пацаном. Як наш Маковчик. Був такий у роті. Худенький, тонкий, кашляє. Ну, і завів у штаб. Біс із ним, думаю. Трапиться ж мені врешті есес, тоді поквитаюся.

Сержант, кречучи, зручніше вмощується на ліжку і хвилину прислухається до гуркоту якоїсь запізнілої машини за вікном.

— Завтра евакуюють... На якихось місяців зо два буде відпочинок... Перев'язки. Сестро,— вутку! Паскудство яке. Не люблю! — відрізає він і затягується зі свого трофейного мундштука. Потім спохмурнів.— А Маковчика через тиждень осколком у хребет... Ех! Розтаку їхню!..

Він лається п'ятиповерховим матом і люто плає в поріг. Поруч підводить голову Катя, і я здивований: виходить, вона також не спить — сумовито сидить, насторожено зібгалася вся, ніби відокремилася від усього в цій хаті. В очах її повно сліз. Я аж лякаюся:

— Що з вами?

Вона навіть не повертає голови:

— А що тобі до того?

— Ну, я так. Думав...

— Відчепися...

Можна й відчепитися, коли немає бажання відповідати. Справді, чого мені набиватися із співчуттям, хіба мало в мене свого клопоту і свого болю? До того ж змагає втома, починав брати сон і мене. До ранку, напевно, ще далеко...

15

Що ближче до вокзалу, то більше людей. На стоянці таксі величезна черга, якою хвацько розпоряджається черговий з червоною пов'язкою. Запізнілі пасажери біжать до поїзда. Із флегматичною самотністю, гаючи час, по хіднику проходить комендантський патруль — два солдати та майор. У петлицях технічна емблема. Майорові на вигляд років сорок п'ять. Одначе постаріли тепер в армії, не те що у війну... Колись у нашому полку найстарший за віком офіцер — начальник артозброєння — мав тридцять вісім. Командир полку тридцять два. Батальйонами командували двадцяти-двадцятивосьмирічні хлопці. Зрештою, нам, взводним, вони в той час здавалися майже старими.

Вокзальний вестибюль аж гуде від народу. Гамір, метушня, штовханина. Однак, здається, і плач. Справді, біля дверей на

пероні плаче жінка, тільки нічого не видно — її суцільною стіною обступив натовп. Видно, щось сталося.

Поступаючися своїй цікавості, я піднімаюсь по сходах на другий поверх і спиняюся біля поручнів. Звідси вже можна щось побачити. Сцена здається не зовсім звичайною, принаймні для нашого часу. На шиї у збентеженого чоловіка з майже сивою головою висне жінка. Хустка її збилася на плечі. Волосся розкуйовдилось. Вона ридма ридає і приказує щось незрозуміле. Прощається, чи що? Але куди це він відбуває? На обличчі в чоловіка гримаса болю, він стримано заспокоює жінку, гладить по плечу однією рукою. Біля ніг його стоїть червона валіза. Але там є і близькі їм люди. Двоє дорослих чоловіків — мабуть, брати, намагаються заспокоїти жінку.

— Мамо, ну, досить!

— Ну, що ти, люди ж дивляться.

— Ох, нехай дивляться! — закидає голову жінка. На її почервонілому, залитому сльозами обличчі непогамовний розпач. — Нехай дивляться на моє горе! Ріднесенький ти мій Іваночку, навіщо ж я тебе спізнала! — лементує вона вже зовсім по-бабському і знов припадає до грудей збентеженого чоловіка.

Незвичайне і дивне якість прощання... Наче у сорок першому Розгублений, я помалу спускаюся сходами. У вестибюлі з'являється черговий по вокзалу:

— Громадяни пасажир! Прошу розійтись! Прошу розійтись, не порушуйте правил. Громадяни пасажир!

Але пасажирі його не слухають — усіх зачепив за живе цей болісний крик людської душі. Тільки ніхто ще нічого не розуміє, і кожний хоче заглянути всередину натовпу.

Проте через хвилину плач стихає, і жінка з сивоголовим чоловіком прямують до виходу. За ними, несучи валізу, ідуть двоє братів. Натовп неохоче розступається. Жінка горнеться до чоловіка і все ще склипує.

З натовпу вибирається тітка з кошиком, ставить кошик на підлогу і починає перев'язувати на голові квітчасту хустку. Її обступає вокзальний люд. Усім кортить довідатися про зміст незвичайної зустрічі.

— Ой людоньки, отож цю жінку її чоловік відшукав! З війни загубили одне одного. Тепер оце він приїхав. Але не один. З ним нова жінка. Онде, у зеленій кофті,— притишеним голосом доказує вона, оглядаючись на вихід.

Ще мало що розуміючи, всі враз обертають обличчя насередину. Справді, спершись плечем об мармурову колону, стоїть, насупивши брови, жінка. Ні на кого не зважаючи, вона, ніби

в трансі, дивиться в підлогу. Потім, наче раптово щось зрозумівши, повертається і рішуче виходить в інші двері. На перон.

— Ой дівчаточка! Та як же це? — запитує якась жінка з натовпу, видно, першою відчувши весь драматизм цієї недоладної ситуації.

Однак усе зрозуміло. Я більше не хочу на це дивитися. Це дико і страшно. Влучає у саме серце. Чи не досить тобі, проклята лиходійка війна! Чи не мало тобі того, що ти накоїла на землі в ті лихі роки? Навіщо ти ще й тепер жалиш людей своїм забуленим жалом?

Але я знаю, її шельмівським звичкам немає меж. Страждають матері, що втратили дітей. Роками болять у калік відірвані ноги. Затаїлися в землі, чекають на нові жертви міни. Із запізненням відкриваються людям нечувані злочини різних виродків. На рахунку історії дедалі більше безвинних невідомщених жертв. Де винуваті?

Відомо, одні в землі. Других судили і прах розвіяли за вітром. Треті мріють почати все спочатку. Але є й четверті, які будуть дуже здивовані, коли їх звинуватять у деяких давніх уже справах.

Тримаючись за подряпане поруччя, я піднімаюсь на другий поверх. Здається, на додаток до всього, з кожним роком гірше із серцем. Задишка, яка примушує спинятися і хапати повітря ротом. Ось тобі й молодий чоловік! Зрештою, я знаю: це, лікуючи легені, я підірвав серце. Проклята охрімova свита!.. Подерте лахміття, а не здоров'я!

Я знервованій і злий. Бувають такі хвилини. Біля буфету в залі транзитних пасажирів — черга. Довгі ряди людей уздовж прилавка аж до самих дверей. Хотілося б випити кави. І хоч трохи чогось поїсти. Тільки доведеться довго стояти. Але куди мені поспішати!

— Хто останній?

— Я.

Короткий, ніби спалах, погляд. Миле юне обличчя під бронзовим стійком волосся. Умить спалахує і згасає зацікавлення в широких очах. Звісно, що ж тут цікавого? Худий, із залисинами дядько. До того ж кульгавий... Але, чорт забирай, хотів би я чимось їй сподобатися. Ну, хоч трошечки. Тільки навіщо? Та й розумію, що це неможливо. І дивуюся сам собі, своєму бажанню.

Ні, мабуть, треба забути про це. Мое відійшло. Відгриміло. Побіч, виглядаючи когось у черзі, ходять двадцятирічні хлопці. Спортивна постава. Свіжі комірці напрасованих сорочок. Що за дурні наламали колись стільки дров через вузькі штани!

Це ж красиво. А для молоді, мабуть, це найголовніше. Принаймні у двадцять років. У нас, правда, все було інакше. Ми носили незграбні шаровари. І кирзяки. Вони не сприяли коханню. Правда, не в змозі були й спинити його. Пам'ятаю, коли ми сідали з нею десь поруч, ноги в нас були однакові, не відрізнити. Хіба що її чоботи меншого розміру. І такі ж однакові шинельки. Жорсткі, тяжкі, коли мокреча й тепло, та холодні в мороз. І личко її було без прикрас. Одного разу ми лежали під обстрілом у борозні, і вибухом її всю заляпало болотом, і обличчя, й очі. Вона обмивалася слізьми і нічого не бачила. І треба було бігти. Тоді я схопив її за руку. Бійці в цепу здивувалися: чого це вони біжать, побравшись за руки? Наче на прогулянці.

Ота прогулянка під вибухами мін зробила свою справу. До безлічі чималих турбот додалися нові. Я пильнував її де лише міг. При кожній нагоді намагався побігти в батальйонний тил. Мав кілька неприємностей із ротним. Я збирався їй щось сказати. Найважливіше. Найважливіше і найперше моє слово. Тільки я запізнився, кістлява мене випередила. У великому придніпровському селі над луками залишився піщаний горбок, який відібрав її у живих. Усе, що було в мене потім, було не те й не таке. Та й сам я став уже не таким.

Однак черга чомусь розходиться. Скінчилися пиріжки. Мило гмикнувши, пішло й моє дівча. Ті, що залишилися в черзі, посуваються, і я опиняюся біля самого прилавка. Кава ще є. І то добре. Після тієї горілки діймає спрага. І тут я бачу його.

Якийсь час, наче змертвілий, мовчки дивлюся на нього. Він відходить від черги і спиняється. Потім знов повертається до стойки і щось там розглядає за склом. Дзенькає дрібними грішми в жмені. Вигляд у нього мовчазний і заклопотаний. Сахно! Йй-богу, Сахно!

Так, тепер або вже ніколи! Дурнем я буду, коли його прогавлю. Зараз я дам йому по пиці. Головне не втратити нагоди. Бити рвучко і від себе, усім корпусом на руку. Він упаде на підлогу. Або на бар'єр буфету. Буде скандал. Приблизить міліціонер. І я скажу, чому так учинив. Нехай тоді мене судять.

Я виходжу з черги і ступаю два кроки вперед. Серце моє починає калататися. Але почекай, серце! Зажди! Не підводи!

Але тут хтось підходить до прилавка і стає поруч. Я прикушую губу — він мені перешкоджає. Раптом Сахно повертається і дивиться просто мені в обличчя.

Його брови здригаються. Пізнав, гад! Але очі відразу спокійнішають. Він засовує руку в кишеню і дзвінко зсипає гроші.

— Не вдалося?

— Що?

— А в готелі.

— Ні, не вдалося,— кажу я не своїм голосом. І неначе заворожений дивлюся в його вицвілі, нерухомі очі.

— Прокляття! Перекусити не доб'єшся. Ви вечеряли?

— Ні.

— Може, підемо до ресторану? Тут навпроти.

Я, змертвілий, стою. Як дурень. Як ідіот. Він, мабуть, і сприймає мене за ідіота. Але я знову не знаю, що робити. Я не впізнаю його. Сахно і не Сахно.

— Ну? Підтримуєте товариство?

Він іде між людей у двері, і я, збентежений, іду за ним. Перший, найсприятливіший момент утратив. Тепер я вже не можу наважитися. Мене сковує сумнів. Хіба вимагати в нього документ? Або запитати прізвище? Це не може тривати довго. Я не витримаю.

Ми виходимо із зали. Він оглядається на мене.

— Бордель. У нас варто подзвонити, і готель забезпечено. А тут не можуть зробити бронь на одне місце. Республіка називається!

Сволото! Що ти знаєш про цю республіку? Не дістав місця в готелі? Скінчилися пірижки? А про півмільйонну армію партизанів у цій республіці ти чув? Про дев'ять тисяч білоруських Орадурів та Лідіце ти знаєш? Про два з гаком мільйонів безневинних жертв? Про те, що й досі республіка не досягнула передвоєнної кількості населення?

Я ледве стримую нервовий дроз усередині. А він роздягається у гардеробі. Перед дзеркалом старанно зачісує рештки своєї чуприни. Потім ми заходимо в зал. Тут також повно. Вільних столиків немає, і ми йдемо між рядами. Та ось біля вікна встають з-за столу четверо офіцерів. Ми відразу займаємо їхні місця. На скатертині гора брудного посуду. Він гидливо відсовує від себе тарілки.

Розмовляти зі мною в нього, видно, зникло бажання. Мабуть, співрозмовник з мене поганий. Але ж мені не до розмов. Мене мучить питання: він чи не він? Голову наповнює різкий дзвін, руки тремтять. Він же, певно, мене не впізнав. Ну що ж, тим ліпше! Я напружуюся, як перед стрибком в атаку, і запитую напрямки:

— Ви — Сахно?

— Що? Ні, не Сахно.

Не Сахно! Іншої можливості довідатися, хто він, у мене немає. Я напружую розум, щоб діяти далі. А він закидає на коліно ногу і відкидається в кріслі. Дістає з кишені газети.

Здається, він дуже спокійний. Повністю заглиблений у себе. Жоден м'яз на його обличчі не здригнеться. Шелестячи газетою, кидає на мене погляд:

— А чому ви запитали? На когось схожий? Так?

— Схожий.

— Буває,— видихає він і пожвавлюється.— Я одного інженера, мабуть, цілий рік плував із бухгалтером управління. Схожі, як дві краплини води.

Чорт! Здається, я влип! Невже справді не він? А може, прикидається? Щось відчуває і боїться? Певно ж, дещо зі свого минулого приховав.

Однак ні. Поводиться натурально і впевнено. Широко розгортає «Правду». «Труд» пропонує мені:

— Почитайте. Поки тут дочекаєшся...

І, не договоривши, зосереджується на читанні. Я машинально оглядаю заголовки. І не розумію нічого.

Якщо не Сахно, то це жахливо. Я ж міг його покалічити. А коли все ж таки він? Невже я і тепер залишуся в дурнях? Як і кілька десятиліть тому?

Що ж, почекаємо.

Він читає зосереджено і ґрунтовно. За наш столик більші ніхто не сідає. Офіціантка також не йде. Я неухважно дивлюся на газетні рядки і не можу заглушити в собі перейнятого розпачем крику пам'яті.

16

Сон розривається вибухом: тр-р-рах!.. Лоп-лоп-лоп... Шиш-ш-ш-ш-ш...

І ще: тр-р-рах! Тр-р-рах!.. Щр-рик!

Що це? Де це? Тьху, клюгнуло чимось мокрим по обличчю, по спині: мурашки чи, може, пісок... Я схоплююся і відразу розумію — біда!

У хаті майже видно, у вікнах світанок. Мене обдає морозною хвилею, сніговою потерухою сипле на голову, за комір. На долівці перелякані обличчя людей. Біля ліжка, лежачи долілиць, обхопив руками голову сержант. Згори сиплеться перемішаний зі снігом тиньк.

Тр-р-рах! — здається, під самим вікном гримнув новий вибух.

У вікно шугають космаки снігу із землею. Дрібні осколки протом обдають потилицю. Мимоволі похитнувшись од вибуху, я зовсім позбуваюся сонливої м'якості і лякаюся — де Юр-

ко? Та Юрко поруч, він, нічого не розуміючи, також блимає зашпаними очима і питає:

— Що таке? Га? Бомблять, га?

Ні, Юро, не бомблять, і навіть не звичайний наліт. Це інше. Я боюся цього іншого, від самої думки про нього в мене крижання все усередині. Тр-р-рах! Тр-р-ра! — б'ють два вибухи далі, на вулиці. Там хтось дико й люто лається — чути обривки нервової розмови, тупотіння ніг. Щось там коїться лихе. І я щосили вслухаюся у цю мішанину звуків, і — пропади воно пропадом, це вчорашнє моє передчуття! — воно не підвело. Між вибухами чути, як десь ще далеко, але досить виразно гудуть танки.

Ну, ось і дочекалися! Доспалися, довідпочивалися, досподівалися, так його розтак! Тепер розсьорбуй!

Мабуть, інші також уже щось чують. Сержант, за ним Катя та Юрко кидаються до вщент розтросчених вибухами вікон. Підскакую на одній нозі і я, ще хтось пробирається до вікна. О, там картина! Найжахливіша з усіх картин на війні — «Драп»!

Вулицею, городами, біля нашої хати і віддалік біжать із села люди. По одному, групами, шалено скачуть коні, розкидаючи сніг скатами, обкрученими ланцюгами, проносяться машини. Видно, всі, хто тут був, ринули на околицю, повз побиті осколками мазанки, стрибаючи через тини, падаючи і знову спинаючись на ноги. Неподалік, біля сусідньої хати, на вулиці димно палає розбитий вибухом «студебекер». Поруч із перекинутою підводою, конаючи, здригає ногами кінь. Тр-р-рах! Пі-і-ів... Пі-у-ув... Тр-р-рах! Там і тут б'ють вибухи. Але ми вже не зважаємо на них — ми впираємося очима вдалечінь, за село. Там по крутуватому схилу зі степу вповзають на околицю танки.

Жвик-жвик-жвик! Тр-р-рах!

Вибух кидає нас на долівку. Хата піднімається й осідає. Здається, падає стеля. Пилом, сухим смородом забиває дихання. Хтось стогне, хтось розлючено лається і, зіскочивши, кидається до дверей.

— Лягай! Лягай, так вашу розтак! — кричить Катя. Вона лається по-чоловічому круто, але тепер це нікого не дивує — як же інакше, коли таке діється! Тиньк зі стін і стелі густо обсипається на голови і спини. Юрко підводить голову, його не впізнати — самий стривожений і збентежений погляд: що робити?

— Сестро! Сестричко! Ой, рятуй же!.. Ой! — лементує хтось у хаті. Пил швидко видуває вітер, справжня снігова віхола. Бо вже ні вікон, ні дверей. Двері принаймні розчинені, і на порозі

лежить нерухомо наш санітар, який учора на те саме місце кидав кролів. Над кутком у стелі пролом на вулицю. У ньому куриться сніг, а під ним на соломі сліпо товчеться обв'язаний щільними бинтами льотчик. Колінами й ліктями він стукає сусіда.

— Гей, товаришу! Товаришу!

З-під шинелі витикаються довгі ноги в кирзових чоботах, вони не ворухнуться. Здається, його сусіда, який учора кидався на німця, «уже». Але дісталася в хаті, видно, не одному.

— Сестро! Сестричко! — стогне хтось у другому кутку (чи не той рябуватий) — Кров... Удруге зачепили, гади!

— Що ж це діється, братки? Треба ж щось робити!

— Тихо! Тихо! Лягай! — командує Катя і з тріском розриває черговий перев'язувальний пакет.

— Сестро! Сестро! Де сестра?

Катя нахиляється над перебинтованим і, байдужа до його сусіда, старанно вкладає небораку:

— Ну, ну... Усе буде добре. Ти лягай. Лежи.

Її на диво рівний, співчутливий голос на хвилину втихомирює бійців. Обпалений якимось нерішуче примовкає. Катя через людей ступає в інший куток, до переділки. Там хтось німо стогне.

Біля печі з долівки піднімається останній наш санітар — маленький, переляканий, вже літнього віку дядько, і Катя кричить до нього:

— Ти! Бігом до начальства! Ну, мерщій! Підводи живо!

Санітар, пригнувшись, боязко переступає через тіло напарника на порозі і зникає в сінях. За вікном з гуркотом шалено мчить підвода. Подвір'ям біжать люди. Тріщать розрізнені автоматні поспішливі черги.

— Зараз, ріднесенькі! Зараз! Усе буде добре! Усе добре, — примовляє Катя.

Я озираюся на Юрка, він лежить на боці поруч і кусає губи. У очах мого сьбра напруження, тривожна думка. Можливо, в моєму погляді він бачить запитання і потиском руки хоче заспокоїти:

— Ну, ну. Чекай.

Чекати, звісно, не ліпший варіант. Скоріше — найгірший. Саме зараз чекати не можна. Кожна хвилина зволікання, певно, незабаром нам буде дорого коштувати. Але що робити? «Ось так утрапили з полум'я та в пекло! Називається, подрімали ніч — усе подрімали. Запізнілий жаль за вчорашнім, прикрість, біль, страх уривається в мої почуття. Хочеться зараз же щось перемінити, когось звинуватити. Тільки хто тут

винуватий? Хіба що я. Треба ж було вчора так заспокоїтися, забутися в затишку, віддатися радості зустрічі з Юрком, збайдужити до тієї зустрічі в степу! Тепер ось маєш!.. Поклався, називається, на мудру дбайливість інших...

Зіщулившись на соломі, я вслухаюся в гримкотливу колотнечу на вулиці. Поруч, також увесь насторожений, Юрко. Вибухи розпластали нас на долівці, і ми обертаємося на слух. Надворі тупіт ніг, важкий стогін, короткі викрики. Раптом наді мною чути засапане дихання. Я повертаюся — у вікні спітніле, схвильоване обличчя, в очах очманіла затятість.

— Гей, слов'яни, де тут сестра?

— А що, підвода? Так? Давай сюди!

З долівки підхоплюється сержант, тримаючись за підвіконня, але у вікні вже нікого немає. Розгорається раптова надія — а може, по нас? Хоча на одну підводу забагато людей. І тут я вперше за цей ранок помічаю забутий уже, терплячо-самотній погляд. Це скрутився під ліжком мій німець. Як гість на чужій біді, забився туди і чекає. Чого він тільки чекає?

Кулі чи осколки шугають у стріху. Вітром заносить солом'яну потерть зі снігом. Ми втягуємо голови — холера, видно, вони все ж таки доконають нас! У сінях тупотіння. У відчинені двері, переступаючи через санітара, ввалюється боєць у тілогрійці. За ним другий із гвинтівкою за спиною — вони тягнуть когось у шинелі і опускають біля печі:

— Сестро! Де сестра?! Ось подивися скоріше...

Катя поспіхом зав'язує кінці бинта на чийсь голій, скривавленій спині, і через людські тіла пробирається до них.

— Нащо ви мені його принесли? — через хвилину кричить дівчина. — Я не похоронна команда! Ану, виносьте назад!

Я позираю на біло-жовте обличчя людини, і мені здається, що це вчорашній причепа-капітан, який перевіряв наші документи. Ось тобі і маєш: не допомогла й пильність! Катя, однак, не впізнає його, а мене він чомусь бентежить. Я завжди не можу повірити в загибель людей суворих, прискіпливих щодо військової служби. Тільки, мабуть, я помиляюся. Це не він.

На спітнілому обличчі бійця здивовання, майже переляк.

— Як це назад? — тихо питається він.

— А так. Не знаєте як? — кидає вона і спрямовується в куток до льотчика, який чи не збожеволів.

— Лягай! Лягай! Ну, що ти — лягай! — умовляє його Катя, бо рятувати сусіда пізно, так само як і того капітана.

Боєць розгублено стоїть біля печі. Я виразно бачу отой переляканий подив, що відбивається на його худому щетинистому

обличчі. Хвилину він, наче не тямлячи нічого, дивиться на труп, нарешті піднімає рукавицю, щоб стерти піт. І тут:

Тр-р-рах!

Це близько, але не так, як у попередні рази. На Юркову шинель летить відщеплена від підвіконня гнилувата тріска, а боець із рукавицею, обдираючи спиною побіл, швиденько сповзає вниз. Я ще не встиг збагнути, що відбулося, як він, обм'якнувши, повалився на бік і глухо дзьобнув головою в підлогу. На вишкірених зубах у нього запінилася кров. Його напарник кидається в сіни.

На підлозі лементує сержант:

— Де той санітар? Де начальство? Через хвилину всіх на той світ відправить!..

Хапаючись за ліжку, він незграбно підводиться і, виставляючи наперед пряму, як колода, ногу, ступає до мене.

— Дай автомат! Я їм, у бога душу, наведу порядок!..

Це сказано так упевнено і категорично, що я відразу, не подумавши, віддаю йому свій ПКС. Сержант, поспішаючи, скакає до дверей. Катя кричить з кутка:

— Підводи! Підводи давай сюди! Чуєш?!

— Не глухий! — долинає вже з сіней.

Ми знов чекаємо, припавши до закиданої друзками долівки. На селі бій. Гримлять танки, гахкають їхні гармати, поривчасно тріщать, кулемети. Однак щось там застопорюється — видно, таки опам'яталися «слов'яни», вперлися і поки що тримаються на тому краєчку. Тільки чи надовго?

Юрка, очевидно, непокоїть те саме, і, трохи підвівшись, він виглядає з-за одвірка. Я дивлюся на нього знизу, але на обличчі в сябра ніякого сліду полегшення. Здається, цього разу біда звалилася на нас, як має бути, на повну силу.

Незабаром Юрко опускається на долівку.

— Ти йти не можеш?

Я воруху пораненою ступнею. Болить, холера! Як тут іти? Юрко без слів розуміє:

— Так. Значить, так. Я.. Треба туди;— він киває головою за вікно.— Там зовсім мало. Розумієш?

Я розумію. Ясно ж, треба битися. Виявляється, війна для нас учора не скінчилася, передиху не буде (дурні, наївні мрії) Боротьба триває, і треба йти у бій. Здоровим вигода — он скільки їх дало волю ногам! Перед нами ж вибір невеликий — полон або смерть. Ну що ж!.. Лише ось рана...

Юрко тим часом зсовує наперед кирзову кобуру, лівою рукою дістає ТТ¹ Магазин у нього не повний. Однією рукою нишпорить по кишенях, дістає кілька патронів, неспритно заштовхує їх у магазин. Я так само вигрібаю з кишені все, що є там з боеприпасів. Назбирується жменя автоматичних патронів, і я віддаю їх Юркові. Той рішуче, хоча, здається, і трохи сумовито, стає на ноги.

— Ну, тримайся...

Він коротенько всміхається самими губами, і в цій його усмішці гірка спроба підбадьорити, подати надію, в яку він і сам не вірить. Значить, знову розлука, знову він іде і, може, цього разу назавжди. Авжеж, навряд чи він повернеться звідти. Але тоді і я не хочу тут бути — помирати, то разом. І я підхоплююся — будь що буде! Так чи не так — розмірковувати тепер немає часу.

— Дай руку...

Він озирнувся на мене, нічого не розуміючи, потім, зволікаючи, нерішуче подає здорову руку. Я піднімаюся і, притримуючися за ліжко, скакаю до порога. Чорт, на одній нозі дуже незручно! Хоч би на щось обпертися. Я зупиняюся. Юрко попереду, зрозумівши мене, обвів довкола поглядом. У кутку біля порога стояла чиясь рушниця, він хапає її і дає мені. Це звичайний німецький карабін, тільки з чорним ложем, і я спираюся на нього, як на палицю.

Уже з більшою впевненістю ми переступаємо через трьох забитих і вибираємося у двір, закиданий грудками землі

17

У дворі нас відразу оглушило вибухом. Ми обидва падаємо, потім Юрко, підхопившись, перебігає за ріг якогось хлівця. Там він озирається, маючи намір бігти далі, але я в цій справі йому нерівня, і він, присівши біля рогу, терпляче очікує на мене. А я, кульгаючи на одній нозі, нишпорю довкола очима — чи нема де гранати. Потрібна граната, бо з рушницею та пістолетом ми недовго навоюємо проти танків. Від хлівця Юрко добігає до похиленого тину і знов присідає. За тином на снігу сіра пляма вирви, далі засніжений, столочений і закиданий шматками землі город.

Пі-у-у-у!.. Пі-у-у-у!.. Пі-у-у-у...

¹ Тульський Токарева (пістолет).— Прим. рег.

Еге, та тут не лише танки — тут ще й міни! Три громи-вибухи стрясають поблизу землю. Поміж хатами шугає в небо сиза снігова хмара. Юрко хоче перескочити через тин, та оглядається на мене і присідає. Я шкандибаю до нього і стаю колінами на сніг, чекаю, поки скінчиться довге, пронизливе виття мін. Б'ють з околиці нависними крутими траєкторіями. Міни летять довго і своїм виском, здається, вивертають нутро. Скільки я на фронті, ніяк не можу звикнути до цього клятого виття. Я поглядаю на Юрка — мені ще не доводилося бачити його під вогнем. Еге, та він молодець: зібрано-зосереджений, пружний, швидкий! Він би, звісно, одним махом подолав цей город і вже був би там. Якби не я.

— Коли тут не затримаємось, в полі хана! — кричить Юрко крізь скрегіт, який досягає свого апогею і ось-ось обірветься вибухами. У такий момент не до розмов, і я в думках погоджуюсь: авжеж, у полі загибель...

Тр-р-рах! Тр-р-рах! Тр-р-рах! — ззаду і з боків рвуть мерзлу землю близькі вибухи.

Ми розпластуємося під тином. Грудки землі б'ють по спинах, головах, ногах, потім на сніг падають шматки землі більшого розміру, а земляна пороша ще довго буде сипатися з неба. Юрко після третього вибуху швиденько спинається на ноги: похапцем озираться, кидаючи на мене коротенький теплий погляд:

— Ти, коли що... Адреси не забудь?

— Ну що ти!

Адресу я пам'ятаю: Ачинськ, Пристанський завулок. Там живе Юркова мати, бухгалтер-касир дитячого садка. Про себе я мовчу. Моя адреса тепер не потрібна — вона по той бік, під німцями.

— Ну, давай, перший! — легенько штовхає мене в плече Юрко.

Певно ж, він не хоче відриватися, втратити мене, кульгавого, зі свого кута зору і робить мені цю поступку. Щоб не відстав.

Спираючись на карабін, я перелажу через похилений тин, раз-другий ступаю на свою підкорочену ногу. Болить, але мушиш стояти. На одній нозі не добіжиш... Юрко, пригнувшись, стрибає за три кроки вбік. Сильний порив вітру низько стелить чорний кудлатий хвіст диму від «студебекера» з вулиці. Хвіст цей накриває сніговий діл, закопчений, ніби посипаний попелом. Ми кидаємося туди, під дим, і одразу ж знов: пі-у-у-у... пі-у-у-у...

— Ні біса вони нам не зроблять! — кричить Юрко.— Ану, давай швидше!

Він різко поривається вперед. Нас накриває димом. Обабіч рвуться міни. Сніговим шротом б'є в лице. На мить я перестаю бачити і, пригнувшись, сторчкача лечу в темну смердючу смугу диму і вибухів. Очі запливають слізьми, я мало не натикаюся на подряпану стіну. Падаю, виразно відчуваючи, як осколки пропорюють поли шинелі. Але ноги, здається, цілі — це головне. Під стіною протираю запорошені очі і оглядаюся.

Юрка немає.

Спочатку ні переляку, ні жалю, лише нерозуміння — він же тільки що був поруч. Потім раптова тривога проймає мене. Сиза курява від мін осідає, вітер трохи відвертає димний хвіст, і я бачу на снігу Юрка. Він лежить ницьма, широко розкинувши руки, і не ворухиться.

Неймовірна песамовитість оповиває мій мозок. Не зважаючи більше на поранену ногу, я кидаюся назад і розпластуюся біля Юрка. Я перевертаю його на бік. Підстрижена під бокс його світловолоса голова безсило падає потилицею на сніг. Шапки на ньому немає. Напівзакриті повіки сябра на моїх очах синіють і зовсім закриваються.

— Юрко! Юрко! кричу я, безжально обмацуючи його тіло, бо не бачу рани і не можу зрозуміти, куди його влучило. Усе в мені німо протестує проти цієї найбільшої біди: ні, він живий, він виживе. Народжується сподівання, що його лише оглушило, контузило вибухом. Але він, очевидно, не чує мене. Зуби його чомусь судомно стискаються і, не розціплюючи їх, він тихо, самим видихом, каже:

— Холера... Не вдалося...

І потім хрипить, напіввідкриті вії його тремтять. На губах виступає кривава піна. Він захлинається цією піною, гнучко напружується в моїх руках, ніби хоче перевернутися на другий бік. Я лякаюся, відчуваючи, що він конає і що я безсилий чим-небудь зарадити.

— Юрко! Юрочко, куди тебе?.. Що тобі? — лементую я, обмацуючи його тіло, і тільки тепер відчуваю на руках кров. Так, кров на шинелі і на снігу під ним.

Жвик-жвик-жвик! — проноситься близька черга. І зразу ж: тр-р-рах!

Нас знов накриває вибухом. Біля ліктя, зашипівши, шугає в сніг гарячий осколок. Рудувата хмара стелеться по городу. Це вдарило в мазанку, од якої я відбіг сюди. У свідомості майнув відблиск коротенької радості — обминуло! Але тільки мене, а не його. Його не обминуло! І в цьому моє лихо і,

здається, моя погибель. Я відчуваю, що німці наближаються. Бій з краю села підступає сюди. Вони затисли нас у вогняні кліщі, які стискаються дедалі щільніше. Навколо вже нічого не видно, і я не знаю, як рятувати Юрка. Але он на тому ж місці хатина, з якої ми недавно вискочили. Ой, не вчасно вискочили,— запізнило шкодою я.

Я завдаю на плечі свій карабін, хапаю Юрка під пахви і майже відразу падаю з ним у сніг. Нести його я не в змозі. Тоді чіпляюся за його портупею і, низько схилившись, волоком тягну його до поваленого тину, назад у хату.

Жвик-жвик-жвик! Хвїть-хвїть!

Це черги. Вони переїщать по солом'яних стріхах, роздирають їх, шматують глиняні стіни мазанок. Серед пауз між громом вибухів я вловлюю близький брязкіт гусениць — танки вже на вулиці.

Задихаючись, весь у холодному поту, я підтягую важке Юркове тіло до порога хатини. Там мовчки корчаться на підлозі кілька пораних. З кутка вглядається в мене Катя.

— Гей, допоможіть! — кричу я, бо вже не в змозі перетягнути Юрка через поріг. До того ж я дуже потерпаю, щоб не було пізно. Я злий і чекаю, що вони кинуться до мене. Але кидатися тут немає кому — людей обмаль. Так, поранені, видно, не чекаючи найгіршого, розбрелися, хто куди міг. Я бачу лише Катю, яка клопочеться біля обгорілого льотчика, і декілька тіл при порозі. Та ось ще німець! Справді, якийсь дивак фріц, він не втік і, побачивши Юрка, жахається:

— О, майн гот! Юнгофіцір!

— Майн гот тобі! — зі злості кричу я і кличу Катю: — Сестро! Швидше та швидше ж!

Але Катю, здається, підганяти не треба. Вона вже тут і вправно розстібає на Юрковій портупею і розперізує його. Я задихаюсь і в знеможі падаю на підлогу.

— Танки... Танки вже там!..

Катя кидає на мене жорсткий, безжалісний погляд:

— Де сержант? Де та сволота? Ти не бачив? — Я заперечливо хитаю головою. Катя вибухає люттю: — Утік, зараза! Брехло, базіка проклятий! Стрілять таких гадів! Негідник, підлота! Тепер пропадати!

До цього недалеко. Справді, справи наші кепські. Стріляти немає кому і немає чим, та й навряд чи це допоможе. І все ж даремно я віддав тому автомат. Чим тепер будемо відбиватися? Хіба що одним карабіном. Ну й ну!

Декілька куль з вулиці цокають по стінах. Одна через вікно відбиває шматок від печі. Нас обсипає глиною. Катя схиляється

ся над Юрком, прикрикує на німця — тепер той допомагає. Я хапаю Юрка за голову — на скронях у нього пружно пульсують жила — ще живий.

— І на лихо зв'язалася я з вами! Уже в Аджамці була б! — незадоволено буркоче Катя.

— Швидше, швидше, Катю! Він же задихається... — роздратовано прощу я.

— Ти дивил!.. Ось воно що! — каже Катя. Вона порпається під загорнутою Юрковою одежиною. Там усе скривавлене.

Я вже чимало бачив скривавлених — живих і мертвих, а тут не можу дивитись: це ж Юрко...

— Та-а-ак... — зосереджено каже Катя і, швидко підтягнувши сорочку, обмотує бинтом поверх гімнастерики.

— Він виживе, га? Виживе, Катю? — питаюся я.

— А я що — бог? — з незрозумілою злістю кричить у відповідь Катя. — Я не бог тобі!

Потім вона запихає в сумку бинти і кидається до вікна:

— Де підводи? Де підводи? Де тая сволота брехлива?

Але ні сержанта, ні підвід немає. Узагалі тут уже немає майже нікого. У цьому кінці села ми залишилися самі.

Хату струснув вибух. У вікно тягне пилем і тротилевим смородом. Катя падає, ми всі пригинаємося до долівки. А коли підводимо голови, бачимо в дверях величезну постать у незастебнутій темно-сірій куртці з пухнастим коміром, що накинута просто на білу спідню сорочку. У її розрізі видно волохаті груди.

— Бінта треба! У кого є бинт?

Чоловік однією рукою затискає рану на шиї, з якої поміж пальців на куртку струменить кров. У другій руці в нього ПКС. І тут я бачу: це ж мій ПКС! Он і знайома зачіпка з мідного дротика...

Але швидше, ніж я встигаю що-небудь сказати, до чоловіка підскакує Катя:

— Де взяв? Де взяв оце? — вона різко шарпає його за полу куртки. На лиці її лютість. Чоловік спочатку нічого не розуміє, блимає очима, поглядаючи то на Катю, то на свою куртку. І тоді я раптом здогадуюся, що і автомат, і куртка були в нашого сержанта, якого ми оце чекаємо.

— Це? — нарешті втямив чоловік. — Не вкрав. У вбитого взяв.

— Де вбитий? — кричить Катя, аж пересмикнувшись усім тілом.

Чоловік так само дратливо, у тон їй відповідає:

— А ти що, прокурор? Онде на дорозі лежить.

Катя відразу обм'якла, безсило сідає на долівку. На обличчі в неї гримаса болю й страждання. Не пересиливши їх, вона ослабленими рухами застібає сумку і, не глянувши на бійця, запитує:

— Де танки?

— Пруть, сестро. Вам тут не місце.

У хаті, стогнучи, кричить льотчик:

— Зараз же відправляйте мене! Не маєте права! Мене до Героя представлено!..

Катя кидає погляд на нас. У її очах рішучість.

— Виносити! Виносити всіх! На дорогу! Швидко! Живо!

Так, виносити! Але це не найкраще рішення. Виносити — значить, тягнути на собі поранених. Тільки чи далеко потянеш від танків?..

Та іншої ради немає. Сидячи тут, ми дочекаємося найгіршого, і я підхоплюю під пахву Юрка. Чоловік у сержантовій куртці обмотує бинтом шию і, захвавши за комір кінці, бере Юрка з другого боку. Німець без окрику послужливо підскакує до Каті. На ньому вже чиясь шинель, і він схожий на червоноармійця. Тільки шапка в нього німецька. Удвох вони піднімають льотчика.

— Городами, городами давай! Туди, в кінець! Дорогою не пройти,— командує мій помічник.

Ми вимітаємось у двір, оббігаємо розбитий ріг хати, в якій мали притулок, і кидаємось городами. З боку тягнеться тин, на верху якого напнуто колючий дріт, що взявся памороззю.

Ми йдемо вздовж тину. Тільки я ходок таки поганий, і Катя з німцем нас обганяють. Добре, що від вогню ззаду прикриває хата. Але з вулиці нас уже побачили. Не встигаємо ми трохи відбігти, як люта черга вривається в стріху цієї хатини. Доценту розбиває комин, і рештки його градом сиплються зі стріхи. У повітрі солома і сніг. Біля наших голів вищатъ кулі.

— От дають, сволота! — злісно озирається боець.— Такий драп влаштували... і хоч би тобі хто! Не війна, а розправа. А я он кидався, кидався з тим вашим безногим. Чоловік з двадцять ми затримали. Та врешті самі напоролися...

Я нічого не тямлю, ніби перебуваю в якомусь німому заціпенінні. Думки плутаються. У гарячковому запалі не можу додуматись, що робити далі, як діяти. Я тільки відчуваю, що Юрко гине, що я не врятую його, не встигну. Мене проймає жах від того нутрянного хрипу, яким він заходиться. З рота його все йде кривава піна, і мені здається, що він задихається. Я раз у раз затримуюся і повільно підхоплюю його голову, яка, на

жах, відкидається вниз. Юрко то стогне, то раптом змовкає, і мені здається: кінець!

У кінці тину ми продираємося через тугі, наче дрів, гілляки вишняку на обніжку. Нова близька черга кладе нас у бур'ян. Як тільки вона пролітає, мій помагач схоплюється і відсторонює мене від Юрка.

— Постривай! Давай я!

Довгий, рукастий і, видно, дужий, він одним махом кидає Юрка на спину. Пригнувшись, широчезним кроком простує в сніг. Я оглядаюся — танки вже всі втягнулися в село. На косогорі по той бік пусто. Незабаром вони будуть тут.

— Давай швидше!

Обома руками спираючись на карабін, я біжу за бійцем. Тепер мені значно легше, якби ж не нога...

— Чорт забирай! — каже він, ледь обернувшись до мене під ношею. — Вискочив без гімнастери. А з нею і всі документи лягнули. І треба ж було, як на ту біду, заночувати в крайній хаті!

«Заночували! — машинально повторюю я, бо іншого не чую. Інше не доходить до моєї свідомості. — Заночували. І проспали, прогавили все на світі...»

— А ви хто? — питаюся навздогін.

— Я? Та старшина з ДОПу¹, Євсюков. Не чув такого? — каже він, широко ступаючи по снігу.

Хто його знає, може, й чув. Справді, у ДОПі — це не в батальйоні: там навіть сержанти відомі всій дивізії. Тільки тепер я вже не пригадую. Тепер це не має значення. Я відкидаю геть штахетину, що заважає, і ми перелазимо на сусідній город. Попереду біжить Катя з німцем.

— Нічого! — заспокоює мене, а може себе самого, старшина. — Затримайте! Повинні ж затримати! Ну й село! Ну й ранок! Що тільки коїться! Душа горить болем і кривдою. Але що вдієш?!

Раптом ми чуємо: Катя з німцем щось кричать нам, і вони повертають між хатами до вулиці. Я аж припиняю ходу і вухом уловлюю на секунду, як десь неподалік за хатами гуркоче підвода. У гримкотінні вибухів ми не відразу почули її, мабуть, спізналися. Старшина рвучко біжить. Я знов відстаю. Ми долаємо подвір'я, завалене соломою, і вискакуємо на вулицю. Посеред дороги просто на нас шалено летить підвода, яка з верхом чимось навантажена.

¹ Дивізійний обмінний пункт. — Прим. ред.

— Стій! Стій! — кричу я розпачливо й люто, бо відчуваю, що це остання наша можливість врятуватися. Іншої вже не буде.

— Стій! — реве Євсюков. На мої руки він звалює з себе Юрка і кидається просто під копита коней. Але пара рудих, видно, налякана не менш від людей, проноситься повз нас, не спиняючись. З-під копит на мене сипле грудками снігу. На підводі ціла гора якихось лантухів і зверху на них, як на возі із сіном, боєць. Другий на передку шалено поганяє коней.

— Стій! Хусаїнов, стій!

Старшина кидається навздогін. Підвода, розвернувшись мало не впоперек вулиці, спиняється. До неї вже біжать Катя з німцем, їм ближче. Я щосили тягну під пахви Юрка. Він непритомний і страшенно важкий. Ноги мої в'язнуть у м'якому, як пісок, перетертому колесами снігу — хоч би встигнути! Ззаду нас закриває крутий вигин дороги, де ми вночі наскочили на причіпливого капітана. З того кінця вулиці ще не видно. Танки нас не бачать.

Тр-р-рах! Тр-рах! Тіу-у-у... Бах!

Це все там, за поворотом, звідки, на наше щастя, вискочила ця підвода. Але що це — здається, всі ми в ній не помістимося: стільки вантажу! Добре, що хоч там якийсь знайомий старшини. Може, покладемо Юрка... Старшина підбігає до воза і хапається за мотуззя, яким перев'язано вантаж.

— Скидай шмаття! Скидай усе! Швидко! — задихано кричить він тому, що на самому версі воза. Але той, видно, не поспішає розвантажувати. Він ще нижче вгинається на своєму мотлосі і штурхає іздового:

— Пошол! Нелзя скидай! Не разрешал!

— Ти що, очманів? Поранені ж! — кричить старшина і зриває з воза мотузку. Два тюки важко звалюються на дорогу, декілька кидає вбік старшина. Боєць на возі схоплюється на широко розставлені ноги.

— Нелзя! Я отвечал! Я расписка давал!

Він згори ногою пхає в плече старшину. Той, однак, хапає його за валянок і з силою шарпає вниз.

— Дурень! Геть звідси!

Хусаїнов, незграбно вигнувшись, падає задом у сніг. Старшина миттю зіскакує на підводу і починає несамовито скидати все на дорогу.

— До бісової матері! Люди гинуть! — кричить він на возі і повертається до їзового, який перелякано тримає коней.— Ану, скидай скоріше!

Я з усієї сили тягну Юрка і сподіваюся на удачу: а може, таки встигнемо? Встигнемо! Біля підводи вже Катя з німцем, вони підтягують туди льотчика і, посадивши його на сніг, також починають скидати з підводи важкі паки. Тепер мені видно, це ватянки, певно, з якогось складу ВВЗ.

Хусаїнов тим часом пружно зіп'явся на ноги. Щось люто кричить, хапається за карабін, який стирчить у нього за спиною. Він здирає його через голову і відступає на крок. Тої ж миті бахає постріл. Схопившись за руку нижче ліктя, старшина на возі, нічого не розуміючи, випростується. З пальців на тюки капає кров.

— Ах ти, гаде! — після миттєвої розгубленості визвіряється він на Хусаїнова.— Ти так? Так, сволото?

— Стійте! Схаменіться! Що ви робите! — кричу я. До Хусаїнова, просто на його карабін, кидається Катя. Але він вивертається.

— Стрoлал вас буду! Убивал буду! Я распіска давал! Приказ бірал! — безтямно кричить Хусаїнов, знов клацаючи затвором. Старшина, однак, швидше за нього рве затвор автомата і просто з грудей б'є коротенькою, в три кулі, чергою. Поверх голів. Хусаїнов перелякано змахує рукою, немов хоче захиститися.

— Дурень! Ідіот! Гад! — кричить на возі старшина.

Я кладу Юрка на сніг — боже ж мій, що це робиться! Що діється! Навіщо так? Але моє почуття протесту тут же зникає: зовсім близько вибухає снаряд. Тр-рах! Шматками глини й пилом присипає всю дорогу. Позаду одним краєм осідає в сніг мазанка, що стояла на повороті. Але це не міна — це вже танки. Видно, підходять. Скоро всиплять і нам.

Вибух нас підганяє. Я підхоплюю Юрка. Від воза до мене кидаються Катя з німцем — дякую їм обом. У Каті на обличчі рішучість і відчай. Волосся вибилося з-під шапки, кожушок розстебнутий. Німець напружений і мовчазний, він, здається, намагається щось почути. Ніби його увага не тут, а десь далеко, може, там, де бій. До своїх прислухається, чи що? Тільки тепер чорт з ними, тепер швидше б!

— Швидше! — кричить з підводи старшина.

У ній майже пусто, на дні корчиться льотчик. Ми кладемо туди Юрка, потім увалююся я. Катя вибирається вже на ходу. Їзовий безжалісно б'є коней. Підвода здригається, я ледве утримався позаду, озираюся — з-за повороту поки нікого.

Невже вирвалися?

І раптом попереду тріск, вогонь, гримкотіння. Хмара землі зі снігом шугає до неба, і ми з ходу вриваємося в це жахливе пекло диму, землі і снігу. Коні рвонули вбік, підвода неймовірно хилиться. Щоб не вилетіти, я обіруч чіпляюся за її край. Поруч розпачливо лається Катя:

— Верни! Верни вбік!.. Роззява!..

Іздовий, трохи не вскочивши з кінями в глибочезну вирву, все-таки обминає її. Здається, пронесло! Ми вириваємося з вибуху, підвода вирівнюється, коні пішли чвалом. Але тут же під колесами тріск — щось ламається. Це ми наскочили на розбитий вибухом порожній візок. В голоблях розпластався на снігу кінь. Під черевом калюжа крові. Неподалік під тинном нерухома солдатська постать у пошматованій задертій шинелі.

Я хапаюся за Юрка, оглядаю наших. Здається, обійшлося — всі цілі. Тільки старшина чомусь не на возі, а за возом. Разом з німцем вони чіпляються за перекладину і розгонисто біжать ззаду. З пальців старшини на поли моєї шинелі цебенить кров.

Підводу шалено кидає на вибоїнах, я однією рукою притримую Юрка, другою щосили тримаюся за край дошки — хоч би не вивалитися...

Крізь вибухи і щільний повист куль ми прориваємося на околицю. Далі за греблею широка балка — яр. Сніг у низині столочений десятками ніг людей і коней, колесами підвід, машин. Усі з цього села подалися туди. Ми, напевно, останні. На греблі ЗІС з розчиненими дверцятами kabіни, з перекособоченим розбитим кузовом. Він низько осів на прострелених ска-тах.

Підвода наша завертає з вулиці в балку. Трясе ще дужче. Я вже хапаюся за краї воза обома руками.

— Ой! Ой! Стійте! Не могу! Що ж це робиться! — стогне загорнутий у кожушок льотчик. Катя мовчки притримує його забинтовану голову, щоб не билася об дошки передка. Ззаду мокрі обличчя німця й старшини. Вони біжать за підводою. Євсюков, видно, все не може заспокоїтися після сутички на вулиці і несамовито лається:

— Дурень безголовий! Йолоп! Погрожує!.. За купу вошивого мотлоху. От гад! Остолоп ісполнительний! Ліпше вже розгільдйай, але щоб із головою!..

Справді, це жахливо: свій — свого! За що, подумати тільки! Добре, хоч вцілив у руку. Рана в старшини, здається, не страшна, крові не так уже й багато.

Люди групами й поодинці біжать балкою. На конях уже не видно нікого. Далеко попереду ховаються за поворотом підводи. Багато кого ми вже й обігнали. Уже ми не останні. З'явля-

ється надія — може, таки вирвемося. Я схилиюся до Юрка. Шинель на ньому скривавлена, мабуть, збилася пов'язка. Він усе мовчить, міцно зціпивши зуби. «Ех, Юрко! Тримайся, брате, якось кріпися, спроможися, терпи!» — благаю я його в думках, сам ледве тримаючись. І в цей момент над нашими головами розлого спалахує перша вогниста блискавка. Ми знічев'я пригинаємося, — далеко попереду злітає вгору стовп снігового пилу. Це болванка.

Ми всі, наче по команді, озираємося. Так і є. Танки. Вони вже вийшли на околицю села. На греблю біля ЗІСа з-за крайніх хат їх виповзає з десяток. Деякі зупиняються, блискають вогниками з димом і швидко спрямовуються в балку, за нами вслід.

Тр-рах! Трах! — рве ззаду і збоку.

Над нами в повітрі проноситься снаряд. Його розлогий гуркіт кладе нас у підводу. Попереду, на схилі балки, виростає мальовничий пишноклубчастий, пухкий вибух. Позаду в сніжному просторі густо розсипається кулеметна тріскотня.

— Жени! — кричить Катя. — Жени ти, тюхтій!

Їздовий підводиться на передку і з-за спини палкою лупцює коней.

Вони в милі, мчать так, що видається, ніби підвода зараз розсиплеться. Ми наганяємо кількох бійців у розстебнутих шинелях без ременів. Один, молоденький, без шапки, з підстриженою під нулівку головою, на ходу пробує вчепитися за підводу. Старшина проганяє його:

— Куди? Куди преш? Тут поранені!

Хлопець з розпачем в очах збочує і якийсь час загнано хекає побіч. Я чекаю нового вибуху. Таки справді, скільки можна проїхати під прицілом у танків? Хоч би вони не спинилися — з ходу, може, ще не влучать. Але ж доженуть. Холера ясна — де ж тоді вихід?

Так, це жахливо! «Жени, брате, жени!» — німо прошу я їздового, та він і сам таки добре жене. Спереду, здається, поворот. Ось би встигнути до нього!

А кулеметна тріскотня все ближчає.

Тут уже багато бійців — мовчазні, задихані, розчервонілі, зі страхом у розширених очах. Ними ніхто не командує. Це ти-ли — з обозу, комірники, їздові, техніки... Для багатьох така веремія, видно, новина: до вогню вони не звикли. Я знаю, єдине, що керує ними тепер, — це страх. Засіб їхнього порятунку тепер — ноги. Тільки засіб цей не найліпший. Швидше навпаки. І все від безвиході.

Старшина люто лається:

— Стійте, таку-розтаку вашу! Куди вас несе! Задушать, розстріляють, мов зайців. Стійте! Спиніться!

Люди оглядаються на крик, тільки не спиняються. Незнайомий чоловік у куртці для них не начальство. Тим часом понад самою підводою знов рокітливі звуки. За півсотні кроків попереду вибух. Коні стають дибки і кидаються вбік. Нас обдає снігом. Підвода рвучко похилилася, здається, вона ось-ось перевернеться на косогорі. Якимсь дивом ми не падаємо в засипану снігом вибоїну.

І раптом зовсім близько на схилі я бачу знайому постать у кожушку і чорній кубанці. Одна рука під полою: напевно, поранена. Пустий рукав метляється на вітрі. Це Сахно. Він оглядається на нас, обличчя його розгублене, мокре від поту. На лобі прилипло чорне пасмо волосся, рот широко розкритий:

— Гей, хлопці! Стійте!

— Притримай! — кидає їздовому Катя.

Коні трошечки стихаються. Сахно знесилено підбігає, а в мене холодне серце: навіщо він тут? Однак капітан, притримуючи на голові кубанку, ледве перевалюється у підводу. Він поранений, і десь у глибині моєї душі підсвідомо блискає злорадість: ага, допекло! Це йому не протоколи писати!

Їздовий поганяє коней. Підводу рвучко кидає на присипаних снігом грудках. Десь позаду бахкають підряд два вибухи. Старшина лається:

— Що це робиться, га? І де начальство? Проспали до бісової матері увесь Кіровоград!

Сахно у возі віддикується, раз по раз заклопотано оглядається, але мовчить. Старшина гнівається все більше:

— Розвідка, сіль тобі в очі! Шнапсу, видно, налигалися! З радощів! Що ж, ударили, прорвалися, ох як добре пішли! Давай нагородні листи писати. Відомо ж, аби на передовій усе по графіку, а тут що діється — плювати їм!

У шулячих очах Сахна з'являється суворість. Недобрим поглядом він міряє старшину, але той навмисне цього не помічає. Здається, старшина може сказати й більше, і не тільки такому начальникові, як оцей капітан. Він видається дужчим з усіх поглядів. Такі завжди подобаються, надто на війні. З ними надійно.

Хитавиця тим часом стає нестерпною. Здається, розвалюється підвода. Льотчик під кожушком стогне:

— Сестро! Не можу я! Стійте! Спиніть коней!.. Я не можу...

З передка нестримано і різко, оглядаючись, кричить Катя:

— Змовкни! Змовкни зараз же! Що ти ниєш! Не можеш — злазь до дідька!

— Болить! Болить же... У-у-у-у...

— Тримайся!

Ми злітаємо на пагорбок. За ним спуск, там нас уже не дістати. Ну, ще хвилинку, півхвилинки... Від напруження я впинаюся зубами в губу, так, здається, легше... Ну, ще трошки... І тут...

Тр-р-рах! У-у-у-у-у...

Що це? Чому це?..— знічений, приголомшений, гарячково думаю я. Підвода піднімається сторчма, перекошується. Якась сила викидає мене геть, і я боляче стрімголов падаю у сніг. Поруч, виоравши борозну в снігу, сунеться риг підводи. Здається, розчавить. Але раптом спиняється біля самого мого плеча.

Я тут же скоплююся, відчувши себе на краю загибелі. Навкарачки відповзаю геть. Підвода перевернулася набік. Хтось відчайдушно лається. Катя підхоплює льотчика. Один кінь, упавши на коліна передніх ніг, б'ється об сніг головою. Другий шарпає підводу вбік. Його хапає за посторонки старшина.

Але, здається, я цілий і, піднявшись, кидаюся до поваленої на бік підводи. Юрко, сповзаючи на край, якимсь чудом ще там затримується. Однак мене випереджає німець. Дужий, він плечем піддає знизу і перевалює підводу на колеса. Спереду крик Сахна:

— Ріж посторонки! Посторонки!!!

Старшина хапається за посторонки, а Сахно ввалюється в підводу. Німець уже допомагає Каті. Удвох вони через край затягують у підводу льотчика. На снігу трохи віддалік лежить їзовий. Голова в нього... Зрештою, голови немає. Замість неї саме страхіття. Ліпше туди й не дивитися. Старшина чимось перерізує пару товстих посторонків і стьобає мотузкою коня. Останнього нашого коня, який змороно сіпає підводу. Другий, затихаючи, ще ворухиться в снігу. Але йому вже не піднятися.

— Швидше, швидше!

Я не знаю, чи це кричить хтось, чи, може, цей крик рветься з моєї душі. Я тільки кожною частинкою тіла відчуваю, що треба швидше, бо ось-ось вріжуть — танки вже доганяють. Над балкою гул і ляскіт. Бахкають вибухи, і танкові кулемети аж захлинаються у вогненній люті. Довкола крики та лайка. Ні, це не бій, це винищення. До нас підбігає якийсь солдат у гімнастерці без шинелі. Його груди з орденом Слави густо залиті кров'ю. Він задихано хрипить і мовчки падає в підводу — я ледве встигаю затулити Юрка.

Але врешті ми за пагорбок. Тут уже не влучать. Попереду, через півкілометра, у балці, село. Засніжені мазанки, тини, ранкові димки з коминів. І там — дорога. Тут втікачів ще біль-

ше. Вони, певно, думають, що в селі порятунок, і дранцюють туди щодуху. Але я відразу помічаю, що в селі пусто. Організованої оборони тут так само немає, тут взагалі майже нікого нема. Видно, піддавшись паніці, дременули й тутешні. А дорога залишилася — впорядковане шосе, мабуть, з Кіровограда. От переріжуть шлях — буде тоді ще більша біда... Похилена набік, загрожуючи щомиті перевернутися, підвода котиться по снігу. До нас біжать люди. Хтось знов звалюється в підводу, кілька поранених чіпляються за краї. Старшого віку боєць у розстебнутій шинелі, ослаблений, трюхає побіч, глухо і мовчки плаче без сліз. Його щетинисте підборіддя судомно сіпається. Старшина без упину лупцює коника. Ми обминаємо одну групу людей, кількох, що біжать поодинці. І це, мабуть, чоловіків з десять. І тоді Сахно рішуче зіскакує на сніг.

— Ану, стій! Стій! — кричить він на бійців і вихоплює з кобури пістолет. — Назад! Позабиваю усіх, як собак! Назад!

Перекинувши віжки Каті, зіскакує з підводи і старшина. Він також кричить: «Стій!» — когось доганяє, в зашийок штовхає до капітана. Сахно подається в другий бік. Звіддалік по схилі пагорбка біжать декілька бійців, і він, не цілячися, бахає туди з пістолета. Втікачі спочатку спиняються, потім, второпавши, ідуть униз. Біля старшини збирається десятка півтора випадкових людей.

— На пагорб! Марш на пагорб! — кричить Сахно і показує в поле рукою.

Від групи відділяється старшина:

— Братва, ану бігом! У кого гранати — до мене! Ми їм покажемо, де раки зимують!

Зморено і не дуже рішуче вони біжать на пагорб. Сахно ще когось спиняє й жене за всіма. Когось б'є рукояткою пістолета по шиї. Що ж, може, так і треба. Сподіватися тепер нема на кого. Ніхто нас тут не захистить. Тільки самі себе.

У якомусь бездумному пориві я також зіскакую з підводи. Зіскакую й присідаю на одну ногу. Мабуть, таки поспішив. Але чорт із ним! Гинути — так гинути на полі бою. На мое місце зараз же хтось залазить.

Я шкандибаю в степ. Ззаду, віддаляючись, гуркоче підвода, тільки я не оглядаюся. Я знаю — нам уже не зустрітись.

Лише далеченько відійшовши, я кидаю погляд назад. Поблизу нікого. Підвода далеко внизу в'їжджає в село. А де Сахно?

Капітана ніде не видно. Спереду його немає, а позаду на возі чорніє знайома кубанка.

Чомусь мені стає до болю кривдно. Я не розумію чому. Адже це підло. Хіба ж так можна?

Тим часом невеличка група старшини поспіхом розбігається в цеп. Тоді, душачись кривдою, я знімаю з-за спини карабін і виходжу на пагорб.

19

Проте годі вже згадувати.

Нам приносять вечерю і обід — усе відразу за сьогодні. Немолода гладка офіціантка ставить дві тарілки з біфштексом, по оселедцю з цибулею. Я, похмурий від спогадів, спостерігаю її спритні руки і думаю, що так можна здурити. Згадувати все це не набагато легше, ніж колись було пережити. Усі муки, всі страждання й поневіряння відновлюються. Зрештою, воно й зрозуміло: дуже вже багато нервів і сил це мені коштувало.

Мій сусіда жвавішає. Відкидає газету і задоволено присовується до столу. Передусім він бере кругленьку карафку і наливає дві чарки.

— Ну, що ж! Прошу... До речі, я не знаю, як вас величати,— каже він, затримуючи підняту чарку. Я розважливо беру свою.

— Василевич.

— Василевич? А я Горбатюк. Павло Іванович.

З-під чола я пронизливо дивлюся йому просто в очі. Ні, чорт забирай, для Сахна він занадто впевнено поводитьсь. Здається, я даремно насторожився, занепокївся, накоїв собі клопоту. Він кидає на мене короткий, зовсім приятельський погляд:

— Ну, будьмо здорові!

І зі стриманою насолодою випиває. Хекнувши, бере виделку. Я тримаю свою чарку в руці. Щоб пити за здоров'я, треба його мати. Інакше це пустий і формальний тост. У мене, однак, є інші. Я питиму не «за». Я вип'ю «проти». Проти всього, що мене привело сюди. Щоб більше з ним і не знатися.

Ми починаємо мовчки, зосереджено їсти. Правда, про голод я вже забув, тому неохоче вибираю з оселедця кільця цибулі. І поглядаю на наших сусідів. Вони за спиною Горбатюка (якщо він Горбатюк). За двома присунутими столиками четверо хлопців і троє дівчат п'ють шампанське. Одна, що сидить при дальшому кінці стола, маленька, жвава красуня. Вона вся червоненька: і сукня, і брови, і навмисне вільно розсипана копиця волосся. Ні секунди вона не сидить спокійно — сміється, плескає в долоні, щось намагається довести друзям. Очі її так

і палають від захоплення. На неї скеровані погляди всіх чотирьох хлопців, та й дві блондинки раз у раз спиняють на ній свої підмальовані чорні очі.

— Ви воювали? — мовби знічев'я, просто в лоб запитую я в Горбатюка. Той з почуттям власної гідності випростується в кріслі:

— Аякже! Усю війну. На Західному, а потім на Другому Білоруському.

— А на Другому Українському не були?

— Українському? Ні, не був. На Україні, на жаль, не був, не довелося. Більше в Білорусії. У Польщі. Берлін брав...

Він енергійно і зі смаком працює дужими квадратними щелепами. І знов той самий спокій, трохи навіть гонористий тон — брав Берлін! Ні, мабуть, я таки несусвітний дурень. Ідіот. Мало не вчинив свинства та неподобства. І все тому, що ось уже стільки літ не можу забути про те прокляте минуле. Чи не ліпше махнути на нього? Як інші.

Якби ж було можна...

Горбатюк тим часом відсовує порожню тарілку і знов піднімає карафку.

— Ну, то що? По другій? За перемогу.

Пригадав! Після свого дорогого здоров'я він п'є за перемогу. Нічого собі вояка. Цього разу він простягає руку, і ми цоккаємося. Горбатюк відразу перекинув чарку в рот. Я свою нерішуче тримаю в руці. З-за сусіднього столу, хитро й беззвучно сміючися всім личком, торкається губами свого келиха чорнявка. Її компанія за столом вибухає реготом:

— Ерна, блискуче!

— Люба моя, твою лапочку!

Плечистий блондин у сірій, з кишеньками сорочці схиляється над її рукою. Горбатюк озирається і багатозначно киває головою:

— Дармоїди, напевно?

Я не відповідаю. Посуд на столі віддзеркалює розсипи ресторанних вогнів. Побіч, коло свого столика в простінку, брязкотить виделками офіціантка. У залі притишений гамір. Добре, що привокзальні ресторани ще обходяться без оркестрів. А то б розкололася голова.

Тим часом Горбатюк береться за ніж і виделку.

— Ви офіцер? — запитую я.

— Гвардії майор запасу.

Він відрізає шматок біфштекса і відправляє його в рот. Майор? Може бути. Зрозуміло, після капітана майор. Коли справді не Сахно, то, певно, якийсь командир батальйону.

А може, політпрацівник? Чи помпотех? Чи, скажімо, танкіст. Якщо танкіст, я йому признаюся у всьому і попрошу пробачення. Перед танкістом я зніму шапку.

20

З пагорба дванадцять німецьких танків видно як на долоні. Звузивши інтервали, всі в ряд, вони повзуть по широкій балці. Правда, повзуть обережно, видно, гусеницями душити втікачів не прагнуть — вони їх знищують вогнем. Глибинний нутрянний гул, усе наростаючи, пливе над землею.

На фланг я вже не біжу. Пригнувшись, я входжу в цеп, туди, де він трохи рідший, і падаю в сніг. Сніг тут не глибокий, навколо стирчать мерзлі стебла, бадилля. Справа від мене ворухить стволом хтось у колушку — чи не командир якийсь? Тільки він не командує. Тепер він, як і всі, рядовий у цьому цепу старшини Євсюкова. З другого боку від мене поспішно вмощується в снігу цибатий боєць у коротенькій шинелі. Над засніженим морозним степом блищить у диму невисоке зимове сонце.

Здається, ми всі загинемо. Щоб визначити це, не треба бути провидцем — досить глянути вперед. І, по суті, так недоречно! Потім загине Юрко, Катя. Навряд чи врятується Сахно. Можна вважати, що кожний з нас один для одного вже не існує. Я для Юрка, він — для мене. Залишаються хвилини, останні мої хвилини. Це передчуття раптом пронизує короткий крик. Це в цепу підвівся на коліна старшина. Його темну куртку десантника видно здалеку на засніженій землі:

— Вогонь! Якого біса лежите! Вогонь!

Так, авжеж, потрібен вогонь. Інакше чим ми можемо затримати ці танки? Тільки що ми їм зробимо цим вогнем? Хоч би кілька ПТР. Та якби ще гранати...

Із цепу рідко й безладно починають бахкати гвинтівки. Хтось пускає довгу чергу автомата. Танки, напевно, поки що нас не бачать. Я лежу в якомусь заціпенінні, увібравши руки в мокрі рукави шинелі. Мерзнуть пальці. До самого коліна горить, ние нога. У моєму карабіні лише п'ять патронів, і я випущу їх, коли танки підійдуть ближче. Щоб улучити хоч в який-небудь триплекс...

Танки швидко насуваються. У балці тяжкий моторний гул, приглушений скрегіт гусениць. Утікачів перед ними вже не видно — живі всі за вигином. На широкому безладному шляху, столоченому безліччю ніг, кілька трупів, розбита підвода,

ближче наш кінь, який, певно, вже сконав. Проте хтось там оживає і починає вигрібати з-під самих танків. Знеможено тягне вочевидь перебиті ноги. Відразу ж на лобі переднього танка спалахує вогниста блискавка, і людина назавжди витягується на снігу.

— Вогонь! Вогонь!..— кричить Євсюков.

Я кладу на долоню карабін і прицілююся. Приклад пружно б'є в плече, і мені шкода марно витраченого патрона. Мабуть, незабаром він мені ще як буде потрібний! Не поспішаючи, починаю цілитися знов. І тут вибухає десь поруч. Я втрачаю ціль, мене обдає смородом і снігом. На вибух я не озираюся — я тільки відчуваю: ось і помітили! Тепер тримайся! Тепер дадуть жару.

Але що це? Збоку по снігу, ніби прориваючися через балку, мигає червона нитка. Раз, другий. І над одним танком на пагорбку з'являється димок. Я кидаю погляд на сусіда в козушку. Так і є — це він б'є трасуючими. Тільки чому дим? Невже підпалив?

Тр-р-рах! Тр-р-рах!

Вибухає з недольотом, перед цепом. На декілька секунд танки зникають за сніжно-земляною хмарою вибуху. Я тицьнувся обличчям у сніг. Навкруги шаснули грудки пошматованої землі, і коли вітер зігнав з воронку дим, попереду незрозуміле і радісне диво: один танк горить!

Просто не віряться, але так. Танкісти з нього вже повискакували. Люки на борту та на башті відчинені, зад увесь у вогні. Два ближчі до нього танки зупиняються. Пагорбок відгукується тріскотнявою, вогненною люттю.

— По бочках вогонь! По бочках! — через гул і гуркіт проривається звіддала крик Євсюкова. І тут тільки я розумію: на танках бочки з паливом. Тому й така удача.

Я прицілююся в якийсь ближчий до нас танк, що поволі розвертає свої широкі груди на наш пагорбок. Здається, в нього на борту щось стирчить. Бочки чи ні — звідси не видно. І я поспішно стріляю збоку, поки це щось не закрила башта. Тільки від моїх пострілів і сліду немає — ні вогню, ні диму. А побіч ще й ще блискають трасуючі кулі сусіда в козушку.

Той, задній, вже охопило полум'я. Червоні язички вогню шугають на вітрі, і чорний хвіст диму розлого стелеться над степом. Інші танки його полишили, обійшли і поспіхом розвертаються вниз на наш пагорбок. Повітря над цепом густо пронизують їхні малоприцільні черги.

«Ні, це вам не в балці! Це вам не в балці! — кричить у мені злий, несамовитий голос. Недавня покірність зникає. Я вже

готовий битися. Я навіть хочу, щоб вони швидше підійшли. Дивне, незрозуміле бажання! Але однаково хочу. Мене переповнює гарячкова ненависть. І, мабуть, саме через те, що горить їхній підпалений кулею танк. Інші ж одинадцять сунуть ближче. Незабаром нам буде скрутно. Але нехай!

Цеп дружно бахає, стрекоче, гуркоче безладними пострілами. Затято б'є трасуючими. Я приглядаюся до рушниці сусіда, і в мене з'являється здогад, що вона трофейна, як і мій карабін. Це народжує певну думку. Я підхоплююся зі свого місця і навкарачки кидаюся в сніг. Ззаду знов близько бахає. Земля піді мною пружно здригається, осколки прошивають небо. Я підгрибаюся до чоловіка в кожушку.

— Як би оце патрончиків? Хоч би обойму, га?

Той, у кожусі, не звертаючи на мене уваги, зосереджено цілиться і стріляє. Потім судомно хапається за рукоятку затвора. Він уже немолодий, із сивими скронями чоловік. Під білим коміром кожушка видно червоний кант кітеля — значить, командир.

— Нема патронів,— хрипить він прокуреним шепелявим голосом, що видається мені наче знайомим. Та це ж наш учорашній капітан, який у селі розвантажував «студебекери». Ось тобі й ДОП! Не послухав тоді, а тепер притисло! З його випнутої кишені, як торба, стирчать кольорові дзьобики патронів. І ось не дає.

Мене охоплює лють. Так і кортить лайнути його, але тепер не до цього.

— Хоч одну обойму! — роздратовано прошу я. Капітан повертається.

— Та ну, геть звідси! Не демаскуй!

Він коротко зиркає на мене, і я вперше бачу його перелякане обличчя, метушливі очі, роззявлений рот — видно, що він боїться. Як же він тоді підбив танк? Боячися? Наперекір страхові? Але і я, певно, такий. Тільки я себе не бачу. Усі ми тут не найліпший вигляд маємо, і це не дивно. Вилаявшись від прикрості, я по снігу гребуся від нього на своє місце. Але не проповзаю й половини шляху, як ззаду скажено розщеплюється земля, мене глушить. Одночасно чимось черкає по стегну та карку. Правда, в миттєвій ясності я відчуваю: це не осколок — це грудки землі. Крутнувшись на снігу, відразу оглядаюся — навздогін шугає тугий, темний клубок диму. Секунд п'ять капітана зовсім не видно, потім крізь дим починає краями позначатися вирва. Порожня, свіжа, з курявою вирва, і більше нічого. Розгрибаючи руками сніг, я кидаюся до неї. Там

тепер сховище, а може, й порятунок. Я вже знаю: вдруге в одне й те саме місце снаряди не попадають.

М'яка і тепла вирва ховає мене від вогню. Правда, тут дуже смердить тротилом і неглибоко, місця не більше ніж на одного. Але кулі мене не дістануть. Капітана ніде нема. Навіть дивно! Тільки ось під боком щось мене муляє, я мацаю — це закопчений приклад карабіна з обірваним ременем. І все. Викидаю уламок геть. І тоді бачу щось недоладне віддалік. Пошматований, вивернутий вовною догори кожушок з обривками портупеї. Біля нього щось, укрите сизуватою парою, залите кров'ю. Кров і навколо, на перемішаному з землею снігу. Ех, капітан, капітан!.. Але набої! Ця думка раптово надає мені жвавості. Оглянувшись на танки, я вискакую з вирви. Низько пригнувшись, кидаюся до скривавлених решток людини, від яких на морозі виразно піднімається пара. Затамувавши віддих, заглушивши в собі гидливість, лихоманково порпаюся в рештках одягу. У дірявій кишені справді дві обойми бронебійних набоїв. Одна, правда, вже розпочата, але байдуже. Поруч в рукаві кожушка дубіє на снігу відірвана капітанова рука. Воскового кольору пальці розчепірюються і завмирають. Я хапаю набої і кидаюся до вирви.

«Ну, гади, тепер ідіть! Тепер ми продірявимо ваші бочки!» — думаю я, заштовхуючи в магазин набої. Тим більше що танки підійшли ближче, тепер вже можна вибирати, куди влучити.

Тільки чомусь вони не йдуть. Вони всі стали в ряд метрів за чотириста від цепу і спрямовують на пагорбок свої гармати. Я влаштовуюсь на краю воронки і не встигаю ще подумати, як далі бути, як пагорбок здригається на всю глибину від кількох вибухів. Над головами фуркочуть високі осколки. У повітрі пахне сірчаною гіркотою тротилу. Я протискаюся до м'якого, побитого осколками боку воронки, втягаю голову в плечі. Танки починають швидкий вогонь з гармат.

Тр-рах! Тр-р-р-рах!.. Трах... рах!

Ого, собаки, оце шкварять! Пагорбок затягує пилом, у повітрі хмарний туман вибухів. Сніжна низина швидко чорніє від безлічі віспин-вирв. Я бачу, як на тому фланзі хтось перебігає. Але не зрозуміло куди — назад чи у воронку. Тепер таким, що без укриття, біда.

Я стріляю. Правда, користі від того поки ніякої. Попереду тільки блимає блискавка, та й годі. Куди потраплять кулі — не зрозуміти. Коли на танках і є бочки, то вони вже всі прикриті баштами. Тепер їх не візьмеш — це не з борту. Бити ж у броню — марна річ.

І тут бахає зовсім поруч. Мене знов глушить, ніби ватою затикає вуха. Зверху сиплеться, сиплеться без упину. Ну й ну! Полою шинелі я прикриваю карабін і скручуюся у воронці. Рве ще й ще. При кожному вибуху тіло мимоволі дуже, до болю стискається. Нутро мое, раз по раз здригаючись, приймає на себе поштовхи землі. Але треба глянути, де танки. Виявляється, вони не поспішають. Після першого активного натиску їхня стрілянина рідшає. Рідшають і вибухи. Тепер вони б'ють прицільно. Сволота! Що роблять! Постріл — вибух, і одного бійця в нашому цепу немає. Потім вибух на місці іншого. Оце тактика! Такої я ще не бачив. Вони вибивають нас поодиноці. На місці бійців у цепу ряд чорних воронок. Так нас ненадовго вистачить.

Якби хоч пощастило влучити в триплекс! Осліпити б якийсь танк! Я знов прикладаюся і стріляю в ковпак перископа, що ледве вгадується на плескатій башті. Тільки не влучити — далеко... Хапаюся за рукоятку, щоб перезарядити, як раптом розмашисто стьобає по обличчю, заліплює очі, рот... Обтершися рукавом, бачу: за два кроки попереду стирчить у снігу снаряд. Вибухне! Я згинаюся у воронці, обіруч взявшись за голову. Але через секунду розумію — не вибухне, це болванка. Вони вже б'ють по нас і болванками.

Перечекавши з півхвилини, я знов обережно витикаюся з воронки. Не важко здогадатися, котрий з танків вистрелив по мені болванкою. Ось він неподалік від того, що догорає ззаду. Мені добре видно чорне око його гармати. Воно спрямоване сюди. Значить, вистрілять ще. Хоч би не осколочним. Але що робити? Я прицілююся в це око, думаю, може, дістану когось через гармату. Може ж так статися, коли перезаряджають і відкрито затвор. Це, звичайно, маловірогідно, але іншої можливості в мене немає. Я тільки старанно цілюся, тепер я не можу промахнутися. Однак ще не встигаю натиснути на спуск, як ззаду, важко дихаючи, хтось звалюється у воронку. Постріл виходить передчасний, і я відчуваю — не поцілив.

Я підбираю ноги і оглядаюся. У воронці молодий боєць у касці, яка сповзла йому на самісінькі очі. Один рукав його шинелі подертий і в крові. Я думаю, хлопець попросить перев'язати.

— Ху, добіг! — задихано каже він, зиркаючи очима на мої погони.— Я оце, щоб якось зв'язати...

З-за пазухи на полу шинелі він викладає кілька гранат. Це «лимонки». Я дивлюся на них і не тямлю: навіщо їх зв'язувати? Як правило, зв'язують РГД, коли кидають під танки. А «лимонки»? Усього три, та й невідомо, як їх скріпити разом.

— Я б сам, та ось! — ворушить він скривавленою, без рукавиці лівою рукою.— Однією не справлюся.

— А кинеш? — недовіжливо запитую я.

Хлопець підводить на мене свої вперті очі.

— Кину. Правда ж бо! Хай підійдуть.

— Справді, можна таки спробувати. Тільки чим їх зв'язати?

— А може, обмоткою? — підказує хлопець.

— Давай.

Ми швидко розкручуємо з його ноги зелену брудну обмотку. Відклавши карабін, якимось зав'язую в неї три гранати. Гранати чорні, з зеленими детонаторами. На планці однієї чимось гострим видряпано: «Коваль М.».

Поруч знов торохнуло, на голови сиплеться сніг. Я дивлюся на цеп — мабуть, скоро тут нікого вже й не залишиться. Ось тоді вони підуть. А так навіщо їм ризикувати?

— А ви, мабуть, снайпер? — каже хлопець. Я оглядаюся, і він киває головою на танки.— Здорово ви його! Бронебійним, так?

— Це не я.

— Та ну! Я ж бачив,— з нервовою впертістю заперечує Коваль, скрутившись на дні ями. Він молодий і якийсь дуже затятий у наївності свого наміру. Мене це починає дратувати.

— Ти ось що,— сердито кажу я.— Чеси ліпше в тил. Поранений... Нема чого тут вовтузитися.

Хлопець незадоволено глянув на мене чистими, але злими очима.

— Ні, підірву хоч одного гада.

— Підірвеш! Ось зараз як усмалить — так сам спочатку підірвешся!

— Та ну!

Боець недовіжливо виглядає з воронки. Здається, він справді наважився своїми «лимонками» підірвати танк.

Вони таки смалять. Вони прицільно винищують наш цеп. Б'ють болванками й осколочними. Для кожного персональний снаряд. Чи не забагато честі! Мабуть, снарядів у них чимало, ось вони і мстяться за спалений танк. Капітана давно вже немає, а танк, який він підпалив, усе горить.

Тр-рах!

Ми обидва враз пригинаємося, бемкнувшись головами. Вибух засипає плечі хвилею піску й снігу. Це, здається, по нас. Але воронка рятує. Хлопець піднімає голову і дивиться на мене. В його очах, проте, анітрішечки страху. Тільки настороженість і безрадісне затяте терпіння.

— Ти давно такий герой?

— Що? — не розуміє хлопець.

— Ну, сміливий такий давно? — кричу я крізь гримкотіння вибухів.

— Я злий. А не сміливий.

— Злий?

— Ну! Бо безобразіє!..

Неорганізованість, безладдя, неподобство — це факт. Відбили половину України, прорвали фронт, оточили Кіровоград. А тут ось неув'язка.

Ми витрушуємо з-за комірв сніг і землю, і я думаю, чи не дуже вони витратилися на нас? Два снаряди на одну ціль. Хоч третій, мабуть, уже буде останній. Марна все-таки справа — чекати на свою загибель у такій безвиході. У неймовірному, нестерпному напруженні з'являється бажання, щоб танки зрушили з місця, хай би пішли, хоч уперед, хоч назад, аби тільки стихили свій вогонь. З часом я теж починаю поглядати на обмотку, в якій зв'язано три «лимонки».

І тоді невизначним боковим зором я помічаю над степом трасер. Ні, це не куля. Червона вогняна зірочка, спалахнувши на башті танка, широко злітає в небо. Я оглядаюся на село — у вишняка біля крайньої хати стоїть «тридцятьчотвірка». Звідки вона взялася? І друга виповзає з двору і спиняється за тином. Переводжу погляд на вулицю — і там, за мазанками й вишняками, ворущається сірі, в облізлому зимовому камуфляжі танки. Видно, вони тільки що підійшли. Це наші танки, їх не дуже багато, але вони підмога, порятунок, з ними вже легше. «Ага, не подобається!» — кричу я. Той німецький танк, по якому влучив снаряд, засіпався на місці, почав швидко розвертати башту. Ще одна блискавка спалахує над балкою, вилітаючи з-за пагорбка, але не влучає в ціль. Бронейкий шпурляє снігом у борт рябого танка. Потім, відскочивши, рикошетом б'є у сніг ще раз і зникає. А тут ушкварили нові трасери. Село починає запекле гарматне перемовляння, і воно тепер нам таке миле.

З цепу вже хтось біжить униз, до хат. Хтось устає і падає, миготить серед закопченої, перемішаної зі снігом землі, мабуть, ховається у воронку. Чи не відхід? Здається, так воно і є. Я незабаром бачу на сірому сніговому тлі знайому постать у куртці — це Євсюков. Він біжить поміж воронок і махає іншим рукою: назад!

А німецькі танки на схилі балки, заворушившись, подалися заднім ходом. Вибухи на нашому пагорбку майже всі відразу вщухають. Увесь свій вогонь німці переносять на село. Через наші голови з обох боків перелітають трасери. Фурк-фурк! —

мало не збивають голови болванки. Але з балки танки не відходять — вони перешиковуюються і забирають правіше, збоку від села. І ми нічим не можемо перешкодити їм — там ми безсилі.

Що робити далі? Може, тепер ми тут і не потрібні? Справді, треба відходити — загибель поки що відкладається. Може, якось обійдеться? Я підхоплююся у воронці, гукаю бійця. Але він, насупивши свої світлі брови, чомусь не поспішає.

— Давай, перебіжками!

Коваль сопе і не ворушиться.

— Не піду.

— Що? Ти команду чув?

— А що команда? Я поранений.

Він сіпає негнучкою лівою рукою, другою притискає до грудей пакунок з гранатами.

— Ти що, з глузду з'їхав? — кричу я. — Що ти тепер їм зробиш?

Наші все перебігають по схилу вниз. Там німецькі танки вже їх не побачать. Гахає в степу і на тому кінці села. Почалася танкова дуель, у якій піхоті нема чого робити.

— Ні, — заперечеу хлопець і витягується на моєму належному місці. — Гади! Вони Москальчука убили!

Він раптом склипує і по брудному обличчю розмазує сльози. Погляд його сумовито впирається в німецькі танки. А ті кудись повзуть та повзуть. Напевно, обходять село.

Тоді хлопець склипує міцніше і підхоплюється з воронки. Я ще не встигаю нічого збагнути, як він кидається зі своїми гранатами кудись убік. Чи не навперейми танкам?

— Стій! Куди ти? Вернися!

Але він навіть не оглядається. Незабаром падає в якусь воронку, потім підхоплюється і біжить далі.

От дурень! Упертості й злості навіть і забагато, а розважливості ні на гріш. Нехай навіть... він їх дожене, то яка з того користь?

Він швидко зникає між воронок, мені ж треба в село. Хоч як це дивно, але, здається, ще випаде побачити Юрка. Як він там, мій сябр?.. І я виповзаю з воронки на розметений вибухами сніг.

Знесилені й пригнічені, ми тягнемось по неглибокому снігу в село.

Нас зовсім мало, чоловік з десять. Одного двоє несуть на шинелі. Один знеможено сунеться, зіпершись на товариша. Всі мовчать. Хтось без шапки, хтось притискає до боку обвислу, як батіг, руку. Я шкандибаю останній. Карабін, який нічим не прислужився мені проти танків, тепер править за милицю.

Вузенькою стежкою попід тином ми виходимо на вулицю і відразу наштовхуємося на «віліс» та «додж». Вони дбайливо поставлені під стіною хати. Біля них кілька командирів. Попереду видно високу сіру папаху на маленькому верткому полковнику. Цей полковник якимось злим викриком спиняє всю нашу групу:

— Хто командир?

Хлопці, спиняючись по одному, сумно мовчать, ще сповнені пережитим. Навіть не віряться, що залишилися живі. А скільки загинуло у вирвах!.. Полковник нетерпляче переступає валянками і стьобає себе дубцем по халяві. Обіч поставали ще кілька командирів з його свити. Усі похмуро дивляться на нас.

— Хто старший, я питаю? — з прихованою погрозою викрикує полковник.

— Ну, я старший, — підходячи, каже Євсюков. Він, як і раніше, розхристаний, під курткою видно спідню сорочку. Бинт на шиї увесь у крові.

— Хто ви такий? Ваше звання? — тоном, який не обіцяє нічого доброго, питає полковник і стискає щелепи.

— Старший артмайстер старшина Євсюков, — похмуро рапортує старшина, приставивши ногу до ноги.

— Чому пішли з висоти? Хто дозволив? — суворо питає полковник і впритул наближається до старшини. Той напружується і кидає на полковника недобрый, затятий погляд.

— А хто нам наказував там бути?

Полковник пересмикується від такої зухвалої відповіді і силуваним басом кричить:

— Що? Я вас питаю, хто дозволив залишити висоту? Ви що — в трибунал захотіли?

Євсюков якимось невлад з цією суворістю тяжко зітхає і розслаблюється усією своєю великою постаттю.

— Ех, де ви раніше були, товаришу полковник!

Маленьке, чисто виголене обличчя полковника червоніє від обурення.

— Мовчать! Ви з ким розмовляєте?

— Та йдіть ви!..— раптом кидає старшина і, схиливши голову, рішуче йде на вулицю. Він якось аж хитається, ніби п'яний. Хтось із командирів відступає з дороги, даючи йому пройти. Двоє піднімають на шинелі пораненого. Хлопці помалу ідуть за своїм командиром.

— Старшина! Наказую повернутися! — кричить полковник.

Услід за всіма йду і я. Саме підходжу до них, і десь усередині в мене розгорається з несподіваною силою відчуття образи і несправедливості.

— Він танки спинив. Якби не він, німці були б уже тут.

Полковник утуплює в мене гострий погляд і хвилину ошелешено дивиться, ніби не розуміє, що я сказав.

— Ви хто такий?

— Молодший лейтенант Василевич! — відразу ж випаляю я в його зле обличчя. Я не боюся. Що він мені зробить, пораненому? Усе, на що ми спромоглися, було з нашої доброї волі. Не сподіваючися уже вижити, ми лягли під самісінькі танки. Справді, де ти був тоді, товаришу полковник?

— Марш туди, молодший лейтенант! Наказую підрозділу захищати висоту!

— У мене немає підрозділу.

— Як нема? Де ваш підрозділ? Марш один, сам! Чорт вас забирай! Я вас примушу!..

— Я поранений! Ось, не бачите? — кричу я у відповідь. Після пережитого цей тон і вимогливість, увесь цей наскок невідомого полковника дратує і злить до нестями.

Полковник щось кричить і кидається до мене, замахнувшись своїм дубцем. Але тут десь побіч бахає вибух, який, мабуть, уперше в житті мене не лякає. Соломою і якоюсь потерухою б'є нас в обличчя, чимось горілим, чорним густо обсипає довкола сніг. Полковник падає, і тоді я наперекір собі самому несподівано схоплююся: чи ж він не забитий? Чорт з ним, хай би ліпше жив! Усе ж таки хоч який, але командир! Проте я даремно хвилююся. Незабаром полковник підводиться, вискакують з-під машин його командири, і хтось переляканим голо-сом стривожено гукає:

— Товаришу полковник, генерал!

На вулиці до нас збочує ще один «віліс». Полковник похапцем обтрушує сніг з бекеші, а я, байдужий до всього, бреду собі туди, куди пішли наші. Мене вже не затримують: не до мене. Незабаром чую, як генерал починає лаяти полковника.

— Що у вас тут робиться? Чому дороги не перекрили? Чому не виконали наказ про передачу ВНАПа? ¹ Нехлюйство і голотов'япство! Я знімаю вас з командування...

Виявляється, полковник сам не виконав наказу, тому так і накинувся на нас. Але ми не можемо замінити собою протитанковий полк. Ми можемо тільки загинути. Однак ми вже зробили щось досить значне, до чого не має жодного стосунку цей полковник. І це дає нам право не підкорятися. Ще не зовсім усвідомлено, але я відчуваю непохитність нашої правоти в цьому конфлікті.

Я бачу попереду — якийсь боєць із забинтованою рукою щось там питає іншого, зустрічного, і той показує йому вздовж вулиці. Неважко здогадатися, що вони мають на увазі. Я іду за тим, перев'язаним, намагаючись мати його на оці. Тим більше що вже темніє. Сонця на небі вже нема, і поміж хатами осідає вечірня п'ятьма. Дивно, як швидко скінчився день, що там, на пагорбку, здавався нескінченно довгим. Танки в іншому кутку села кудись відходять. Тепер стрілянину та скрегіт болванок чути за пагорбком у степу. Звідти видно й дим — чи від того, підпаленого капітаном, чи, може, вже від нового. А може, і від нашого — і таке можливе...

Попередні мої переживання помалу вщухають, і мене дедалі більше огортає неспокій за Юрка — чи ж хоч живий? Невже не виживе, помре тепер, коли дивом вибралися з самого пекла. А тепер наші танки, певно, німців сюди вже не пустять. Тим більше що з'явився генерал. Він таки наведе порядок. Так гадаю я, шкандибаючи вулицею. Власне, мені хочеться, щоб так було. Я страшенно втомлений, почуття мої притупляються. Єдине бажання, що опановує мене, — прибитися до тепла і прилягти.

Боєць попереду завертає в якусь хатину з вікнами, облямованими синім. Це будинок під бляхою, з високим ганком, мабуть, колишня сільрада або управа. Незабаром з допомогою своєї милиці-карабіна добираюся туди, кульгаючи, і я. Скрипучі двері неохоче відчиняються, пропускаючи мене всередину.

---

¹ Винищувальний протитанковий артилерійський полк.

— Ну, може, й по третій? Коли не пощастило з готелем, то хоч вип'ємо,— каже Горбатюк. Він розчервонівся на обличчі, помітно подобришав.— А чому не їси?

— Я їм.

— Що це за їжа! Згадай, як на фронті, було, їли... Казанок пшоняної на двох і за хвилину — як вилизаний. Ординарцеві й мити не треба.

— Казанок давали на чотирьох. Принаймні у піхоті.

— Ну, в піхоті я не був,— добродушно признається Горбатюк.

Перед нами ще щось виблискує в карафці. Він під'їв, повнувати щоки його вгоровано блищать, очі по-доброму примружені. Готовий подобришати і я. Врешті, дідько з ним, з цим Сахном! Помилвся — тим краще. Навіщо мені з ним зустрічатися? Та й взагалі, чи живий він? Напевно, прибили десь німці, і по ньому. А я досі непокоюся...

Горбатюк відклав виделку, зібгав у кулаці серветку. Я обіперся об стіл. Кортить довідатися про нього до кінця. Щоб уже без сумнів.

— Скажіть, ви не танкіст?

— Авжеж! Танкіст! — з гордуватою радістю каже Горбатюк.— Три роки в танковій армії. Від Великих Лук до Берліна. Усі стежки-доріжки пройшов.

Вибух веселого сміху поза його спиною обриває фразу. Біля чорнявки, поклавши на її коліна широку руку, всміхається кремезний блондин.

— А тихіше не можна? — суворо запитує Горбатюк.

— Можна,— відповідає крайній за столиком хлопець у темному костюмі, світлобровий, з круглим обличчям.

— Ерно, просять на півтону нижче.

— На півтону нижче! — грайливо наказує дівчина сусідові.

Той, почекавши, поки за столом стихне пожвавлення, з тим же підкресленим пафосом говорить далі:

— Ну, скажіть! Скажіть, чому я її кохаю? Що в ній? Постава? Грація? Дивовижна краса? — наївно округливши очі і жестикулюючи широкою рукою, запитує він.— Шпінгалет! Кого вона народити може, така блоха? Хіба що іншу блоху. Це в біологічному плані. А в громадсько-політичному?..

— Відставка! Хвіст з політекономії...— самокритично повідомляє Ерна.

— Грубіянка! — підказує блондинка, найближча до неї.

Інші за столом кричать:

- Задирака й насмішниця!
- У стінгазеті її протягнули...
- Сперечається з ректором...

— Правильно. Усе так. Дякую за допомогу. Суцільний пережиток минулого. І частково майбутнього. А я кохаю її. І все. Так поясніть мені чому. Ви! Філософи! Моралісти! Комсорги! Біологи! Чому, га?

Він удавано знизує плечима. Хлопці наперебій щось намагаються довести. Лиш Ерна дуже хитро посміхається під його рукою. Вона ж бо розуміє оці його «чому».

— Ну, так що! Візьмемо? — для годиться запитує Горбатюк і наливає решту. — Як кажуть, щоб не останню...

— Ну...

— А зрештою, куди поспішати? Посидимо до закриття. — Він відставляє чарку і закурює. Смачно затягується. Потім вдивляється в мене.

— Дивлюся, щось невеселий. Чому, характер такий?

— Характер.

— Звідки приїхав?

— Та тут недалеко. З-під Мінська.

— Еге. Білорус, значить. А де працюєш?

— У клубі.

— Значить, по культурній лінії?

Мені неприємні оці його розпитування, і, щоб припинити їх, я звертаюся до нього:

— А ви по якій лінії?

— Я юрисконсульт. На півставки. Більше не вигідно — пенсію вріжуть.

— Зрозуміло. Пенсіонер.

— Та щось на зразок того. У мене вислуга. Усього двадцять вісім. З пільговими, зрозуміло.

«Нічого собі, як кажуть, протрубив чоловік! Двадцять вісім років солдатської лямки не жарти! У мене три, і тих переживань на все життя...»

— Ех, шкода, пивця не замовили! Духота така.

Він повертається до зали і кличе офіціантку:

— Дівчино! Дівчино! На хвилинку...

Але «дівчина» не чує або не хоче чути і йде собі між столів на кухню. Тоді він піднімається.

— Ти посидь. Я таки замовляю...

За столом я залишаюся сам.

— У хаті зовсім темно (чи, може, так мені здається) і дуже людно. Ну, так людно, що якийсь час я не знаю, куди ступити від порога. І я стою, вглядаюся крізь напівтемряву у невиразні плями облич, людських постатей на лавах і на підлозі. У ніс б'є гострий запах перекису водню. Це подає надію — значить, медик тут є, буде на кого покластися.

— Он ще один захисничок! — з легким гуморком хтось гукає від стіни.— Ну, як там: турнули німецьких загарбників?

Я не маю ніякого бажання розмовляти. Тим більше з таким ось дотепником. Та по якихось його грайливих нотках відчуваю, що тут є жінка, і приглядаюся в п'їтьмі, чи не Катя.

— Відбилися,— кажу я.

Від чорної круглої груби, біля якої пораються бійці, на мій голос повертається хтось у кожушку. Справді, з-під шапки дивляться на мене знайомі Катині очі.

— А, молодший! А тут дружок уже зовсім носа похнюпив. Думали, кінець тобі.

Катя встає, і тоді я бачу внизу на розстеленій шинелі Юрка. Він лежить на спині, без гімнастерки, туго перев'язаний на грудях бинтами, і ледь помітно силкується усміхнутися мені.

На когось наступивши, не зважаючи на лайку, я пориваюся до сьбра і незграбно опускаюся біля нього на коліно.

— Юро! Юр... Ну, як тобі? Легше? Га, Юрко?

Я вглядаюся в його сіре, без жодної кровинки лице з гострим носом, не схожим на Юрків. Без відповіді відчуваю: справи його кепські. Погано Юркові. Ще й як погано!

— Так, нічого... Легше,— ворухить губами Юрко.

В його затінених очах на мить спалахує радість, яка, проте, відразу ж і згасає. Я все це бачу. Я розумію... і я хочу його підбадьорити.

— Знаєш, відбилися! Танки підійшли. А то був би нам капут. Тепер ми тебе до шпиталю. У першу чергу,— кажучи, я і вірю, що відправлю його! Тепер я вже доможуся. Але тут побіч хтось недовіжливо сопе.

— Диви, відправив! Літаком хіба?

— Чому літаком? — розгублено запитую, і раптом ця репліка мене насторожує. Я повертаю голову — під стіною біля самих дверей з гвинтівкою поміж колін сидить та смокче цигарку якийсь боець. І поруч (ти дивись, знову тут!) куняє мій німець.

— Чому літаком? — відчуваючи щось недобре, перепитую я.— Машиною, підводою відправимо. Бачите, тяжкопоранений?!

— Гм!.. Ми то бачимо. А ось ти...

— А що? Чого я не бачу?

Я вже готовий зірватися, розважливості мені не стає, не витримують нерви. Що тут ще сталося?

— Втрапили, ось що. Між молотом і ковадлом...

— Гей, ти там! — суворо лунає з кутка від стола знайомий голос.— Припинити розмови.

Ну аякже, тут і капітан Сахно... В темному кутку. Його майже не видно звідси, а він, очевидно, бачить усіх. І щось він дуже вже по-начальницькому прикрикує— мабуть, старший за званням. Як від болю, стенувшись від нервового передчуття, я поглядаю то на нього, то на бійця біля порога. А той змовкає і тільки підморгує мені одним оком:

— Зрозумів?

Так, зрозумів. Авжеж, недовго знову втрапити під удар, коли в тилу чортзна-що. Чого тут дочекаєшся, крім удару, оточення, розгрому. Але ж є й наші танки. Це їм не сорок перший рік. Ні, мабуть, панікувати ще рано. Ще побачимо, хто втрапить на ковадло...

— Облиште, чого носи повісили! — каже Катя, пробираючись до дверей. Вона несе казанок з гарячою водою. З-під кришки густо піднімається пара.— Візьми ось, напій гарячим. Зігріти його треба. Ану, слов'яни, в кого кожух зайвий? — гукає вона до поранених.— Тут важкого зігріти треба.

— Бери мій,— чути в темряві.— Однаково не налізає. Тільки от рукав одірваний.

— Давай!

Хтось із забинтованим плечем подає їй кожушок. Катя дбайливо вкриває ним Юрка. Потім я, наливши трохи води, пою сябра. Його зуби дрібно цокотять по алюмінієвому бережку казанка. Напившись, Юрко часто і важко дихає.

— Отак... Тепер ліпше...

— Ну й добре,— каже Катя.— Зігрійся і засни. Сон лікує краще від професора.

— Добре. Дякую...— шепоче Юрко, і його посивілі повіки знеможено заплющуються.

Катя повертається до мене.

— А як твоя нога, молодший? Ану, покажи.— Вона рішуче й безцеремонно мацає мою бідолашну ногу і свариться: — Це називається перев'язка? Глянь, що у тебе робиться!..

Я й сам знаю, що там робиться. Бинти мої розкисли від снігу, сповзли, розмоталися. Усе там скривавлене й мокре. Болісно-чутлива до твердих Катиних рук нога, мабуть, ще й підмерзла. Пальці, здається, зовсім уже заніміли. Щоб не пережити зайве, я, зціпивши зуби, відвертаюся. Навпроти під стіною сидить «мій» німець. Тримається він тихо, навіть боязко, з поклою. Одягнений у ту саму шинельку, на голові козирчаста шапка. Руками він обхопив коліна і ніби дрімає. Біля порога його конвоїр, боєць зі щетинистим обличчям, докурює цигарку. Хтось із темноти просить:

— Сороківочку залиш, братику, га?

Боєць ще разів зо два пихкає і, ступивши поміж тілами на підлозі, тягнеться до виставленої з темноти руки. Мої очі починають уже дещо розрізняти. Між бійцями я впізнаю на лавці того льотчика, якого ми врятували. Він нерухомо лежить, ніби неживий, під своїми бинтами і тільки час від часу стримано стогне. Та й багато хто стогне. Тихими стогонами, зойками, зітханнями сповнена вся хата.

— Ану, назад! — відразу ж лунає з-за столу команда Сахна.— Не забувайте, до кого приставлені!

Боєць мляво виправдовується:

— Та не втече. Я ж усе бачу.

— Погано бачите!..

У цей час біля мене починає ворухитися хтось у кожущку з піднятим коміром. Здається, він досі дрімав, притулившись спиною до стіни, і тепер осиплим зі сну голосом озивається:

— Не турбуйтеся. Я дивитимуся.

Потім відкашлюється і, зовсім як німець, скоромовкою звертається до полоненого. Це мене дивує: ти диви, знає по-німецькому! На фронті таке трапляється не часто. Німець тихо щось відповідає, і мій сусіда оголошує.

— Він говорить, що сам здався в полон і назад перебігати на збирається.

— Притисли, то й здався. А взагалі я не питаю, що він там говорить! — сухо обриває його Сахно.— І ви краще б мовчали, лейтенанте.

Лейтенант змовкає, а мою ногу раптом проймає гострий внутрішній біль. Я мимоволі здригаюся. Катя незлостиво прикрикує:

— Тихо ти! Чого брикаєшся, як дівка!

— Ого, рвонула...

— Витримаєш. А голова як?

— Голова нічого,— відповідаю я, щоб не чіпали рану. Катя починає туго бинтувати ступню, і я знов поглядаю на лейте-

нанта, який дістає куриво. Він викликав мою цікавість. Те, що він так вправно заговорив по-німецькому, його тон і щось таке майже невловиме в його голосі виказує, що він інтелігент і призвали його, очевидно, з запасу. Ці люди завжди викликають до себе повагу, бо в них є щось цікаве і значне: те, чого так часто не вистачає кадровикам. І хоч незручно мені набиватися тепер з розмовою, усе ж я питаю:

— Ви не зі сто одинадцяті?

Лейтенант слинить палець, папірець і не дуже вправно склеює цигарку. Відразу видно, що до самокруток ще не звик.

— Ні. Я з управління армії. З газети.

— Що, з редакції?

— Вгадали. А що вас дивує?

— Та так, нічого,— відповідаю я, хоч справді трохи здивований з такого знайомства. Мені ще не доводилося зустрічатися з журналістами, тим більше на фронті. І я просто не можу приховати свого зацікавлення. А лейтенант, здається, байдужий до всього, зосереджено прикурює від сірника і смачно затагується. Щоки його глибоко запали, колючі від чорної щетини. Витончене, навіть якесь хворобливе обличчя. Хоч званням цей чоловік майже рівний нам, та за віком він старший років на п'ятнадцять. Я кидаю погляд на Юрка і також ловлю в його очах прихований відблиск цікавості. Та це й не дивно: я пам'ятаю, як колись Юрко розповідав про свої передвоєнні мрії бути журналістом...

Лейтенант мовчки курить, і розмова наша не клеїться.

— Ну, ось і все,— каже Катя нарешті, обриваючи бинт.— Бережи рану. А то стільки бруду набилося!..

Вона глянула на Юрка, але очі в того вже заплющені, і дівчина тихенько, лише мені одному, каже:

— За ним треба наглядати. Слабкий він. Щоб часом не...

Я зітхаю. Здається мені, Юркові вії ледь здригаються в темоті. Мабуть, він помітив нашу до нього увагу.

— Нічого. Якось уже...

— Сестро! Мені ось перев'язку треба! — кличе хтось Катю.

— Спочатку мені. Я вже давно чекаю.

— Зараз, зараз, ріднесенькі. Не всіх одразу.

Катя пробирається поміж людей далі, а Юрко, непомітно напружуючись, щоб затамувати стогін, питає:

— Що, піхоти в німців багато?

— Знаєш, піхоти не було, Юрко. Якби піхота, нам би не втриматися. Тільки танки. Два підпалили.

Юрко розплющує страдницькі очі, скам'янілий погляд його впирається кудись у темряву під невисокою стелею.

— Знаєш, десант — це сила. Коли доведеться брати участь, треба якомога... ближче під'їхати. Головне... не поспішати зіскакувати. Чим ближче до них, тим... ліпше. Я знаю...

— Ну, відомо,— погоджуюсь я, хоча в танковому десанті ще не був. Але бачу, як важко Юркові говорити: пошерхлі губи його неслухняно ворухаться.

— Так... Дай води. Пече дуже, холера...

Я піднімаю його голову і нахиляю казанок. Юрко, однак, робить малесенький ковток.

— Погано? Ти лежи. Мовчи краще.

— Добре...

Юрко опускає вії і болісно видихає.

— Тепер я не скоро. Довбонуло як слід... Тепер поваляюся. А коли будуть машини?

— Машини? Будуть, Юрчику. Ти потерпи трохи. Я чув, там генерал давав розпорядження щодо поранених.

— Ну що ж...— терпляче погоджується Юрко.— Що це я хотів тобі сказати?.. Будеш воювати... роздобудь МГ-42. Не зважай, що німецькі. Це кулемети... Клас... Навчиш хлопців... Кращі, ніж станкачі. Набоїв... при наступі вистачить. У мене чотири було. Підібрав...

Зміст останніх його слів викликає певну підозру. Схоже на те, що він уже не має надії використати свій досвід і хоче його передати мені.

— Добре, Юрко. Ще поговоримо. Ще повоюємо. І «дегтярями», і МГ. Не журись, Юрко!

— Та-ак! І ще треба стріляти. У наступі. А то... вони нас нищать, а ми... Слабкий у нас вогонь. Стріляний. Розумієш? Слабизна.

Він змовкає, і я не відгукуюся. Здається, він засинає. Я тільки уважно вглядаюся в його змарніле за цей день обличчя, що нерухомо сіріє на прим'ятому сукні шинелі. Думка-сумнів гнітить мене: чи виберемося звідси? Я ще якимось тримаюся. А от Юрко... Ех, Юрко, Юрко!..

Я починаю прислухатися до притишеної балачки в хаті, до зовнішніх звуків. Тепер у нашому становищі все має значення... Я думаю, що поранених час би вже відправляти в тил, якщо є дорога: Та коли ніхто про це не клопочеться, то, мабуть, справді ходу звідси немає. Тоді треба чекати. Тільки чого дочекаємося?

За вікном якимось відразу яснішає— це зійшов місяць. Край його яскраво врізається в каламутну від приморозку шибку. У хаті також світлішає. Тільки по кутках і під стелею горнуть-ся м'які сірі сутінки.

Лейтенант під стіною тихо перемовляється з німцем. Я прислухаюся, кореспондент, помітивши це, говорить:

— Він каже, що ви його в полон взяли?

— Не взяв. Лише вів. Та не довів.

— Чому?

— На танки наскочили. Було троє, та ось один залишився.

Лейтенант звертається до німця з якоюсь довгою фразою. Німець охоче і докладно відповідає. З їхньої розмови я розумію лише кілька слів: лерер, Бунцлау, ефрейтор. Лейтенант слухає і повертається до мене.

— Його прізвище Енгель. Він сільський учитель із Сілезії. А його камарад — нацист. Той випадково потрапив у полон. Звичайно, такі не здаються.

І вони впівголоса, стиха перемовляються знов.

Я мимоволі стримую дихання, сподіваючись почути щось цікаве. Однак розумію по-німецькому я небагато і не можу розібратися в їхніх швидких невизначних фразах. Здається, вони торкнулися філософії, бо я чую знайомі імена: Кант, Ніцше, Шопенгауер. Лейтенант при цьому якимось жвавішає. Енгель відповідає конкретно, нерідко знизує плечима.

Однак вони зважають на Сахна, який, не зволікаючи, нагадує про себе.

— Лейтенанте, підійдіть сюди! — стримано кличе він з-за столу.

— Ви хочете мені щось повідомити? — питає лейтенант.

Сахно, проте, затято мовчить, і лейтенант, не поспішаючи, помалу встає з-під стіни.

Протягом хвилини у них там відбувається, видно, не дуже приємна розмова, яку мені звідси не чути. І коли лейтенант повертається на своє місце, з його вигляду я розумію, що розмови з німцем уже не буде. Лейтенант промовисто зітхає.

— Так, дивне відрядження!.. Поїхав написати нарис про наступ. А так обернулося, що сам на олівець потрапив...

— А ви напишіть і про це.

Лейтенант супить брови.

— Про це не напишеш...

У хаті стає тихо...

Мабуть, я починаю дрімати, та раптом схоплююся, бо здається, щось каже Юрко. Справді, він неспокійно крутить головою. Кожушок сповз з його грудей, очі заплющені. З тривогою,

що раптово охопила мене, я торкаюся його чола. Воно сухе і палає в гарячці. Юрко на мій дотик не реагує.

У хаті видно, як і раніше. Розмови зрештою стихли. Мабуть, поранені сплять. Хоч навряд чи всі заснули — біля порога во-рушиться конвоір. На нерухомому обличчі сусіди під стіною напружено відкриті очі. В них тремтить знайомий мені роз-дум, неспокій — як воно все обернеться?

— Юр... Води, га? Ковтни води, Юро...

Юрко не відповідає, тільки круто відкинута назад голова здригається в гарячці, він коротко й часто дихає. У грудях булькоче мокрий хрип, який чути навіть віддалік. На губах розпачливо-стривожений шепіт:

— Ну!.. Що ти? Мамочко!.. Не треба!.. Не треба!.. Ну, що ти! Так! Інакше не можна...

Я прислухаюся і розумію — Юрко марить. Це вже кепсько: він непритомний. Але що робити?

— Чому ти не йдеш?.. Олю!.. Оленько!.. Ти вибач... Я все розумію... Олечко!.. Мамо!..

Ясно, це марення, але я мимоволі намагаюся вникнути в зміст Юркових слів. Тільки дарма. Тоді я починаю боятися, щоб з Юрком не сталося те найгірше, що тепер так близько біля нього. І в цей час відгомін нової події долітає до нашої хати.

Спочатку хтось ніби спросоння непевно зауважує: «Гудуть, га?» Поглинутий своїм клопотом, я не звертаю на це особливої уваги. Потім до слуху починає долітати знайомий гул з висоти. Він швидко дужчає, і ось земля під нами двигтить від перших вибухів. Це бомби. Правда, бомблять десь далеко. У всякому разі, не в цьому селі. Але бомблять, чути з усього, німці. Хтось, напустивши в хату холоду, виходить надвір. За ним до дверей повзе другий. Сонний спокій у хаті уривається. По кутках зчиняється буркотнява, чути застарілий хворобливий кашель.

— Налетіли коршаки прокляті! Тепер дадуть прикурити...

— Хоч би не сюди. Візьми його холера! Ох, не люблю, як бомблять.

— Хто ж таке любить!..

І раптом гул ніби проривається з небесної місячної висоти. Десь уже зовсім близько (чи не на краю села?) б'ють підряд кілька розлогих бомбових вибухів. Наш дім стрясається усіма своїми чотирма стінами. У кутку, брязкаючи, падає на підлогу казанок.

— Дочекалися! — зривається хтось у темряві, і по різкому ображеному голосу я впізнаю нашого знайомого льотчика.—

Дочекалися, мати твою так! Де начальство?! — чути його майже розпачливий крик.

Та начальства немає. Ми всі тут рівні: рядові поранені. І тільки Катя, уже не вперше у таких випадках, грубувато прикрикує:

— Ану, всі вниз! Усі на підлогу! Геть з лав!

Поранені неохоче злязять зі столів, з лав і лягають на долівці.

Я глянув у куток — за столом уже нікого немає. Сахно, певно, десь сховався. І тільки посеред хати підсвічена місячним світлом постать Каті з накинутим на плечі кожушком.

— Лягай! Лягай! І щоб тихо. Ніякої паніки!..

Близько за селом починається гуркітлива колотнеча бомбування. Вибухи, щоразу сильніші, розривають ніч. Земля раз по раз шалено здригається. Зі стелі на наші голови щось сиплеться. Ми, затамувавши віддих, щільніше припадаємо до долівки, вслухаємося, напружено чекаємо, коли ж нарешті скінчиться це прокляте випробування. Хтось тим часом матюкається, інший сам до себе щось тихо говорить, стогне. На вулиці біганина, зрідка чути стривожені крики. А біля мене всім тілом б'ється, кидається в гарячці Юрко.

— Мамо... Мамочко, зачекай! Не йди. Вогонь... Куди він? Куди покотився? Тримайте ж ви...

Над хатою важкий гуркіт моторів. Здається, з неба падає, звалюється щось неймовірно велике й страшне. Але воно проноситься вгорі далі, і ніч проймають два вибухи. Вогняні відблиски у вікнах на кілька секунд осліплюють нас. Здається, хату рознесе доценту. І навіть дивно, що вона залишилася стояти, як і стояла. Тільки чомусь із запізнілим грюканням відчиняються двері. Але це не через бомби. Це якийсь боєць вривається до нашого притулку.

— Гей, слов'яни! — нестямно кричить він від порога. — На тому кінці німці!..

Усі зацікавилися. На якусь мить нас паралізує, потім хтось недобре лається.

— Гинути, чи що? Врешті-решт...

— Чому нас залишили? Де справедливість? Де турбота про поранених?

— Тихо! Ти-хо! — пересилиючи гамір, знов лунає голос Сахна. — Я забороняю! Припинити розмови!

— Хто там забороняє?! — кричить з-під лави льотчик. — Ти ось заборони нас добивати. Де начальство? Давай начальство!

— Треба до начальства! Генерала сюди! — гудуть стривожені голоси. Хтось, кульгаючи, поспіхом виходить з хати. За ним

до дверей пробираються ще двоє. Тоді до порога звідкись з кутка повзе зігнута постать Сахна.

— Стій! Припинити паніку! Я наказую!

Хата стає роз'ятреним, роз'юшеним мурашником.

— При чому тут паніка?!

— Пішов ти...

— Знайшовся страхопуд!

— Не таких бачили!

— Ти начальство давай!

— Давай транспорт! Ми теж жити хочемо!

Люди встають, хто може. Інші лежать. Здається, вже не бомблять. Гул угорі стихає і віддаляється. Мабуть, літаки повернули назад. Зате виразнішою стає тріскотнява кулеметів. З відчинених дверей у хату клубочиться холод.

Тихо, але зовсім по-чоловічому вилаявшись, до виходу пробирається Катя.

— Ні, вже вчорашнього не буде! — каже вона. — Я зараз...

Дівчина хоче вийти, але дорогу їй заступає Сахно. Впершись ногою в одвірок, він стоїть у відчинених дверях. У здоровій руці пістолет.

— Назад!

— Ти що, очманів? Ану, пусти! Я до начальства.

— Назад! — з якоюсь звірячою впертістю гиркає Сахно.

Катя раптом щосили штовхає його і, пригнувшись, шмигає в двері.

— Назад! Застрелю!

Він і справді стріляє, несподівано оглушує всіх нас. У мене заходиться серце: чи не здурів він, цей законник? Побіч підводиться з підлоги лейтенант і розважливим голосом звертається до розлюченого капітана:

— Послухайте, що це за спектакль? Справді, потрібно доповісти начальству. Треба ж евакуювати поранених. Чого ви вперлися?

— Мовчать! Я наказую — мовчать!

Широко розставивши ноги, Сахно сірою непорушною брилою стоїть у дверях. Пістолет його спрямований у хату. Долівка зовсім захолола.

— Йому аби мовчати! — злостиво зауважує хтось.

Однак помалу в хаті замовкають. Хто знає, чого можна чекати від цієї людини.

Сахно стоїть так досить довго, ми всі мовчимо, тільки обгорілий голосніше, ніж досі, стогне під вікном. Юрко затихає, дихання його коротке, уривчасте, у грудях булькоче. Я ніяк не можу збагнути, що ж робити з ним, коли знов, як і вранці,

доведеться тікати з села. Чи не ліпше одразу застрелити його й себе?.. Автоматні черги за селом то замовкають, то знов густо розсипаються.

Аж ось на вулиці зчиняється гамір. Під вікном прорипіли чийсь квапливі кроки — там гурт людей. Чи не по нас? Коротко скрипнув ганок, і промінь ліхтарика яскраво впирається в постать Сахна, який стовбичить у дверях.

— Тут хто?

— Тут поранені,— похмуро, ніби навіть незадоволено, відповідає Сахно. Проте з порога не відступає.

— А ви хто? Ви що тут робите? — підсвітивши пістолет у руці капітана, суворо питає командир. Раптом яскравий промінь з ліхтарика зачепив і нас на підлозі. Усі мружаться.

— Я припиняю паніку! — тим самим тоном каже Сахно.

— Паніку?

— Саме так. Паніку.

— Яку там паніку! — розважливо каже хтось з хатньої темряви.— Нас до шпиталу треба, тут тяжкопоранені є.

Постать невідомого повертається до людей. Його сильний ліхтарик перебігає туди-сюди по людях, які лежать долі, і спиняється. Скрізь шинелі, кожушки, бинти і насторожені, нерухомі обличчя.

— Я не уповноважений щодо евакуації,— чітким командирським голосом оповіщає переперезаний ременями чоловік.— Село обходять німці... Полковник Гордєєв наказав: усі в стрій. Хто може, прошу зі мною! Зараз же!

— Це інша річ,— після коротенької паузи відгукується хтось у кутку.

— По-людському. А то пістолетом загрожує...

— Ану, виходь, хто може!

— Зрозуміло! А то всім кінець.

З кутка незабаром вибираються двоє. Підводиться хтось біля порога. Зітхнувши, важко піднімається лейтенант з редакції... Я не знаю, як бути мені. Не випадає відставати від інших і не хочеться залишати Юрка. Відчуваю, без мене він загине. Знов клята нога гостро розболілася проти ночі.

— Стій! — наче схаменувшись, знову кричить Сахно.— Майоре, спиніть людей! Тут неперевірений елемент.

Майор, який уже рушив, спиняється і блискає на Сахна ліхтариком.

— Який елемент?

— Розпропагований, антинастроєний елемент... Тут розмови...

— Та обличте, капітане! Які розмови...

Майор вимкнув ліхтарик і ступив з ганку. За ним виходять четверо бійців. Сахо кілька секунд розгублено стоїть біля дверей, потім кидається слідом за ними.

— Майоре! Ви будете відповідати! Я доповім полковнику! — долинає вже з двору.

Хтось у хаті знову брутально вилаявся.

Лейтенант біля стіни неспішно збирається йти. Спочатку він старанно опускає вуха своєї шапки. Потім дістає з кишені рукавиці. Усі його рухи уповільнені. Я бачу і розумію, як не хочеться йому йти туди, звідки, хто знає, чи доведеться повернутися. Біля його ніг сидить покірно, чекаючи на щось, німець. Я розгублений — що робити? Лейтенант кидає погляд униз — на мене, потім на Юрка. І я думаю, коли він тільки скаже «ходімо», я піднімуся. Але він старанно натягує на пальці рукавиці і на мить посміхається.

— Ну, будьте здорові. Бажаю як-небудь вибратися звідси.

— Щасливо! — кажу я майже розчулено. Не знаю чому, але протягом цієї години в душі моїй визріла якась не усвідомлена ще приязнь до цієї людини. З'являється і зникає жаль, що не встигли як слід познайомитися, поговорити. Що ж... Мені хочеться наостанку хоч чимось допомогти йому.

— Візьміть мій карабін.

— Ні, дякую. У мене пістолет,— торкається він своєї кирзової кобури.— А зрештою, однаково. Там танки.

Він переступає через мою ногу і виходить крізь відчинені двері на залите місячним сяйвом подвір'я. Я ж залишаюся, боляче сприймаючи невеселий зміст його останніх слів. У хаті стає самотньо й пусто.

Відомо ж, не вперше, кожен день відходять назавжди люди. Товариші, малознайомі і зовсім незнайомі. Відходять, чимось зачепивши за душу, і залишають у ній не завжди зрозумілий слід. Чимало не повернуться більше в наше життя, а серед них і добрі, й такі собі, а то й зовсім погані. І нам невтіямки часом, що всі вони певним чином формують нас, нерідко всупереч нашій волі ліплять наші характери, наші людські якості. Пішов ось і Сахо, і нам тут аж легше стало — ну й людина! А з лейтенантом не хотів би ніколи розставатися. Хоча й зовсім не знаю його.

Юрко, що ж мені робити з тобою? Невже цього разу ми не виберемося з цієї проклятої халеби, в яку так несподівачо вскочили? Невже я так і не вбережу тебе? І де ж наша рятівниця Катя, щось вона забарилася. Може, покинула нас? Справді, хто ми їй: випадкові супутники. Нащо їй гинути з нами?

У хаті стає просторіше й холодніше. Доли лежать лише тяжкопоранені. Біля порога, на тому ж самому місці, кутається в шинелю німець. Конвоїра при ньому вже немає. Щез Сахно, мабуть, утік і конвоїр. А німець не втікає. Скорчився і чекає на щось невдаха полонений, про якого забули, до якого тут нікому нема діла. Під вікном трясеться весь у якомусь нервовому пароксизмі льотчик. Я підгортаю під Юрка краї козушка і на колінах підповзаю до цього бідолашного обгорілого. Хоча, правду кажучи, він уже чимало й надокучив нам. Але ж і йому не солодко.

— Як ви? Може, чимось допомогти?

— Так! Повинен допомогти! — швиденько і настирливо просить льотчик. — Друже! Не дай мені загинути. Мене командуючий знає. Я двадцять месерів збив. Мене до Героя представленно. Ти повинен зв'язатися з командуючим. З самим командуючим. Ти зрозумів?

— Як тут з ним зв'яжешся?

— Ти повинен зв'язатися. Або хай дадуть танк. Хай відвезуть мене в танку. Я не можу загинути.

Ні, це не те. Це занадто банально. Він боїться загинути! Ніби іншим байдуже — жити чи померти... Ніби через те; що його представлено до Героя, життя його стало дорожче. А Юрка представили лише до Вітчизняної, то що ж йому — гинути?

Зануда! Співчуття до нього раптом заступає прикрість. Дає ж бог отаких людей! Я навіть не знаю, хто він — офіцер чи сержант. Але він мені остаточно огидний.

— Друг, ти розумієш? Інакше я загину! Ти чуєш?

Так, я чую. Але я повертаюся до Юрка, не маючи бажання його заспокоювати. У самого від сумного передчуття заходить серце. За селом гримить бій — і постріли танків, і автомати. Я відчуваю: ох, буде кепсько! Хоч би Катя повернулася, з нею якось спокійніше. Ми вже звикли за цю добу до її грубуватого піклування. Я дивуюся: справді, лише добу тому я зустрів її, а здається, знаю давно! Дивно, вона негарна, різка, а взагалі така надійна. Мабуть, на війні це головне.

Стишившись, я притулюся до стіни поруч з німцем. Дослухаюся до тріскотняви бою й чекаю на Катю. Незабаром чую, як хтось тупає на ганку, потім намагаю рукою клямку. Я вже готовий побачити Катю, але замість неї на порозі з'являється Сахно.

— Так. Хто вдень був на висоті? — запитує він тоном командира, який отримав незаслушеного прочухана від начальства.

У хаті насторожено змовкають стогони.

— Я питаю: хто захищав за селом висоту?

— Яку висоту? — перепитує хтось з перев'язаною у шинах рукою.— Оту, де танки?

— Так. Оту.

— Ну, і я захищав. То що?

— Прізвище? — зятято допитується Сахно.

— А навіщо? Орден дасте, чи що? — зовсім не в лад з капітановим тоном жартує поранений.— Цвіркун, ну?..

— Як?

— Єфрейтор Цвіркун.

— Молодший лейтенант Василевич, записуйте! — наказує мені Сахно.

«Тільки цього ще бракувало»,— думаю я. У самого рука підв'язана, то він мене примушує... І звідки він звалився на наші голови? Захищати село він, бач, не пішов, а знову щось розслідує, на когось вже має підозру, когось звинувачує. Також воює...

— Ще хто? — знов питає Сахно і чекає. Але більше, здається, оборонців того пагорбка тут немає. Усі, недобре похнюпившись, мовчать.

— А ви, Василевич, там не були? — раптом повертається до мене Сахно.

— Ну, був. А що?

— Чому приховуєте? Записуйте й себе.

— Я й так не забуду.

— Ви все пам'ятаєте, так? А де старшина Євсюков? — раптом багатозначно запитує Сахно.— Ви ж, здається, разом були?

— Разом. Та тут розійшлися. У селі.

Усі напружено мовчать, поглядаючи на капітана. Він також мовчить, видно, щось обмірковує. Затихло, і в цій тиші з'являються нові звуки. Десь вулицею йдуть танки. Їхній гуркіт насувається ближче й ближче... «Хоч би свої, не німецькі,— б'ється в голові сподіванка.— Та коли й наші, куди ж вони йдуть?»

— А що сталося, капітане?

— Що сталося? — в'їдливо перепитує Сахно.— Не знаєте, що сталося? Оборону кинули, ось що сталося.

Ну, зрозуміло, десь якась непогодженість, хтось щось прогавив, а тепер шукають винуватого стрілочника — Євсюкова. Але при чому тут Євсюков?

Заглушаючи гуркотом близьку вже, безладну стрілянину, повз наші вікна проходить один танк, потім другий. Хтось у шапці з розчепіреними вухами повзе до вікна і вглядається в світлувату запітнілу шибку. Перші танки, чути, віддаляються. Але з другого кінця села знову наростає гуркіт.

— Ось тобі, кумо, й хрестини! — гучно говорить од вікна боець. — Танки відходять.

— Як відходять?

— Куди відходять?

Спохмурнівши, кидаюся до вікна і я. Справді, кілька танків, сповнюючи село гуркотом, швидко котяться зимовою вулицею. Їхня броня густо обліплена сірими силуетами автоматників.

Сахно раптом ніби забув про нас, мовчки вискакує на вулицю. Я підповзаю до Юрка. Що ж це діється? Я торсаю сябра, гадаю, може, опритомніє. Хоч би не втрапити нам у нову пастку. Поранені, поспішаючи, один за одним виповзають з хати. Хтось зі стогоном, а хто й мовчки. Тільки б на вулицю, якою відходить остання надія.

На вулиці біжать люди, гуркочуть танки. У них свої клопти, свої бойові справи. Що їм до поранених! Льотчик, лаючись, стає на коліна і, охкаючи, сліпо гребе до виходу.

До хати вбігає Катя, зморена, але в русі-поспіху. Я мало не підскакую з радості, бо відразу відчуваю: це по нас! І справді, Катя голосно вигукує:

— Ану, на машини! Швидко! Хто сам не здужає — гукніть!

«Ех, поспішив!» — майнула у свідомості співчутлива думка про того, хто був у кутку, і я відразу забуваю про нього. Я підхоплюю Юрка під пахви, німець послужливо піднімає за ноги. Катя дає нам на проході дорогу і сама кидається до льотчика, який вовтузиться біля порога. Ми витягаємо Юрка на подвір'я, а там нашттовхуємося на високого, незграбного товстого командирчика у танковому шоломі й комбінезоні. З жартівливою легкістю він притупцює валянками і плескає рукавицями.

— Жвавіше, орли! Жвавіше! Поки коні гарячі. Нумо, давай підсоблю.

І підхоплює за кожушок Юрка. До нього підскакує другий у шоломі. «Товаришу підполковник, я!» Вони удвох приймають з моїх рук Юрка. І я відчуваю щемливу вдячність до цього підполковника. Диви, який молодець, — спинив для поранених танки! А все, певно, Катя! Вони вдвох з допомогою німця піднімають Юрка на броню танка, слідом, чіпляючися за боковий трос, яким вибираюся і я. А підполковник легко зіскакує, щоб допомогти Каті.

— Давай цього туди, на трійку. Гей, герою, поможи! — звертається він до німця. Той у гуркотінні малих обертів двигуна або не почув, або не зрозумів його... Стоїть унизу біля танка, видно, не знаючи, чи можна йому сюди залізти. І тут поміж танків звідкись з'являється Сахно.

— Товаришу підполковник. Це німець. Його треба ліквідувати. Зараз же.

Підполковник, що несе з Катєю пораненого, здивовано скидає голову в ребристому шоломі. Сахно тим часом розстібає кобуру. Він упевнений, що підполковник не заперечить. Ця його самовпевненість відгукується в мені шаленством. Не з жалю до німця, а щоб допекти Сахнові, я кричу:

— Не слухайте! Товаришу полковник... Це «язик»... Його до генерала наказали...

— До якого генерала? — не розуміючи, перепитує підполковник і тут же махає рукою.— Хай їде, чорт з ним. Порішити встигнете.

«Ага, викуси!» — злорадо думаю я і кричу до німця:

— Ком! Швидко!

Сахно, бачу, хоче заперечити, але танкісти поспішають. Люк башти за моєю спиною, лясаючи, зачиняється. Обидва танки, фиркаючи, додають обертів, і Сахно кидається до нас на броню.

— Ти май на увазі: втече — під трибунал підеш! — залазячи, кричить він мені просто у вухо.

«Пішов ти під три чорти!» — з лютою ненавистю думаю я.

25

Щоб згаяти час, ми ліниво, з насолодою п'ємо пиво. Горбатюк скинув піджак і сидить у самій світлій шовковій тенісці. Піджак висить на спинці стільця. Йому душно. З моїх плечей, здається, впала гора. Вің не Сахно. Я дивуюся тепер собі, що це за нечиста сила засліпила мене і не дала тями, що я помилився. Це зовсім інша людина.

Люду в ресторані меншає. Деякі столики зовсім вільні, і офіціанти струшують обруси. Наші молоді сусіди все ще сидять, весело поміж собою балакаючи. На столі в них три порожні пляшки з обдертою фольгою. Горбатюк вовтузиться, відкидається на спинку стільця і з доброзичливою ситістю поглядає в зал. Наскільки можна було зрозуміти протягом вечора, він трошки гонористий, але взагалі простий і доброзичливий.

— Знаєте, а я вас помилково прийняв за іншого,— щиро признаюся я.— За одного паскуду. З війни ще.

Горбатюк співчутливо всміхається:

— Мабуть, якийсь зрадник?

— Ні. Він на зрадника не схожий.

— Боягуз, панікер?

— Та й не боягуз. Де треба йому, він навіть був хоробрий. Ще й іншим боятися не давав.

— Суворий, значить?

— Суворий — не те слово. Швидше безжальний.

— Ну, на війні безжальність не гріх...

Щось ми втрачаємо взаєморозуміння. Здається, він не погоджується зі мною. Але це непорозуміння. Як же йому довести, що це не просто виконання наказу. Тут інше. А Горбатюк тим часом поблажливо усміхається: у нашій маленькій суперечці він відчуває себе розумнішим. З цією усмішкою він доливає у фужери пива — спочатку в мій, а потім у свій — і підсовується до мене ближче.

— Я тобі скажу з власного досвіду. На війні там був порядок, де солдати боялися командира більше, ніж німця, — багатозначно повідомляє і п'ятірнею руба б'є по столу. — У такого командира все: і завдання виконано, і груди в орденах.

— А люди?

— Що люди?

— А люди в могилах?..

Горбатюк здивовано блимає очима і совається на стільці. Видно з усього, що питання моє заскочило його зненацька. Де в такого командира люди, він про це не подумав:

— Ну, знаєш, на війні на це не зважають.

Ось тобі й маєш! Я зовсім перестаю його розуміти. Цей танкіст починає мене дивувати. Я давно не чув таких висловлювань. Просто дивно чути таке від фронтовика в наш час.

Горбатюк тим часом одним духом випиває пиво і знов нахиляється до мене:

— Слухай сюди! Ось ти кажеш: люди, люди. Пам'ятаю такий випадок. Під Вітебськом судили одного. Молодий такий. Ванька-взводний. Скороспечений лейтенантик. Вів батарею. Відступали. Попереду річечка. Треба знайти брід. Йому б, дурневі, відправити когось. А він пожалів: той поранений, той хворий, той старий, а той плавати не вміє. Ну, і пішов сам з ординарцем. Брід знайшов, перебрався на другий бік. А там німці. Ну й зацапали. Пораненого. А в нього карта. І маршрут. А в батареї жодного командира. Так і накрилася батарейка. Лейтенант, правда, вирвався з полону, через тиждень приходить. Тут, звісно, і спікся. А як же? Пожалів людей...

— Просто він дурень, той лейтенант.

— Авжеж, дурень, — лагідно погоджується Горбатюк. — А ось другий приклад. Судили командира танка. Вискочив з екіпажем раніше, ніж підбили. Вдарила болванка, ну він і крикнув: «Залишити машину!» На суді каже: хлопців пожа-

лів. Він, бач, був упевнений, що другим пострілом його підпалить. «Тигр» стріляв. Підпалив таки. А лейтенант з танка до штрафбату заgrimів.

Горбатюк солодко затягується сигаретою. Несподіваний здогад примушує мене здригнутися:

— А ви не прокурором були?

Він чомусь оглядається і примружує одне око:

— Головою трибуналу.

Мені здалося, що я недочув:

— Чого?

— Військового трибуналу,— виразно повторює Горбатюк.

Я не знаю, що казати далі, і помалу переводжу погляд на стіл. Тепер усе зрозуміло.

Горбатюк, певно, зауважив мою коротку збентеженість і відчужено насупив брови:

— А ви чого дивуєтесь?

— Та так...

Пальцями я обертаю на скатертині фужер, розгублено дивлюся, як повзають по його поверхні іскристі відблиски бра.

Горбатюк застерезливо оглядається на молодіжний стіл і зітхає:

— Ти, мабуть, думаєш: трибунал — це порушення законності? Тепер так модно вважати. Модно реабілітовувати. Модно зіпхнути все на суддів. І ніхто не задумується. В ім'я чого вони це все робили. Старалися, виконували, недосипали, недоїдали, їздили на передові, потрапляли під бомби. В ім'я чого?

Проте його фальшивий запал мене не розчулить. Мої почуття до цієї людини щодалі більше опановує зла іронія:

— Може, в ім'я Перемоги?

— А як же? Що, ти думаєш, у ній нема і нашого паю?

— А чи ж великий цей пай?

— А то малий?

Уся недавня моя прихильність до нього мимоволі зникає. Я не знаю, що він за людина і яким він був головою трибуналу. Щось невловиме в його поведінці дає відчуття, що ця гарячковість у ставленні до свого минулого не проста. Він вважає себе ображеним, із чимось не погоджується і — вже готовий сперечатися, відстоювати свою, не зрозумілу мені правду.

Але я з ним сперечатися не буду.

Я не хочу з ним сперечатися, бо я відмовляю йому в цій його правді. Не може бути його правди там, де є його вина. У моїх почуттях і пам'яті досі живе чимало несправедливо важкого з того далекого часу. Не забулося, як пішли з полку і не повернулися хлопці через те, що здали позиції, утримати

які було неможливо. Через невиконання нездійснених, нереляльних наказів, через сутички з начальством і недозволені розмови також. Я пригадую, врешті, старшого лейтенанта Кротова, який, на щастя чи на біду, не дійшов до рук такого ось голови. І через яку провину? Я добре знаю, що провини не було ніякої, але це зовсім не означає, що Кротов повернувся б у батальйон. Але невже тепер, коли після війни минуло стільки років, коли так багато відбувається зрушень у громадському житті країни, невже нічого не змінилося в свідомості цих людей?

Я хочу запитати його про це, але Горбатюк випереджає мене:

— А я і не думаю приховувати, хто я і що я,— після хвилини мовчання він надає своїм словам відтінку виразної офіційності.— Я діяв згідно із законом. Коли що, можна й архіви підняти. Там усе зафіксовано. Оформлено й затверджено. Я гріхів за собою не чую. Можна довідатися в тих, з ким разом служили, в начальства. Бувало, приїду в полк — почесні, повага. Командир полку першим честь віддає. Хоч я капітан, а він полковник. Ось як!

Я мовчу! Він, відчую, таки хвилюється, то совається на сидінні, то відкидається на спинку. На його м'ясистому обличчі вираз скривдженої замкнутості:

— Війна — там жалю не знають. Там потрібна тверда рука. На смерть нікому не хочеться йти. А що — свідомість? Свідомість у газетах. А тут примусити треба. Щоб боялися.

— Слухайте, Горбатюк! А такого не могло статися, що деякі із засуджених вами тепер реабілітовані?

Горбатюк робить наївні очі:

— Ну й що з того? Таке можливе. Реабілітували — і дякувати богу. Я повністю приєднуюся і підтримую.

— А ви не боїтеся з таким-от зустрітися на вулиці?

Горбатюк кидає на мене насторожений погляд і з щирим подивом питає:

— А чого мені боятися? При чім тут я? Тоді були одні закони, тепер інші.— Він оглядає залу і додає вже спокійніше: — Та й не зустрінуться. Досі ще не зустрічалися.

— Що, усіх до найвищої?

— Чому всіх? Не всіх. Розбиралися,— каже він і прибирає руки до кишень. У очах його з'являється вираз безсоромної самовпевненості, якою він мовчки вороже проймає мене.

Так, це його заспокоює. Розбиралися. Не зустрінуться. Засуджені не загрожують, сумління не допікає. Ще б трохи від-

білитися, підфарбувати себе перед людьми, і тоді можна видаватися сумлінною людиною, бути нарівні з іншими.

Горбатюк підводиться і, відсмикнувши гардину, рішуче відчиняє вікно. У залу широким струменем пливе нічна прохолода. Через хвилину стає досить прохолодно, і він одягає темний, у дрібненьку клітинку піджак з окулярами й двома авторучками в нагрудній кишені. Вигляд у нього відсторонений, він замкнувся в собі, але в думках він, певно, як і я, продовжує не дуже приємну нашу розмову. «Ні, ти помиляєшся, дорогий. Це тепер розвели демократію. Ладні усяких паскуд реабілітувати. Презумпція невинності! Докази! Аби язиками плескати. Ну, а часом хтось так усе перекрутить, що хоч ти його нагороджуй. Тут потрібно відчуття мати. Нюх. Правда, я був гострий на око, око в мене було призвичасне. Я, бувало, гляну лише — і наскрізь такого бачу. Докази — справа десята. Докази, коли це потрібно, на кожного можна зібрати. Ось так!»

За сусіднім столиком підводиться той плечистий, одягнений у сіру куртку блондин.

— Вікно можна зачинити? Дівчата просять.

Горбатюк незадоволено обертається і втуплює очі у хлопця. Той широким жестом хряпнув фрамугою.

— Ану, відчиніть! — похмуро наказує Горбатюк і рвучко встає. Блондин уже відійшов до свого столика, а Горбатюк навстіж розчиняє вікно. — Не ви відчиняли, без вас і зачинять...

На обличчі у блондина миттєва розгубленість. У сірих живих очах спалахує гострий вогник:

— Дівчата замерзли. Ви розумієте?

— Замерзли — хай удома сидять. У ресторан, як і в монастир, зі своїм статутом не ходять.

— Ну, знаєте!..

Зробивши майже фехтувальний випад, хлопець з тріском зачинив вікно. Горбатюк з таким же тріском його розчиняє. Молодь за столиком повертається в їхній бік:

— Ігоре, покинь! Нам уже не холодно.

— Ігоре, Ігоре! Облиш. Ми зараз підемо! — підвівшись, кличе свого друга Ерна.

Ігор крізь зуби кидає щось образливе і повертається за свій стіл. Горбатюк, засапавшись, сідає на своє місце. Хапає сигарети. Руки його тремтять.

— Бачив! — киває він до мене. — Бачив, що робиться? Шмаркачі, ще на губах не обсохло, а дивись ти! Нахабства скільки! — Він прикурює, кидає на підлогу сірник, на стіл коробку: — Розперезалися, розумники... Як і ті, під час війни. Хто

старший — мовчить і визнає провину. А трапиться лейтенант, щойно з училища, на губах пушок, а вже філософію розводить. Як же — десятирічку скінчив! То зброя не така, наказ неправильний. Нахаби!..

Я дивлюся на його добре-таки пом'яте життям обличчя, зморшкувату коротку шию. У очах, глибоко прихованих під бровами, — злість і ще щось, чи то лякливе, чи то нахабне. Відбиток якоїсь прихованої думки блукає десь там, у глибині його очей. Я не хочу думати про цю людину погано. Але я не бачу в ньому того, що бажаю бачити, — ні сліду жалю, доброти, ніяких ознак передуманого і пережитого. Переді мною з виглядом несправедливо ображеного сидить розлючений чоловік, що вперся і не має наміру відступати. І від цієї його впертості в мене помалу закипає шаленство. Докладаю зусиль, щоб стриматися. Треба бути спокійнішим. Моєю зброєю тепер повинна бути лише логіка. Вона мені послужить добре, бо я правий.

— Скажіть, Горбатюк, а ви забили на війні хоч одного фашиста? — запитую спокійно, як лише мені це вдається.

— Я? А навіщо? Навіщо мені було їх забивати? Це не моя справа. У двадцятому сторіччі повний розподіл праці. У тому числі й на війні. Кому бігти в атаку, кому стріляти з гармати. Кому літати в небі. А інший всю війну просидів за столами в штабах або варив сталь. У кожного своя справа.

— Ваша була — судити?

— Ну і що ж? Судив.

— Нещасних за полон? Командирів, які не спромоглися взяти висоту, село? Лейтенантів за розмови? За вигаданий контакт із ворогом? За нічліг у одному й тому ж селі?

Я майже кричу. Щось у моїй поведінці свавільно виривається з-під контролю. Він насуплюється, совається на стільці, губи його викривилися:

— Бувало й таке. Карали й за це.

— І тепер ви не кастесья?

Він підводить голову. В очах його застаріла, давня ненависть:

— У чім?

Ми вже вдвох кричимо. За сусіднім довгим столом повертаються у наш бік. У другому ряду оглядаються офіцери. Я рвучко піднімаюся з-за столу. У грудях знайома порожнеча і слабкість. Зала хитається. Я хапаюся за груди і, зачепившись за стілець, поспішаю до виходу.

Біля швейцара одягаються двоє молодих. Він старанно вкриває їй плечі плащем. Вона всміхається до нього в трюмо, я

падаю поруч на стілець. Підлога пливе вбік, стіни коливаються. Серце рідко та лунко б'є у груді. Двоє залишають ресторан.

Старий швейцар спирається на стойку, зневажливо дивиться на мене. Я розумію його мовчазний докір і думаю, як недоречно це все! Не вистачає ще гепнутися тут та опинитися в лікарні. Ясно, скажуть — перепив...

— У вас випадково валідолу немає?

Швейцар, перш ніж відповісти, зітхає:

— А навіщо йому тут бути? Ресторан не лікарня,— бурчить він.— Можна пити, але треба й міру знати.

— Не в питві справа, батьку. Тут... понервувався...

— Дуже нервові стали,— недовірливо бурчить старий і йде в куток. Навряд чи він вірить мені, але незабаром повертається до стойки з якимсь скрученим папірцем. Поволі розгортає його і прокуреними рудими пальцями дістає біленький круглячок — таблетку.

— Що це?

— А ти ковтни. Поможє, якщо того...

Подумавши, я ковтаю таблетку. У роті залишається неприємний металевий присмак.

— Ну, то як?

— Трохи відпускає. Серце, знаєте...

— Ет, серце, серце! — з мудрою старечою розважливістю напучує швейцар.— Серце — воно мотор. Зіпсується — і дуба дає. Не бережетеся ви, молоді.

— Не той час, щоб берегтися.

— Не той? А якого ж вам ще треба? Гроші є. Житло держава дає. Посади. Якого дідька ви ще хочете? Ми, бувало, у ваші роки — аби під'їсти... А ви?

— Бачите, коли наїсися нарешті, то захочеться й жити по справедливості.

— Справедливість! — з іронією каже швейцар і впирається в мене похмурим поглядом вицвілих очей: за життя він, мабуть, побачив чимало.— Он пополотнів як. Потом заллявся. Ось тобі й справедливість... Ти біля вікна сядь. Щоб повітря більше. З вітерцем воно легше буде.

Я пересідаю до вікна. Кватирка трохи прочинена. Нічний вітер злегка ворухить фіранку. За вікном неподалік на колії хрипко пахкає паровозик. На запасних довгі состави зелених вагонів. Кілька жінок зі шлангами миють їхні блискучі залізні боки. Через віадук, поспішаючи, проходять пішоходи. По той бік за станцією мерехтить довгий ряд вуличних ліхтарів. Десь

далеко самотнім вугликом у світлуватому небі жевріє червоний вогник на заводському димарі.

Серце моє неохоче і важко вгамовується.

26

Степ у місячному сяйві, гуркіт танків, сморід від газування, колючий вітер в обличчя — і тепло. Так, тепло. Правда, лише ногам, бо густо віддає нафтовим духом крізь жалюзі. А втім, рай! Тільки треба втриматися, щоб не беркицьнутись: гойданка у танку хоч і м'яка, але розгониста.

І ми тримаємося за башту, учепившись руками за її поручні. На моїх колінах лежить голова Юрка, я однією рукою підтримую її, а німець — видно, що він перейнятий власним клопотом, — сидить збоку байдужий до нас усіх. Біля нього, притулившись до башти, стоїть Сахно. По боках та закрилках танка якісь скриньки (певно, снаряди), побіч мене слизька обкорована колода. Слідом гуркоче другий танк. Там Катя. Її коротенька постать ледь витикається з-за башти. Здається, нам врешті-решт пощастило — тепер ми вже вирвемося.

Але ми відстали від головної колони, і поспішаємо наздогнати її. Морозний вітер пекуче б'є в обличчя. Небо вгорі миготить міріадами зірок, а в самісінькій зоряній гушавині яскраво сяє місяць. Тіні від придорожніх стовпів різкі, сині, тягнуться аж до колій. Довкола видно далеко-далеко. У цій далечині позаду залишилися німці — над обрієм сиплються в ніч стрімкі блискавиці трас. Там бій. Там ті, що за наказом полковника лишилися на пагорбку за селом, щоб дати нам можливість вирватися з біди. Лише куди? Здається, ми їдемо на захід, значить, не в свій тил, а туди, глибше, в німецький. Це не радує і, зрозуміло, завдає нового клопоту. Але я не хочу поганою думкою забігати наперед: там військо, там сила бойових частин, там начальство й організованість, там не дадуть пропасти. Правда, німці від нас, певно, не відстануть. Вони оточені, також будуть прориватися туди, на захід.

Я відвертаюся від зустрічного вітру, глибше в комір втягую забинтовану голову, що затерпла від холоду. Але тоді заважає за спиною карабін. Я знімаю його і тужливо вглядаюся в далекі ознаки бою, що спалахують у нічному небі. А ми таки віддаляємося від того злочасного села. З могутнім ревом на підйомі танки минають степову балку, проскакують клин соняшнику, що залишився ще з осені. Іскри-трасери вдалечині поступово зникають, тільки зрідка черга невисоко злітає над

краєвидом і гасне. Довкола ж спокійно, і все було б добре, якби не Юрко. Він непритомний. Я щільніше загортаю його в козушок. Тіло його здається тут довгим та незграбним, чоботи мало не дістають до вихлопної труби. У такій гойданці, диви, щоб не ковзнуть на сніг. Хоч би живим довести до якогось санбату. Хоч би встигнути... Наш танк тим часом вже доганяє колону, гойданка й штовханина уповільнюються. Несподівано до мене нахиляється й щось бурчить Сахно.

— Що?

— Кажу, приїдемо, підете зі мною! — гучніше кричить він просто в обличчя.

— Куди?

— Не має значення. Куди накажу.

Ну от тобі й радість! Не встигли вирватися з однієї біди, як попереду нова чекає. І, дивна річ, оці скупі слова Сахна тут вражають значно сильніше, ніж усі його загрози там, під носом у німців. Тут він — сила, а я — слабак, тут вже не пошлеш його куди слід — мусиш підкорятися.

Засмучений я сиджу, припавши плечем до шерехатого боку башти, і дивлюся в соняшникове бадилля, що знов обступило дорогу. Напруження волі спадає, я вкрай знесилів за цю добу. Здається навіть, що відчуваю, як дрібненько й болісно тремтять мої розшарпані нерви.

Ніги, однак, зігрілися, і в пораненій ступні наче повзуть мурашки — чи то зайшлася, чи відходить, не зрозумієш. Проте мерзне рука на башті. Я хочу зігріти її, і тільки-но починаю розстібувати гапlickи шинелі, щоб засунути руку за пазуху, як вибух, наче грім із неба, розколює світ. Танк стає дибки і на мить зависає в повітрі. Якась шалена сила відриває мене від броні і жбурляє у снігове провалля.

У першу секунду я не тямлю, що сталося, і, лише відчувши під собою твердь землі, здогадуюся помалу: міна?! Потім, сплюнувши сипкий пекучий сніг, спинаюся серед бадилля на коліна і знов падаю. На дорозі, десь збоку й попереду, нічні сутінки розривають вогняно-червоні вибухи.

Тр-р-р-рах! Тр-рах! Трах-х-х...

Ні, це не міна... А що тоді? Звідки? У гарячці не можу нічого зрозуміти. Я лише відчуваю: ми попалися! У ту ж мить мене проймає страх за Юрка. Спотикаючись, я кидаюся по збитих мерзлих грудках до танка. Він стоїть навкоси на дорозі. На башті видно чийось вертку постать — наче хтось вискакує через люк. І раптом крізь жах, що на мить охопив мене, до слуху доходить важкий, густо замішаний у небі гул.

Бомби...

Це жахливо! Така ясна ніч. У степу хоч голки збирай, а тут, на дорозі, танки. Та на що було сподіватися? Звичайна річ, інакше й бути не могло...

Я дістаюся до танка. Обсипаний снігом, він, проте, стоїть неушкоджений. Згори на тому ж місці, розкинувши ноги, лежить Юрко. «Неживий!» — проймає голову страшна думка. Я кидаюся до борта, щоб залізти нагору, і трохи не падаю, спіткнувшись об німця. Він зіщулився вниз, притиснувшись до котка і обхопивши голову руками. Наче на мерця, я стаю на його спину й видираюся грудьми на танк.

Знову згори навальний гуркіт і вищання. Але в зоряній темряві не видно нічого. Тоді я жахаюся, що не встигну, і недоречно кричу німцю:

— Фріце! Фріце!

Він, видно, розуміє і відразу ж зривається на рівні. Я хапаю за плечі Юрка. Німець, випроставши догори руки, приймає на них Юркове тіло. Обидва вони відразу ж падають у сніг. Ззаду, спереду, довкола розщеплюють землю могутні вибухи бомб. Я не встигаю зіскочити з танка, як найближчий вибух ковтає мене в яскраву, на півнеба, вогненну прірву. Мене знов болюче швиргає в сніг. Однак я цілий. Я це відчуваю і відразу ж стаю навколішки. Тільки чомусь я нічого не бачу — ні танка, ні Юрка. В очах блискіт, роєм рояться, вихряться чорні порошинки. На якийсь час я цілком втрачаю орієнтацію, що зі мною, де я?

Руками розпачливо загрибаю сніг, хапаюся за мерзле бадилля, кудись повзу. У рукав по лікті набивається сніг. Сніг за коміром, у вухах. А в очах палахкотить вогненна темрява.

Нові вибухи знов кладуть мене ницьма, сніговим заметом обвалюючися на спину, голову, ноги. Але я живий і знову схоплююся на коліна. Нічого не бачу, ошаліло кручуся на снігу, не знаючи, куди податися. І раптом неподалік з темряви прорізається щось яскраве, якийсь вогонь. Ага: це горить танк. Ні, не наш, десь далі на дорозі. Помалу земля в моїх очах відділяється від неба. Темрява рідшає, я бачу змішаний із землею сніг, чорне небо і знайомий силует нашого танка. З раптовою полегкістю кидаюся до двох близьких постатей — німця й розпластаного на дорозі Юрка.

Я перш за все запиною на ньому поли кожухка й ривком підсовую його обважніле тіло до гусениці. Потім, припавши до нього, перечікую нову нестерпну серію вибухів. Вони тривають вічність. Я, болісно затявши в собі всі емоції — і страх, і надію, — спромагаюся лише на одне — триматися. Вибухи, навіть не віряться, врешті стихають. Задихаючись від тротилової

гіркоти, я кілька секунд спрагло хапаю ротом повітря й чекаю нового виску. Але його чомусь нема. Пауза триває, вискливий дзвін у вухах міцнішає. Невідомо, що це — тиша, чи, може, я оглух... Але ось попереду, здається, лунають невиразні голо-си, лайка — щось кричать чи, може, командують. Танк, наче жива істота, здригається від мотора. Невже поїдемо?

Я щось гукаю. Німець спритно стрибає на танк. Над силу напружившись, я піднімаю Юрка. Німцю з напругою вдається таки затягнути його за комір на броню.

Тієї ж миті танк, люто заревівши, зривається з місця.

Кривда і злість, звившись клубком, однак, надають мені сили. Танк проминає мене, але я в останню мить кидаюся в гарячі струмені його вихлопів. Під руки потрапляє петля троса. Я чіпляюся за неї, та вона несподівано піддатливо тягнеться, я важко сповзаю з броні і якийсь час у відчаї волочуся в задимленому клубочінні вихлопів. Я хочу крикнути, та в гуркоті дизеля не чую свого голосу. І раптом угорі зігнута постать німця. Він нахиляється й підхоплює мене під пахви. З його допомогою я вигрібаюся на танк і, знесилений, випростуюся на жалюзі.

Німець мовчки суне до башти, я не дякую йому. Мені, як ніколи протягом цього дня, хочеться кричати, вити, лаятися: що ж це діється? Але я мовчу. Поруч лежить Юрко. Його голова, метляючись, б'ється об різжок присипаної снігом скриньки. Я відчуваю, як мене охоплює байдужість. До всього. Яка спокуса піддатися їй! Сахна, здається, тут вже немає. Хай йому чорт: від того ні радості, ні смутку не прибуло. Мені все одно, всі рівні, навіть німець. Тільки не Юрко. Трошечки віддихавшись на броні, я з особливою силою відчуваю, що Юрко мій вічний біль, мій неперебутний клопіт. Ріднішого за Юрка в мене на світі нема нікого. Ставши на коліна, я підсовую сядра до башти, і тоді якоюсь надзвичайно загостреною чутливістю здогадуюсь: він стогне. Значить, ще живий.

Це розчулює мене до сліз, окрилює, як щастя. Його життя коштувало мені занадто великих душевних сил, щоб тепер погодитись із його загибеллю. Я нахиляюся над Юрком, його повіки здригаються, і сіре, наче з воску, обличчя оживає.

— Юрко!.. Юрчику!.. Юр!..— кричу я, не знаючи, що й сказати, чим розрадити його. Але я бачу: він упізнає мене. Тільки він не посміхається, як раніше, а косує поглядом і секунд з п'ять, наче згадуючи щось, напружено дивиться вгору на місяць. Видно, він щойно опритомнів, ще дуже знеможений. Уста його, проте, слабо ворущається, і я низько нахиляюся над ним — здається, він щось запитує.

— Усе добре! Усе добре, Юро! Скоро приїдемо! Скоро!

— ...Куди?

— Куди ідемо! До шпиталю, Юро! У Знам'янку! Там армійський шпиталь, ти ж знаєш,— відчайдушно брешу я. Що ж, він тепер слабкий, мов дитина, і я оберігаю його від важкої нашої правди. Хай він не знає її, не тривожиться. Так воно ліпше.

Нас різко кидає вбік, я хапаюся за башту. Побіч палає розтрощений бомбою танк. Вогненне залізо заступило всю дорогу, крутими ривками ми об'їжджаємо його. А там горить сніг, горить гума котків, горить броня. У коліях покручені гусениці, за канавою лежить зірвана вибухом башта. У повітрі дим, смохід, гар. Обабіч дороги наче виверження мерзлої землі і скрізь глибочезні прірви воронок. Пильнуючи, я дивлюся на небо: чи вдарять ще? Невже вони відчепилися від нас?

На башті ворухнувся люк. Мабуть, щоб краще бачити дорогу, звідти вилазить чорна постать у шоломі. Людина оглядається на вогнища і гучним голосом звертається до нас:

— Ну то як? Цілі?

— Цілі,— відповідаю я, хоч той навряд чи чує мене.

— Ну-ну! Тримайтеся! Це вам не піхота-матінка. Танки!

Пішов ти зі своїми танками, думаю я. Добре тобі в сталевій цій скрині... А ось нам як? Але не встигаю я щось відповісти, як на башті відкривається другий люк, і з нього трохи випинається зсунута набакир кубанка. Сахно?..

Так, Сахно. А я вже думав, що він пропав. Та де, такий не пропаде! Він відразу накинув оком на нас, наче перелічив, і, видно, задоволений з того, що всі на місці, відвертається, щоб глянути вперед.

Однак довго дивитися цим двом з люків не доводиться. Я, мабуть, перший помічаю, як у чорному небі щось блимає, чи, може, здається мені. Але відразу обіч дороги в снігу знову виростають кілька височезних вибухів. Правда, цього разу вони не такі сильні, як попередні. Може, тому, що вони десь далі? Розгонисто брязкають люки. Танк збільшує швидкість.

Ми щільніше припадаємо до броні. Танк стрімко мчить уперед, ми ледве втримуємося нагорі. А довкола починається пекло. Земля перемішується з небом, гаснуть усі до однієї зірки. Над дорогою шугає сніжно-земляна заметіль, густо нашпигована осколками. Я підсовуюся під виступ башти, обома руками тримаю Юрка. Я вже розумію, що вони не відчепляться. Мабуть, вони таки доконають нас. Але будь що буде, аби тільки з танка не скинуло. Хай б'є разом — чорт із ним! Коли судилося загинути під бомбою — не страшно. Не таке воно, життя

наше, щоб стільки страждати через нього! І не такі гинуть!.. Так думаю я з розпачу, з відчаю. Та все одно нестерпно страшно чекати тієї миті, коли в твоє тіло встромиться зазубрений сталевий держак, здатний перебити рейки.

У повітрі гроза, блискавиці та грім. Суцільні вибухи, гуркіт танків, вищання бомб, скрегіт осколків. Ще добре, що нас з одного боку прикриває башта, бо наша машина остання. Найбільше перепадає переднім. Але і нам також. Особливо з боків. На Юрка летять великі тріски від колоди. На башті з того боку, де німець, яскраво пахає, ніби електрозамикання. Блискає вдарує уже десь зовсім близько — біля мого плеча. Особливо, майже фізично я відчуваю жахливу м'якість свого тіла. Як просто його протягти, пробити, пошматувати. Раз по раз осколки крешуть із броні пекучі іскри, обдають нас окалиною. Але танк, молодець, не спиняється. Він мчить по дорозі, часом збочуючи. В одному місці обминає підбиту машину, що стоїть нерухомо з відкритими люками й великою двадцяткою на башті, і різко гальмує. Кілька людей, чіпляючись за борти, за трос, перекидаються до нас. Я боюся, що затопчуть Юрка. Вони й справді не дуже зважають. Один з них поранений, затискує пальцями скривавлений бік. Другий, у розхристаному ватнику, лаючись, відразу випускає автоматну чергу в небо.

— Вогонь! Усім вогонь! Чого зігнулися? Вогонь! — кричить він до нас із німцем.

Танк кидає з боку на бік, я однією рукою знов хапаюся за башту, а німець разом з усіма починає гатити в небо. Я не відразу тямлю, що в нього мій карабін, я тільки дивуюся: по своїх? Але незабаром починаю розуміти, що тут вже не до моралі, не до політики — тут бій, і треба захищати своє життя.

Вони то безладно, то залпами б'ють понад дорогою, і, мабуть, нікому невтямки, що крайній біля них німець. І я мовчу — хай стріляє. Тепер я не боюся, що в нього зброя. Я майже впевнений: нам він нічого поганого не зробить.

Я втрачаю відчуття часу і не знаю, скільки триває оце бомбування.

Проте в якийсь момент літаки нас нарешті залишають. Стає зовсім тихо, і в цій тиші скрегохнуть гусениці і виють мотори танків. Мабуть, незабаром почне світати, небо якесь особливо чорне. (Прокляте нічне небо, від якого ми стільки натерпілися сьогодні!)

Під ранок дев'ять танків в'їжджають у якесь велике, порожнє після ночі село.

Я гадав, що ми його швиденько проскочимо і десь нарешті приєднаємося до передових частин. Але танки чомусь збочують до тинів і по одному спиняються.

Сонна, глуха тиша б'є у вуха. І подає надію, і бентежить. Що далі?

Нас зсаджують із танків і зводять в одне місце на вулиці. Назбирається чоловік із десять — здорових, що вночі прибилися сюди з інших частин, і поранених, серед них троє тяжкопоранених — Юрко, один автоматник із простреленим животом, і все той самий льотчик. Диво, який він живучий, — мабуть, переживе всіх! На щастя, з нами знов Катя. Покрикуючи, вона відразу ж дає розпорядження — перенести лежачих у ґату.

Іншим наказано чекати, і ми мовчки стоїмо під глухою, забрудненою вугіллям стіною мазанки, доки від перших у колоні танків до нас не підходить знайомий підполковник. З ним поруч Сахно. Порожній рукав капітанського кожушка легко телпається коло боку.

— Ну як, орли? Дали жару? — жваво запитує підполковник і сам собі відповідає: — Дали, сволота. Найкращі екіпажі вгробили. Значить, так: далі підете самі. Ми повертаємося контракувати. А ви до Лелеківки. Вісім кілометрів. Ясно?

Ми всі мовчимо. Вісім кілометрів не багато, але тоді, коли ноги здорові. А коли прострілені? Та ще троє тяжкопоранених? Як їх дотягнеш? Тільки про що питати, і так дякувати треба цій людині за його доброту. Не залишив, як інші, не кинув — вихопив майже з-під вогню. Тепер у нього свої клопоти.

— Ну, ясно не ясно — нічого не вдієш! Із собою я вас не візьму. Самі розумієте. Тут залишатися не раджу. Вранці вони вдарять знов. — Підполковник махає рукою вздовж дороги. — Так ось: старший оцей капітан, — киває він на Сахна. Той мовчки переступає на снігу. — Він поведе.

«Здорово!» — думаю я. Усе життя мріяв мати такого старшого. Доля чи сам чорт насміхаються з мене. Але дідько його бери. Хай веде. Командирів, на жаль, не вибирають. Подивимося, куди приведе.

Підполковник повертається й стрімко марширує до передніх машин, що вже заводять мотори. Вони відразу ж одна за одною зриваються з місця, і незабаром ми залишаємося самі. Місяця вже нема, вгорі гаснуть зірки, тьмяно проступає нерівною смугою Чумацький Шлях. Здається, світає. Незвично тихо й пусто стає на вулиці цього мовчазного села, у хатах якого то там, то сям починають вже сліпо блимати вікна.

Коли гуркотіння танків на вулиці затихає, до нашої притихлої купки підступає Сахно.

— Так... Усі тут? Один, два, три, чотири, п'ять...

— Трое тяжкопоранених у хаті,— каже хтось із поранених. Сахно відразу спиняється.

— Чому це в хаті? Ану всіх сюди!

Кілька чоловік, рипаючи по снігу, прямують через вулицю в хату і незабаром витягують звідти двох поранених. В одному я ще з вулиці впізнаю Юрка. Його несе німець з танкістом у ватнику — приземкуватий, широкий у плечах хлопець, видно, один з небагатьох, кому вночі пощастило, втративши танк, залишитися живим. Льотчика несуть двоє розвідників у білих подертих маскхалатах, їх підполковник приєднав до нашої групи. Позаду іде Катя. Сахно нетерпляче ступає назустріч:

— Та-ак... А де третій?

— Там,— киває на хату Катя.— Не варто чіпати.

— А це чому?

— Чому, чому... Безнадійний. Доходить.

Сахно хвилину мовчить, певно, щось зважує, а потім оглядається й кидає мені:

— Ану, давай по третього.

— Я не можу.

— Нічого не хочу знати. Я наказую!

— Ну нащо його брати? — огризається Катя.— Помирає людина. Навіщо мучити?

— Не ваша справа. Беріть пораненого! — крижаним тоном наказує Сахно, стоячи у зсунутій на чоло кубанці, гонористо виставивши наперед своє квадратне підборіддя. Катя впівголо-са кидає йому щось образливе і повертає у двір. За нею шкан-дибаю і я.

Поранений, весь мокрий від поту, лежить нерухомо на ліжку. Над його головою горить каганець. Біля порога заплакана, перелякана жінка.

— Ой діточки! Ой лишенько! Куди ж ви його? Він же такий слабий...

— Ану, тітко,— не зважаючи на її слова, каже Катя.— Дайте якесь рядно.

Господиня дістає шмаття і стелить на підлозі якусь ряднину, ми переносимо на неї пораненого. Але він роздягнений, увесь у бинтах і без шинелі, як такого нести?

— Та він-бо замерзне, загине!.. Ой, у нього ж десь матінка є,— мало не голосить жінка й скидає із себе кожушок.— Ось-те, вкутайте його, тепліше-таки буде.

Тітка світить над головами каганцем. Катя обгортає кожуш-ком автоматника й випадково наступає на мою незграбну, забинтовану ногу. Я мало не падаю від болю.

— Ще не відморозив? Ну, так відморозиш! — обіцяє Катя. — І гангрена ще причепиться. Чекай! — І раптом з нестримною люттю гукає:

— Ану, рвони! Годі корчитись.

Наступивши ногою на рукав кожушка, вона пробує його відірвати, але не може й кидає в мої руки. Я рвучко смикаю, вона підтримує, і рукав нарешті з тріском відривається.

— Ой, що ж ви робите? Що ви шматуете мою одежину! Щоб вам руки відірвало, ноги попереломлювало! — раптом починає сваритися жінка.

Катя суворо прикрикує на неї:

— Змовкніть! Чий вам не все одне! Того шкода, а цього ні?

— Нелюдська ти дитина! Лайдачка. Моя одежина, що ж ви наробили?!

Чорт, зв'язалися з цією жінкою! Розкричалася, ніби хтось її підмінив... Мені незручно, хочеться жбурнути їй і рукав, і кожушок, аби змовкла. Але Катя, не звертаючи уваги на лайку, наказує:

— Ось, натягай: тепло і м'яко буде. На морозі ще й подякуєш.

Я мовчу. Мені ніяково, а в душі вдячний цій вогонь-дівчині. Змерзла нога в рукаві справді відразу починає зігріватися. Не дуже, правда, зручно. Але не біда. Головне — тепло. До болю я вже призвичаївся.

Ми виносимо чоловіка на вулицю, на нас чекають. Сахно нетерпляче підходить до Каті.

— Усі?

— Усі.

Капітан ще раз оглядає бійців довгим мовчазним поглядом (чи не перелічує знов) і, нічого не сказавши, йде в хату. Кроки його стихають, Катя опускає пораненого на сніг:

— Гад!

Я не запитую — я вже знаю, про кого це вона. Я мовчу, бо гієі ж думки про нашого начальника. Тепер — я знаю — він пішов перевіряти, чи не лишився там ще хтось. Нам він не вірить. Якраз, до речі, там розплачеться ота жінка, буде скандал. І справді, незабаром повернувшись, Сахно суворо заявляє:

— Ось що! Без мого дозволу в хати не заходити! Кожний відповідає за себе і за сусіда також. Поранених не лишати. Хай там що б загрожувало. Населенню особливо не довіряти.

— А то чого ж?! — упівголоса сумнівається хтось ззаду.

Сахно залишає репліку без відповіді:

— Коли припече, живими не здаватися. Ясно? Зброя є? У кого немає — я допоможу. Слабким на нерви також. Запитання є?

— Зрозуміло. Не на лекції. Швидше треба,— каже танкіст.
— Це не лекція! — похмуро виголошує Сахно.— Це наказ.
І я вимагаю його виконувати.

27

Горбатюк вибігає із зали і, як був, у піджаку й без капелюха, кидається в інші двері, до виходу. Та двері зачинені, він із силою шарпає їх, і тоді з-за перегородки виходить з ключем швейцар, випускає.

Я здивований: що там сталося? Чому він не одягнувся, навіть не оглянувся? Може, не розплатився? Утік, чи що? Але тоді, мабуть, захопив би пальто й капелюх.

Я вже трохи відійшов від своєї раптової знемоги і заклопотано повертаюся до зали. Ще від дверей бачу, як молодь повертає голови у мій бік. Усі дивляться на мене. Там же, очікуючи, стоять дві офіціантки. Коли я підходжу до свого стола, одна з них поспіхом видає з блокнота сторінку:

— Одинадцять тридцять з вас.

Виявляється, він не заплатив. Я відраховую половину. У кишені в мене залишається троячка, саме на дорогу.

— То ви не разом?

— Ні. Не разом.

— Пити так разом. А платити...

Вона йде, а в мене залишається неприємне почуття провини. Зв'язався на свою голову... Треба ж було...

Сідати за цей стіл мені більше не хочеться. Мабуть, треба йти звідси зовсім. Перехопивши мій погляд, за сусіднім столом обертається Ігор:

— Ну і товариш у вас! Викапаний пережиток минулого.

— Побіг у міліцію,— по-товариському, як до спільника, усміхається Ерна.— Зараз приведе. Посидьте з нами.

Так воно й мало статися. Усе цілком логічно. Давня звичка взяла своє. Але хай йому чорт! Хай веде міліцію...

— Сідайте, сідайте! — запрошують дівчата та Ігор.

Я сідаю збоку, поміж Ерною і блондинкою з густо підмальованими віями. Говорити мені нічого не хочеться — хіба слухати. Вони всі схвильовані інцидентом, але, здається, анітрішечки не втратили своєї безжурної жартівливості.

— Мало не побився з Ігорем,— зауважує Ерна.

Сусідка з іншого боку питає:

— Він ваш співробітник? Чи однополчанин колишній?

— Однополчанин,— подумавши, кажу я.

— Сволота він!

Ігор підводиться й тягнеться до мене з пляшкою.

— Причепився, ніби я його планки зірвав. А я не бачив у нього ніяких орденських планок. Чи вони хоч були?

— Не в планках справа.

Ігор наливає мені половину келиха:

— Хай, чорт з ним! Хай веде. Давайте краще вип'ємо. А то посадять ще.

Ерна аж підскакує і плескає в долоні:

— Ой, це здорово! Я буду тобі носити передачі, Ігорчику! Медовий місяць у в'язниці.

— Півмісяця,— кидає крайній у чорному костюмі.— П'ятнадцять, більше не дадуть.

— Дивлячись чого. Як рахувати, на роки чи на дні?

— Чорта лисого — роки!

Я тихо сиджу, як гість на чужому святі, і починаю всміхатися. Мені добре. А вони нестримно радіють з чогось, як діти. Хоч звісно, давно вже не діти, особливо Ігор. Високий, рукастий, кремезний парубок. Але ж мені набагато більше, ніж кожному з них. Ми різні покоління. Різний життєвий досвід, освіта, мабуть, і ставлення до того, що тут відбулося. Та я їх розумію. Вони близькі мені своєю позицією. А це головне.

— Ну, так підніmemo! — Ігор бере келих і, помітивши мою нерішучість, пояснює: — Є нагода: ми з Ерною одружуємося.

— Он як! Ну, то вітаю!

— Дякую! — Він лівою рукою лагідно пригортає до себе наречену.— У річницю Перемоги. Так би мовити, за сімейною традицією. Як діти військових батьків. У Ерні — генерал-лейтенант. У мене — просто лейтенант. Різниця невеличка.

— Майже ніякої,— докидає Ерна й нетерпляче пригублює келих. Я віддаю належне її дотепності. На рухливому, як живе срібло, трепетному обличчі цієї дівчини стільки прихованої, стриманої грайливості, що аж не віриться в серйозність їхнього наміру.

— А де ж... ваші батьки-лейтенанти? Чи ви без них?

— На жаль, без них,— коротко зітхає Ігор і, наливши в келихи рештки вина, сідає.— Лейтенанти далеко. Її під Харковом, мій у Деменську. На вічній прописці.

Відразу я й не знаю, що відповісти. Це невесело. Це навіть дуже й дуже сумно. Тільки видно, що журба і сум той уже давно перебуті, пережиті, і після півхвилинної паузи Ігор піднімає келих:

— Ну, то салют!

— Ну що ж! За ваше щастя, лейтенантські діти! — кажу я.

Якось тужливо-сумна, щемлива лагідність заповнює мої почуття. У цю хвилину я забуваю про Сахна і про Горбатюка, про всі свої клопоти цього дня.

За столом усі помалу випивають. Ігор відставляє келих і нервово розкручує цукерку.

— Тільки цей дурень вечір зіпсував. Усе було так добре...

— Нічого. Це ще не найгірше...

Однак я не встигаю докінчити думку, як збоку зіскакують із місць дівчата.

— Он ідуть! Ідуть! Дівчата, два міліціонери! Один, дивись, який бравий! Симпатяга!

Проходом до нас сунеться Горбатюк. За ним, на якісь відстані, зі службовою поважністю ідуть два міліціонери в білих кітелях і червоних кашкетах. Перший з них уже літній дядько із зморшкуватим обличчям, а задній — справді симпатичний хлопець. Горбатюк спиняється біля нашого столу і повертається до міліціонерів:

— Ось, будь ласка! П'яні! Нахабство, хуліганство і врешті-решт політичні випадки. Он той. І цей, у чорному.

Старшина міліції офіційно-холодно оглядає всіх за столом, зиркає на пляшки, довше затримує погляд на мені.

— Так. Попрошу названих громадян пройти за нами.

За столом схоплюється Ерна. Піднімаються дівчата й хлопці.

— А ми?

— Ви можете залишатися.

— Ні. Якщо брати, то всіх. Я Ігоря самого не пущу! — різко заявляє Ерна.

Я також підводжуся:

— Усі вони свідки. Коли вже йти, то всім разом.

Горбатюк пропікає мене ненависним поглядом:

— У свідки ви не набивайтеся. Ви мені також відповісте. За зневагу.

— Ах, за зневагу! Ну що ж! Я готовий! Ходімо!

Я перший виходжу з-за столу. За мною всі інші. Молодший міліціонер проходить наперед. Уздовж столів ми йдемо до дверей. З усіх боків до нас повертаються люди. Звідкись долітає:

— Достукалися!

— Хулігани!

— Дармоїди!

— А може, валютники!

Ми намагаємося вийти якнайшвидше, проходимо біля швейцара, опускаємося по сходах. Міліціонер, що спереду, послужливо розчиняє нам двері, від яких перелякано відскакує жінка.

Дівчата ззаду тихенько пирскають зо сміху. У Ігоря, навпаки, аж жовна випинаються. Усе це справді не смішно.

Ми виходимо на площу.

У мене душа аж кипить. Я знаю, що причин для серйозних наслідків немає. І я не боюся міліції. Але самий факт конвою глибоко обурює мене. Я розумію, що це помста. Дріб'язкова, недоречна, підла. І я прагну відплатити. Тільки до того ще далеко. Ще невідомо, як поставляться до нас у міліції. Невідомо, хто там. А раптом такий самий колишній голова трибуналу?

Міліціонери проводять нас через службовий хід і спиняються біля дверей з табличкою. Старшина повертається до всієї групи.

— Усі не заходьте! Тільки ви, ви, ви і ви,— киває він на мене, Ігоря, хлопця у чорному й Горбатюка. Ерна тримає Ігоря за руку.

— І я також.

— Прошу залишитися.

— Не залишуся. Він мій чоловік! — випалює вона рішуче і з гордістю.

— Це не має значення.

— Ні, має!

— Так? Тоді прошу! Усі інші вільні.

28

Ми довго ще тупачимо притихлою вулицею, поки виходимо із села.

Тим часом настає ранок. Небо остаточно ковтає світанкові рідкі зірки. Яснішає. Із сірих вранішніх сутінок виступає край села — понівечена царина. Збоку біля містка, перетнувши струмок, стоїть з відкритими люками танк, чи підбили його, чи так залишили — не зрозумієш. Неподалік перевернуті мотоцикли з колясками, гостро тхне розлитий на снігу бензин. Ще далі, на узбіччі, випинається горбом бік кінського трупа з утоптанною у сніг гривою. При дорозі кілька чорних величезних вирв — значить, і тут бомбили. Велике село кінчилося, починається поле. На високому стовпі стирчить дорожній покажчик із чорним готичним написом: Gruskoe.

Разом з танкістом і Катею я несу Юрка. Мій сябр тихо гойдається на трикутному німецькому наметі і навіть не стогне. Мені чомусь здається, що він просто втомився і спить. Принаймні дуже хочеться, щоб так воно було. Хай поспить ще,

хай! Бо що йому сказати, як прокинеться? Чим втішити його, коли сам не знаю, де ми й куди йдемо.

Дорога за селом, вигинаючися, стрімко піднімається вгору. Намотавши на руку парусиновий ріжок намету, я, оберігаючи поранену ногу, помалу шкандибаю в колії. З другого боку перевальцем іде танкіст — чорний, наче грак, чубатий хлопчина в промазученій тілогрійці. На голові у нього командирський, на хутрянній підшивці танковий шолом із шоломофоном, провід від якого метляється на плечі. Дорога на підйом добре впарила танкіста, хлопцеві душно, і він усе зсовує шолом на потилицю. А в мене вже, мабуть, відмерзла голова. Хочеться попросити шолом, та чи варто: не дасть. Катя підтримує намет ззаду. Двоє розвідників попереду тягнуть автоматника. Ззаду за всіма, зігнувшись, несе на собі безпорадного льотчика німець. Це його примусив Сахно. Зрештою, більше й нема кому нести. І льотчик, видно, зрозумівши щось, уже не вимагає, як раніше, забити німця. Притихлий, він терпляче сидить у того на спині, обхопивши забинтованими руками-ляльками довгу шию німця. Тільки капітан одинаком ступає збоку. Але він також поранений, до того ж начальство...

Нарешті невеличка наша група видирається пагорбком на степовий простір і спиняється. Не змовляючись, ми разом кладемо поранених на сніг і, знеможені, падаємо поруч. Сахно трохи незадоволений, але погоджується:

— П'ять хвилин.

Мій напарник-танкіст, широко поставивши в колії свої кирзові чоботи, з легкою задрістю каже про нього:

— Суворий!

— Дурний, а не суворий,— каже Катя. Лежачи на боці, вона старанно поправляє на Юркові кожущок. Юрко часто дихає. Танкіст повертається до неї:

— Ну, чому? Не знаю як хто, а я люблю суворих. З ними в бою легше.

— Недовго ти, видно, був у бою,— видає Катя.

Танкіст знову повертає обличчя, розжарене ходюю, очі його темнішають:

— Та вже ж, мабуть, більше, ніж ти. З-під самого Курська газую.

Катя глузливо гмикає:

— З-під Курська! Вояка! Ти б у сорок першому погазував! Або в сорок другому! Добре тепер газувати...

— Ти ще із сорок першого? — недовіжливо оглядає танкіст дівчину.

— А ти як думав? Із серпня сорок першого. Надивилася на вас отаких. Суворих та ласкавих.

— Воно й видно! — хитрувато зазначає танкіст і одним оком підморгує мені. Я, однак, не поділяю його іронії — Катя в моїх очах набула вже особливої гідності, принизити яку не може нічого з того, на що він натякає.

Зрештою, мені не до розмов. Я вже відчуваю, що сили кінчаються. Боюся, не витримаю. Мокра від поту спина починає люто мерзнути, а в грудях, як і раніше, все горить від знесилля. Знову ж — нога. У ступні наче хтось смикає за якийсь нерв: нога на снігу сама по собі смикається. Болю в ній я, проте, не відчуваю, холоду також. Вона поступово стає як не своя. А це, знаю, погано.

Здається, минає вже більше п'яти хвилин. Хлопці зморено сопуть, недбало розкинувшись на снігу. Я поглядаю вперед, де сидять двоє розвідників, і думаю: хоч би швидше віддав богіві душу той їхній автоматник. Може, воно й підло — чекати смерті товариша, але інакше ми тут, певно, застрягнемо. Однак там, здається, щось відбувається. Один розвідник крутиться біля бідолахи, незабаром гукає Катю:

— Гей, сестрице! Глянь-но сюди...

Катя втомлено підводиться, спираючись на одну ногу, потім стає на другу, йде до розвідників. До них підходить і Сахно. Вони там порпаються, але й так зрозуміло: автоматник помер. (Треба ото було тягнути з села). І я з надією на якесь полегшення поглядаю туди. Поруч, гризучи грудку снігу, наче щось смокче, повертається з колії танкіст. Навіть апатичного, знеможеного німця розбирає клопітка цікавість, і він трохи піднімається з дороги. Що ж, так воно, видно, ліпше.

Тільки що це час від часу гуркоче? Нібито десь недалеко прогазує і стихне мотор. У селі чи далі? А може, де в степу? Я вглядаюся в кривизну сільських вулиць, але нічого підозрілого там не видно. Правда, дальній кінець села ховається за поворотом балки. Чи не підходять туди німці? Я напружую слух, але машинний гуркіт незабаром глухне. А може, мені просто почулося те все від перевтоми?

Тим часом над селом, над широчезним яром і степом у вранішній морозній смугі сходить сонце. Якесь воно сьогодні незвичайно велике й червоне, дивує його яскраво-кривава куля, що поволі викочується з-за обр'ю й непомітно сунеться вгору.

Небокрай на сході також червоний — широко й густо залитий якоюсь каламутною, ледь підсвітленою фарбою... Такий схід сонця наче віщує щось недобре. Щось гнітючо-тривожне

народжується разом із днем. Я не можу осмислити свого відчуття, але якась щемлива гіркота збирається на душі, і я вже знаю: не до добра.

Я намагаюся приборкати в собі тривогу, дивлюсь на Юрка. Обличчя його зосереджено-безсиле, нерухоме, він непритомний, і якби не короткі оті тихі стогони, здавалося б зовсім неживим. Танкіст спокійно хрумкає сніг, ніби нічого особливо довокola й немає. Я ж прислухаюся до голосів тих, хто біля автоматника, і розумію: Сахно наказує нести небіжчика далі. Розвідники відмовляються. Катя мовчить. Звісно, негоже кидати його на дорозі, але й ми не із заліза... Я піднімаюсь і, ще більше кульгаючи, ніж дотепер, підходжу до капітана. Сахно, відгорнувши полу кожушка, засовує до кишені документи померлого.

— Треба про живих більше дбати!

Сахно рвучко повертається до мене й високо задирає своє неголене підборіддя:

— Це ви про що?

— Про те, що чули. Хай бійці беруть молодшого лейтенанта.

— Вашого друга?

— Друга, ну й що з того? Або того,— показую я на льотчика на снігу, який, зіщулившись, терпляче чекає біля німця.

— Що, німця шкода?

— Не шкода, а соромно.

— Ах, соромно! А я думав, шкода. Співчуття, так би мовити,— зціпивши квадратні щелепи, в'їдливо цідить Сахно. І раптом владно наказує розвідникам: — Узяти труп.

Спітнілі, стомлені розвідники переступають з ноги на ногу. Забруднені, подерті їхні маскхалати підперезані шкіряними німецькими пасками. І раптом в одного біля пряжки я бачу знайомі гранати. Так і є: надряпаний чимось гострим напис «Коваль М.» Я не можу втриматися від подиву й ступаю крок до розвідника:

— Слухай, де ти взяв?

Замість того, щоб відповісти, розвідник, чомусь хитнувши головою, нахиляється, нахиляється до мене і раптом усім тілом важко звалюється на дорогу. Наступної миті, не встигаючи навіть здивуватися, я також падаю. У повітрі над головами проносяться близькою чергою кулі: «Ців, ців, ців...» Німці?

Я негайно круто перекидаюся обличчям назад — ну, ясно, ми прогавили, у селі німці! Чотири чи п'ять автомашин або транспортерів (а може, й танків) сунуться вулицею, і з передньої машини в наш бік жажкають бляклі вранці траси. Зрозумівши все, я рвучко кидаюся до Юрка. Поруч підхоплюється зі

снігу танкіст. Ззаду до нас підбігає Катя. Танкіст озирається й отетеріло лається недобрими словами:

— Гаде, здурів, чи що? Мабуть же, свій...

— Свій! Знайшов свояка! Тримай намет! — кричить Катя.

— Бігом! Бігом! — кричить здала Сахно (чи, може, розвідник).

Ми втрюх незграбно підхоплюємо Юрка, але тіло його відразу сповзає з вузького намету на сніг. Б'є нова черга, сипле в очі снігом. Щоб сховатися від куль, я різко пхаю сябра в колію, де глибше, і завалююся туди сам. Як тільки черга пролітає, схоплююся на ноги, беру під пахви Юрка. Поруч піднімається танкіст. Лаючись, він хапає Юрка за другу руку. Ноги підбирає Катя. Над головами знову рвійно проноситься вогненний струмінь, але мимо. Здається, ми цілі. Почуття мої притуплюються, мозок дубіє від нервового напруження, єдине, майже підсвідоме прагнення: «Швидше!» Я вже не озираюся, вся моя увага спрямована вперед. Сахно і розвідник, пригнувшись, далеко біжать по дорозі. За ними тягне льотчика німець. Другий розвідник лежить поміж колій поруч із трупом автоматника. Ясно, вони їх кинули. Але і нам не можна затримуватися — швидше! Хоч би якихось сто кроків за пагорбок — там нас не буде видно.

Черги б'ють під ноги, проносяться над головою, вітер обдає сніговим пилом. Ми підводимось і відразу ж падаємо, але щосили тягнемо Юрка. Нарешті, вкотре вже розпластавшись у коліях, бачимо: сховалися. Села не видно, кулі пролітають угорі. Тоді, ослаблі, ми знов підводимося, я віддаю сябра танкістові, він за комір з натугою тягне його за собою по колії. Я сунуся останнім і слухаю: ось-ось загуркочуть мотори.

Ет, чорт, потрібні гранати! Як потрібні тепер гранати. І я дорікаю собі, що не взяв ті, у розвідника. Тільки ж як було взяти?..

Попереду снігова рівнина, по ній пролягає дорога. Далі два ряди стовпів, якась хатина — там, здається, залізниця. Туди телжаться Сахно і розвідник. Розвідник, однак, зупиняється і, перечесавши, береться допомагати німцеві. Юрко в надійних руках танкіста й Каті. А я більше не можу. Я дістаю з-за спини мій карабін і падаю в колію.

Померти, чи що? Певне, це була б удача — ось так тихо заплющити очі й померти. Тільки, знаю, така смерть — для мене розкіш. Буде зовсім інше: перебиті кістки, пошматоване тіло, кров, муки... І буде скоро — ось-ось. Як тільки з'являться з балки німці. Тоді й кінець...

Однак у магазині чотири патрони. Коля піді мною неглибока, широка. Слід від «студебекера» там-сям затертий Юрковим тілом. Грудки снігу. Сліди чобіт. Кінські кізьяки. Якщо добре поцілити, я можу підбити пару фрїців. На більше розраховувати не доводиться. Але й для того треба віддихатися, заспокоїтися. Хоч би встигнути!..

Однак німців немає. З-за пагорбка не чути нічого. Дивно. Щось вони забарилися. А може, їм начхати на нас? Може, повернули кудись на іншу дорогу?

Я оглядаюся. Танкіст із Катею випросталися на весь зріст, несуть Юрка. Останні вже біля забудови. Здається, там переїзд. Усе-таки сховок. І, значить, життя... Це раптом дає надію. А може, я теж встигну!

29

Не вірячи, що все обійшлося, я переходжу шосейку, яка по цей бік біжить поруч із залізницею, і кульгаю на переїзд. Але це не переїзд, це радше будка обхідника колій — цегляна хата, хлівець, штабель шпал, кілька обсипаних снігом рейок на низькій підставці. Шлагбаумів тут немає.

Хлопці лежать на снігу за ріденьким поламаним штахетником. І сваряться. Принаймні свариться Сахно:

— Яке ви мали право? Я вас питаю!

Його сусід-розвідник борсається в снігу, гаряче виправдується.

— Та ж забитий! Що я, сліпий, чи що? У голову ж куля...

Дошкандибавши до хлопців, я боком падаю біля танкіста, просовую в дірку карабін. Попереду так нікого й не видно. Трохи налякали, одного забили, і більше ми їх не цікавимо.

— Василевич! — гукає до мене Сахно.

— Я!

— Ви забитого бачили?

— Ну, бачив. Що з того?

— А ви впевнені: він забитий, чи поранений?

— Я не дивився. Ви ж самі там стояли... Могли й поцікавитися.

Сахно хвилину мовчить, роздумує. Потім рішуче встає:

— Ось що! — категорично оголошує він і повертається до розвідника: — Зараз же підете і доставите сюди труп. Зрозуміло?

Розвідник також піднімається зі снігу:

— А навіщо труп?

— Щоб я бачив, що його забито! — втрачаючи рівновагу, раптом кричить Сахно.— Ви розумієте чи ні? Чи вам треба зброєю це роз'яснити?! Ну!

Він мало не звіріє, розмахує пістолетом, і я тепер не заздрю хлопцеві. Розвідник утупився в обличчя капітана, чекає. Зрозумівши, що від того можна всього сподіватися, спльовує зі злості на сніг і, не глянувши ні на кого, йде на дорогу. Під тином нас залишається троє.

— Шмаркачі! Роззяви! — іритується Сахно.— Я вам покажу, як виконувати накази!

«Здорово!» — думаю я. Оце командирська рука. І принциповість. Але навіщо стільки крику? Самі не дурні, розуміємо, що й до чого. Налааявшись досхочу, Сахно змовкає, наче щелепи замкнулися, а далі лягає на сніг. Ми дивимось на дорогу. Розвідник широко ступає з автоматом під пахвою. Справа десь зовсім близько Кіровоград. У небі над ним розпливаються дими. Земля під нами здригається від близької канонади. Проте в якому напрямі передова, незрозуміло: гримить навкруги. Невисоко вгорі, обсипаючи землю круто замішаним гуркотом, проноситься зграя «Ілів» — пішли штурмувати. На небосхилі бляклою плямою без проміння висить холодне сонце.

На дорозі, як і перед тим, порожньо.

Я починаю мерзнути. І голова, і нога. У рукав, що з кожущка, набралось снігу. Там мокро. Хвилює думка: як Юрко? Така дорога, певно, далася йому взнаки. І тут, як відповідь на мої думки, з-за рогу хатини з'являється Катя.

— Молодший! Га, молодший! Друг кличе..

Від кепського передчуття в мене заходиться серце. Я підводжуся. Звіддала піднімає голову Сахно. У погляді його причіплива суворість службіста.

— На хвилину,— кажу я й бреду за ріг.

У хаті напівтемрява. Вибиті вікна завішені одягом. На підлозі збита, злежана солома. (Видно, за цю добу завітали сюди не ми перші). Але тут тепло. Мене зустрічає літній згорблений чоловік у чорному ватнику. У кутку сидить на купці соломи похмурий німець. Поруч на якійсь свитці лежить, дрижить-тремтить у брудних бинтах льотчик. Німець час від часу прикриває його шинелею. Ближче до вікна стихшено лежить багатостраждальний сярб.

— Сядь,— тихо каже Юрко, відкривши і знову безсило заплющуючи очі.

Я сідаю біля нього на соломі й мовчу. Я не знаю, що з ним. Чи не найгірше?..

— Тебе там не поранило? — тихо питає Юрко.

— Ні, Юро. Обійшлося. А ти чув? — запитую я, затамувавши подих. Невже він усе чув, що діялося на дорозі.

— Я розумію,— маючи на думці щось своє, каже Юрко.— З нами клопоту!.. Самим біди вистачає! Але знаєш... Не кидай. Дуже прошу. Я що — чорт зі мною... Але мати в мене, знаєш... Не переживе вона...

Він змовкає, і мені відлягає від серця.

— Юро! Ну що ти! — дивуюся я і відчуваю свою нещирість. Бо я не знаю, куди ми ще подамося. Як вирвемося з цієї біди? Чи вдасться винести його живого? Не знаю чому, але моя рішучість врятувати його будь-що похитнулася! Але я впевнено обіцяю:

— І не думай про це: не кинемо!

Юрко чогось утуплюється у стелю, здригається:

— Морозить, холера. А взагалі мені ліпше. Я тепер відчуваю: виживу. Учора, признаюся, думав, кінець,— він пробує всміхнутися, і знов стає серйозним: — Вибратися б тільки...

— Виберемося, Юро. Тут уже недалеко. Ось німець допоможе. Ще є двоє здорових. Не хвилюйся.

Я оглядаюся на Катю, що тихо стоїть ззаду, і раптом бачу ще когось на підлозі в другому кутку. Прикритий шинеллю, він лежить у затінку. Тільки ноги в німецьких, дбайливо підбитих чоботях витяглися аж до порога.

— Хто це?

— Німець. Хто ж іще...— каже Катя.

— Німець, синку, німець,— підтверджує старий, видно, господар цієї хатини. Він шкандибає від порога й сідає на край лежанки. Потім розважливо скидає шапку. На білій голові скуповджені сиві пасма.

— Звідки німець?

— Так тут, учора... Помирав на шосейці. Ну, підібрав...

Я піднімаюся, відкидаю край шинелі. На скривавленій соломі жовте, здається, ще молоде обличчя. Напівзаплющені застигли очі. Худа шия. На погонах по два офіцерських знаки. Обер-лейтенант вермахту.

— Цілу ніч скидався. І плакав, як дитина. Нелегко відходив, не дай боже. Тепер що?.. Тепер царство небесне.

— Ти що, у німців служив? — пропікаючи старого поглядом, суворо запитує Катя.

Чоловік підводить очі, в них докір:

— Чому ти так кажеш, дочко?

— Бо дуже жалісливий.

— Ну, хай собі жалісливий... Непогано це. А німцям я не служив. Я працював тут. Двадцять років тут працював на заліз-

ниці,— ображено каже старий.— Себе годував. Невістку з дітьми. Та ще двох ваших у сорок першому виходжував... Поки рани загоїлися. Що ж, сам був солдатом. У ту, миколаївську, сьорбнув лиха... У полоні їхньому був. Знаю.

— А це? — киваю я на німця під шинелею.

— А що це? Був, може, фашистом. А помирав, бога згадував. Гот, по-їхньому. Який уже тут фашист? Перед кінцем. Смерть, вона всіх зрівнює. Тепер він просто людина. Небіжчик.

— Олюднюєш його! — каже Катя.— Мало ти, мабуть, бачив їх...

— Та вже довелось,— засопів старий, спираючись на коліна. Руки його з покрученими суглобами зчеплюються у вузол.

Мені здається, у німця на ремені зброя. Схилившись, я смикаю за кобуру — справді, там невеличкий, чорний, як вороняче крило, пістолет. Збоку напис бельгійської фірми. На диво зручна рукоятка щільно влягається в долоню. Інше мене мало цікавить, а зброя знадобиться. Тим більше що в магазині повно патронів. Ударом долоні я заганяю назад магазин і ловлю на собі погляд Юрка:

— У тебе є? Нема? На, візьми цей. Хай буде.

Юрко ослаблою рукою бере пістолет. Але в очах його немає і крихти тієї цікавості, що звична у таких випадках. Я вже помітив, що за цей важкий час поранення в погляді мого сьбра з'явилося щось нове, не відоме мені раніше. Якась внутрішня настороженість невідступно керує ним. Юрко, такий знайомий і звичний, стає майже чужий. Це засмучує і мимоволі починає віддаляти його від мене, і я не знаю, що сказати йому. Давня тривала наша єдність послаблюється, без слів зв'язок зникає, і я мовчу. Мовчить, перевзуючись на підлозі, Катя, мовчить старий на лежанці. І раптом під вікнами розлягається окрик Сахна:

— Василевич! Василевич!

У мене завмирає серце — німці? Я вискакую у двері і на порозі зіштовхуюся з Сахном. Мало не збивши мене з ніг, капітан хапається за карабін.

— Дай сюди!..

І бігцем за ріг до штахетника. Я кульгаю туди ж, чекаючи відразу побачити біду. Але танкіст, спокійно лежачи на своєму місці, якимось байдуже дивиться вдалечинь. Після хатніх сутінок осліплює снігова яскравість, однак мені здається, ніби полем хтось іде. Далеко і ніби сам. Тим часом Сахно поспіхом, перезаряджає карабін і, притуливши його до штахетини, цілиться. Незабаром гахає постріл:

— Що таке?

Танкіст оглядається, обличчя його, проте, спокійне. Хлопець тікає в степ.

— Та той ось драла дає...

Розвідник? Ну, так воно і є. Далеко, під самим пагорбком, бовваніє блякла постать. Видно, далеко відійшовши від нас, він збочив з дороги і тепер навпростець шурує кудись по сніговій цілині. Спочатку ця новина обпекла мене гнівом, потім прийшло здивування: куди ж він прямує? Якби до німців, не варто було сходити з дороги: німці ж у селі... Тим часом Сахно знову стріляє.

— Припиніть! — кричу я. — Що ви робите?!

Проте капітан, не слухаючи, стріляє ще, але ж далеко: не влучиш. Розвідник, мабуть, почувши постріли, спиняється трохи й махає над головою рукою: мовляв, чорта з два мене дістанете!

— Що ви робите? Хіба він до німців?

Сахно, як зацькований вовк, озиряється і зривається на ноги:

— А ви замовкніть! Замовкніть! — кричить він. — Ви роззяви! Вас до штрафної треба! Ви розкладаєте дисципліну! Я під трибунал вас віддам!

Я внутрішньо сміюся. Налякав! Трибунал! Дурень ти, хочеться мені сказати, але я знаю, тепер з ним краще не зв'язуватися. Я нахилиюся по карабін, який він кидає однією рукою мені під ноги, і відходжу. Сахно швидко йде в хату. На розі, однак, наштовхується на Катю. За нею шкандибає старий. Катя стривожена:

— Що за пальба?

Не відповідаючи, капітан випинає своє підборіддя:

— Ану, збирайтеся! Геть звідси!

— Куди це? Довкола німці, — спокійно каже Катя.

Сахно, трохи збентежившись, дивиться на неї.

— Туди! Уперед! До своїх! — знов сердито махає він за хату в поле.

Катя зітхає і відвертається. До Сахна, кутаючись у ватник, підходить старий:

— Там міни, синку. Нещодавно німці розкладали. Сам бачив. Отут саме вантажні машини стояли. А вони полем розносили.

Катя стоїть збоку, застібає кожушок. Танкіст, підійшовши заду, зсовує на потилицю свій хвацький шолом і прислухається до розмови. Сахно прискіпливо витріщується на старого. А я майже фізично відчуваю, як щось у моєму нутрі виразно й журно осідає.

— Де край мінного поля? Де обходити? Будеш показувати! — наказує Сахно.

Старий розводить руками:

— Та хіба ж я знаю? Уперше таке бачив. А потім вони в місто мене завезли. Скільки вони тут наклали — дідько їх знає!

На маленькому подвір'ї напружена пауза. Чути лише гул літаків. Кілька горобців злітають зі стріхи і жваво стрибають по снігу біля наших ніг. Сахно оглядається навкруги.

— Так, — вирішує капітан. — Поранених залишаємо. Німця кокнути. Хоча відставить! Німець піде з нами.

Я зупиняюся перед капітаном:

— Молодшого лейтенанта теж візьмемо.

Мій голос тремтить. У ньому неприхований виклик. Цього разу я вже йому не поступлюся. І Сахно, здається, це розуміє. Кинувши на мене злий погляд, він відвертається:

— Тільки за умови, що сам понесеш.

— Допоможуть. Вони допоможуть, — кажу я й благально дивлюсь на Катю. Вона, однак, спрямовує свій погляд у поле. Тоді я повертаюся до танкіста:

— Друже, ти ж підсобиш?

Танкіст незадоволено відказує:

— А я що, кінь?

Моя ставка бита. Я ледве стримую сльози. Негідники обидва. І Катя також. А я сподівався!.. Тяжко! Страшно! Звісно, своя сорочка до тіла ближча. Боягузи кляті. Ну, чорт із вами! Ще побачимо, чия візьме.

Мене душить образа, гнів. Треба їм щось сказати, принизити їх. Але я не знаходжу слів і кидаюся в хату.

Двері я за собою не зачиняю — мені тепер все байдуже, плювати я хотів на всіх. Я схилився над Юрком. Він над силу розплющує очі.

— Юрко, ну як ти?

— Так, нічого, — тихо, через стогін, каже він і питає: — Чому були постріли?

Я не відповідаю.

— Юро, ти можеш? Берися якось за мене. Руками берися.

У очах його спалахує тривога, і він слухняно тягне до мене свої руки. Я повертаюся до нього боком, щоб підставити йому свої плечі. У цю хвилину в хату нечутно заходить Катя. Поруч на підлозі я бачу її валянки.

— Ну, якраз! Саме тобі нести! — гнівиться вона, і від цієї злості щось у мені по-доброму розслаблюється. Катя оглядається. — Гей, фріце, ану, давай!..

— Яволь! Айн момент!

Німець запопадливо підхоплюється. Я чую, як гупають по підлозі його підковані чоботи. З допомогою Каті він переймає з моїх плечей досить-таки важке Юркове тіло. Плащ-намету, однак, немає, і вони беруть Юрка за комір і поли кожушка. І тоді на підлозі схоплюється льотчик.

— А я! А мене? Кидаєте? Завели в оточення й кидаєте? Сволота ви! Піхота проклята! — божевільно кричить він, розмахуючи в повітрі ляльками рук. І раптом істерично схлипує: — Братки! Що ж ви робите? Не кидайте! Я командуючого возив. Я його особистий водій. Він із вас душі витрясе! Негідники! Ви чуєте? Я не подарую!

— Ах, ось воно як! — спиняючись, каже Катя. — Ось ти який льотчик!

— Я не льотчик. Я шофер командуючого. Зрозуміло! Тепер ви мене не покинете. Я знаю військову таємницю. Я маю таємницю. Ага!

Я гублюся й не знаю, що робити. Водночас огидно й жахливо чути все це. Але він такий здоровенний, нам його не підняти. Хіба, може, танкіст візьме? Треба якось перенести його з цієї будки в інше місце, надійніше.

Ми виносимо Юрка на ганок, і я гукаю танкіста, який разом із Сахном стоїть у дворі. Виявляється, тут усе чути.

— Гей, чуєш! Візьми!

Танкіст без слів знімає з плеча автомат, але Сахно різко спиняє його:

— Стій! Я сам...

І рішуче протискується повз нас у хату.

Згинаючись, ми виносимо Юрка на подвір'я, зручніше беремося знов утрьох: я, німець, Катя.

Танкіст кидається у двері слідом за Сахном. Ми мовчки чекаємо.

— Ось що буде з кожним! — кричить Сахно. — З кожним панікером і скиглієм! У мене рука не здригнеться!

Студеним вітром повіває в душу. І ми раптом відчуваємо — це не пусті погрози. Рішучості в нього стане.

Сахно вибігає на подвір'я:

— Ну! Ширше крок!

Пригнічені, приголомшені, ми мовчки йдемо в поле. Ззаду біля воріт залишається старий. Він дивиться вслід.

Я знов кульгаю з натягнутим у руці краєм Юркового кожушка. Ноги його тягнуться по снігу. А мені раптом стає шкода шофера. І з кожним кроком зростає в мені ненависть до капі-

тана Сахна. Я вже цілком відчуваю: він здатний на все. Пощади, у разі чого, від нього не жди. Але й шофер, цей самозваний льотчик, також цяця: стільки опукував нас.

30

У міліції на нас, певно, не дуже чекають.

Поки ми по одному проштотуємося у вузькі двері, за столом у кімнаті грають у шахи. Грають молодший лейтенант, що сидить за столом, і міліціонер, який стоїть збоку. При нас вони по черзі роблять кілька поспішних ходів. Але до мата, видно, ще далеко, і міліціонер акуратно збирає фігури, прибирає дошку. Молодший лейтенант, насупивши світлі бровенята, обводить нас поглядом, у якому начальницька прискіпливість змагається зі звичайнісінькою хлоп'ячою цікавістю:

— До стіни! До стіни! Не юрміться біля дверей.

— Не втечемо! — каже наш хлопець у чорному.

Офіцер сухо кидає:

— Охоче вірю.

Він зовсім ще молодий, очевидно, недавній випускник міліцейського училища, і суворості на його обличчі аж надмір. Старшина, який привів нас, стає біля дверей. Ми всі шикуюмося в ряд, за три кроки від єдиного тут стола, і молодший лейтенант сідає на стілець:

— Ну, в чім справа? Хто пояснить?

Горбатюк поривається до стола:

— Вони зневажили мене. Крім того, планки...

— Вас ми вже чули, — досить рішуче перебиває його офіцер і киває на мене. — Скажіть ви!

— Що сказати? Планок у нього не було. Я їх не бачив.

Молодший лейтенант кидає погляд на інших, спиняється очима на Ігореві.

— А ви що скажете?

— Я приєднуюся до товариша. На жаль, не знаю прізвища.

— Так. Значить, не признається. Тоді будемо писати.

Він розкриває канцелярську книгу. З кишені кітеля дістає авторучку.

— Та-ак! Пишемо. По порядку. Вас першого. Прізвище, ім'я, по батькові.

— Василевич Леонід Іванович.

— Рік народження?

— Тисяча дев'ятсот двадцять четвертий.

Ручка його, проте, не хоче писати, дряпає папір, і молодший лейтенант струшує її. На червоній, заляпаній чорнилом скатертині з'являється нова пляма.

— От, чорт! Далі?

— Ковалевич Ігор Петрович. Тисяча дев'ятсот тридцять четвертий.

— Так. Далі.

— Теслюк Віктор Семенович. Тридцять восьмого.

Ручка знов дряпає, і офіцер, повернувшись, різко струшує її цього разу на підлогу.

— Теслюк. Далі.

— Фогель Ерна Дмитрівна. Тисяча дев'ятсот сорок другого. Молодший лейтенант підводить голову.

— А ви що, свідок?

— Вона ні при чому,— оголошує Горбатюк і затято закладає руки за спину.

— Ні. Я при чому. Записуйте й мене.

Господар кімнати недовіриливо запитує у Горбатюка:

— Вона, значить, не ображала вас?

— Ні. Вона ні.

Молодший лейтенант вагається, і Ерна з несподіваною рішучістю підскакує до стола.

— Пишіть, пишіть! Я ще ображу.

Молодший лейтенант, збентежений, дивиться на неї знизу вгору. В очах дівчини протест, бунт. Офіцер, не відриваючи від неї погляду, мляво струшує ручку.

— Фогель?..

— Фогель Ерна Дмитрівна. Так? Записали? А тепер я скажу.

Крутнувшись від стола на своїх гостреньких шпильках, вона опинилася віч-на-віч з Горбатюком.

— Ви негідник! Чуєте! Негідник і провокатор!

Ігор хапає її за руку:

— Ерно!

— Ерно, облиш ти його! — з другого боку підходить Теслюк.

Ігор ставить її поруч із собою. Живе, чітко окреслене обличчя дівчини палає від обурення:

— А я не боюся! Ваше щастя, що їх у вас не було. Я б їх сама зірвала. Ви їх не варті. Ви провокатор!

— Ви чуєте? Ви чуєте, товаришу молодший лейтенант! Я прошу записати.

Молодший лейтенант підхоплюється за столом, нестямно дивиться на дівчину:

— Замовкніть!

Ерна замовкає, але вся тремтить від збудження.

Горбатюк тицяє в нас пальцем і кричить офіцеру:

— Ви бачили? Вона п'яна. Усі вони п'яні. Прошу записати.

— Ану, поведіться пристойно. Тут не ресторан,— суворо каже молодший лейтенант.

Ерна потроху заспокоюється. Обхопивши її за плечі, Ігор притуляє дівчину до себе. Я над силу намагаюся стриматися, щоб принаймні виглядати спокійним, але відчуваю, що моє витримки вистачить ненадовго.

Насупивши ріденькі брови, стоїть молодший лейтенант, стоять міліціонери на порозі. Затамувавши гнів, мовчки стоїмо й ми. Лише Горбатюк пожвавився і сунеться до стола:

— Ось, бачите! Ось бачите. Прямі випаді! Так, так! Урядові нагороди є акт Радянського уряду. А вона що сказала? Я прошу вас записати. Я не прощу. Я ці нагороди заслужив у боях!

— Безумовно! — порушує напружене мовчання офіцер. — Ніхто не дає права зневажати те, що заслужене на фронтах Великої Вітчизняної війни.

Зі скам'янілою поважністю, що зовсім не пасує цьому молоденькому офіцерові, він сідає. Ще раз кидає погляд на Ерну, струшує ручку:

— Ну, не все, що виблискує на грудях, у боях заслужене,— каже в тиші Теслюк. Цей хлопець увесь час тримається якось на диво спокійно й розважливо. На його повних симпатичних устах, здається, постійно грає доброзичлива усмішка. Наче все, що тут діється, його не обходить.

Молодший лейтенант завмирає з піднесеною над папером ручкою:

— Ви мені тут не мудруйте...

— А я не мудрую,— на все своє кругляве обличчя усміхається хлопець.— У мене дядько — батьків брат — підполковник у відставці. Усю війну просидів в Архангельську, у військовому училищі. Фронту й не нюхав. А звільнився — три ордени.

Молодший лейтенант недовірливо гмикає:

— Розкажіть це комусь іншому.

— Дарма не вірите,— кажу я.— Буває і так.

— Буває,— підтримує мене старшина. Він сперся на стіну, дістає з кишені портсигар.

— Факт! — каже Теслюк.— За вислугу років. За бездоганну службу.

Молодший лейтенант повертається до старшини:

— Прохоренко, у тебе «Шипка»? Дай-но одну...

Ми відчуваємо, у його недавній настороженості проти нас щось похитнулося.

Старшина Прохоренко тим часом розкурює сигарету, підбиває на потилицю кашкета. На його загрубілому немолодому обличчі ворухнувся легенький осміх:

— У тилу їх більше давали, ніж на фронті,— розсудливо й доброзичливо водночас каже він.

Горбатюк рвучко повертається до старшини:

— Це не ваша справа...

— Чому ж не наша? Наша.

— Коли не наша, то чия ж? — кажу я з викликом.— Це що, справедливо по-вашому, коли в тиловика більше орденів, ніж у командира полку?

Горбатюк, бачу, виклик приймас. Очі його спалахують не добрим вогнем.

За столом нервується молодший лейтенант:

— Припиніть ці розмови! Зараз же припинити!

Він розчервонівся, хвилюється. Я також хвилююся. Але шкода, що не дають тут нам зчепитися як слід. Я б його вивів на чисту воду.

— Товаришу молодший лейтенант! Я прошу записати це в протокол! — тицяє пальцями в папір Горбатюк. Червоне, спітніле обличчя його аж пащить від обурення.

— Відзначимо! Аякже! Так не залишимо,— з погрозою каже молодший лейтенант і починає поспіхом записувати на папері нашу сутичку. У кінці кожного рядка він струшує ручку. Горбатюк, запалений помстою, підібгав губи. Схоже на те, що він перемагає.

— Наволоч ти, Горбатюк! — кажу я, ледь стримуючи в собі лютість.

— Гад! — підтримує мене Ігор. У нього в очах також ненависть до цієї людини.

Горбатюк хоче відповісти, але за нами у широко відчинені двері до кімнати заходять двоє. Обидва офіцери міліції:

— Ге-е! Що за лайка? Що за лайка! Молоді люди!

Лейтенант за столом підскакує й віддає честь:

— Товаришу капітан!..

— Так. Що сталося? — миролюбно запитує капітан і знімає кашкета. Потім, пригладивши своє не дуже пишне волосся, дивиться на мене.— За яким правом ви образили цього громадянина?

— За правом фронтовика! — відповідаю я вкрай категорично і, може, надто запально.

Але мирно настроєний капітан на мої слова ніяк не реагує. Він переводить погляд на Ігоря.

— А ви, молодий чоловіче, за яким правом? Ви ж, мабуть, не фронтовик?

Погляд сірих очей Ігоря стає колючим, шкіра на його щелепах напинається ще більше:

— За правом сина фронтовика. До речі, загиблого.

Капітан зчеплює на животі пальці і повертається до Горбатюка:

— Ну, але ж і ви, певно, фронтовик?

Горбатюк виструнчився усією постаттю:

— Так точно. Гвардії майор запасу.

— Ай-яй-яй-яй-яй! — удавано дивується капітан. — Товариші фронтовики! У День Перемоги такі образи! Як вам не соромно? Що тут у вас сталося? Ану, Семенов, дай-но протокол.

Молодший лейтенант подає аркуш паперу і поважно почеснює:

— Політичні випадки, товаришу капітан.

— Так, так, так... Так, — промовляє капітан і швиденько пробігає очима рядки протоколу. — Так! Гм! Та глупство це все! Дурниці. Звичайна сварка. Курям на сміх...

Молодший лейтенант збентежений.

— І таким глупством ви мені голову морочите? — запитує капітан. — Пуста справа. Чи не так, Семенов?

— Так точно. Я думав...

Рипаючи новими чобітьми, капітан підступає до нас:

— Ну що ви, як діти... Ай-яй! Фронтовики! Чи варто зводити старі рахунки? У такий день. Ну, може, щось і було під час війни. Та чи варто згадувати? Стільки років... Миріться — та з богом. Навіть протоколу не будемо писати.

— Ні! Пишіть. Якщо вже ми сюди потрапили, то пишіть, — кажу я.

Мене підтримує Ігор:

— У нас не просто сварка. Ми принципово...

— Киньте ви. Які там принципи? Ну, випили, посперечалися. Завтра проспитеся — самим соромно буде.

— Ми не п'яні.

— Ну, тоді просто ви злі. Молоді та злі. Ай-яй...

— Ми не злі! — каже Ерна. — Ми за справедливість. Повинна ж бути принаймні елементарна справедливість.

— Справедливість? Безумовно. Це похвально. Чому ж тоді ви зневажили цього громадянина? Він же вам за віком як батько.

— Не про мене йде мова! — зі страдницьким виглядом відгукується Горбатюк. — Я доповідав і просив записати: вони дозволили собі випадки.

— Які саме випадки?

— Випадки! — твердо вимовляє Горбатюк. — Ви розумієте які.

— Брехня! — кажу я. — Цього не було.

Капітан спиняється серед кімнати. Обличчя його зосереджене.

— Ні, було... — фальшиво розпалюється Горбатюк. — Я не можу при всіх повторити, що він сказав у ресторані. Але я напишу... Якщо ви не вживете заходів, я напишу куди слід.

Капітан суворішає. Тон його змінюється на уривчастий.

— Свідки є?

— Я свідок! Я людина особливої довіри. Цього достатньо.

— Ви помиляєтеся, громадянине. Цього недостатньо.

Від цих слів у мене виникає почуття злого задоволення. Ага — правда за нами. Дідька лисого він нас з'їсть! Подавиться... Він тільки грає на нервах. Проклятий рудимент. З якої щілини виліз ти, схудлий без людської крові клоп? Перейнятий гнівною рішучістю, я не помічаю, як зриваюся на рівні й кидаюся до розчервоного й спітнілого Горбатюка:

— Чув? Не ті часи! Ти трохи спізнився!

Я ледь стримую себе. До болю в орбітах напружуються мої очі. І стискаються кулаки.

Позаду кричить молодший лейтенант:

— Громадянине! Спиніться! Зараз же відійдіть на місце!

Але мокре Горбатюкове обличчя також наливається люттю. Він загрозово суне мені назустріч:

— Можливо! Твоє щастя! Я спізнився. А то зламав би я тобі хребта! Не таким ламав. Шкода, мало! Не всім! Залишилися...

Мої кулаки раптом стискаються, як влиті. В очах знов туман, а в тумані не Горбатюк — Сахно. Позаду вимогливий суворий крик, та я вже не зважаю. Хтось підскакує збоку, щоб схопити мене за руку. Але я випереджаю і, подавшись усім тілом, б'ю в щелепу.

Далі — крик, вереск. Горбатюк кидається на мене. Але його вже хапають. Мене хапають за руки ще раніше. Біля плеча насуплене обличчя старшини. Я, проте, не вириваюся. Більше я його не вдарю. Лише один раз. І — дивно — мені стає легше. Я швидко заспокоююся. Я чую поруч схвальне: «Правильно!» Це Ерна.

А він ще виривається з міліціонерових рук. Та дарма. Хлопці тримають міцно.

— Це безчинство. Дайте мені начальника відділу! Я буду скаржитися!..

Молодь біля стіни жвавішає:

— Скільки завгодно.

— Ага, заспівав лазаря!

— Мертвяк же! Небіжчик. Труп. Смердить, а не виносять,— швиденько приказує Ерна.

— Сподіваються, що самі виповзуть! — відповідає їй Теслюк.

Горбатюка садять у кутку на табуретку. Його тримає молодий міліціонер. Капітан повертається до молоді:

— Ану, геть звідси!

І до мене:

— А ви залиштеся. Вас ми оформимо.

Хлопці та Ерна нерішуче дивляться на мене. Капітан підвищує голос:

— Що, не зрозуміло? Звільняйте приміщення! Живо!

На його обличчі немає і сліду недавньої доброзичливості. Тепер його обличчя не обіцяє нічого доброго. Ну, це стосується лише до мене.

— Гаразд, щасливо,— кажу я хлопцям та Ерні.

Ігор першим ступає до мене:

— Дайте вашу руку.

Він мовчки міцно тисне мої пальці й відходить. Ерна, всміхаючись, подає м'яку теплу руку:

— Не бійтеся!

— Дурниці! Я не боюся. Хай щастить вам!

У кожного з них, безумовно, полегшало на серці. Вони пропускають Ерну і зачиняють за собою двері. У кімнаті відразу стає просторіше. За стіл сідає капітан. Зосереджено прикурює від запальнички. Підсовує до себе папір.

— Ну, фронтовики! Подали приклад молоді! Дуже гарно! Що ж, тепер я розберуся з вами.

31

«Мінен» — попереджає напис на дошці, що стирчить на тичці при дорозі. Напис не зняли, значить, наших тут ще не чекали, ми перші. Це, зрозуміло, нічого доброго не обіцяє. Але танкові частини все-таки десь пройшли. Про це свідчить гуркіт бою, що стрясає землю недалеко попереду. Десь у тому ж напрямі низько над землею в'юнко крутяться «Іли» — штурмують німців. Ліворуч, далеко за балкою, видніються довгі будинки приміського радгоспу. Під їхніми стінами притулилися машини й підводи. Зрозуміло, там німці.

Ми всі разом спиняємося, кладемо Юрка на сніг. Сахно видає з дороги тичку, дошку кидає в сніг. Потім з палицею в руках повертається до своєї притихлої четвірки.

— Так... Підемо через мінне поле! — оголошує він і по черзі, ніби випробовуючи нас, спідлоба оглядає кожного.

Катя підводить голову.

— Ви що? При своєму розумі?

— Не ваша справа. Я з вами жартувати не збираюся. Я наказую,— втупившись очима в дорогу, похмуро мовить він.— Зрештою, коли хто не погоджується, признавайтесь відразу. Для того я знайду інший вихід.

Хвилину ми всі мовчимо. Я також не зовсім розумію його. Якби він направляв лише нас, то все було б просто. Але ж, видно, доведеться по мінному полю йти і йому. Це вже бен-тежить.

— Ідіть до дідька! — широко розплющивши сповнені гніву очі, лається Катя.— Ви нас угробите. І поранених. Чи ви здуріли?

Сахно терпляче вислуховує дівчину, повернувшись до неї боком, і брови його все нижче насовуються на крижані очі:

— Я виконую наказ. У армії належить виконувати накази. Іншої дороги, як через міни, у нас немає. Німцям я вас живими не залишу.

У очах його залізна рішучість, бичача впертість. Він проти-нає Катю гострим, недобрим поглядом.

— Чому німцям? Якщо залишати, то обов'язково німцям? — каже Катя і, похнюплена, відвернувшись од нього, відходить убік.

Сахно, зціпивши щелепи, щось обдумує. Настає нестерпна пауза, і, щоб скоротити її, я кажу:

— Адже попідриваємося!

Сахно відповідає не відразу.

— Підірветься один — наперед піде інший. А ви як думали?

Самовпевненості в нього аж занадто. Наче перед нами не мінне поле, а учбовий плац. А що ж чинити — податися більш нікуди: з трьох боків німці. Може, якось і проскочимо. Капітан тим часом, обережно несучи свій лікоть за пазухою, повертається до нас.

— Ну! Хто перший?

Ми всі притихли й мовчимо. Дивимося кожен собі під ноги. Проте Катя, зовсім не ховаючись, злим поглядом міряє німця.

— Якщо так, нехай фріц! Їхні міни. Хай по них і чвалає.

Сахно колує палицею сніг, він не згодний.

— Фріц тебе заведе!

Може, й так. Може, й заведе. Або кинеться втікати. Дога-
няй тоді по мінах. Видно, справді його пускати першим не
можна. Але кого тоді? Не Катю ж! І не мене. Моя нога відра-
зу дві міни зачепить. Залишається танкіст...

Спідлоба я потайки зиркаю на цього чорнявого хлопця. Сах-
но вже відверто дивиться на нього як на призначеного йти
першим. Танкіст нерішуче тупцяє, поглядаючи кудись убік,
але відчуває, що першим доведеться йти йому.

— Ось так! — каже Сахно. — Берить тичку — і кроком руш!
Танкіст повільно закидає автомат за спину і промазученою
рукою мовчки бере палицю. Капітан біля себе пропускає його
на снігову цілину:

— Так. Дистанція п'ятдесят метрів. За ним підете ви! — ти-
цяє він у мене й прикрикує на танкіста:— І швидше! Не пі-
дірвешся!

Ми прямуємо в степ до найближчої з трьох скіфських мо-
гил, що височать над сніжною рівниною. Юрко цього разу
дістається Енгелю, який без наказу звалює його на себе. У сте-
пу проходила поземка. Снігові пасма рвуться з-під ніг і
далеко розповзаються по полю. Скрізь тремтить мерзле бадил-
ля. Дме колючий вітер, і невисоко в небі крізь білу імлу
сиротливо блищить зимове сонце. Я старанно ступаю по слідах
танкіста. За мною іде Катя. За нею, зігнувшись під нелегкою
ношею, німець. Сахно замикає п'ятірку.

Усередині в мене все болісно напружується. Здається, аж
завмирає серце. Ідеш, як по лезу бритви. Як по гарячому
вугіллю. Увесь час треба вдивлятися під ноги, щоб ступати
слід у слід. А очі мимоволі заглядають наперед — туди, до
танкіста, де невідомість і смерть. На землі поміж завихреними
сніговими пасмами там-сям видніються справді-таки давні слі-
ди, але вони майже непомітні. Міни ж під снігом, який тут
зовсім неглибокий, по кісточки. Маскування відмінне. Добре
ще, що в переднього в руці тичка. А сніг м'який.

Уже досить далеко відійшовши від дороги, танкіст спиняєть-
ся і, подлубавши палицею, викочує на сніг щось кругле. Це
міна. Сахно ззаду кричить:

— Не чіпай! Не чіпай! Уперед!

— Протитанкова! — визначає танкіст і, гидливо пхнувши но-
гою сірий смертоносний кругляк, іде далі.

Нам трохи додається сміливості. Якщо міни протитанкові,
то ще півбіди. Під нами вони не вибухнуть. Аби тільки не
протипіхотні. Тоді, вважаю, нам пощастило.

Танкіст попереду, бачу, жвавішає. Рухи його стають більш
зграбними, видно, й страху в нього поменшало. Хлопець ро-

бить ширші кроки. Щодо мене, то я вже не встигаю за ним і постугово відстаю. Але ззаду підганяє Катя. Занадто вирвавшись наперед, танкіст, помітивши це, притишує хід.

— Сміливіше! Ні біса тут немає! — упевнено каже він.

Я намагаюся йти швидше. І раптом усе в мені обривається. Сильний вибух, здається, розколює небо. Зненацька я присідаю, скинувши до голови лікті. Щось зі свистом промайнуло вгорі. Попереду ж чорна пляма на снігу і пил. Хмарка його, швиденько розпливаючись, стелється в полі.

У наступну мить я озираюся. Ззаду всі лежать, та ніби всі живі. Притиснулися до землі й зацімпили. А танкіста немає. На тому самому місці, де він був щойно, грудки мерзлої землі та снігу.

Мене обдає холодним потом. Чомусь набирається повний рот гіркої слини. Навколо стає тихо-тихо, і в цій тиші звідкись з-під балки від радгоспу долітають звуки далекої кулеметної черги.

Першою підхоплюється Катя. Знов, як і колись у хаті, вона рішуче, по-чоловічому лається.

— Розтаку вашу мати!.. Куди завів? Куди ти нас завів, сволото!

Капітан піднімається на одне коліно і стоїть, втягнувши голову у плечі:

— Мовчати! Уперед! — своїм басом він перебиває голос Каті. — Ви, вперед!

— Ах, я вперед! Мене женеш. А тобі боязко? Не хочеться помирати? Малих діточок шкода? Ніжної жіночки?..

Сахно, зціпивши щелепи, загрозовито чекає. Катя кричить. Я відчуваю, що, мабуть, іти першим тепер треба мені. Тільки від страху я зволікаю. Мені потрібний наказ. А наказ він віддає Каті. І, видно з усього, не має наміру його міняти.

Не зводячи здичавілого погляду з дівчини, він тремтячою рукою добуває з кобури пістолет.

— Гад ти! Душогуб! Думаєш, я боюся? За себе боюся? Доганяй, гаде! — кричить Катя і раптом зривається з місця. Бігом вона обминає мене, досягає вирви і, ні на мить не спиняючись, кидається далі. На сірому, присипаному землею і гаром снігові пролягає рівний шнурок її свіжо-білих слідів.

Якийсь час ми ще стоїмо, неспроможні подолати переляк і нерішучість. Та ось від радгоспу знов чути довгу настирливу чергу. Кілька куль угорі з вищанням прошивають повітря. Це нас підхльостує, і ми підтюпцем рушаємо вперед.

Я знову напружуюся, намагаючись якнайточніше потрапляти у Катині сліди. Під кулеметний стрекіт добігаємо до невели-

кої вирви. Тут мін немає. Але тут гірше, ніж на снігу. Тут подих, не очікуваної, а вже реальної смерті. Смерті товариша. І те, що загинув інший, а не ти, тепер уже надії не подає. Під ногами шмаття від одягу, поруч зі снігу жахливо стирчить кістка — криваво-біла на земляній чорноті. Здалеку, відкинутий вибухом, лежить танковий шолом. Це все. Решта розірване, пошматоване міною, розкидане, змішане разом із землею і снігом.

А Катя ніби зшаленіла. Що вона робить? Без тички, не розбираючи дороги і навіть не оглядаючись, вона швидким кроком і підтюпцем, без жодної перестороги прямує по снігу до близької вже могили. Ніби їй відомо, що там кінець мінного поля. Сахно щось кричить, але вона не зважає. І ми йдемо по її слідах. Ми мусимо йти. Завмираючи. На тремтячих ногах. Щомиті очікуючи на вибух.

І відбувається диво. Катя підбігає до могили. Спиняється, оглядається на нас. В усій її маленькій постаті докір і виклик. Поляем до нас тягнеться слабенький рятівний ланцюжок слідів.

Я мимоволі веселішаю, надаю ходи і незабаром доганяю її. Ззаду поспішає німець з Юрком на спині. Він добре ухоркався, аж хитається. Видно, навмисне відставши, позаду за всіма біжить Сахно.

— Розміновано! Куди далі? — майже спокійно, але все-таки не без сліду недавнього гніву, каже Катя. І мені якось незручно дивитися в її розчервоніле стомлене обличчя. Звісно, ми винуваті перед нею. Перед її сміливістю й відчайдушністю, яким тепер зобов'язані життям. Але в цьому не хочеться признаватися навіть собі. Ліпше пояснити все нерозумною жіночою примхою. Це дає підставу не втрачати до себе повагу, оберігає нашу честь.

Хвилину ми стоїмо біля неї. Німець з-під Юрка намагається глянути вперед. Юрко ницьма лежить на його широкій спині. Сіре обличчя повернуто набік. Очі ледь-ледь розплющені.

Тим часом підбігає похмуро-затятий, увесь втілення військової влади Сахно. За п'ятдесят кроків він спиняється і зірваним голосом кричить:

— Василевич, уперед!

Так, тепер нічого не скажеш. Тепер повинен йти я. Капітанова безжалісність повною мірою передається мені. Я піду.

Тільки куди — вперед?

Плесканий верх могили круто опускається вниз. З радгоспу нас уже не видно. Трохи збоку і ззаду, у неглибокій довгій низинці, пролягає насип залізниці. У ньому чорніє круглий отвір труби.

— Уперед! — з пістолетом у руці скаженіє Сахно.

Іду, іду. Я й сам відчуваю, треба швидше. Треба видертися з цього проклятого поля. Тільки швидше!

Пильно остерігаючись, я йду по снігу. Мій чобіт грузне по самісіньку халяву. Поранена ступня в рукаві загібає сніг. Катя поспішає слідом. Тоді ззаду подає голос Сахно:

— Дистанцію! Дистанцію тримай!

Дівчина огризається, але слухається й притишує крок, дає мені відійти далі. Правда, мені зовсім не хочеться відриватися від них далеко. Разом з усіма якимось спокійніше. Намагаюся бути якомога уважнішим, оглядаю поперед себе сніг. Чужих слідів тут, здається, немає. Місцями сніг спресований поземкою аж до твердого, і я мимоволі вибираю ногами ці найтвердіші клаптики. Додається сміливості. І не так грузнуть ноги.

Помалу міцніє впевненість, я переступаю гривку бур'яну, у якій шерхотить сніг, оглядаюся. Уже не видно й будки обхідника. Ми в низинці. Треба йти швидше, але біль у пораненій нозі вперто не дає змоги ступати ширше. До того ж зі ступні сповзає рукав. Спинившись, щоб підтягнути його, я нахилиюся і раптом кам'яню від жаху. Моя рука сама собою, наче обпечена, перелякано відсмикнулася. Зі снігу біля ноги пружно стирчать три тоненькі вусики. Трохи далі, наче головки боролика, виглядає з-під снігу кругле зелене вічко «шпрінгенмінен».

Відчувши, як холодом проймається нутро, я різко відсахуюся. Але розігнутися, мабуть, не встигаю. Тріскотливий вибух відлунює ззаду. Осколки чи сніг хвиськають по моїй шинелі. Я ледве втримуюся, щоб не перекинутися на по-зрадницькому випнуті вусики.

Якусь секунду потому я зацікавлено зволікаю. Я вже знаю, що сталося страшно. Але не можу оглянутися відразу, бо це над мої сили. Сенс того, що сталося, наче здалеку доходить до моєї свідомості. І тільки через якийсь час, з напругою опанувавши себе, я обертаюся. На відстані з Юрком на зігнутій спині, широко розставивши ноги, стоїть німець. За ним, згорбившись, на щось чекає Сахно. А між ними і мною корчиться на снігу Катя. Ноги мої раптом наливаються страшною вагою. Над силу дуже обережно я витягаю зі снігу поранену ступню, потім чобіт. Переступаю назад — слід у слід. Тоді, високо піднімаючи коліна, ступаю ще. Ні, поки не рве. Тоді, трошки сміливіше, кидаю погляд на Катю. Там знову чорна кіптява. На снігу грудки землі. Катя, безладно перебираючи довкола руками, здається, намагається піднятися.

І раптом скам'янілі мої відчуття враз відживають. Мене охоплює жах. І гнів. Гнів на Сахна. Це він завів нас на мінне поле! Гад, він загубив Катю! Захлинаючись морозним повітрям від кривди, я пориваюся до нього. Але весь мій намір порушує Катя. По своїх слідах я біжу до неї. Дівчина судомно підводить назустріч мені своє широке, тепер особливо негарне обличчя. На ньому гримаса болю. Зуби зціплені. Зсередини рветься глибокий стогін.

— Катю! Катенько! Катю!..

Упавши перед нею на коліна, я хапаю її за плечі. Потім за талію. І раптом розумію: ноги! З посіченого осколками валянка летіє на сніг тепла кров. Другого валянка взагалі немає. Зрештою, немає й ноги по коліно. Страшний, потрощений вибухом обрубок. Ватні штани і поли козушка нещадно пошматовані осколками. З дірок вилазять клоччя вати, жмутки вовни.

До нас підбігає німець. Він береться мені допомагати. Ніби не своїми руками я піднімаю її ноги. Але що з ними робити? Кров струменить по моїх руках, у рукава, на шинель. Німець також занепокоєно метушиться, лопоче:

— Гефлехт! Гефлехт!

Він тицяє мені вузенький ремінець, і я розумію: треба накласти джгут. Катя, тамуючи стогін, закидає голову. Зціпивши зуби, мовчить. Обличчя її вкривається дрібнесенькими краплями поту.

Тремтячими змерзлими руками я з усієї сили перетискаю під коліном те, що залишилося від ноги. Німець тим часом відстібає ремінь від мого карабіна. Цим ременем ми вдвох обкручуємо другу ногу, у валянку. Тоді я підводжу голову. Навпроти стоїть Сахно, зігнувшись, обіпершись рукою об коліно.

— Ну, ти радий? Ти радий? Ти цього хотів?

Сахно рвучко випростовується. Швиденько оглядається довкола. І мовчить. Але я бачу, очі його розширюються, якимось меркнуть, дурнішають, утрачають свій постійний суворий, владний вираз. Він розгубився. Але тут же силою волі звично перемагає себе і знов стає вимогливим і непрístupним.

— Замовкни! — у дикому шаленстві кричить він і наказує: — Бери Катю! Живо!

Я оглядаюся. Ну, зрозуміло, треба втікати. Два вибухи на мінному полі навряд чи zostалися непоміченими. І я підкоряюся Сахну, вже знаючи: на міни ми більш не підемо.

Спираючись на карабін, я встаю і нахиляюся. Сахно з німцем звалюють на мене обм'якле тіло дівчини. Потім вони підбі-

гають до Юрка, що покірний доли, терпляче лежить на снігу. Його бере на себе Сахно. Я не зовсім розумію, що він задумав. Видно, не розуміє його і німець. Йому капітан щось надривно пояснює.

Нарешті, мабуть, збагнувши, що треба від нього, німець відбігає на півсотні кроків і оглядається. По його слідах помалу йде Сахно. За ним, спираючись на карабін, я.

Неглибокою низинкою ми вибираємося назад, до залізниці.

32

Але по той бік залізниці по шосе їдуть німці.

Ми їх не бачимо за насипом, однак ще здалеку чуємо: виють мотори, машини неспинно гудуть, сигналять,—прямують до Кіровограда. Вони відступають. Але куди податися нам? На щастя чи на біду, нам дає притулок труба.

Ми вповзаємо в її бетонний тунель і, знесилені, одразу падаємо. Труба широка, майже в зріст людини. Унизу нашарування спресованого снігу. Дуже холодно, свище вітер. Але з дороги нас не видно.

Ставши на коліна, я звалюю із себе Катю, судомно віддихуюся. Поли моєї шинелі у підмерзлій крові. Катя просто стікає кров'ю. Очі у неї широко відкриті, але зіниці весь час закрочуються під повіки. Це лякає мене. Її треба перев'язати. Але перев'язувати нічим. Щоб якось допомогти дівчині, я задубілими руками починаю розстібувати знизу її кожухок. Там також усе в крові. Але Катя, зібгавшись, щосили тримає свої поли. Очі її перелякано дивляться на мене.

Я знов настирливо відгортаю поли, але вона міцно стуляє коліна, підтягує їх до живота і тақ затискається вся — руками й ногами. Я не розумію її, запитливо поглядаю на німця. Той, стоячи на колінах, уважно дивиться в другий кінець труби, де з пістолетом у руці застиг Сахно. Унизу тихесенько стогне Юрко.

— Капітане! Капітане! — притишено кличу я.

Катя раптом починає сіпатися, метляє головою — не треба! Здається, я розумію правильно. Але це вже чортзна-що!

— Перев'язати треба! — кажу я.— Ану, пусти руку!

Пригнувшись, по трубі пробирається Сахно. Катя ще більше стискається і тремтить усім тілом.

— Ось, не дається! Що робити?

— Так? — поглядаючи на вихід, перепитує Сахно.

Катя розслаблюється. Сірі тіні вкривають її донедавна

рум'яне обличчя. І тут я розумію: вона помре! Так дико, так жахливо! Це злочин, ненатурально: чому гине дівчина, коли ми, троє чоловіків, солдат, залишаємось живі?

— Катю! Катю! Що ти робиш? — починаю я недоречно дорікати їй.— Ти що, соромишся?

Катя поривчасто й важко дихає, мовчки дивиться-дивиться на мене. Здається, вона чує, лише говорити чомусь не може. Потім погляд її блукає й спиняється нарешті на німцеві.

У мене з'являється здогад.

— Він? Так? Хай він перев'яже? Так?

Катя не протестує, тільки якось протяжно видихає повітря й розслаблюється. Очі її поволі заплющуються. Я не знаю, чи це згода, чи, може, сили її зовсім залишають. Переляканий, я гукаю до німця:

— Ком! Перев'язати! Бинтувати. Ферштейн?

— Я, я.

Німець починає швиденько розстібати на ній увесь одяг — кожушок, ватні штани, відгортає скривавлене, побите осколками шмаття. Катя тихо лежить, байдужа до його дотиків, і я починаю допомагати йому. Удвох ми безсоромно розкриваємо її тіло — молоде, скривавлене, усе в ранах дівоче тіло, якому вже не одужати. Це я бачу відразу. З першого погляду. І я не можу змиритися з цією недоречною смертю. Тільки що я можу зробити.

Зрештою, прийняти смерть тут, певно, доведеться всім.

Ми ще не закінчуємо перев'язки, як десь зблизька лунають німецькі голоси. Сахно з пістолетом у руці кидається в дальній кінець труби. Відсахнувшись від Каті, я, вихопивши карабін зі снігу, також кидаюся туди. Ззаду пробує підвестися Юрко.

Утягнувши голови в плечі, ми притискаємось спинами до крижаного бетону і слухаємо. Я тихенько знімаю затвор із запобіжника. Раз по раз оглядаюся на другий вихід. Там, однак, пусто. Юрко тримає в кулаці пістолет і не зводить з нас тривожного погляду.

Очі його різко горять на блідому, якомусь уже не юнацькому, дуже зосередженому на чомусь своєму обличчі. Німець у незручній позі насторожено чекає біля Каті.

Голоси десь близько змовкають. Настає тиша, у якій натужно гуде, гуркоче шосе. Сахно тихенько виглядає з труби і відразу ж різко відскакує.

Тієї ж хвилини чуємо близький голос:

— Вен вір біс цум абенд фон ден панцерн ніхт церкветчт верден, зо шаффен вір ес¹.

А потім відповідь:

— Міт дем оберстен фон Майер комен вір дурх. Ер цвінгт унс лебендіг одер тот дацу².

Це зовсім погано. Вони біля самого насипу. З дороги чути, як хряпають дверцята кабін, значить, машини стоять. Але інші їдуть. Видно, спинилося лише кілька. Навіщо?

І раптом мене жахає німець. Наш німець. Його обличчя напружено витягується, в очах — не знати, чи страх, чи рішучість. Руки долонями на снігу, він подібний до спринтера на старті. Чи не кине́ться тікати? Я круто повертаю карабін:

— Хальт!

Німець, нервово вслухаючись, кїдає на мене швидкий погляд, боязко опускається. Ноги його розслаблюються. Чорт, може, треба його пристрелити... Та стріляти не можна.

І тут усе звідти ж, від насипу, долітає новий звук — слабенький брязкіт солдатської пряжки. Ошелешений здогадкою, я обережно виглядаю. Так воно і є. Зробивши свою справу в кюветі, два німці швидко їдуть до шосе. Вони обвішані шпудльками з кабелем. Очевидно, знімали зв'язок.

Нараз втрачаючи сили, хитаючись, я повзу до Каті. Біля неї падаю в сніг. Потім, вгамувавши себе трохи, піднімаю голову. Катя помирає. Я знаю, як помирають люди, і, певне, не помиляюся. Вона напружується, сіпається. Голова важко перекочується, русе волосся розметане. Очі напіввідкриті. Рукою вона зо два рази махає біля лиця, ніби відганяє мух. І раптом каже:

— Відійди. Не застуй.

Мене це дивує. Так твердо і так виразно! Мимоволі я озирюся: Хто застує? Я? Чи німець? А вона знову каже:

— Дмитре! Дмитрику! Темно дуже...

— Катю!

Але вона робить віддих і стишується. Очі її спиняються на чомусь угорі і гаснуть. Зіпершись на руку, я сиджу поруч. З другого боку сидить німець. Обличчя його скам'яніло. Він увесь самий слух. І не дивно: за двісті метрів свої. Він може кричати, і тоді нас усіх схоплять. Але він не кричить, мені навіть здається, що він боїться не менше, ніж ми.

А мені вже, мабуть, нічого не страшно. Смерть Каті мене приголомшує. Скільки вже загинуло на моїх очах — знайомих

¹ Коли нас до вечора не розіб'ють танки, то проскочимо.

² З оберстом Майером проскочимо. Він нас примусить, живих чи мертвих.

і невідомих, але я ніколи так не розкисав. Може, тому, що то були чоловіки, солдати. Що й казати, я був підготовлений до думки, що вони можуть загинути. Смерть на війні — справа дуже звична. Але чому помирає ця дівчина? Хто її послав на війну? Хіба сама попросилася? Але що вона знала про неї? Те, що писали газети: героїзм, патріотизм. А помирає в якійсь трубі, через безглуздий випадок, пошматована міною. І ми не можемо їй допомогти. Та й навіщо вона тут? Хіба в нас мало чоловіків? На передовій, у тилах, у країні взагалі? На кожний десяток у цепу — добра сотня в близьких тилах. І яких чоловіків! Дужих, письменних, свідомих.

— Документи забрали? — запитує Сахно, опускаючись на коліна поруч.

Я не відповідаю. Кому що, а цьому найперш документи. Головне для нього — додержатись формальності. Документи — військова таємниця. Вона не повинна потрапити до ворога. Але що з тих документів? І кому вони тепер потрібні? Її життя він не беріг, а про якісь папірці стільки клопоту...

Сахно тим часом засовує свою руку Каті за пазуху і довго там нишпорить. Я на нього не дивлюся. Без обурення бачити цього не можу. Добре, що вона мертва і їй байдуже. А була б жива, напевно, цей капітан мав би побиту пику...

Діставши з нагрудної кишені червоноармійську книжку, Сахно заглядає в неї.

— Щербенко Катерина Іванівна. Відоме прізвище, — із в'їдливою іронією повідомляє він.

Я напружую пам'ять. Справді, і мені прізвище здається знайомим. Тільки де я його чув? Я запитливо дивлюся на Сахна. Той заштовхує в кишеню її документи і помічає мій погляд.

— Не пригадуєте? Пепеже комбата Москальова. З дев'яносто дев'ятого, — каже він, ідучи в другий кінець труби. — Наказ по дивізії був.

Здається, це його потішає. Що вона пепеже і що був наказ стосовно до її недозволених стосунків з комбатом Москальовим. Він радий, що хоч після смерті знайшов, чим дорікнути їй.

— Ну то й що? — ледве стримуючи себе, запитую я.

Сахно, озирнувшись, блимає з-під брів своїм пронизливим поглядом, і я зриваюся:

— Ну то й що? Коли й пепеже? Ну то що?

— Змовкніть! Ви що, здуріли?

Він знерухомів, підвівши голову. У мене всередині все холодне. Я ледве опановую себе. Мабуть, він доведе мене до шаленства. Я не можу його бачити... Які ми різні люди! Офіцери

однієї армії. Громадяни однієї країни. Чорт його знає, чому так? Чому сусідство ось цього по-лакейськи тихого німця мені легше витримати, ніж його?

А німець тим часом піднімається і йде до Сахна. Я вже помітив, що віднедавна він взагалі намагається триматися ближче до капітана. Мною він гребує. Жестикуючи кістлявими руками, він каже якусь дивну фразу. Сахно, не розуміючи, упирається похмурими очима в нього і замахується пістолетом:

— Ану, назад! Назад!

Німець відступає, але продовжує щось доводити капітану. Той, ясно, не розуміє, але насторожується:

— Що він каже? — впівголоса зацітує він у мене.

— Він вам каже. Ось ви і розумійте.

Капітан сердиться:

— Ну, знаєш. Я інститутів не кінчав. Цієї гидоти не навчився.

Авжеж, цього він не навчений. Що він узагалі вчив? У школі я також не захоплювався німецькою мовою, але біда та війна всього навчать. Кілька слів із фрази німця я розумію, про останні здогадуюся. Німець доводить, що треба кудись тікати, бо коли почнеться штурмування (шляхтангриф), то солдати (льос ренен децкунг) побіжать сюди, у сквище.

Це схоже на правду. Але хай починається штурмування. Погано, якщо штурмовики не налетять і колона прорветься з Кіровограда. А може, й добре? Принаймні для нас. Чортзна-що верзеться у моїй голові. Я вже не можу розібратися, що добре, а що погано.

Німець повертається від капітана і мовчки сідає біля Юрка.

— Ось налетять «Іли» і зроблять з вас м'ясокомбінат! — не приховуючи своєї люті, кажу я німцеві.

Той, несподівано погоджуючись, киває головою:

— Я, я.

Це мене дратує ще більше. Скажи, який покірний! Може, цей фріц зараз скаже, що він комуніст? Що з колиски був проти Гітлера? Бувало і таке. Сорок четвертий не сорок перший. Найгарячіші німецькі голови встигли вже охолонути.

— Ми вас передушимо, як вошей! Розумієш? — я виразно допомагаю собі руками.— Варум гебт аух ніхт гефанген? ¹

Німець, здається, розуміє, але хмуриється і сам до себе стиха говорить:

---

¹ Чому ви не здаєтесь в полон?

— Вір зінд айнфахе зольдатен! Дер кріг іст фюр генерале унд ден фюрер¹.

Ця їхня пісня мені вже знайома.

— Ах, фюрер? А самі? Самі ви що робите? Полонених добувати вас також фюрер примушує? Посилки з награбованим у Німеччину відправляєте також за наказом фюрера? Он цілий ешелон у Знам'янці залишився! Фюрер дозволяє, а ви й раді. Вам вигідний такий фюрер. Він заохочує до злочину: бийте, хапайте — ви напоготові! Фюрер за все відповідає, а ви, ясно, айнфахер менш? Ви не розумієте? Ви чистенькі. Так?

Німець зітхає. Чимось він заклопотаний чи, може, відчуває мою несамовитість і побоюється. І він сидить отак, насупившись, у нашій зім'ятій шинелі поверх свого широкого в комірі мундира. Козирчаста його шапка перекрутилася набік. Зітхнувши, він погоджується:

— Я, я. Айнфахер менш!

— Що він каже? — знов питає мене здалеку Сахно.

— Каже, що він маленька людина. Ні в чому не винуватий.

— Задушити його треба,— просто вирішує капітан.

Я не заперечую. Зрештою, чорт із ним: хай душить! Тепер мені його не шкода. У мене стільки накипіло за ці дні за Юрка, за себе, за всіх хлопців, які вже ніколи не піднімуться зі снігу. І особливо ось тепер за Катю... Тільки без німця чи впораємося з Юрком. Сахно однорукий, я, вважаю, одноногий. А якщо доведеться тікати? Ні, мабуть, німця треба залишити. Та й чим він нам може нашкодити? Здається, до своїх він не дуже рветься. Однак я мовчу, починаю думати про інше. Мабуть, треба вважати за щастя, якщо нам вдасться тут пересидіти до ночі. Вночі ми, може б, і вирвалися, а вдень навряд. Хіба що звідкись з'являться наші. Я наслухаю. Здається, на дорозі стало тихше. Може, колона пройшла? Тепер хоча б піхота не вирушила... З нею буде куди гірше.

Сахно тим часом розряджає пістолет. У нього, я бачу, щось не все гаразд із магазином. Затиснувши поміж колін рукоятку пістолета, капітан однією рукою щось направляє. А я похнюплено сиджу біля Каті. Вона вже, мабуть, охолоча. У Юрка, що випростався на снігу, воскове обличчя посиніло. Тут все-таки дуже холодно, в цій клятій трубі.

— Василевич! — притишено гукає Сахно і змовкає, чи то прислухаючись, чи то щось обдумуючи.— Злізь на насип, понаглядай. А то ще накриють, як курчат.

¹ Ми звичайні, прості солдати. Війну затіяли генерали та фюрер.

Дуже не хочеться вставати, але змушений. Прихопивши карабін, я неохоче вилізаю з труби. Сонячна яскравість степу засліплює. Підсвічений сонцем, блищить широкий схил насипу. Збоку від нього з-за далекого пагорбка витикаються стріхи. Там якесь село. Раптом у мене виникає думка: а що, коли за насипом прокрастися туди і сховатися. Може, там німців немає. Тільки ось Юрко...

Перш ніж злізти на насип, я кажу в трубу:

— Німця поки що не чіпайте. Придасться.

Сахно озирється, але не відповідає.

33

Присипаний снігом, схил шерхотить під ліктями торішньою жорсткою від морозу травою. Пружно б'є в обличчя колючий вітер. Ноги ковзають, і я, впираючись руками й коліньми, лізу вгору. Ззаду лежить мінне поле з могилами і довгою закарлюкою наших слідів. Я туди, проте, не дивлюся — я відчуваю його спиною. Відчайдушне бажання Сахна перехитрити смерть обійшлося нам дуже дорого, все це великим страхом продовжує жити в моїй душі.

Нарешті я зупиняюся і по черзі дивлюся в обидва кінці залізниці. Здається, на полотні нікого. Тоді, остерігаючись, трошки підводжуся й виглядаю з-за широкої промашеної рейки.

О, шосе аж гуде від руху — тепер, правда, по ньому ідуть обози. Німецькі фіри, відкриті і під брезентом, двоколки, кухні, якісь підводи, з верхом навантажені добром, пов'язані мотуззям. Дві сірі легкові машини, раз по раз сигналячи, помалу прокладають собі шлях на узбіччі. Іржуть, брязкають вуздечками коні.

Добре, що від залізниці до шосе не дуже близько, а то б вони вже добралися до нас.

Поспостерігавши трохи, я незабаром ховаю свою забинтовану голову. У душі гірка радість від того, що я їх бачу, а вони мене ні. Хоч ці обозники зовсім не роззираються навсебич, мабуть, їм тепер не до краєвидів. Їм аби вирватися з котла, якщо ще залишився прохід.

Знову висовуюся, здивований якимись криками, і відразу завмираю, зацікавлений. Бо на шосе б'ються. Одна фіра завертає поперек руху. Якийсь німець у короткій шинельці хапає коней за вуздечку. Товстозаді величезні битюги високо скидають головами. Він їх б'є знизу кулаками по мордах. Але до

нього відразу ж зіскакує їзовий, хапає за грудки. Кілька під-від спиняються, кілька пробують об'їхати їх. Здається, ось-ось буде затор. Це здорово, думаю я, поглядаючи на небо: ет, якби літаки зараз! На жаль, літаків немає, тільки ззаду, за могилами, невисоко кружляє «рама». Ну, але й так є на що подивитися: не кожен день бачиш, як б'ються поміж собою німці.

Правда, вони не встигли як слід відколошматити один одного, як поміж фірами з'являється вправний вершник. Він без зайвих слів замахується з-за плеча ремінним канчуком і чинить швидку розправу над обома. Це діє ой як чудово. Той, у коротенькій шинелі, відразу кудись зник, а їзовий, лаючись «ферфлюхтером» і «швайном», починає звертати з узбіччя фіру.

І тут я здригаюся: від будки по колії йдуть німці. Вони вже близько і, певно, помітили мене. Крутнувшись по мерзлій траві, попавши чоботом у сніг, на мить затримуюся. Німці йдуть по той бік. Мені видно лише стволи гвинтівок, що на плечах у німців, та каску одного з них, переднього. Мозок мій пронизує питання: помітили чи ні? Якщо помітили, тоді по всьому: треба стріляти, треба битися і загинути. Бо можливості врятуватися у нас майже немає. Але свідомість прагне сподіватися — а може?.. А може, не вгледіли?

І раптом до мене долинають, ніби з іншого світу, голоси. Спочатку я не вловляю їхнього сенсу — я лише тремчу від напруження, до судоми стискаю в руці карабін: та тихше ви! Потім я чую слова, які збивають мене з пантелику.

— Льонько! Льоню!..

Мене кличе Юрко. Йому погано? Але ж там Сахно. І справді, я чую його голос. Капітан роздратовано кидає:

— Ти що, здурів? Він пішов.

«Я тут, Юро!.. Я не пішов! Чому він каже: пішов?» — німо кричу я подумки і грудьми втискаюся в сніг біля труби. Голови німців зникають. Ще трошки — і вони пройдуть. Ще хвиля...

Але з-під насипу знов проривається крик:

— Василевичу!

І тут же його перебиває ще більш гучний, Сахна:

— Кінчай до дідька! Май мужність!..

Вони збожеволіли! Що вони роблять? Я схоплююся зі снігу, і тут несподівано й жахливо гахає в трубі постріл.

У мене темніє в очах. Здається, у прірву нараз провалюється серце. Що він накоїв? У кого це він? У німця? В Юрка? А може, це полонений? Охоплений жахом, я, перекидаючись, звалююся додолу. Схоплююся на одну ногу. У другій такий біль, аж перехоплює горло.

На тому ж самому місці біля Юрка стоїть Сахно.

— Що ви скоїли? Німці!

Сахно з маленьким, не своїм пістолетом пружно відскакує в кінець труби. Сірим привидом кидається кудись Енгель. Зачепившись, я несподівано сторчка перекидаюся через тіло дівчини. Падаю мало не на Юрка. Близько біля мого обличчя його голова. Зі скроні стирчить маленька гостра кісточка і з-під неї дзоркотить червоний струмінь.

Б'є цівкою кров, заливає вухо, на снігу біля плеча розпливається велика мокра рожева пляма.

Здається, я божеволію. Не тямлячи себе, я схоплююся на коліна.

— Хто? — кричу я. — Хто його?! — Але не чую власного голосу. І мені ніхто не відповідає. Що ж це сталося? Хто таке вчинив? Німець?

Я не зважаю на тих, що вже, мабуть, над нами, і хапаюся за карабін. Руки мої тремтять. Права не відразу знаходить затвор. У тому кінці я бачу Сахна. Зігнувшись, він завмер з пістолетом. Чекає.

— Хто? — кричу я на всі заставки. Але з грудей виривається чужий, здупений хрип.

Сахно раптом оглядається й махає рукою. Я ледве розбираю його шепіт:

— Та тихо! Не бачиш?

Мабуть, справді я чогось не бачу. Я нарешті кидаю на сябра більш-менш осмислений погляд. Юрко неживий. Спотворене смертю обличчя. Одне око міцно приплющене. Друге недоречно дивиться кудись у бетонну стелю. З обох скронь тече на потилицю кров. І тут я остаточно розумію, що сталося. Він застрелився.

— Юрко!!!

Це останній мій крик. У ньому весь мій розпач. Мій гнів і жах. Наступної миті, наче грім з неба, сильно бахає у трубі постріл. Ззовні шалено виблискує автоматна черга. Я піднімаю карабін. Сахно на тому кінці чомусь круто згинається й падає. Там, де він стояв, об бетонну стінку лясає щось кругле й відскакує до другої, протилежної. Граната! Я падаю головою до Юрка. Громовий вибух стрясає насип.

Оглушений, я кілька нескінченно довгих секунд нічого не відчуваю. У трубі гарячий, задушливий смерч. Легені захинаються від снігу, пилу, різкого смороду сірки. У сірій непроглядності вихор. І раптом я відчуваю, як пекучий біль обценьками хапає коліно. Біль наростає, розтікається по нозі, ширшає. І охоплює її всю, від стегна до мізинця. Бідна, нещасна

моя нога! Здається, її доконали. Від болю я не можу поворухнутися й стогну, зціпивши зуби.

Сніговий вихор слабшає. Я підводжу голову. У роті сніг, пісок. У вухах і руках також. Я обмацую все довкола себе. На пальцях тепла, липка мокрота. Це від Юрка. Мабуть, його пошматувало гранатою. Поруч чиясь нога у валянку... Де мій карабін? Трохи виднішає. Виникає низ і верх. Навпроти закопчений, обдертий бік труби. Далі світлий круг недалекого отвору. І раптом у ньому нерухома тінь. Відставлений лікоть. Тонкий, яку щупалець восьминога, автоматний ствол. Німець!

Щось у мені надломлюється, і я безсило випростуюся на снігу. Жахливість становища вже не сприймається. Свідомість затуманюється, і я погано розумію, що сталося. Сприймання уповільнюється у якомусь хворобливому трансі. Тіло безвладне, наче з вати. Голова також напхана ватою. Ні намірів, ні бажань, ні думок. Щось солоне підступає до горла. Інстинктивно я спльовую на сніг. Кров.

Тінь тим часом, пригнувшись, широко й нечутно посувається ближче. Я лежу на спині й очманіло дивлюся на неї. Я бачу лише силует. Знайомий і знеособлений. Як зелена мішень на стрільбищі. Ступивши кроків чотири, він приглядається до Каті. Він страшенно лякливий і сміливий водночас, цей привид. Він як сомнамбула. Коли ззаду з'являється ще двоє, він неначе приходить до тями, набирає реальних ознак і зовсім по-земному кричить:

— Отто! Шау гір! Русіше Валькірія!¹

І з лютюю рішучістю підчеплює ногою тіло Каті. Вона податливо перекочується на бік спиною до світла. Розсипаються по снігу її коси. Одна рука ненатурально заломлюється за спину. Двоє нахиляються над тілом дівчини. Першого, однак, тягне далі. І він, переступивши через єдину Катину ногу, раптом наштовхується на мій погляд.

— Генде гох! Ауфштеген!²

Від несподіванки він відскакує назад. Однак відразу сміливішає й рішуче ступає наперед, тицяючи мені в обличчя автоматом. Дивно, але я зовсім не боюся. Помалу до мене повертається почуття реальності: він боїться! Якби знав, не боявся б. Я вже не можу його забити. Не можу втекти. Я не можу нічого. І не хочу. Жити не хочу також. Стріляй! Чорт із тобою! У мене все німіє від болю. І більш немає сили все це витримати. Та й для чого. Забивай швидше...

¹ Отто! Поглянь сюди! Російська Валькірія!

² Руки вгору! Устатя!

Однак він не забиває.

— Рус! Ауфштеген! Бістро!

Біля мене вже всі троє. Один коротко й боляче б'є стволом карабіна в плече. Я напружуюся й підводжуся на руках. Далі не дає біль. Та й не варто старатися. Однаково заб'ють. Я ж знаю. Так хай забивають одразу. Ці нелюди, вишкіряючись, з ненавистю дивляться на мене. Потім один з них кидає погляд на Юрка. Якимись смердючими чоботами він переступає через мене і нахиляється до небіжчика. Боковим зором я помічаю, як він нишпорить у Юркових кишенях, щось дістає й кидає. Потім підбирає чорний мій карабін, що відкинуло вибухом,— він знову повертається до своїх господарів — німців.

Утретє вони вже не командуєть. Вони ривком хапають мене за руки і, як мертвяка, волоком витягують з труби. Я розумію, що це вже кінець. Від болю, сонячного світла, а найбільше від невимовного жалю я замружуюся. Який недоречний, жахливий кінець. І саме тоді, коли найменше на це сподівався. Виявляється, ось де він був, останній мій Сталінград! Виграний фронтом, країною і назавжди, непоправно програний мною.

Та невдовзі мене кидають на гострі, присипані снігом грудки землі. Чиясь рука розстібує на шинелі мій трофейний офіцерський ремінь із жовтої шкіри. Мацає зверху по кишенях штанів. Я ледь розплющую очі і поміж чиймись розставленими ногами неподалік бачу Сахна. Він стоїть навпроти у гімнастерці, без ременя. З орденом Вітчизняної війни на грудях. Верхній одяг у нього, видно, відібрали. Забинтовану в лікті руку він притискає до живота. Очі його розгублено бігають по німцях. Вигляд у Сахна якийсь ошелешений. Напевно, капітан не знає, чого від них сподіватися, він явно боїться. Мое здивування тим, що й він у полоні, на мить заглушає біль. Як же він не застрелився? Він же повинен застрелитися. Він же не міг здатися в полон.

Я чогось не розумію. Дуже болить нога. Від болю й слабості потьмарюється свідомість. Тисне у грудях, у горлі, нудить. Німці мовчать. Мовчать ті двоє, що перемогли мене в цій війні й витягли з труби. Тепер я їх добре бачу перед собою. Один увесь якийсь дуже рудий — руда щетина на щоках, руді брови, руді віі. Через плече в нього на непідперезаній шинелі висить тельбухата сумка з прив'язаним до неї казанком. Другий молодший, майже мій ровесник, з прищавим обличчям, в окулярах, що чорними шнурівками зачеплені за вуха. Трохи далі від них стоїть ще один, приземкуватий, у довгій шинелі і касці. Флегматичне обличчя його ледь кривиться, кобура парабелума на животі застережливо розстебнута. Мені здається, що він

тут головний. За його спиною стоять і чекають ще кілька солдатів. Ніхто з них чомусь на мене не звертає уваги.

Знеможений від болю, морально розіп'ятий, я не збагну відразу, чому вони всі мовчать. Одначе якась тінь, що ворухнеться поруч на снігу, змушує мене повернути голову. І тоді я бачу позад себе Енгеля, про якого вже забув. Незграбними руками він пробує розстебнути на собі шинель. Але, видно, задубілі на морозі пальці не можуть впоратися з незвичними для них гапליками російської шинелі. Обличчя в нього якесь перелякане, винувате, і мені раптом здається, що його збираються розстріляти. В офіцера брови насуплені, в очах загрозливе терпіння. Він стежить за Енгелем. Потім робить три кроки наперед і, акуратно розмахнувшись, дає тому ляпаса, раз, удруге. Енгель сприймає це як належне. Нарешті щосили сіпає за полу і поспіхом скидає із себе шинель. Прищавий, в окулярах підчеплює її кінцем карабіна і жбурляє в сніг. Тонкі його губи гидливо підібані, наче він відкинув стерво.

Здається, з тим, що заважало їм, покінчено. Непідвладне мені напруження спадає, і, слабнучи, я перестаю їх бачити. Я тільки чую, як офіцер, виразно вимовляючи кожне слово, лається і щось наказує. Солдати, брязкаючи пряжками, піднімають із землі, очевидно, ті скриньки, що стояли поблизу. Рипаючи чобітьми по снігу, до мене хтось підходить. Докладаючи великих зусиль, я знов заплющую очі. Поруч стоїть Енгель. Тепер він знов у своєму мундирчику з обвислими порожніми кишнями. В його очах терпелива покірність і страх. За ним хтось штурхає в ший Сахна. Капітан, мабуть, не розуміє, що від нього хочуть. Тоді рудий дає йому чоботом під зад, і Сахно опиняється біля Енгеля. Удвох з німцем вони піднімають мене під пахви. У моїх очах знову темніє, я з останньої сили тримаюся, щоб не втратити свідомість. І щоб не застогнати. Усе інше вже не має для мене значення.

Мабуть, уже з годину я кружляю біля привокзальної площі й не можу заспокоїтись.

Над містом глибока ніч. На великій площі незвично тихо. Рівно й спокійно горять угорі кулі ліхтарів. Лавочки на бульварі вільні. На тролейбусній зупинці нікого немає. Порожньо й на стоянці таксі. Десь у підсвідомості моїй таке відчуття, ніби в світі щось сталося і люди позникали. Здається, я знаю, що сталося, тільки не можу згадати... Узагалі від пережитого

сьогодні, від перевтоми я став наче контужений. Тупо нис моя гомілка у ременях протеза. Я ходжу від ліхтаря до ліхтаря. Під кожним спиняюся і з освітленого кружка вглядаюся у присмерк між деревами. Здається, там хтось ворухиться. Я знаю — це привиди, нікого там немає, як нікого немає на хіднику, за вітринами зачинених магазинів, у кіоску Союздруку на розі, на тролейбусній зупинці. Люди відсутні, а речі, які вони залишили на ніч, продовжують своє життя, розпочате вранці. Вони на диво слухняні й дисципліновані, ці людські речі. Покірно, згідно із встановленим для них порядком, чекають вони своїх господарів. Їхня спокійна відданість непохитна.

Особливо цікаві вночі вітрини книжкових магазинів. Цілі роти різноманітних видань. Повне, цілковите довір'я, щирість. Згода і мир. Колись я дуже любив розглядати їх саме вночі. Книги вночі — як розумні люди в житті. Кожна зосереджена. З усіх чотирьох скляних стінок кіоска вони дивляться на мене з притишеною глибокодумністю мудреців. У кожній концентрація розуму, емоцій, досвід епох. І в жодній з них немає того, що болять мені. Вони глухі до мого болю, бо кожна з них сповнена своїм. Вони тільки свідчать про те, що відболіло й померло в емоційній пам'яті людства. Але хіба тим самим вони не дають нам нагальний, якого не можна відкласти, життєво необхідний, дуже потрібний, настійний, пекучий урок? Через товщу століть, через голови поколінь їхня людська мудрість перекидає свій місток у майбутнє. Вони свідчать кожна про свій досвід і застерігають від безлічі помилок у споконвічній боротьбі зі злом.

— Котра година, не скажете?

Я до огиди перелякано здригаюся і не відразу розумію, що це вартівниця. Загортаючись щільно в брезентовий плащ, тітка підозріло дивиться на мене. Чогось чекає. Ах, час! Я поглядаю на годинник — пів на четверту.

Тітка не відходить, а притискується спиною до залізного прута біля скла і позіхає. Я помалу йду далі. У грудях, повільно стихаючи, все ще бахає серце.

Треба заспокоїтись. Уже час заспокоїтись. Нічого, по суті, не сталося. Гнався за одним негідником, натрапив на іншого. Ну, то що ж! Хіба їх лише двоє на світі? Скільки їх зустрічалося раніше, та, видно, ще зустрінеється в майбутньому. Протокол? Дурниці, що таке протокол. Щоб налякати, не більше. Що вони з мене візьмуть? Може, не посадять.

Що б там не було, я ні про що не шкодую, ні в чім не каюся. Правда, я не переміг. Він пішов не зламаний і навіть не обеззброшений. Упертої впевненості в своїй правоті йому, видно,

стане на ціле життя. Цей не з тих, хто хворіє від опіків сумління. Якщо й було в нього якесь сумління, то з роками від нього мало що й лишилося. Усі життєві здібності цієї людини розвивалися лише в напрямку пристосування. Вольовий початок заглушив усі інші. Життєвим принципом для нього стала сила. У кого сила, тому правда не потрібна. Цей коник непогано вивозив його з життя. І поковзнувся він хіба що в п'ятдесяти роки. Але й тепер такі не втрачають підленької надії на поворот у минуле. Бач ти, розійшовся в гнів! Уже з-за дверей кричав міліціонерам: «Розпустили народ! Демократію розвели! Досвідчених працівників ганьбите. Чекайте! Допече — покличете!»

Узагалі це схоже на жарт. Він ще на щось сподівається. Але разом з тим це змушує задуматись. Бо поки одні будуть тишитися підлою надією, що виплинуть наверх, в других буде жити страх. Буде ховатися, таїтися, щоб коли-небудь узяти гору. Занадто глибоко живе в свідомості багатьох ганебна, принизлива рабська мораль: коли б чого не вийшло. І коли станеться, що десь сльозами вмийється правда, хіба дехто не зміркує: а чи не ліпше пересидіти, перемовчати, перечекати за рогом, відвернутися. А вони пильнуватимуть сприятливий для себе момент.

Я забираюся в найтемніший куток на площі. У густому затінку під деревами на лаві притаїлася якась пара. Змовкли, настожилися, чекають. Ні, я туди не піду. Їм потрібна самотність. Мені також. Тут царство спокою і тиші. Тут ніч. А навпроти, по той бік площі, усіма вікнами світиться великий будинок вокзалу. Мабуть, там ніколи не буває ночі. Там вічно, доки живе місто, битиметься його безсонний залізничний пульс. Мільйон людей. Століття. Епохи. Вулкани людських емоцій — під його стінами.

Духмяно пахне листя тополь. У завулку на недалекій будівлі блискає іскрами електрозварювання. Синьо-зелені спалахи світла тремтливо грають у небі. Звідкись на площу вискакує машина «швидкої допомоги» і, перетинаючи її асфальтовий простір, зникає на бульварі. Тихі, стримані ознаки людського життя сповнюють ніч, лише треба вміти їх помітити, побачити.

Однак починає падати дрібненький дощик, з часом він гущішає. Від асфальту запахло сирістю й пилом. На дашку кіоска дощові краплі наче щось одноманітно лепечуть, сокочуть. Мабуть, треба йти в будинок вокзалу. І я помалу бреду собі краєм площі уздовж скверу. За залізною огорожею суцільне царство ночі, і в ньому з тихим шерхотом сіється з неба мряка. Зблизька чути ще й шерхит газетних аркушів — закохані ховаються від дощу. Уперті в своїм прагненні — бути в коханні

сам на сам. Зимою, весною, влітку. У спеку, вночі, у дощ — скрізь пари. І це також одвічно...

На вокзалі оголошують посадку. У вестибюлі й на сходах починається сонний гомін, штовханина. Поспішають жінки з вузлами й торбами. Чалапають заспані діти. Звісивши з плечей зв'язані валізи, штовхаються до виходу дядьки. Дівчинка років п'яти, недбало одягнена, волочить напхану чимось доверху сітку. Її знервована мама з клунками сердито покрикує на неї. Ззаду жінка на високих каблуках і заспаний, в коротких штанцях хлопчик. Хлопчик незадоволено тре очі, мама його вмовляє. В обох руках у неї коробки, дерев'яний автомобіль, триколісний велосипед і навіть дві червоні кульки. Хлопчик надокучливо нис. А, мабуть, ровесник цій дівчинці. Хвацький молодий лейтенант обережно веде під руку стареньку, згорблену бабусю в плюшевому жакеті. Підполковник у сірому плащі несе на плечі великий рожевий обруч — для вправ своїй жінці, що постаріла десь у далекому лісовому гарнізоні. Обминаючи зустрічних, я помалу піднімаюся на другий поверх — там тепер вільні лави. Не зашкодило б подрімати. До мого поїзда ще довго чекати.

Вільних місць, проте, тут небагато. Біля вікна у самісінькому кутку половина незайнятої лави, і я з насолодою випростую на підлозі ноги. Зрештою, ноги не зовсім відповідне до мене слово. Спину підпирає бильце. Не дуже зручно, але втомлене тіло задоволене. Поруч куняє якийсь хлопчина в чорному піджаку і картатій сорочці. Кашкет його вже на підлозі, голова дедалі нижче, нижче хилиться до колін, і коли, здається, доторкнеться до них, хлопець прокидається. Переляканими очима розгублено роззирається навсебіч і знову починає дрімати.

Невідомо, чи вижив у цій війні Сахно. Хоч такі люди не дуже перебірливі, не гребують ніякими засобами, живучі. І коли так сталося, що він залишився живий, я впевнений: він знову той самий. Протягом усього життя він вдосконалювався в одному ремеслі — примушувати. На інше просто не здатний. Я знаю, від зустрічі з ним мені також не буде радості. Він з породи Горбатюків, і десяток років для того, щоб він перевищався,— занадто малий термін.

Треба було мати надзвичайну, як на ті часи, здатність проникати в людські душі, щоб запідозрити у Сахні потенційного зрадника. Мені, в кожному разі, таке й приснитися не могло. Здавалося, що це залізний в своїх переконаннях фанатик, безпощадний не лише до інших, а й до себе в ім'я тієї справи, якій служив. Правда, я й раніше вважав його негідником, але

на підставі саме тієї безжальної категоричності, яка межує із жорстокістю, гіпертрофованим службістським формалізмом, через його здатність безпідставно використовувати кожну дрібницю як привід для докору і звинувачення. Зрештою, у той час ці якості не прийнято було вважати негативними.

А насправді він завжди мав подвійне дно. Він не придбав його тим надвечірком у трубі або потім під впливом якихось особливих обставин. Тепер я розумію: він таким був усе життя. Він зовсім не був кременем, яким намагався виглядати, бо був безпринципний і гнучкий. Що б він не робив, найперше думав про себе — про свою кар'єру й вигоду для себе. Інше його не хвилювало.

Однак я все-таки втомився. Очі заплющуються, а притишений гомін наче міцнішає, ніби зосереджується в моїй голові. Сну немає, але тіло в якомусь туманному змертвінні, його опановує абсолютна нерухомість. Тільки думки, образи, уривки невиразних фраз роються в голові.

За великим вікном навпроти переїждять травневий дощ. Неначе заворожена його невагомністю, вдивляється у спітнілу шибку жінка. Певно, із села. Блискучі гумові чоботи. Проста спідниця. Темна жакетка. На голові старанно пов'язана чорна в червоних квітках хустка. Невеселе, зосереджене на чомусь своєму обличчя її зі зморшками на лобі виглядає немолодим і втомленим. Мабуть, вона моя однолітка або трохи молодша від мене і, мабуть, самотня. Я не знаю чому, але щось невловно видає в ній багаторічну гіркоту життя. Зрештою, де ж візьметься щастя. Де ті ровесники, з ким промайнула її молодість? Їм проклята війна відміряла лише по двадцять. Вічно молоді й нежонаті, мовчки сплять вони в тисячах братніх могил на широкому просторі від Волги до Ельби. І вічна самотність тліє у згаслих від праці та клопотів, дочасно зістарілих очах їхніх колишніх подруг.

Отак, може, десь і Юркова Ліда. Пам'ятаю, з яким нетерпінням в училищі вихоплював він із рук днювального її листа, розмальовував кольоровими олівцями. Які вони були ніжні й віддані. Це було яскраве кохання, про яке я мріяв цілу свою молодість. Я задрив їм. Де вона тепер, його Ліда?

Жінка біля вікна поправляє на голові хустку, запинається в жакетку. Біля її ніг невеличка руда валізка. Звідки й куди вона їде? Яка доля керує, видно, невеселим її життям? Що її відокремлює від людей у цій залі, що кличе в самотність безсонної ночі?

Ні, я не хочу бачити Юркову Ліду такою, виснаженою на чоловічій роботі, дочасно спрацьованою, з байдужістю в очах.

Я не хочу такого уявляти. Відмовляюся таке розуміти. І не в змозі позбутися в думках вірогідності саме такої її долі.

Ех, Юрко, Юрко! Ти найгостріший біль у моєму житті. Ти незагоєна рана. Інші позагоювалися, а ти болиш, кривавишся, мабуть; тому, що ти рана у серці. Сумління моє підрізане твоєю загибеллю, від якої я не можу очуняти вже стільки років.

Так, я винуватий також. Винуватий перед тобою й твоєю мамою, про яку ти найбільш непокоївся в житті. Я не забув її адреси. Але що я міг написати їй? Каюся, я довго вагався і десь через два роки після війни відправив їй листівку з повідомленням, що ти без вісті пропав під Кіровоградом. Це була маленька хитрість, я думав, як зробити найліпше. Я знав твою маму з її листів до тебе, кожен з них був на чотирьох сторінках, під номерами. Я не забув, як хвилювалася вона за тебе. Але я пам'ятаю також, що вона ніколи не просила тебе, як інші, будь-що зберегти життя. Вона закликала тебе, коли настане твій час, не забути, що ти радянський офіцер і комсомолец, і вчинити так, як вимагає від тебе твій обов'язок. На інше вона не могла погодитись.

І невдовзі я дістав від неї відповідь. Невеличкий лист, декілька скупих слів святої материнської неправди. Вона писала, що ти загинув як герой у нерівному бою. І що вона пишається тобою. Чи міг я після цього повідомити їй всю правду про твою загибель?

Що ж, я винюся перед тобою й каюся. Але ми розумнішаємо з часом, а воювати нам довелося зеленими хлопчиками. Тепер би я так не зробив. Я б постарався не віддалятися від тебе, як сталося це в тій трубі на кіровоградському переїзді. Тепер я розумію, що поставився до тебе, пораненого, майже по-зрадницьки. Треба було мені, незважаючи ні на що, не відходити від тебе до кінця. Може, я раніше б зрозумів твій розпач, і він не обірвався б тоді тим недоречним пострілом, до якого спонукав Сахно. Але тоді я був не теперішній і на кілька годин справді занедбав тебе, самотнього в своїй немочі.

Відчуття моє то прояснюється, то зникає в м'ясних провалах свідомості. У голові все кружляє, пливе, гойдається. Однак я розумію, що мене тягнуть навскіс по схилу вгору. Потім моя здорова нога боляче чіпляється за рейку. Вона торкається землі, я майже припадаю до засніжених шпал. Кож-

ний рух супроводжується неймовірним, до отупіння, стражданням. Друга нога, не підвладна вже мені, судомно скорчилася від болю, дрібно тремтить.

Усе моє тіло в липкому холодному поту. Часом я розплющую очі, і тоді перед ними плывуть-гойдаються присипані снігом шпали і дві чорні рейки з обох боків. Побіч мелькають чоботи. З одного боку кирзові, з потертими халявами — Сахнові, з другого — тупоносі шкіряні — Енгеля. Біля шкіряних раз по раз показується чорний приклад карабіна, і я здогадуюся: ним озброївся мій конвоїр. Значить, його не розстріляють. Це чомусь викликає задоволення, яке народжує надію: а раптом він допоможе. Якщо тільки мені ще можна хоч чимось допомогти!

Та ось знесиленість і біль знову затуманюють мій зір, я перестаю бачити. Але відчуваю, що мене ведуть у полон. Ведуть два чоловіки, які тут найменше підходять для цього. Справді, одного я сам повинен був добу тому здати в полон, а другий... Не хочеться навіть і думати, хто цей другий.

І ось тепер вони — мої конвоїри.

Але навіть я, такий скалічений, потрібний німцям? Хіба щоб дізнатися від мене щось перед тим, як порішити. Тоді навіть я йду? Хай забивають відразу. Правда, я завжди хотів жити. І тепер також. Якби не біль. Навіть незважаючи на біль. Тільки чим для мене обернеться ота якась зайва година життя? Може, чимось гіршим, ніж сама смерть...

Голова моя чманіє від тлуму поплутаних думок і питань, яких у моєму стані я розв'язати не в змозі. Додуматися до чогось мудрого я ніяк не можу. Я тільки відчуваю, що сталося щось жахливе, непоправне, несправедливе. Часом я забуваюся, де й куди йду. Якось здалося навіть, що поруч Катя, я чую десь поблизу її голос. Я не можу уявити, що її вже немає і ніколи не буде... І що ніколи не буде мого сьбра Юрка... Чи не сон це? Було ж кілька разів у сні, що потрапляв до рук німців, які пробували мене навіть забити. Але потім було пробудження, і все ставало на свої місця. Може, й тепер буде так? Тільки ось нелюдський, нестерпний біль!

Треба розібратися, зосередитися і щось зрозуміти, в чомусь розібратися. Я завжди непогано розбирався в різних життєвих каверзах, які досі підкидала мені доля. Дома, у школі, в училищі. Правда, тут війна. Велика, люта, небувала на землі війна. У ній сам дідько разом з самим богом старанно все поплутали. Жодна закономірність тут не є правилом. А найбільш недоречна випадковість часом вирішує твою долю. Розберися, що тут надійне, постійне. І незмінне.

Мабуть, я міг би щось зрозуміти, якби не такі муки. Біль не дає змоги про щось думати, відбирає сили. Від слабості захлинається моє серце. Здається, нікуди я не дійду. Я просто сконаю в руках цих двох. На цій залізниці. За кілька кілометрів од Кіровограда.

Так, я прагну загинути. Бо не хочу йти в полон. Я не буду давати їм ніяких показань. Я не хочу й не можу більше так мучитись. Усе це над мої сили. Я навіть не знаю, де і що болить мені. Біль владно господарює в усьому тілі. Не знати, чого домагаючись. Я дуже заздрю Юркові. Йому не болить. Він переступив свій останній рубіж і тепер не підвладний німцям. Сили над ним у них вже немає. І смерть моя починає здаватися бажаним порятунком. Тільки де ж він, порятунок?

Я розплющую очі і здичавіло дивлюся навколо. Степова рівнина, залізниця, телеграфні стовпи збоку. Розмірено гудуть проводи. Попереду чалапає німець. Я підводжу голову й бачу зціплені щелепи Сахна. Він ще не застрелився, не тікає. Невже він іде в полон?

— Забий мене!

Сахно, здається, аж здригається. Незнайомим поглядом зазирає в моє обличчя. Мабуть, обличчя в мене не людське, бо в глибині його зниць раптовий переляк.

— Забий мене! Будь людиною!

Я й сам розумію, безглуздо просити. Але це стогне біль. І моє понівечене тіло. Вони володіють моїм розумом, я їм скоряюся. Єдина моя нога підгинається, і я цілком повисаю на чужих руках. Сахно тоді добре стусає мене в плече і дихає застережливим шепотом:

— Коли що — ти мене не знаєш. Зрозумів?

Ага, тепер він мене вмовляє. Схоже, він уже перевтілюється. Інших нищив, а сам усе зволікає. Може, думає вижити?

У розпачі я вириваюся з їхніх чіпких рук. Енгель щось незадоволено буркає й міцніше підхоплює мене під пахву. Сахно ж однією рукою не може втримати мене. Плечем я вдаряюся об шпалу і лежу, корчачись від болю. Ззаду чути суворий гортанний крик. Сахно, перелякано заглядаючи мені в очі, сіпає за рукав.

— Ти що? Уставай!

— Не хочу! Забивайте! Не встану.

У цьому тепер єдиний вихід. Вихід з життя в небуття. Іншого немає. Хай стріляють.

Але вони не стріляють.

Енгель кілька разів шарпає мене за руку, намагається підхопити за другу Сахно, але я вперто не піддаюся. Тоді навпроти

виникає той, у касці. Його погляд круто впирається мені між брови. Від сильного удару чоботом під груди захлинається моє дихання.

— Ауфштеген! ¹

Ні, чорта лисого вам, а не ауфштеген! Задиhaючись, я хапаю ротом повітря і, на жаль, нічого не можу їм сказати. Світ знов провалюється в якусь імлісту прірву. Лише відчуваю, що вони підхоплюють мене за руки, за ногу, за подерті поли шинелі, і земля піді мною зникає. Завихрилося, загойдалося все в мені, свідомість моя гасне...

Вертаюся до тям також від удару. Здається, моє обличчя тупо вдаряється об щось пекучо-холодне, я опиняюся на скрипучій рівнині. Ворухнувши руками, розумію, що вони кинули мене ницьма у сніг, напевно, зараз пристрелять. Дуже повільно, ледве перемагаючи своє безсилля, у якому розчиняється біль, повертаю голову. Піді мною зимова дорога, руда ніздрювата пляма від кінської сечі, трохи розтрушено сіна і ноги. Багато ніг у чоботях, черевиках з коротенькими шкіряними і брезентовими халявами. Двоє чи більше у валянках. Серед інших ближче до себе впізнаю кирзачі Сахна. На їхніх шкіряних головках плями крові. Здається, це моя кров. Проте різка німецька фраза змушує мене глянути далі, і мої очі впираються у вузьеньку, брудну підніжку «опель-капітана». Один її край окантований вже тьмяним нікелем. Кінець зігнувся від якогось удару, а посередині ляскає підошвою добре начищений хромовий чобіт.

Ледь переводжу погляд вище, здогадуючись уже, що це начальство. І справді, в машині якийсь поважний з вигляду офіцер. На голові у нього новий високий картуз. Під добре поголеним підборіддям рудий хутрянний комір шкіряного реглана. Очей, втім, не видно, замість них виблискують скельця пенсне. Я вперше бачу такого поважного німця, за інших обставин, мабуть, це було б цікаво. Однак тепер він мене не обходить, не має для мене аніякого значення. Чхати я хотів на його високий чин. Я йому зараз же це скажу. Ризикувати мені вже нічим.

Але чому вони знов усі мовчать? Мовчить чин. Мовчить, поглинаючи його поглядом, знайомий офіцер у касці, що стоїть виструнчившись перед машиною. Може, зараз вони вирішують нашу долю?

Однак напруження моє минає. Я видихаю з грудей повітря і заплющую очі. Знов усе наді мною пливе та кружеляє. До-

---

¹ Встаті!

кладаючи великих зусиль, я все-таки не втрачаю свідомості. Я думаю: чому я не сконав по дорозі? Навіщо я ще живий? Я знаю, що мене чекає допит. Вони хочуть щось довідатись і тому ведуть нас обох. Другий — для контролю. Для цього вони і привели нас у село. Це вулиця. Я чую, як пахне в морозному повітрі мішанина диму — бензинового і солом'яного. Чути далеку стрілянину, гомін, тупіт ніг. Обіч ідуть, біжать солдати. І в цю мішанину близьких звуків вривається настирливий повітряний гул. Так ось чому вони замовкли: у небі йдуть наші. Це штурмовики, наші рідні «Іли». Вони йдуть сюди! Вони їм влаштують великий кривавий день.

Напружившись од нестерпного болю, я перевертаюся на спину. У очі падає високе, ледь блакитне небо. Я нишпорю поглядом по ньому. І даремно. Там порожньо. Тільки поруч унизу стирчать нерухомі голови — у пілотках, шапках, касках. Вони також вдивляються в небо. Літаків немає. Є лише гул. Десь поблизу. І цей гул переповнює мене незрозумілою впевненістю. Рідні мої! Дорогі! Бийте їх! Паліть! Нищіть! Я радий, що ще живу. Я не хочу так просто помирати. Я ще позмагаюся з ними. Я їм нічого не скажу. Не на такого натрапили. Я плюну в очі цьому оберсту, чи як там його. Нехай стріляють. Нехай побачать, як помирають рус-офіцери.

А втім, гул швидко зникає. Мабуть, літаки пролітають мимо. Кудись в інший бік. Коротка радість моя змінюється німим внутрішнім криком. Розпач туманить зір, і я ледь помічаю, що їхні голови вже не задираються догори. Вони повернуті до автомобіля. Німець у машині скидає із себе нерухомість: хрюкає портсигар, він діловито прикурює від запальнички. Худі його щоки то провалюються, то знов трохи повнішають, підб'їріддя опускається на хутро коміра. Він щось наказує.

— Яволь! Яволь! — клацає підборами офіцер і коротко про щось доповідає.

Здається, про нас—вас махен цвай руссіше офіціре.

Ось коли все вирішиться... Поглядом я впливаюся в поголене, холодне обличчя. Зараз він визначить нам кару. Накаже, чого від нас домогтися і як розстріляти. Чи, може, навіть повісити. Але він чогось не поспішає наказувати. Тонкими губами він затискає сигарету і недбало махає рукою в сірій рукавичці.

Я не розумію, що це означає. Розстріл? Чи, може, вести кудись вулицею? Видно, чогось не розуміє офіцер у касці. У всякому разі, я не чую його «яволь». Я тільки бачу, як, сипонувши снігом, рушає машина. На ходу хрюпають дверцята.

Офіцер круто повертається до солдатів і вже іншим тоном — сердито й рішуче — щось наказує. Півхвилини всі уважно слухають. Потім разом хапають зброю і майно, що лежить на узбіччі. Знов дзенькають пряжки і защіпки їхніх жовто-зелених скриньок. Гучно рипить сніг. Хтось дужою рукою піднімає мене за комір шинелі і ницьма, як дохлого собаку, тягне впоперек вулиці. По снігу, через колії, розгрібаючи моїм тілом мерзлі кінські кізьяки. Гаплик шинелі впинається мені в горло, я задихаюся. Я не знаю, куди мене тягнуть. Але я не хочу тут померти. Я хочу ще позмагатися з ними. Вони мене засудили, але за мною ще останнє слово. Боже, дай мені ще годину життя! І сили. Я ніколи не вірив у бога, однак тепер він потрібний мені. Хоч справжній, хоч вигаданий. І я благаю його допомогти мені.

Поруч риплять на снігу задубілі від морозу шкіряні чоботи, пропливає повз мене тин, хвіртка, порожня каністра, приставлений до стіни автомобільний скат. Біля нього розтопаний на снігу оберемок соломи, на який вони кидають мене. Ударившись головою об тугий гумовий бік ската, я не відразу розплющую очі. Лежу пластом, від болю зціплюю зуби й колочуся. Побіч опускається на призьбу і також тремтить від холоду Сахно.

36

Минає, мабуть, немало часу, поки я, притерпівшись до болю, розплющую очі.

Надворі гамір.

Хата, на подвір'ї якої ми опинилися, видно, порожня. У вікнах з вибитими шибками за рештками скла — чорнота. Двері навстіж. Тому німці всі надворі. У полах шинелей вони приносять звідкись сухий пайок і ладнаються вечеряти. На зіставлених разом скриньках ділять галети й окремо консерви. Усі стовпилися там, покинувши нас без варті. І вмить розбирають свої порції. Енгель також там. Як рівний з рівними, і ніхто йому, здається, нічого не каже. Ніби й не було в нього ні полону, ні контакту з росіянами. Ніби й він такий самий щирий служака фюрера, як і всі вони. Він згрібає зі скриньки свої галети і вдвох з рудим, що виволік мене з труби, однією ложкою по черзі починають вишкрябувати банку. Сахно, скорчившись на призьбі, уважно стежить за ними спідлоба і щохвилини ковтає слину. І все тремтить. А я вже, здається, потроху остаточно замерзаю. Ніг своїх я вже не відчуваю. І руки мої

як не свої: на них уже давно немає рукавиць. І ще нестерпно хочеться пити. Видно, я втратив чимало крові, всередині в мене все сохне, палить вогнем. «Ну, де ж воно, їхнє начальство? Невже нікому ми тут не потрібні?» — я чекаю, коли хто-небудь до нас підійде.

І один підходить. Дуже молодий, симпатичний на вигляд солдат з ясними гарними очима. Він ступає три кроки від гурту біля скриньок і, дожувавши галету, відгортає поли шинелі. Роблячи свою справу за два метри від призьби, німець зустрічається зі мною поглядом. Я чекаю, що буде вияв ненависті, крик, постріл, а він, усміхаючись, як блазень, вихляє задом. А потім рудий пасок перекреслює сніг поруч, дрібним лопотом пробігає по моїй спині раз, вдруге. Німчик задоволено регоче, застібається і відразу відвертається, поправляючи на плечі автомат.

Мабуть, я стогну вперше. Від страждань іншого плану, ніж ті, що допікали мені раніше. Це нестерпні муки. Їх не зрозуміти, не переживши. У розпачі я пригадую всі свої фронтові невдачі. Коли стріляв з «дегтяря», не поставивши на планці приціл, і з десятків німців встигли сховатися в траншею. І як ми прогавили атаку і дали їхнім машинам вискочити з села. І той вечір, коли мій взвод захопив шістьох полонених. У хлопців були мокрі валянки, але я не дозволив їм роззути німців, на яких були справжні чоботи. Якби тоді знав, що чекає на мене! Мені жаль, що я мало забив їх на фронті.

Але, видно, всі мої муки даремні. Жодного я вже не заб'ю і нічого їм не зроблю. Їм на мене наплювати. Вони відступають. Доїдаючи хрусткі галети, зручніше ладнаючи на спинах торби, протигази, німці беруть на плечі зброю і один за одним виходять на вулицю. На нас навіть ніхто не глянув. На подвір'ї, однак, залишаються знайомі скриньки. І біля них троє— наш Енгель, молодий очкарик, що витягнув мене з труби, і ще один, новий. Він худорлявий, гарно збитий, з прискіпливими чорними очима. На рукаві в нього ефрейторський шеврон. З усього видно, цей тут буде за старшого.

Я вже не знаю, що й думати. Страшенно жаль сконати так, як підстрелений собака. Мабуть, до ночі мені вже не дожити. А вона зовсім близько. Сонця в небі вже не видно. Прозорий вечір синіє, густішає і тихенько опускається на землю. Під стріхами залягає темрява. Мороз міцнішає, дедалі дужче припікаючи обличчя, руки. Певно, ніч буде зоряна й місячна, як і вчора. Тільки мені її вже не бачити.

Німці, посідавши на скриньки, курять. І мовчать. Бачу— уважно прислухаються до звуків, що долітають з різних кін-

ців села, пливуть, ширяться. Але тих, на які ці троє очікують, очевидно, немає. На вулиці пусто. Мабуть, німці вже виїхали звідси. Чого ж тоді чекають ці троє?

І тут у мене вперше виникає бентежна думка: а може, вони чекають на наших? Щоб здатися в полон? І врятувати нас!... Через секунду цього радісного збудження я розумію: марні сподівання. Не для цього їх тут залишили. Та й той Енгель, підлота, навіть не підійшов ні разу. Ні разу не глянув навіть, наче боїться. Раніше не дуже боявся. А я так хочу попросити в нього води... Здається, тільки б напитися, а там можна й померти. Зате Сахно якимось ненатурально оживляється. Ніби врешті перемагає в собі шок, що охопив його ще в трубі. Він дозволяє собі підвестися з призьби і починає часто присідати — грітися. І вони не лаються. Тільки очкарик щось буркає, але ефрейтор мовчить, тоді й він замовкає. Сахно, сівши, тупає чобітьми. Земля гучно гримкотить під ним і боєм відгукується в усьому моєму тілі.

Задубілий, знеможений, я не відразу помічаю, як до цього гуркоту приєднується далеке знайоме тріскотіння. Я тільки бачу, як усі троє німців відразу повертають голови. Черга повторюється раз, другий, третій. Німці підхоплюються. Двоє поглядають на ефрейтора, і знов усі троє слухають.

Невже наші? Я не можу в це повірити. Невже ще можливий порятунок? Сахно знов найжачується, насуплює брови. Мені здається, це «максим». Ні, вважай, більше схожий на танковий. Тільки якого танка?

Черги, проте, змовкають. Німці ще прислухаються. Потім ефрейтор лається і дістає з кишені округлу, наче яйце, з паском упоперек, гранату. Перевіривши застережну чеку, чіпляє гранату за ремінь.

— Іх коме бальд!¹

Він, поспішаючи кудись, виходить з двору. Енгель і очкарик знов сідають біля скриньок. Енгель, опустивши голову, починає колупати прикладом у снігу. Очкарик втуплюється то в городи з вишняками, то дивиться на вулицю. Видно, він побоюється. Сахно знов обережно починає розминку.

Я вже не можу терпіти. Спрага, здається, доконає мене швидше за рани й мороз.

— Енгель,— кажу я і не впізнаю свого ослабленого голосу.— Енгель, васер! Трінкер васер!

Енгель мало не перелякався. Повертає до мене голову.

— Васер! Ферштейн! Васер!

---

¹ Я швидко.

— Швайгт! Васер нікс! ¹— каже очкарик.

Енгель, однак, бачу, нерішуче дивиться на мене. На тлі вечірнього неба виразу його обличчя від призьби майже не видно.

— Он же колодязь. Дай води, якщо ти людина! — показую я на вулицю. Там над засніженою стріхою задирає шию колодязний журавель.

Енгель підводиться і, вагаючись, топчеться біля скриньок. Роззирається. Прислухається. На одній скриньці сумка, біля неї плесканий казанок — мабуть, того єфрейтора. Енгель врешті відчеплює його і, ще раз прислухавшись, іде до воріт. Карабін він тримає під пахвою. Очкарик, сидючи на скриньці, повертається до нас усім тілом і лунко клацає затвором автомата.

— Швайгт!

Сахро сідає. Тихо сам до себе лається. Німець на те не зважає. Він слухає. Я вслухаюся також.

Довкола тихо. Але здалеку все ж таки чути звуки. Їх не відразу й зрозумієш. Чи то крики, чи тупіт безлічі ніг. Коні це чи люди? Пострілів немає. Гахкає десь артилерія. Тільки то в іншій стороні й даліко. А цей шарварок десь за селом, може, за кілометр чи два.

Розливаючи з казанка воду, заходить на подвір'я Енгель. Значить, усе-таки людина, думаю я. Моє уявлення про німців трохи похитнулося. Я вже ладен думати, що серед них бувають різні. І так собі. І нічого. І сволота. Зрештою, як і в нас. І, мабуть, як і всюди. Люди є люди. У загальній масі своїй не погані й не добрі — різні. Він подає мені казанок. Я трошки підводжуся. Однією рукою стискаю його. У голові шалена хистка карусель.

І тут поза спиною важкий, зморений тупіт. Щось сталося, але я не зважаю. П'ю. Навіть якщо й вибух — швидше, ніж померти, я все-таки нап'юся. Але зривається німецька лайка. Страшний удар чоботом вибиває в мене казанок. Брязкаючи, він котиться подвір'ям. Другий удар у вухо отримує Енгель. Це шаленіє єфрейтор. Захлинаючись словами, він кричить.

Образою і гнівом поймається моя свідомість. Я хочу пити. Але, здається, вже не нап'єшся. Енгель винувато кліпає підсліпуватими очима. Єфрейтор лементує, розмахуючи перед його обличчям кулаком. Очкарик береться за скриньку. Серце моє рветься з грудей: я відчуваю — щось зараз відбудеться.

Незабаром вони всі хапаються за ремені скриньок. Єфрейтор, лаючись, трюхикає до хлівчика по казанок. Очкарик одну

¹ Тихо! Нема води!

скриньку завдає собі на спину, другу — довгувату й меншу — бере за шкіряну зачіпку. Найбільшу кидає на себе Енгель. Поспіхом підхоплює на свої плечі майже кубічну зелену сфрейтор. Але на снігу залишаються ще дві. Сфрейтор оглядається на нас. І тоді — о диво і підлість! — з призьби підскакує Сахно. Я навіть не розумію куди. Мабуть, не розуміють цього і німці. А він без жодного слова хапає одну скриньку, потім другу і обидві різким рухом чіпляє собі на праве, здорове плече. Сфрейтор зненацька роззявляє рота, а потім чимдуж ляскає Сахна по зігнутому під тягарем плечу.

— Гут, капітан!

І регоче.

А я видихаю все, що в мене було в легенях, і переводжу погляд угору. Я не дивуюся, не обурююся. Мої відчуття вже мало що сприймають. Я вже все пережив. Я тільки дивлюся в небо.

Там прорізалася і блищить самотня маленька зірочка. Вона, мабуть, над самим Кіровоградом, до якого я не дійшов. Багато хто не дійшов. Цікаво, скільки тисяч жителів у тому місті? Чи вийде хоч по одному на забитого? Добре було б хоч хвилину поглянути на його вулиці. Напевно, колись там будуть рости квіти, зеленіти тополі й акації. І гулятимуть хлопці з дівчатами. Люди будуть дивитися кіно, пити пиво, їсти морозиво. Зірка в небі гойдається і розщеплюється на дві, трі. Смогою затягує погляд. Це мороз. Він, здається, мене добиває. Мабуть, мене скоро не стане. А той житиме. Буде жити. Він пересилив свій шок. І я думаю: не дарма кажуть, що війна любить кмітливих. Хто раніше здогадається, той і переможе. Він здогадався вчасно. Там він був зразковий штабіст. Тут буде зразковий полонений.

Усе інше доходить до мене наче з іншого світу. Німці зручніше приладнують скриньки. Потім наспіх закурюють і відходять у ворота. Я все це чую. Але я бачу тільки ту дрібнесеньку зірочку в зеленкуватому блакитному небі. Вона блимає, скаче, переливається відблисками, розсипається на дві, чотири і колючими осколками ворухиться угорі. Повіки змерзаються, і я заплющую очі.

Здається, німці мене залишають.

Однак у воротах вони раптом спиняються. Я чую голос сфрейтора. Спочатку тихий, потім із владним відтінком наказу І зараз же різкий скрип чобіт на снігу. Цей гострий скрип болем пронизує мою голову і обривається.

Я розплющую очі.

Згорбившись під скринькою на спині, переді мною стоїть Енгель. Він нерішуче, наче боячись, зазирає мені в обличчя. У нього напружено-прихований погляд. І я раптом здогадуюсь, чому він повернувся. Я знаю. Іншого я не чекав.

Але чому Енгель?

На руках я відкидаюся від призьби. Упершись у землю підбором, повертаюся до нього обличчям.

— Ти?

Енгель відступає на крок і тремтячими пальцями береться за рукоятку затвора. З натугою закладає в патронник і белькоче:

— Ес тут мір зер-ляйд.

Я розумію. Він просить пробачення. Це незбагненно. Цього не уявити, не зрозуміти. Це жахливо. Чи бачили ви таких убивць? Чи читали про них у книжках?

— Ес тут мір зер ляйт. Абер іх габе бефель! ¹

Ну, зрозуміло, він має наказ! Це вже знайоме. Це незаперечно.

Ну, то що ж! Треба кінчати. Я не заплачу. І просити даремно. Руками я роздираю на грудях шинель. На, стріляй, гаде! Поціляй у саме серце. Щоб довго не мучитись! Я вже не в змозі терпіти.

— Беайльт ойх! ²— кричить з вулиці ефрейтор. Виявляється, вони пішли. Йому тепер їх наздоганяти. Вони поспішають. Може, через годину тут будуть наші? Ця думка перевертає в мене всі почуття. Мені до сліз стає образливо.

— І ти мене заб'єш? — кричу я в розгублені, підсліпуваті очі Енгеля.— Ти в мене вистрілиш?

У моїй душі раптом розгоряється маленька зірочка надії. Я ж його не забив. Я його захищав. Невже він не згадає цього?

На одному коліні я відповзаю од призьби до Енгеля. Він на крок відступає. Він наче боїться мене і чомусь оглядається. Очі його збентежено округлюються. Рукою він знов шарпає рукоятку затвора. З карабіна пружно вискакує патрон і падає на сніг.

— Іх габе бефель,— переривчастим голосом, наче виправдовуючись, каже він і квапливо відступає ще на два кроки.

Постріл, як грім, бахає в обличчя червоним полум'ям, відкидає мене в сніг.

¹ Я дуже шкодую. Але я маю наказ.

² Поспішай!

Якийсь час я потім ще чую незрозумілі лункі удари під собою — тук-тук-тук... Я не знаю, що це — його кроки чи прощальний стук мого серця. Однак вони стихають і потім зовсім завмирають.

37

— Громадянині! Громадянині! Ану, вставайте!

— Чого розляглися? Не вдома.

Поміж лавами ходить чергова з червоною пов'язкою на рукаві, а з нею міліціонер. Вони будять пасажирів, бо спати в залі не дозволяється. Жінки, дядьки, хлопці, крекчучи, сопучи, встають. На їхніх пом'ятих обличчях сонне незадоволення.

Після безсонної ночі тупо болить голова. Треба б ковтнути таблетку, але аптечний кіоск, звичайно, ще зачинений. У величезних вокзальних вікнах синя прозорість вранішнього неба. Зароджується травневий погожий ранок.

Хлопця на лавці біля мене вже немає, мабуть, пішов своєю дорогою. На його місці сидить знайома ще з ночі жінка у квітчастій хустці. Підперши рукою щоку, вона зосереджено дивиться в підлогу. Видно, як і я, також не склепила очей за ніч. З другого ряду лав до нас причалапує рання пташка — мале дитятко з брязкальцем у руці. Широко поставивши кривуваті ніжки, довірливо дивиться на мене, потім на жінку. Вираз обличчя в тієї не міняється. Малятко, неспритно повернувшись, швиденько тупає за лаву. Нас воно побоюється.

Мені тут більше не сидиться.

На площі ще по-нічному прохолодно, безлюдно. Ліхтарі вже не горять. Світає. У широкому чистому небі над містом ось-ось повинно зійти сонце. Дужий травневий дощ прогулявся по вулицях, дахах і бульварах, залишивши по собі пахучу свіжість ранку, мокрого листя, дзеркальні калюжі-озерця на асфальті. Калюжі, однак, випаровуються, зменшуються.

Гіркуватий росяний запах лине у сквері від тополь. По-весняному дихає набрякла волога земля. Після ночі листочків на деревах, здається, побільшало, вони густо зеленіють, обтрушуючи на землю холодні великі краплі. На крайній лаві порожньо, лише просиджена мокра газета. Я сідаю поруч.

Енгель таки не показав себе ретельним, пунктуальним солдатом фюрера. Виконуючи наказ, він поспішив. Невідомо, яка була на те причина. Може, не хотів відстати від своїх чи боявся наших, що десь обходили село. А може, згадав, що

я рятував його, і ворухнулося в ньому якесь співчуття до мене. Не дуже прицілюючись, він вистрелив лише раз. А треба було, видно, два. Один постріл мене не забив. Лише клопоту наробив для лікарів на багато років. І якщо я зараз живий, то земний уклін їхнім золотим рукам, щира подяка за турботи. Але найперше кланяюся тітці Марії. Це вона, самотня, похилого віку селянка не дала мені зійти кров'ю і замерзнути. Її руки найперше затримали в мені вбогі рештки життя, хоч це було не просто і майже безнадійно. І тепер водночас з ненавистю до підлості в моїх грудях живе велика вдячність тисячам тисяч наших бабусь і дідів, жінок і дівчат, що годували, обігрівали, а нерідко й рятували нас від костомахи.

Широкі рівні промені сонця, яке ще не підбилося над хатами, запалюють ранкову блакить, і вона горить, сяє, дзвенить чистою й первородною свіжістю. Недоречно довга, неспокійна ніч позаду. Диво дивне, яку величезну, цілющу силу має природа. Кожного ранку сходить сонце, і на душі стає не так, як уночі. І куди тільки зникають сумніви, страждання й переживання, зумовлені самотністю. Усе значно простіше і легше, ніж видавалося. Могутнім зарядом бадьорості природа кожного ранку відроджує, оживляє, оновлює людей.

Так, це була люта війна. Смертельна битва з найбільшою неправдою й несправедливістю, що їх будь-коли народжувала земля. Ця боротьба забрала в людства безліч жертв і їхньою кров'ю написала уроки, які годі забути. Найперший з них, мабуть, свідчить про те, що свобода і мир — занадто слабенькі деревця, щоб їх можна було виростити без загального клопоту усієї тримільярдної сім'ї. Знехтуємо цим уроком, не візьмемо його до уваги — і може відбутися земна катастрофа.

Війна перед усім світом підтвердила нашу могутність, багатством розкрила очі на наші вади. У сорок п'ятому ми не тільки здобули перемогу. За чотири роки війни ми, як ніколи, згуртувалися в одне ціле і побачили, на що ми здатні. Дух свободоловства і невідвладності злу здобув собі в тій боротьбі могутні крила. Я вірю, вони не опустяться.

Струмки свіжого повітря, мовби газована вода, затікають у мене, бадьорять. Мені добре. І навіть чогось радісно. Радісно, мабуть, від того, що я все-таки обминув смерть і тепер ось, як це не дивно, живий. Хоча із протезом замість лівої ноги. З каверною в легенях, яка тільки нещодавно затягнулася. Молодість проминула в лікарнях, недовчився, недокохав. Інвалід з двадцяти років. І все-таки життя, очевидно, найголовніше. Воно і кара, і нагорода. Моє життя може це підтвердити повною мірою. І тому воно набуло для мене особливого сенсу.

З привокзальної площі до скверу підходять двоє з речами. Зрештою, речей небагато: у високого довгорукого хлопця валіза з металевими кутиками та пальто. У неї, маленької та гостроносенької, що виглядає зовсім як дівчинка, велика дорожня сумка. З-під простенького, старого плащика дуже випинається живіт.

— Ось давай тут і сядемо,— каже вона, поставивши на лаву, що навпроти, свою сумку. І раптом схоплюється: — А де ж плащ?

Він, молодий і незграбний поруч із нею, зніяковіло озирється.

— У залі залишив?

— А! — здогадується він і бігцем кидається зі скверу.

— Ну й забудько! — сміється вона йому навздогін. Помітивши мій зацікавлений погляд, швиденько загортає поли тісного в стані плащика.

— Такий забудькуватий — просто жах!

— Нічого, при звичається,— кажу я.

— Уже втретє забуває. На селі в моїх залишив, коли від'їжджали. Потім в автобусі забув. Біда, та й годі. Наче професор,— охоче, ніби навіть з прихованою гордістю, повідомляє дівчина.

— Далеко їдете?

Вона раптом серйознішає.

— Ой, на цілину їдемо. У Кокчетав і ще далі кілометрів за двісті. Перший раз із дому — аж страшно. Кажуть, там немає жодного деревця, а я так ліс люблю. Ось поїхала, а все сумніваюся: може, погано буде.

— А він як? Нічого?

— Хто? Сашко? — дівчина підводить голову, сором'язливо всміхається. Сірі очі її наповнюються світлом, лагідністю.— Він добрий,— відповідає вона співучим голосом, розгладжуючи поли плащика.— Неспокійний тільки. Після армії на цілину завербувався. Комбайнер дм. Виріс серед степу, так уже простір любить.

— Це погано?

— Що?

Дівчина насторожується. Погляд її стривожений. Я намагаюся всміхнутися.

— Та ні, нічого. Звикнете. До степу, зрозуміло.

— Правда? Ну, то що ж! Треба якось звикати. Сім'я ж тепер.

Вона зітхає і нетерпляче поглядає в напрямку вокзалу, звідки з плащем у руці вже біжить її чоловік.

Невдовзі вони лаштуються снідати. Вона дбайливо дістає із сумки селянські харчі: яйця, пляшку молока, кусень сала. Щоб не заважати їм, я відвертаюся. Мимо, доріжкою скверу, голосно пристукуючи підборами кирзачів, проходить солдат. Напевно, повертається із звільнення й запізнюється. Обличчя його розчервонілося, спітніло. Він поспішає. По собі знаю: дуже нелегко це — мирити службу з коханням. Тихо перемовляючись між собою, мої сусіди починають снідати. Я чую, він її називає Катєю, і мені дуже кортить оглянутися. Але ні, я знаю, тієї Каті вже не буде. Це інша людина, інша доля. Зрештою, що ж, життя триває... Ніщо його не спинить. Як не спинив свого часу Гітлер.

Я дивлюся в дальній кінець скверу, де з'являється ще одна пара. Тісно пригорнувшись одне до одного, вони повільно йдуть до останньої лави. Він укриває її своїм піджаком. А його спину облягає мокра сорочка. Та що сорочка, коли чорнява голівка віддано й щасливо тулиться до плеча. Я дивлюся на них, слухаю швидкі солдатські кроки, що віддаляються, і думаю: хто б вони не були, якими б не були ці люди, їм належить майбутнє, і в цьому їхня перемога. Їм творити ще не написану історію країни. У загадковому завтра продовжувати життя. Їхні людяність і мужність визначатимуть долю землі.

Нехай же вони будуть щасливіші за нас.

У ТУМАНІ

ПОВІСТЬ

Сльотовакою вітряною дниною пізно восени на другому році війни загоновий розвідник Буров прямував на станцію Мостище, щоб застрелити свого знайомця Сущеню.

Цей Сущеня був тутешній селяк, ще з передвійни працював на залізниці, але місяць тому його заарештувала поліція за диверсію біля Виспянського мосту; купив собі життя тим, що видав спільників, своїх же залізничників, які йому допомагали розгвинчувати рейки. Хлопців повісили в містечку, а Сущеню випустили, і він другий тиждень розкошував під носом у гарнізону, у своїй добрячій домівці неподалік від станції. У теплі й ситості, мабуть, сподіваючись, що партизани до нього не доберуться. Подарують йому. Але таке не дарується, за таке карають. Командири в загоні порадилися і минулої ночі послали Бурова зробити те, що треба було зробити. Для зручності на допомогу Бурову дали партизана Войцика, і вони вдвох верхи на зморених конях, відтюпавши чи не з тридцять кілометрів лісового шляху, того ж дня надвечірком продерлися крізь кущисті зарості на поле десь за кілометр від Мостища.

У лісі стемніло, холодний туман і присмеркова тиша ковтали змокрілий сосняк, майже голий, з рештками рудуватого листя підлісок, а на польовому просторі за грузькою дорогою було ще видно; в обличчя вершників ударив пруткий вологий вітер, і вони спинилися. Буров звично озирнувся, прикинув, куди це їх занесло і куди тепер податися. Та незабаром він розгледів за полем розлоге гілля старих дерев на станції, ближче, на схилі пагорба, темніло кілька хат за садками, пара стіжків заготовленого влітку сіна, хлівці та сарайчики. Нижче, в кінці городу біля річки, сиротливо тулилася за кущами невелика лазня,— там із давнього часу, пам'ятав Буров, була кладка через річечку, мабуть, зараз удасться перебраться й верхи.

Однак ще не смерклося, у полі їх могли побачити від станції, а в тій справі, задля якої вони їхали, краще було обійтися без свідків. Тим більше без поліцаїв. Коли ж помітять, то, вважай, усе пропало, доведеться втікати до лісу, подалі від людей і взагалі від Мостища. Ні, треба таки перечекати якись півгодини, поки стемніє, і тоді вже вирушати до станції.

Буров завернув кобилу назад до Войцика, той, утягнувши голову в плечі під мокрою, із саморобного сукна чумаркою, у понурій покорі сидів на буланому коникові, розпарені боки якого здіймалися від втоми.

— Глянь он! Приїхали,— кивнув головою Буров у бік станції.

Войчик мерзлякувато стеновав мокрим плечем, над яким стирчало довге дуло драгунки. На його давно не голеному обличчі під довгим козирком чорної кепки не позначилося нічого, крім втоми й бажання відпочити. Та до відпочинку було далеко.

— Та бачу вже.

— Постіймо трохи. Стемніє— поїдемо.

— А річка там,— ворухнув худим підборіддям Войчик.— Болото.

— Та вже якось переїдемо.

— Добре, як-небудь...

Звісна річ, Войчик уже сумнівався — це з ним не вперше було у дорозі. До чого ж непевний чоловік — Бурова часом аж злість розбирала,— усе йому не так, усе він розуміє інакше і такий обачний, як районний стратег. Буров було пошкодував, що зв'язався з таким напарником, але, певно, іншого не знайшлося, мусив їхати з тим, кого дали.

Вони причаїлися за вільховим гіллям на узліску, даючи трохи відпочити коням та й щоб самим перевести дух — уперше за сьогодні; Буров оглядав поле, яке він пам'ятав ще з того часу, як сам жив на станції. Улітку тут було, здається, жито, давно його зібрали, добряче столочена худобою земля з витоптаною стернею розкисла після дощу, на порослому травою долі тьмяно виблискували коров'ячі сліди. Розм'яклий коров'ячий кізяк сірими плямами лежав на стежці край поля. Далечінь за полем і станцією помалу поринала в темряву, осідала в сльотавих вечірніх сутінках, але поблизу ще було досить видно, і їх могли побачити здалеку.

— Думаєш, він нас чекає? — сказав, помовчавши, Войчик, мабуть, маючи на увазі оте головне, що тепер турбувало обох.

— Може, і не чекає.

— Давно змився кудись. У поліцію, може...

— Приїдемо — побачимо. Якщо так, влаштуємо засаду,— мимоволі відчуваючи прикрість від тих обачливих слів, мовив Буров.

Войчик насторожено озирнувся то в один бік, то в другий, і хоча й змовчав, Буров зрозумів, що сидіти тут йому не дуже затишно. Хочеться швидше назад, у Валівську пущу, до своїх

буданів¹, де хоч таке-сяке тепло біля кволого багаття, там безпечніше, ніж тут, поруч зі станцією. Цілий день вони плуганилися лісовими стежками, змокли на мряці та в заростях, давно вже задерев'яніли від холоду. Їхали без сідел, у Бурова була якась брудна ряднина, вона муляла, збиваючись то на один, то на другий бік, а Войчик трюхикав на конику, трясучись на гострій, не вкритій хребтині. Обом хотілося їсти — трохи перекусили на світанку в таборі, із собою не було чого взяти, думали, розживуться чимось у дорозі. На щастя чи на біду, дорога видалася такою, що ніхто ніде не стрінувся, а в села вони не заїздили, щоб не нарватися на поліцію. Зроблять справу, їхатимуть назад, тоді можна куди й заскочити, щоб перекусити та обсохнути. Але саме такий варіант і був, очевидно, не до душі Войцику.

Ніби він, оцей варіант, подобався Бурову!

Уже краще піти десь на зв'язок — на гарнізон чи ще ліпше на хутір — або посидіти під ялиною біля шосейки в засаді, ніж пертися на таке завдання. Але ж от, мусив, хотів чи ні, — начальство про те не питало, наказ, і все — йди, виконуй. Зрештою, все зрозуміло: крім нього, Бурова, цього Сущеню з Мостища в їхньому загоні знав у лице хіба що Ковзан, який з літа порався на кухні. Але Ковзана хіба пошлеш на таке — цей сільський дядько, мабуть, і з гвинтівки за все життя не стріляв, чи ж він справиться з таким дужим Сущеню...

Узагалі, якщо розібратися, то поки що їм не було чого нарікати, все складалося більш-менш вдало, і Буров був би задоволений, якби трохи відпочив. Та за ці дні він добре таки вимотався, минулої ночі спав усього пару годин: пізно вночі притюпали з Хомутовим з-під Реси, де розвідували новий табір. Начальство надумало міняти на зиму місце, щоб подалі сховатися в лісові нетрі, бо коли позамерзають луки й болота, тут, у пущі, загонові не всидіти. Три дні вони з Хомутовим і ще одним розвідником дещо таки нагледіли і повернулися стомлені, мокрі й голодні, а тут ось тобі: їдь у Мостище. Правда, Буров не мав такої звички — відмовлятися, сказав: єсть, буде зроблено. Але це не значить, що в нього в душі заграли оркестри, — душа його плакала, як на поминках, страшенно хотілося спати, хоча б на годинку десь заховатися в теплі й спокої: дорогою ж боявся, щоб, заснувши, не звалитися з кобили. Тому й гнав, не даючи спочину ні собі, ні Войцику, люто лаючи в думках того Сущеню.

¹ Тимчасове партизанське житло; курінь.

Щоправда, дорогою той гнів трохи вщух, Буров почав звикати до своєї не дуже приємної; якщо не огидної місії. Але зараз, опинившись через одне поле від хати зрадника, відчув, як щось у ньому знов піднялося від нестерпної кривди і злості. Загалом Буров був людиною крайніх поглядів, він або приймав людей повністю, або повністю їх не приймав, у різних там каверзних справах не визнавав ніякого права на «пом'якшуючі» обставини, особливо тепер, у війну. Справді, хіба можна було зважати на якісь причини, коли через них (та й без них) загинуло стільки люду, і кінця тій погібелі не видно. Мабуть, тут потрібне одне: відвага і твердість, і коли вже так трапилося, що ти попався в їхні лапи, то помри по-людськи, але не нашкодь іншим, тим, хто має можливість щось зробити, а може, ще й відомстити за твою загибель. А цей залізничний слимак Суценья, бач, захотів вижити і продав своїх хлопців, ніби вони не хотіли жити чи мали на це менше від нього право. Ні, видно, в загоні вирішили правильно, такого треба знищити, щоб іншим була наука.

От тільки робити це не дуже хотілося Бурову, краще нехай би хтось інший. Шкода, іншого не знайшлося, така гидка справа випала йому, і він мусив увесь день трястися на цій шкапині, доки доцюгикав до Мостища.

Тепер ось приспіло найтрудніше.

Чим ближче воно насувалося, тим більше думав про нього Буров. Як він оте зробить — без кінця прокручував у своїй голові за цю дорогу і врешті погодився на найкоротший варіант: не розмусолювати, не розпочинати розмов, відвести кудись і стрельнути. Коли чинитиме опір, не хитрувати чи виправдовуватися, — застрелити на місці. Найгірше, звісно, якщо не застануть Суцені вдома; тоді як? — чекати або шукати, куди поїхав. Якщо втік у містечко до поліцаїв, зовсім погано, тоді місія Бурова, вважай, не вдалася. Доведеться повертатися ні з чим, виправдовуватися перед командиром Трушкевичем, а той найбільше не любив виправдовувань, це Буров добре запам'ятав. У цій справі він був навчений, одного разу навіть походив тиждень без зброї, — Трушкевич наказав здати гвинтівку, лишити при собі лише штик: там, куди вони ходили за толом, їм показали дулю, і вони повернулися з порожніми руками. А треба було розстаратися, «ворухнути мізками», як казав Трушкевич, і завдання виконати хоч кров з носа. Так вимагав Трушкевич, а цей старший лейтенант з оточення першого літа війни і покарати, і вимагати вмів добре. Якщо ж тепер буде щось не так, то вже він накладе стягнення на обох.

— Головне, ти не відставай і не висовуйся. Ще краще, аби я тебе спиною чув. А що треба, я сам зроблю,— сказав Буров, не обертаячись до Войцика. Той, чути було, знову насторожився.

— А коні?

— А що коні? Коней, коли що, потримаєш.

— Треба було ще когось узяти,— гучно сякаючись на траву, прогугнявив Войцик.— Третнього. Усе б зручніше. А то що удвох?

— Ну, ти, розумний такий! — почав злитися Буров.— Чого ж мовчав там? Сказав би командирові: дайте третнього. Але ж мовчав?

— Мовчав, мовчав...— невизразно пробурмотів Войцик і потягнув за повід коня, який попнувся в куці за жмутом зеленої трави.— Ну, ти, вовче м'ясо, не нажерешся...

Тим часом помалу темніло — ліниво й непевно; у полі ще було видно, але пристанційні будинки на тому боці річки вже оповив сірий присмерк, а високі дерева біля станції то й зовсім розчинилися в сутінках. Мабуть, можна було їхати, бо вже ставало нестерпно на цьому вітряному узліссі, поодинокі сосни вгорі аж гуділи од вітру, та й зголоднілі коні не хотіли стояти — лізли до трави у вільшняк, ненажерливо видирали її разом із вогим зеленим мохом.

— Так. Давай помалу через поле на кладку,— кивнув Буров і завернув кобилку.

Коні пішли полем, цямкаючи копитами в розгрузлій від дощу борозні. Узлісок залишився позаду, і в душі Бурова почав рости-розростатися острах — хоч би їх часом не зустріли по той бік річки, біля лазні чи на подвір'ї, хоч би не напоротися на якусь трясцю. Це ж через версту від станції була поліція, чорт зна, чи сидить вона зараз у своєму бункері,— може, як і вони, гасає десь по селах, а то ще й лежить у засаді. Особливо в селах, селищах, на путівцях біля містків і кладок. Тепер, їдучи навпростець, через поле, він не підганяв кобили, і та йшла, як хотіла,— зморено тюпала по грязюці, а він, нагостривши зір, пильно вдивлявся в паліччя, туди, де була колись кладка. Правда, хоч він народився тут і виріс, оббігав малим усе навкруги, але з того часу, як у колективізацію батько перебрався з сім'єю в містечко, Буров жодного разу не завітав сюди — не мав потреби, а потім на його життєвому шляху була військова служба на Далекому Сході, два передвоєнні роки він працював у районі — ганяв по дорогах полуторку. І тепер, їдучи тутешніми місцями, він ледве впізнавав їх, хоча, зрештою, вони не дуже й змінилися. Принаймні узлісок, доро-

га і поле були, як і колись; а колись він пас тут худобу, возив снопи й сіно — знав кожне болітце, кожний горбок і стежку.

Здається, в полі й біля річки було порожньо, тільки в прибережному верболозі ворухилася під вітром непосидюча зграйка горобців, та на паркані біля лазні посиділа й ліниво полетіла кудись ворона. Він уже вгледів там город Сущені з двома стіжками біля подвір'я, від лазні туди, пам'ятав, вела добре втоптана стежка. Колись підлітком він бігав там, позираючи через паркан на товсті стручки сущенівського бобу, одного літа тією стежкою ганяв до річки гусей. Сущення тоді був ще парубком, неодруженим, узагалі спокійним хлопцем, старшим від нього років, може, на вісім, на Бурова він майже не звертав уваги — в нього були свої інтереси і свої хлоп'ячі компанії. Чомусь тоді він навіть подобався Бурову, може, своєю поважністю, рівним ставленням до інших друзів і сусідів. Хто б подумав, що їхні долі колись перехрестяться таким диявольським робом?

Та ось перехрестилися.

Річка була неширока, з берегами, підмитими водою в повінь, густо порослою за літо травою, із кладкою — двома гнилуватими дошками, кінці яких були занурені у воду. Буров зіскочив з кобили, потягнув за повід, і кобила, пручаючись, хитнула головою й нерішуче переступила на березі — боялася йти у воду. Правильно боялася, подумав Буров, чорт його зна, яка тут тепер глибина, води налилось повно, до самого берега. Може ж, не втопиться? Він дужче сіпнув за повід і вже сам нерішуче ступив на затоплений кінець кладки, скеровуючи кобилу поруч. Врешті вона зважилась, обережно зійшла з берега і раптом стрімко кинулася передніми ногами в річку. Буров поспішно переступив по кладці, але вона зрадливо хитнулася під ногами, осіла, ноги бовтнули 'ледь не до дна. Проте втримався на дошці — повід випустив з руки, перелякана кобилка вискочила на той бік і стала, струшуючи мокре черево. Мовчки вилаявшись, він по'малу перейшов по кладці і підібрав з трави мокрий повід.

На тому березі, не злазячи з коня, сидів Войцик.

— Ну, що став? Давай верхи, тут неглибоко.

Войцик переїхав більш вдало, кінь важко вибрався на берег, і тоді Войцик зіскочив, узяв з рук Бурова повід. Стоячи на одній нозі, Буров стягнув з другої ноги чобіт, вилив воду, викрутив мокру дірву онучу.

— Ще цього бракувало, холера...

Попереду і трохи збоку на березі річки приткнулася почорніла від часу й диму кривобока лазня з дичкою грушею біля

маленького віконця. Мабуть, за нею можна було сховатися, і Буров повів туди свою кобилку. Мокра нога його зовсім змерзла, та й друга так само не вбереглася від води — чоботи чвакали під час ходьби, треба було б десь перевзутися, поміняти онучі. Якби ж вони були в нього, ті онучі. Але ще не діставшись до лазні, він вловив носом знайомий чадний запах диму, і це його занепокоїло. Коли від лазні несе димком, то, мабуть, там топлять чи вже натопили і миються. Треба ж було їм нарватися в такий час! Але повертати назад пізно: у віконце їх могли вже помітити.

Буров зайшов з глухого надрічного боку лазні, прислухався. Від лазні дуже тхнуло димом, сажею, сухою, напаленою глиною; ріг лазні разом із дичкою густо обросли жорсткими стеблами малиника. Войцик, під'їхавши, так само зіскочив з коня, і Буров віддав йому повід, а сам глянув з-за рогу на двері. Доштані срособочені двері підперті ялиновим кийком — значить, всередині ще не було нікого. Мабуть, тільки ще збирались митись.

Войцик з виразом заклопотаності на щетинистому обличчі чекав, що робити далі, і Буров вирішив:

— Давай сюди. Он хата. По стежці...

Хата і подвір'я Сущені ледь темніли у вечірній імлі, звідти, від вулиці, лазні вже не було й видно, тепер аби тільки не зустріти когось тут, на городі, на цій стежці. А коли хто й зустрінеється, думав Буров, справи у нього лише на хвилину, довго він тут не затримається. Лише б не нарватися на поліцію. Та саме в такий час, у присмерках, люди ще не замкнулись у хатах, пораються біля худоби, певно, такої пори поліція ще не дуже стежить і слухає. Стежити і слухати вона починає трохи пізніше. Коли довкола все затихає.

Ведучи коней за повіді, вони прийшли в кінець подвір'я, якраз на дровітню із, мабуть, недавно привезеними з лісу дровами. Ще не складені на зиму, кругляки в безладному нагромадженні купою лежали біля тину. Поруч валялися старі ночви, якісь брудні відерця; приставлені під дахом до стіни, стояли вила й граблі. З вулиці дровітні не було видно, а з поля її заступив стіжок на городі, і Буров, трохи послухавши, віддав повід Войцику.

— Стій тут і чекай. Коли що — я стрельну.

— Недовго щоб...

— Недовго, недовго.

Войцик перехопив мотузяний повід, а Буров зняв з плеча карабін і так само віддав його Войцику. Либонь, карабін йому тепер не потрібен, у його справі можна і з наганом, який

у твердій шкіряній кобурі звично муляв ногу. За пазухою під шинелею в нього була кругла, як гусяче яйце, з гострим обідком німецька граната, мабуть, вистачить на одного Сущеню. Коли їх там виявиться більше,— справа, звичайно, кепська. Доведеться поморочитись. Ну, якось уже буде...

Намагаючись іти якомога тихіше, він добрався через грязьке подвір'я до дверей у сіни, обережно прочинив їх за клямку і прислухався. Ні, в хаті ніби нічого не чути, тільки десь у закутку рожнуло поросся; він переступив поріг і почав тихо причиняти за собою двері. Саме в цей час рвучко розчинилися двері з хати — ставний чоловік у чорній ватянці, з похмурим голеним обличчям, без шапки, полохливо втупився в півтемряву сіней, певно, побачивши, та не впізнавши зайшлого. То був Сущеня, і Буров стихшено озвався з темноти:

— Можна до вас?

Насуплене обличчя Сущені майже не змінилося, тільки застигло якось, і він, може, трохи зволікаючи, помалу ширше розчинив двері. З певною пересторогою Буров переступив і другий поріг, Сущеня зачинив двері, і тоді гість привітався. Привітання його, однак, залишилося без відповіді. Здається, у хаті не було нікого. На краю стола смердючо блимав вогник гаснички, за причиненими дверцятами грубки, видно було, розгорялися дрова. У непевному блиску Буров помітив, проте, щиро зацікавлений погляд дитячих очей — хлопчик років чотирьох підвівся на ніжки з підлоги і, вдивляючись у нього, потупав назустріч. У його маленьких ручках була цяцька — рогулька, вистругана з якоїсь дошки, він ляскав нею собі по долоньці.

— А в мене ось — коник. Татко злюбив...

Мале з радісною готовністю простягнуло йому свою цяцьку, і в оченятах його було стільки довіри й доброти, що Буров узяв цяцьку, безтямно покрутив у руках і похвалив:

— Хороший кінь.

— Мені татко і собацку злюбить. Із хвостиком.

— Із хвостиком — це добре. А як тебе звать?

— Мене звать Глиша. А татка Сущеня.

— Значить, будеш Ригор. Сущеня,— сказав Буров. Він пошкодував уже, що почав розмову з дитиною, відчував, розмова зовсім не робила його завдання легшим. І він повернувся до господаря, який змертво стояв біля порога.

— Сідай, що ж...— витиснув із себе господар.— Не впізнав спершу. Змінився...

— Та, видно, і ти змінився,— сказав Буров і, відчувши раптове, якесь не звичне для себе хвилювання, сів на лаву у простін-

ку. Зараз же до нього перевальцем підбіг Гришко і довірливо притулився до коліна, звично забавляючись своєю іграшкою.

— А у Льоника є патрон,— віддано заглядаючи в обличчя Бурова, довірливо повідомив він,— що стліяє. Бух!

— Он як! Патрони тепер не для дітей,— суворо сказав Буров.

— Та не патрон, Гришо,— зауважив батько,— гільза в нього є.

— Ага, гільза.

Гришко покинув свого коника і, більше зацікавлений гостем, поклав коротенький пальчик у рот і почав розглядати Бурова.

— А я до тебе, Суценья,— крижаним голосом сказав Буров, трішки відсуваючи від себе малого. Той, однак, настійливо терся об його коліно.

— І куля в нього є,— тихо повідомив Гришко.

— Добре, Грицю, йди на ліжко, там погуляєш,— сказав Суценья і взяв сина під пахви. Той ображено задригав ногами, запхикав навіть, але батько відніс його на підстилку в запічок і розслаблено повернувся до грубки.

— А де жінка? — запитався Буров.

— Жінка у хліві, корову доїть. Сьогодні ось лазню протопив, митися збиралися,— сказав господар і опустився на низенький ослінчик біля грубки.

— Митися — це добре,— сказав Буров, думаючи про інше. Очевидно стріляти Суценью в хаті не випадало. Це мале могло все зіпсувати, батька треба було кудись вивести — на подвір'я чи, може, до лазні. До лазні краще було б. Правда, постріл там могли почути і на станції, а їм ще слід перебратися через річку... Краще, звичайно, за річкою. Звідти через поле і в ліс. Тільки як туди поведеш? А коли здогадається?

— Я знав, що прийдете,— сказав тим часом Суценья з якоюсь незрозумілою покорою в голосі, яка була невтямки Бурову. Однак він не показав того і майже бадьоро зазначив:

— Знав? Це добре. Значить, вину свою розумієш.

— Що ж тут розуміти? — розвів руками Суценья.— Ніякої ж провини не маю, ось у чім заковика.

— Не маєш?

— Не маю.

— А хлопці? — вирвалося в Бурова.— Яких повісили?

— Хлопців повісили,— погодився Суценья і знов змарнів на виду, опустив голову.

Він навіть тернув пальцем під очима, але одразу ж пересилив себе і випростався. Буров, уже лаючи себе за нерішучість, відчув, як чимраз більше мерзли його ноги. Мокра онуча на

лівій нозі зовсім збилася вбік і муляла. Видно, треба було кінчати ці розмови і братися за діло. Але він якось недобре розслабився і гаяв час, немов боявся переламати себе на головне. Із запічка до нього знов прикотився Гришко.

— Дядьку, а в тебе наган є? — спитав він, знову притулившись до його колін.

— Ні, який наган? — сказав Буров.

— А ось це що? — коротеньким пальчиком показав малий на його кобуру.

— Це так. Сумочка.

— А насцо сумочка? — допитувався Гришко, смочучи свій коротенький пальчик. Якось непомітно він обняв коліна Бурова і вже ластився, терся об коліно, мов кошения. Суценья тим часом сидів навпроти і не відганяв сина — він занурився в свої, мабуть, невеселі переживання. У снігах грюкнули двері, і в хату якось уповільнено, ніби з ношею, увійшла жінка з відром, на голові в неї була тепла, вовняна хустка. Помітивши чужого на лаві, боязко насторожилась, але тут же увагу її привернуло мале, яке вже спробувало вилізти Бурову на коліна.

— Гришко!

— А в дядька наган є. У сумочці, — жваво повідомив хлопчик.

На обличчі Анелі щось здригнулось, як здригнулось і в душі Бурова, який відразу впізнав у цій жінці Анелю Круковську, з якою колись три роки навчався в місцевій школі. Видно, вона теж впізнала його.

— Здрастуйте.

— Здрастуй, Анелю, — збентежено сказав Буров. Він не знав, що ця дівчина стала жінкою Суценьї, — років вісім він з нею не бачився і навіть нікого не розпитував про неї, і ця зустріч для нього була зовсім несподіваною. Але тепер він намагався зробити вигляд, що поява Анелі не новина для нього, що він усе давно знає. Далі, однак, розмова в них не пішла, обом щось заважало. Буров знав, звичайно, що здогадувалась і Анеля. Напевно, відчувала. Проте пересилила себе і нерішуче запропонувала:

— Треба ж почастувати вас. Голодні, мабуть?..

— Нема часу, Анелю, — сказав Буров і тут же розізлився на себе: їсти, звичайно, дуже хотілося.

Так само хотілося посидіти, погрітися в хатнім теплі, поговорити з привітною, приємною на вигляд Анелею, яка колись навіть подобалася йому, хоч і була років на два старша. Дуже кортіло Бурову відігріти змерзле за дорогу тіло чи, може, подалі відсунути оте, задля чого він приїхав сюди і проти чого

мимоволі повставала вся його істота. Але ж як було розслаблятися, як забути про це хоч на хвилину? Він так і сидів, мов на жару; десь під дровітнею його чекав Войчик, і, може, по вулиці вже брели сюди поліцаї.

— Завісь вікно,— тихо гукнула Анеля до чоловіка, а сама кинулася до мисника, потім до печі, забрязкала заслінкою. Суцня поспішно завісив вікно смугастим ряденцем, що висіло збоку на цвяху, а Буров, подумавши, стягнув з ноги мокрий чобіт.

— Оце, може, у вас знайдеться якась онуча? Перевзутися.

— Онуча? Зараз...

Анеля шаснула в запічок, чути було, щось роздерла там і швидко винесла йому дві м'які і навіть теплі онучі. Дрова у грубці добре розгорілися, скрізь по підлозі застрибали багряні відблиски, освітили червоним і без того почервонілу від холоду ступню Бурова.

— А як же мама твоя? Чи живе? — запитала Анеля від печі.

— Мами нема вже. Три роки, як...

— А сестра ж Феня?

— І сестри немає. Забили весною в Лисичанській пущі.

Господиня тим часом поставила на стіл миску з теплою смаженою бульбою, від якої ішов такий смачний дух, що важко було стриматись, але Буров перевзувався з байдужим виглядом, ніби сам недавно від столу. Суцня поставив біля миски мало не повну пляшку, у якій знайомо коливалася мутнівата рідина.

— То, може, присядете? — майже благально глянув на Бурова, але той рішуче покрутив головою:

— Ні, не буду.

— Шкода. Ну що ж, тоді я. Можна?

— Давай,— погодився Буров.— Тільки недовго.

Суцня налив у склянку і випив, одразу з якоюсь недоброю рішучістю, ніби кидався у вир, пожував кавалок хліба і на хвилю знерухомів біля гаснички. Анеля ставила ще якісь тарілки — з салом і огірками, швидко, заклопотано поглядаючи то на чоловіка біля столу, то на Бурова в простінку.

— Ет, як не по-людськи все! — скреготнув зубами Суцня, й Анеля крутнулася до Бурова.

— Ой, недобрè ж! Чи ж ми сподівалися на що, чи ждали! Як ото взяли, у мене серце зайшлося, тиждень спати не могла, геть очі проплакала... От випустили, що ж тепер робить? Чи ж зі своєї волі?..

Мимовільно ковтаючи слину, Буров тим часом не перестав стежити за всім, що відбувалося в хаті, прислухався до

кожного звуку знадвору. Але на подвір'ї й на вулиці, здається, було тихо, у незавішеному біля порога вікні вже чорніла нічна темрява. Гришко підліз під столом і вмовився на лавці біля батька (ближче до їжі), здається, уже втративши цікавість до гостя.

— Він же ні в чому не согрішив проти них, він же їх вигороджував,— тихо заплакала Анеля, і Буров не стримався:

— Але ж повісили! А його випустили. Чому?

— А хто ж їх знає чому...

— Так не буває.

Суценья при тих його словах відштовхнувся від стола, стукнув великою долонею по стільниці.

— Та нехай, Анелю. Що говорити! Доля...

— Так,— непевно сказав Буров і підвівся з лави. Поки не почалося щось гірше, ту розмову треба було кінчати.— Ходім!

Він вийшов на середину хати, трохи затягнув ремінь на шинелі. Суценья сидів за столом, як мертвий, навалившись грудьми на стільницю. Здавалося, він і не чув тих слів Бурова, але незабаром здригнувся, рвучко налив ще собі з пляшки й одним ковтком спорожнив склянку.

— А чорт із ним! Пішли!

— Куди? — схопилася Анеля.— Куди ти його? Куди?

Вона заридала — не голосно, але стільки було в її плачі страждання і розпачу, за нею заплакав малий, і Буров уже злякався, що вони, не дай боже, підіймуть на ноги півстанції. Правда, Анеля швидко затиснула руками рота, заплакала тихіше, потім підхопила на руки малого. Суценья накинув на себе ватянку:

— Ходімо. Оце...

Ніби щось пригадавши, він повернувся, швидко поцілував жінку і рішуче ступив до дверей. Його тремтячі пальці наосліп бігали по грудях, шукуючи гудзиків, щоб застебнути ватянку.

— Куди це ви? — знов уже вдруге схопилась Анеля і заголова так, що Буров відчув, як у нього кров стигне в жилах. Бурова поймає страх.

— Не треба,— сказав до жінки Суценья.— Ми ненадовго. Ти не плач, заспокойся...

Він намагався говорити тихо, з наболілою добротою в голосі, це подіяло на жінку, вона на хвилю змовкла. Її уста безгучно сіпались, а очі з недовір'ям уп'ялися в обличчя чоловіка, намагаючись дізнатися про те, про що вже неможливо було не здогадатися.

— Тут в одній справі треба,— збрехав Буров, хоча від цього розставання недобре стиснулося серце.— Скоро прийде.

Пригортаючи до себе малого, вона вже з усієї сили впивалася очима в Бурова, який тупав на порозі. Йому дуже не терпілося скінчити все це і вийти надвір.

— Прийду, авжеж,— спокійніше підтвердив Суцєня.

— Так оце ж... Як же ти?.. Нічого не взяв,— стрепенулась Анеля.— Оце ж ти хоч сала візьми...

Мабуть, вона все ж повірила, випустила з рук малого, кинулася до столу, почала метушливо різати хліб, сало, загорнула все в якийсь папір, подала чоловікові.

— Ось, перекусить. А то ж як, коли не ївши... І цей... Цибулину дати?

— Ет, не треба,— махнув рукою Суцєня, другою байдуже запихаючи пакунок у тісну кишеню. Анеля знов насторожилася:

— Ти ж любив, щоб із цибулею? — напружилася вона, перестаючи витирати очі, готова знову заплакати.

— Коли любив, так візьми,— сказав Буров.— Авжеж, дай і цибулину. З цибулею смачніше. Як сало, то добре з цибулею.

Десь під припічком вона знайшла пару цибулин, одну тицьнула до рук чоловікові, другу подала Бурову, той узяв, похвалив цибулю.

Анеля трохи заспокоїлася, скидалось на те, що зовсім повірила їм, хоч усе ще була напружена від хвилювання чи настоженості і раз по раз витирала очі. Хоч уже й не плакала.

— Коли затримаюся, мийтеся без мене,— сказав Суцєня.

Вони вийшли з хати — Суцєня попереду, Буров за ним. Надворі вже стемніло, дув різкий вітер, але дощу не було. Суцєня зробився якимсь одчайдушно-різким у рухах, рішуче ступив з ганку і спинився на грузькому дворі.

— Куди?

— Туди, туди,— показав Буров у бік дровітні. Господар, хитнувшись, зробив кроків із п'ять і спинився:

— Лопату взяти?

— Візьми, що ж,— подумавши погодився Буров. Він пильно стежив за Суцєнею, який, перебравши у стрісі якісь палиці, витяг з-під них заступ.

— Що ж, сам розумієш,— тихо, ніби винувато мовив Буров.— Коли видав...

Суцєня різко повернувся до нього,— Буров від несподіванки аж відхитнувся,— і з приборканою люттю кинув йому в обличчя:

— Я не видавав!

— А хто ж видав? — спинився Буров.

— Не знаю, не знаю!!

— Але ж тебе випустили?

— Випустили, сволота, — розпачливим шепотом видихнув Суценья і зовсім уже понуро додав: — Краще б повісили. Разом!

Останні слова він кинув через плече, ніби з рештками слабкої надії виправдатись. Але тепер яка користь із того виправдання, подумав Буров, хіба ж він слідчий? Буров не слідчий, він виконавець вироку, а вирок цей людині винесли там, у лісі, тож чи йому переінакшувати його. Проте як було й виконувати, коли виконавець завагався в своїй правоті, — якась вона не така виявилась, ота його правота.

Часу, однак, у них мало, навіть зовсім не було часу. Тим більше, Буров відчув, що він просто може захряснути у цій заплутаній суценьвській проблемі і провалити завдання.

Вони швидко обійшли купу дров і повернули до дровитні, де тупали у темряві двоє коней і стирчала задубіла постать Войцика. Той віддав Бурову повід його кобили, і вони шпарко пішли стежкою до лазні — Войчик попереду, Буров позаду. Між ними йшов із заступом у руці Суценья. Дивно, але Буров анітрохи не боявся його, не думав, що він може втекти чи навіть, повернувшись, сіконути по голові заступом. Він не так розумів, як відчував, що Суценью щось стримує від ворожості до них обох, хоча, звичайно, той не міг не тямити: справа його кепська. Правда, на всякий випадок Буров підсунув кобуру на реміні, непомітно розстебнув її язичок. Карабін він ніс на плечі і весь час напружено гадав: де? Де йому розквитатися із цим чоловіком, щоб скинути із себе гнітючий клопіт і знайомими шляхами-стежками повернутися вночі до пущі. Щось, однак, заважало йому, якась непевність через обставини, чи що? Усе ж на їхньому шляху була річка з незручною кладкою, через річку якимось треба було перебратися на той бік. У полі, під лісом, думалось, буде трохи вільніше, ніж на цих городах, під носом у поліцаїв. Не признаючись собі, Буров зволікав, відсовуючи кудись ту останню мить. Щось у ньому ще не визріло, щоб зробити все остаточно, швидко і рішуче.

Річку цього разу подолали трохи спритніше, ніж недавно, — Войчик виліз на коня і поволі переїхав біля кладки, по кладці на той бік спритно перебіг Суценья. Щоб не мочити ніг, Буров так само переїхав на кобилці, і вони опинилися на трав'янистому березі за верболозом. Буров ще нічого не вирішив, а Суценья цю коротку затримку, мабуть, зрозумів по-своєму.

— Ну що ви... братці! — майже заблагав він. — Берег же заливає... Торфовище тут...

— А ти що, пісочку схотів? — без виразного, однак, наміру сказав Буров.

— А хоч би й пісочку! Все ж краще, сам розумієш... Доведеться колись і самому...

— Пісочку? — сказав Буров, подумавши. — Ну, хай, поїхали. У сосняку, там пісок.

— Ну, хоч і в сосняку, — тремтячим голосом погодився Суцєня.

У полі було дуже вітряно і темно, особливо в доли, на мокрій чорній ріллі, тільки збоку, на захмареному світлуватому тлі, трохи витикалися прирічкові кущі, а далі, за полем, чорніла стіна сосняку, там був ліс, звідти вони приїхали сюди ввечері. Буров скерував у той бік кобилку, і вони поїхали через грузьке від дощу поле; Суцєня із заступом на плечі широко ступав поруч. Він не відставав, намагаючись іти врівень із Буровим, ніби навіть намірювався щось сказати, та лише сопів стомлено, майже знеможено. А Буров, похитуючись на гострій хребтині, думав, що, мабуть, треба наважитись, набратися впевненості, суворої рішучості. Мало що він каже: не винуватий, але ж факти! Усі факти якраз проти нього, і з них найжахливіший той, що хлопці погинули, а його випущено. Ну чого ще треба, яких доказів? Гайки розгвинчували разом із цим ось бригадиром путійців, він навіть не заперечує того, а чому випустили, пояснити не може. Не знає! Та задурно не випускають, це зрозуміло кожному. А той знає одне твердити: не винуватий, не видавав нікого, — але ж от іде! Знає ж, куди ведуть, і навіть узяв заступ, а йде. Не втікає, не сперечається, а йде. Чи йшов би з такою покорою не винуватий?

А може, і йде такий покірний, що не винуватий?

Чорт його зна, думав Буров, болісно розуміючи, що все в його голові переплуталося, що хоч скільки думай — все одно чогось не второпаш, — так усе скаламутила ця жахлива війна. Чи, може, він, Буров, чогось не знає? Хоча що б тут змінилося якби й знав усе. Він же приїхав сюди не за тим, щоб розбиратися чи щось зрозуміти, його діло зовсім просте — застрелити зрадника. Щоб іншим було наукою, щоб знали, як партизани карають тих, що відступилися від своїх, прислуговують німцям. А таких розвелось! Хоч би й тут, у Мостиці, різного наброду, — скільки вони вже перестріляли, перебили, перевішали. Ні, вагатися не можна, треба рішучою рукою викорінювати погань.

На узліссі переїхали польову дорогу, нікого ніде не було. Буров зіскочив з кобилки — їхати хмизняком уночі було не дуже зручно. Суцня зупинився, хвилинку почекав поруч, Войцик так само спішився позаду. У лісі скрізь було мокро, повітря вогке, зверху з гілок падали за комір холодні краплі, але вітер тут не так шмагав, і було затишніше, ніж у полі.

— Десь тут пагорбок, — пригадуючи знайому місцевість, сказав Буров. Суцня згідно кивнув головою:

— Та ось бір зараз.

— Ну, давай, іди перший.

Суцня мовчки пішов попереду, Буров за ним, ведучи на поводі кобилку; мокре гілля часом здирало з голови шапку, і він ледве встигав відхилитися від гілок. Раптом Буров подумав, що так Суцня може і втекти, й аж злякався на мить. Але тільки на мить, бо Суцня в лісі навіть не прискорив ходи, навіть часом притримував у руках якусь гілку, щоб не дуже хльоснути Бурова. Та придорожній перелісок-хмизняк швидко скінчився, вони зайшли до бору; заступивши холодне небо, довкола стояли товстелезні сосни, їхній тихий, протяжний пошум плив угорі. Чистий, без трави, діл під ногами почав підійматися на невисокий пагорбок — привабливе місце в лісі. Буров пам'ятав ще з дитинства: тут по весні хлопці палили вогнища, гуляли у війну; влітку під соснами любили відпочити лісові подорожні. Бір невисоким валом огинав узлісок, далі знов починалися мішані зарості хмизняку, осики й берези.

Вони вилізли на самий верх пагорба і зупинилися. Скрізь було тихо, темно, тхнуло лісовою вільгістю, пахла хвоя. Навколо чорніли товсті комлі сосен, купки ялівцю, якісь неясні і страшнуваті плями, але Буров давно вже звик до загадкового вигляду нічного лісу, він його мало бентежив. Тепер більше непокоїв Суцня.

— Ну, — навмисне бадьоро сказав Буров, — чим не місце? На будь-який випадок!

— Випадок! Щоб мені коли сказали... — почав і не докінчив Суцня.

Сумний, насуплений, з опущеними руками, він, переводячи подих, похнюплено стояв на пагорбку, всім своїм виглядом виказуючи, що робиться несправедливість, проти якої він уже не має сили протестувати, змушений їй підпорядковуватись. Буров бачив це, і йому ставало ще більш не по собі від своєї незавидної ролі в цій історії, хоч він і гнав од себе це недоречне відчуття. І він сказав, нібито для того, щоб трохи поспівчувати Суцні:

— Звичайно. Усе буває. У таку війну...

— Але ж це дикість! — ледь не закричав Суцня, і Буров скинувся, цитькнув на нього:

— Тихо ти!

І озирнувся на Войцика, який стомлено стояв із конем трохи нижче від них, на схилі пагорбка.

— Войцику, ти від'їдь до дороги. Повартуй, щоб чого... Поки вправимося.

Не відразу, за своєю давньою звичкою про щось спочатку подумавши, Войчик напнув повід і мовчки повів коня вниз до узліска і до дороги, що була звідси зовсім близько. Буров пустив кобилу вниз — хай попасеться.

— Ну, давай! Де ти хочеш? — просто, як про щось малозначуще, запитав у Суцні. Той стояв якийсь відчужений, але відразу ніби схаменувся і з силою вдарив заступом у мох там, де стояв.

— Правду казав той Гросмайер: у нього вже не викрутишся.

«Ага, уже і Гросмайер якийсь! — подумав Буров. — Ось так і з'ясовується...» Він трохи відійшов убік, щоб не заважати Суцні, став на пагорбку. Узагалі він розумів, що, погодившись завернути сюди, робить не те, розтринькує дорогий нічний час, за який вони могли б далеко від'їхати, а так — щоб не довелося біля шишанського гарнізону пробиратися вдосвіта, через шосейку переходити завидна. Але він усе щось відтягував, передбачливо знаходячи для цього причини і навіть радів у глибині душі, коли оті причини знаходилися ще й у Суцні.

Мовчки, з якоюсь навіть упертою затятістю Суцня тим часом узявся копати. Відкинувши набік мох, він довбав заступом коріння, якого тут було тьма, обсікав його, викидав разом із білим сухим піском і вже через кілька хвилин по коліна заглибився в землю. «Ще трохи викопає, і, мабуть, досить», — із страшною рішучістю подумав Буров. Усе ж треба кінчати. Як це зробити, він так і не надумав за вечір — чи застрелити його в ямі, чи над ямою? Стріляти у груди чи в потилицю? Як? Чи, може, спитати в самого? Він не хотів, щоб усе було жорстоко, немилосердно, не хотів знущатися, хотів, щоб було по справедливості і без образи. Усе-таки свій чоловік, знайомий. Та ще Анеля і малий Гришко... Як це все огидно і не по-людськи, хай би ще кого послали, вкотре вже починав злитися Буров.

— Ти, оце, хоч не кажи Анелі, — випрямився Суцня, тяжко і часто дихаючи від втоми.

— Що не казать? — насторожився Буров.

— Та що розстріляв! Скажи, німці забили. Потім уже, звичайно, довідається.

— Там видно буде,— непевно відповів Буров.

«Дивак чоловік! — подумав він про Сущеню, який, трохи перепочивши, знов наліг на роботу.— Про що турбується...» На пагорбку вже виросла добра купа піску, вона виразно біліла, швидко розсипаючись у ширину. Сущеня старався зробити як має бути,— видно, справді дбав про те, щоб могила була не гірша, ніж на сільському кладовищі. Ну, але ж це йому не кладовище, щоб робити все добре, ґрунтовно, та й сам не з таких, кого там ховають. Передусім він зрадник, а потім уже все інше,— старався розтроюдити сам себе Буров.

— Ну, може, досить? — сказав він, ступаючи на пісок. Сущеня задихано озирнувся з ямки.— Закопувати довго доведеться.

— Ага, ти вже закопай, я тебе попрошу. Ватянку... Ватянку треба було б Анелі віддати.

— Ватянку? Давай. Передам при нагоді.

— Ага. Добра ще ватянка. Коли вона таку справить? Удова...

Відставивши лопату, Сущеня зняв із себе ватянку, кинув її під ноги Бурову. Той узяв, струсив з неї пісок і, ступивши вбік, озирнувся. Кобила, чути було, потиху ворушилася біля кущів, вона не любила вночі далеко відходити від господаря, він це знав і не хвилювався. Його раптом занепокоїв недалекий шум у хмизняку при дорозі. Здалося, шум цей раптово обірвався, і він тихо гукнув:

— Ти, Войцик?

Проте з підліска ніхто не озвався, потім там щось хруснуло — виразно і підозріло. Буров постояв і, раптом, зігнувшись, рвонув затвор карабіна. Він не так побачив у темряві, як відчув погрозу в кущах, де напевно вже з'явилися люди.

— Стій! — гучно визвірився він.

І сів навпочіпки, щоб хоч щось побачити. Якесь тінь уже виразно майнула там, між нерухомими плямами ялівцю, і зникла.

— Стій! — здушено наказав Буров.

І тільки він торкнувся плеча карабіном, щоб стрільнути, як з того боку гримнули підряд три постріли, ляснула куля, зачепивши стовбур близької сосни. У нього жбурнуло корою. «Що ж це таке, там же Войцик... Де ж Войцик?» — билася думка; він вистрелив також — два рази підряд. Звідти почали стріляти — часто і безладно. Буров напружив зір, щоб хоч щось побачити, й одразу присів, підкошений гостро-пекучим ударом у бік. «Ну, попали! Влучили...» У темряві недалеко вже мигтіли хиткі тіні, він ще раз вистрелив і, злякавшись, що вони оточать його, скочив убік, покотився з горбка. Ззаду чути було галакання кількох голосів, бахкали часто постріли,

а він, не розбираючи дороги, задихаючись, біг, несучи пекучий біль у боці. Кулі з гострим посвистом батога дунко пронизували лісові нетрі, він відчував їхні стрімкі поривчасті удари довкола і біг щосили, бо тільки ноги тепер могли дати йому порятунок. Було зовсім темно, він не знав дороги, давно загубив шапку, обдерся об гілля і врешті опинився в хмизняку. Тут уже не було як бігти. Заплутавшись ногами в хмизі, впав, за щось ухопився, підвівся знов. Постріли бахкали позаду, хоч, здається, він відірвався від погоні, ногами відчув болото, зарості лози чи вільхи зовсім не давали бігти. Він стихив кроки, ноги підігнулися, і він упав, втрачаючи останні сили. Свідомість його тьмяніла, низ живота був увесь у крові, Буров повернувся і застиг, так і не зрозумівши, врятувався він чи все ж погибель догнала його...

Як тільки поруч закричав Буров, Сущеня ледь не знепритомнів у своїй ямі-могілі, бо дуже злякався, — хоча, здавалося б, чого вже було боятися цій людині? Але він аж зіщулився, втягнув голову, а потім, як забахкали постріли, і зовсім осів на дно ями. Звісно, він не збагнув відразу, що сталося там, нагорі, і тільки коли поруч метнулася зігнута постать Бурова, зрозумів, що треба втікати. Із незвичайною спритністю він викинув своє немолоде тіло з викопаної вже по груди ями, перекинувся через бруствер піску. Поміж частими пострілами з дороги вже чулися якісь голоси, кулі вищали, але стріляли не по ньому, а туди, мабуть, куди побіг Буров. І Сущеня, розгарячений і спітнілий, в одній сорочці, припустив з горбка трохи в іншому напрямку, проте так само від тих, що бігли з дороги. Він не розумів, що то за люди, свої чи німці, але коли Буров кинувся тікати, то і йому треба було бігти. І він рвонув спершу з бору ледве не сторчка, зачепившись за пень чи корінь, обідрався об гілляки в хмизняку, вискочив на край болота з м'яким мохом; далі тут ішло болото, яке, він знав, можна було обійти, якщо податися сосновим пагорбком. І він почурав пагорбком, аж поки добре не вхоркався, тоді пішов кроком. За ним не гналися, може, його й не побачили навіть, якийсь час іззаду чути було невизначні голоси, бахкали зрідка постріли — все в тому напрямку, куди кинувся Буров.

Але за Буровим вони, здається, так само не погналися — схоже було, товклися на тому пагорбку в бору, голосно і збуджено щось говорячи, — слова їхні ледве долітали до Сущені, та він і не міг їх розібрати. Він слухав і чекав, куди вони підуть далі — по його слідах чи за Буровим, будуть шукати чи ні. Стріляти, однак, вони перестали, над лісом знов запанувала вітряна тиша, довкола лежала холодна лісова темрява. Тоді

Суценья подумав, що, по всьому, його розстріл поки що відсувається, даючи якусь можливість для порятунку. Тільки де ж той порятунок, у якій стороні? Удома він уже не врятується, вдома його дістануть одразу ж, як тільки він з'явиться там. Але де не дістануть? Куди йому звідси тикати і як скористатися з тієї рідкісної і дивної удачі, яку так неочікувано підкинула йому його нещаслива доля?

Він пішов тихіше й обережніше, щоб не напоротися на сучок, усе озирався і прислухався. Було дуже холодно, руки його аж задубіли, крижаною корою взялася на спині сорочка. Він довго і сліпо брів по негустому тут сосняку, вслухався у лісовий шум, намагаючись що-небудь почути, але там, на пагорбі, здається, все стихло. Може, вони звідти вже зникли, звісно, чого їм сидіти серед ночі в лісі? Десь там залишилася його ватянка та, мабуть, її вже не візьмеш — вони підібрали. Звичайно, це поліцаї, інакше Буров не почав би у них стріляти, та й вони в Бурова так само. Тільки як вони нарвалися на них уночі? Чи, може, почули з дороги? Але ж там був його другий партизан з конем, куди він подівся? Може, забили? Мабуть, забили, бо не озвався — ні пострілом, ні криком, і дав так несподівано обкласти ту боровину — той острівець чисто го сухого соснового бору на пагорбі.

Через якийсь кілометр чи більше від боровини Суценья спинився на краю старої ділянки-вирубки з добре порослим густим молодняком. Він усе думав, куди податися? Слух його силкувався зловити якісь звуки з бору; але звідти вже нічого не долітало через ліс. Постоявши трохи і відпочивши, Суценья поліз далі в гущавину ділянки, але спинився. А може, вони вже пішли з боровини чи побігли за Буровим, подумав він і повернув назад. Вибравшись з гущака, знову спинився в нерішучості: куди все ж іти? Куди йти йому, на цьому світі, він ніяк не міг добрати. Але увага його все верталася до боровини, де залишилася недокопаню його могила. Мабуть, важливо було йому впевнитися, що там нікого нема. А може, і пошукати ватянку.

Так він тихою ходою проминув пагорбок, по якому біг сюди, і знову вийшов до вогкого мохового краю заболоті; на її хмизняковому узліску спинився. Було тихо. Але тільки-но знову ступив у темряві зо два кроки, відхиляючи від обличчя гілку, під ногою щось хруснуло — чи не сучок, і він затаївся. Ні, знов скрізь було тихо, мабуть, тут його ніхто не почув. Трохи заспокоївшись і розваживши, він махнув у душі рукою — чорт із нею, ватянкою, а раптом вони там сидять у засаді, чекають? Нарвешся, що тоді?

І він згадав про Бурова, який побіг стороною, у той кінець заболоті — постріли з боровини тоді летіли саме сюди, у цьому напрямку, луною розлягаючись по всьому узліссі. Чи він утік, чи, може, забили? А може, зловили? Тепер у тій його безвиході доля Бурова чимось привертала увагу Сущені, і він, обминаючи боровину, взяв убік, помалу, часто спиняючись, побрів у темряві по його слідах. Кілька разів під його чоботом знов страшно тріснула суха гілка, тоді він завмирав, затамовував подих, але крику чи пострілу не було, і він, трохи посмілявши, ступав знов. Мабуть, йому так само треба було прямувати туди, в обхід болота, а там подумати, що ж робити далі? Куди іти? Бо на станцію йому дорога закрита, на станції порятунку не буде. Хіба що в ліс. Чи кудись на хутір? Чи у схов, подалі від людей, сіл, доріг. Де тільки він знайде такий підходящий схов? Та ще в таку холоднечу.

Він пройшов чимало і знову набрів на болото. Здається, це був трав'яний його мисок, порослий вільхою, осикою і березою, а потім ішли переліски аж до Синянського бору. Десь тут поруч, він знав, була і доріжка, але дороги Сущеня боявся: з доріг тепер ішла вся біда. І він, розчепірюючи руки в темряві, сміло брів, відхиляючи гілля, часом притримуючи шапку на голові. Дуже густий молодий осичняк, він це пам'ятав із літа, треба було обминати стороною, по вільнішому місці. І тільки він завернув на твердіший ґрунт, як у звичному потайному пошумі лісу вчув якийсь сторонній звук. Ніби лісовий голуб десь протуркотів і стих. Але це був не голуб. Сущеня послухав, зачекав і повернув у осичняк, заліз у його гущавину і знову затаївся. Голубине туркотіння прозвучало знов і ближче. Схвильований від здогадки, Сущеня боком поліз навпростець, дуже шурхочучи гіллям. І хоча було дуже темно і на землі мало що можна було розгледіти, він побачив-таки на траві сірувату купинку — то була людина. Сущеня мовчки вклякнув біля неї, коліном натрапивши якраз на дуло гвинтівки, руками намацав чоботи, розхристані поли шинелі, відкинувши руку. Певно, це був Буров, його шинелька, та він не озвався на дотик рук Сущені, а Сущеня боявся покликати його, — мало що!.. Він тільки обмацав вогке тіло і відчув, що той був живий, мабуть, поранений. Мабуть, тяжко поранений. Сущеня скоро вліз пальцями в кров, але де була рана, він зрозуміти не міг. Тоді він трохи перевалив тіло набік — трава під ним була також у крові. Буров ніяк не озвався на його дотики, тільки невиразно, внутрішньо стогнав. Що було з ним робити? Подумавши трохи, Сущеня тихенько посмикав за рукав:

— Га, га... Ти живий?.. Куди тебе, га?..

Буров, однак, мовчав, тільки здригнувся тілом і туркітливо-тихо стогнав. Либонь, подумав Сущеня, так він може і сконати. Але що ж йому зробити, чим допомогти? Чи сховати кудись, бо вдень, як розвидніє, цей край осичняка, певно, буде видно з дороги, тепер через голий підлісок видно далеко.

Сущеня був дужий, колись на станції розвантажував вагони із сіллю, і тепер, піднатужившись, звалив на себе важкувате тіло Бурова, взяв його гвинтівку й, опершись на неї, як на палицю, звівся на ноги. Треба було докласти немалої сили, щоб вибратися з ношею через гушак на вільніше місце, потім він випростався, зручніше вклав на спині пораненого. Під соснами йти було легше, але він зачепився за корінь і мало не полетів сторч головою. Якось усе-таки втримався, знов піддав Бурова, і той гаряче і страдницьки видихнув йому в ухо:

— Войчик, ти...

Сущеня хотів озватися, сказати, що він — не Войчик, але говорити йому не дуже було зручно, і він вирішив змовчати. Хай думає, що це Войчик, а там буде видно. Головне, поки ніч, треба подалі звідси, бо, чого доброго, знов насунешся на тих чи й самі наздоженуть. Уранці вони можуть тут зробити облогу, почнуть прочісувати, то щоб не згребли їх обох у свій поліцейський невід.

Однак, чорт забирай, брести так по лісі з тяжкою ношею на спині, незручно звернувши голову, не дуже легко. Сущеня вгрівся, аж зіпрів, через якихось півгодини почали підгинатися ноги, і він, щоб не впасти, опустився на коліна на сухий хвойний діл, поклав Бурова. Рана все кривавила, спина Сущені була мокра від крові, і Сущеня, гарячково хапаючи ротом холодне повітря, хвилину сидів, знеможено поклавши на коліна руки. Він, як і раніше, напружено вслухався в протяжний шум лісового простору, навіть озирався навсербіч, але відразу почув, як поруч заворушився поранений.

— Що? Що тобі?..

У наступну хвилину він зрозумів, що Буров лаявся, мабуть, від болю, а потім запитав здушеним шепотом:

— Куди... Куди ти несеш?..

— Я й сам не знаю,— зрадівши, що поранений заговорив, сказав Сущеня, усе ще тяжко відсапууючись.

— Войчик? — ворухнувся Буров, загібаючи поруч рукою.

— Не Войчик — Сущеня я,— сказав Сущеня, і Буров знов замовк, ніби насторожився. Здавалося, він згадував щось чи розважав, потім спокійніше сказав:

— Сущеня, мене погано підстрілили?

— А хто ж його знає. Але підстрілили,— погодився Сущеня.

— А я тебе не встиг...

— Та коли ж було?.. Вони так зненацька наскочили...— мовив Суцня і замовк, не знаючи, що сказати ще.

Буров, видно було, якось стамував свій біль, розплющив очі, побачив між темних дерев світлувате нічне небо.

— Куди ти мене волочип?

— І сам не знаю,— сказав Суцня.— Але вже не доженуть.

— Ти мене в Зубрівку. У Зубрівку мене,— скрегочучи від болю зубами, мовив Буров.— Там питаєш Хващевського...

— Хващевського? Добре...

Суцня помовчав, щоб добре запам'ятати прізвище, і подумав: де ж та Зубрівка. Знав, під Синянським бором є таке сільце, але як туди добратися? Скільки туди кілометрів?

Буров тим часом змовк, і він трохи поторгав його за ногу, подумавши, хоч би той не помер. Мабуть, треба б його перев'язати, та перев'язати не було чим. Та й у цій темряві нічого не можна було розібрати. Але тягнути його так на собі кілька кілометрів по лісі однаково небезпечно, насамперед для самого пораненого — як би не зійшов кров'ю. Поміркувавши трохи, Суцня прийшов до думки, що десь треба розстарається коня. Але де? На станцію йти він боявся, щоб знов не нарватися на поліцію. Тоді, може, в Бабичах? У цій стороні, знав, кілометрів за три, було невеличке лісове сільце, певно, там ще хтось залишився, і там він розживеться на коня.

Вирішивши так, він знов нахилився над нерухомим Буровим, трохи поторгав його за борт шинелі.

— Слухай... Ну як ти? Може, доберемося до Бабичів? А там коня розстараємося..

Буров нібито отямився, напружився, спитав:

— Де Войцик?

— Та хто ж його знає,— тихо сказав Суцня.— Може, забили.

Буров, здається, вилаявся і знов безсило затих

Почекавши трохи, Суцня став на коліна, буровський карабін повісив через шию, щоб не заважав. Цього разу взяти Бурова на себе виявилось важче, ніж минулого, і він, хитаючись, ледве підвівся на ноги. Непевно, помалу попрямував туди, де, пам'ятав, за сінокосами і Тишковим болотом були ті лісові Бабичі.

А Войцик, ведучи коня за повід, тоді спустився з боровини, продерся через гущак ліщини до дороги. Тут була ще запізніла отава, на яку відразу наліг його зголоднілий кінь (там же, на виспі під соснами, не було нічого). Войцик спочатку потримав його на повіді, потім пустив самопасом; уночі поміж

кущів ніде не дінеться, подумав, а сам закинув на плече гвинтівку і приперся до стовбура сосни, що ближче від інших стояла при дорозі. Було холодно, з поля дув вогкий рвучкий вітер, добре ще — без дощу, а то б зовсім допекло на цьому їхньому безглуздому завданні. Коні й ті зовсім підбилися в дорозі без попасу, а вони... Вони зголодніли не менше за коней, тільки про них кому який клопіт? Про себе вони повинні були дбати самі, так завжди водилося на завданнях, у всякому разі, із самої весни, коли Войцик прийшов у загін. Але в таких завданнях, знав він, не все буває гладко, і багато залежить від старшого. Від командира. Тепер командиром призначили Бурова. Що ж, Войцик не перечив: Буров був партизаном із досвідом, до того ж розвідник, гасав по завданнях, може, більше за Войцика, може, й під кулями був частіше. Тільки ж розумніший він, Войцик,— ось у чому справа. Коли брати за недавнім ще довоєнним життям, так усе ж Войцик як інспектор райземвідділу, може, значив трохи більше, ніж якийсь там шофер райповської полуторки Миколка Буров.

Але він знав, що тепер, у війну, не дуже вже й зважали на колишній, довоєнний статус, тепер якось несподівано повисувалися нові — хто їх до війни коли й знав,— як ось командир підривників Рибчонок, що перед війною, мабуть, тільки встиг скінчити школу, чи пожежник Сліпченко, теперішній начштабу їхнього загону. Про Войцика вони ніби забули, начебто його не було в районі, не сидів він у президіях, не крутився по селах уповноваженим, не виступав з дописами в газеті. Усе-таки він був людиною відомою і навіть складав промови голові виконкому товаришеві Корбуту, який, хоч і мав орден і був керівником хвацьким, але не вмів зв'язати і трьох слів по-людськи. Завжди у нього виходила не промова, а словесна каша. Ну, вдома, в районі, відомо, це була не біда, тут до його промов-мішанок давно звикли, але ж часом треба було виступати і в області, на якійсь нараді, перед начальством. Ось тоді голова виконкому і кликав Войцика до себе в кабінет, садовив за стіл навпроти, і Войцик за два дні видавав йому який хочеш виступ на будь-яку мудрагельну тему.

Як на той час, Войцик вважав себе людиною освіченою, усе ж скінчив сім класів, а головне — мав зграбний каліграфічний почерк, яким пишався всі ті роки, що працював у районі. І особливо коли ще був у сільраді. Він і в сільраду потрапив саме завдяки цьому своєму почерку. Якось напередодні колективізації обрали його до президії сільських зборів і доручили писати протокол. Папір був так собі, зошит у клітинку, чорнило досить водянисте; але ручку він мав свою, учнівську, з

літерами КУТШО на блискучому боці, з добре розписаним пером номер 86. І там він уже постарався. Він так акуратно, з полями і викрутасними розчерками великих літер написав протокол, що голова сільради, підписуючи його в кінці, вилупив очі: ну й майстер! Та й інші члени президії здивовано поглядали — такого почерку вони ніколи не бачили. Голова сільради не забув про нього, і в травні того ж року він уже сидів у сільрадівській хаті й писав. А коли товариша Корбута посадили керувати районом, Войцик так само перейшов у виконком — кадр він був уже напрактикований і досить перевірений.

А тут, у загоні, роботи за його спеціальністю не було, та він зрештою на щось особливе й не набивався. Сказали взяти рушницю і стати в стрій, він узяв рушницю і став у стрій. Правда, і тут він значно вирізнявся серед інших, особливо малописьменних колгоспників, які жодного дня не служили у війську і тієї рушниці ніколи в руках не тримали. А вже коли розібрати чи зібрати затвор... Він же, хоча так само не служив дійсної, але добре вивчив гвинтівку на заняттях Тсоавіахіму, де навіть стріляв три рази, як здавав норми на значок «Ворошиловський стрілець». Значок і тепер у нього на грудях, як орден. Хоч, може, ще заслужить і орден Червоної Зірки, наприклад, як у командира. Що він, дурніший за цього нахрапистого піхотного лейтенанта? Може, розумніший навіть, бо старший від нього аж на вісім років і всіх і все тут знає, а що рядовий досі, то це тому, що скромний. Не сперечається, на бога не бере, все по-доброму, слухняно і тихо. Ось хоч би і з цим Буровим.

Войцик ще звечора, як вони під'їхали до сущенівської хати, зрозумів, що Буров щось мудрує, щось темнить і хитрує, коли сам пішов у хату і забарився там хтозна-чого, покинувши його з кіньми мерзнути на вітрі. Усе тут можна було зробити просто і швидко: покликати на поріг і стрільнути. Собаці собача смерть, чого тут воловодитися? Так ні, сидів півгодини в хаті, потім повів його за річку, в ліс. Могилу йому копає... Диви, ще буде хвойними гілками її вистилати, як той Поливанов, коли розстрілював свого друга Шургачова за виявлене в бою боягузтво. Обидва вони були лейтенантами з оточенців, недавно прийшли в загін, і у першій бою з книговським гарнізоном цей Шургачов злякався, утік, підставивши під вогонь увесь їхній взвод. Взвод, звісно, перебили наполовину, тож командири й вирішили, щоб взводний сам виконав присуд, який Шургачову виніс загін. Поливанов наказ виконав, але як для друга вистелив дно могили сосновими гілками, щоб затишніше було

дружкові, з яким, мабуть, сьорбнув лиха на фронті. Але тут не фронт — тут партизани. Знов же Суцня нікому з них ні брат, ні сват, просто зрадник, хоч і колишній знайомий Бурова. За що йому така увага? Певна річ, Войцик міг би виказати свою незгоду, та він уже знав характер цього райповського шофера ще з тієї пори, коли той ганяв свою вантажівку поміж містечком і Лепелем — возив товари, льон, коноплі, і завжди когось поруч — заготівельників, бухгалтерів чи начальство. Одного разу з ним поїхав і Войцик, треба було терміново відвезти завдання про темпи картоплезбирання. Буров у місті завантажив свою полуторку міхами з перловкою, вони вже зібралися від'їжджати, як не знати звідки до машини прибилася бабця із сусіднього з містечком села — їздила ховати сина і тепер верталася додому. Войцик погодився підвезти (що ж він, харциз який, не розуміє, що і бабця людина, хоч темна та стара, але не йти ж їй пішки по болоту сорок кілометрів). Він ще допоміг бабці вилізти на кузов, вона сьак-так влаштувалася там у куточку, біля мішків і була страшенно задоволена з його ласки і доброти. Тим більше, що починався дощик, і ніде не було ніякої підводи. Але тут вискочив з контори захеканий, із паперами в руках Буров і, коли Войцик показав йому на бабцю в кузові, кричить, як різаний: «Злазь!» Бабця, звісно, зізшла, а він тоді розчиняє двері кабіни, де вже сидів Войцик, кричить на того: «Вилазь!» Здурів, чи що, подумав Войцик, та виліз, а Буров посадив на його місце бабцю. Вони посварилися там, бабця сиділа, як миша, але не вилізла, і Войцик змушений був сорок верст трястися на дощі й вітрі в кузові полуторки. І ніякої уваги до його, все ж таки районного масштабу, посади, до його службового авторитету. І все те на очах у бабці. Войцик тоді застудився, звісно, потім з півроку обминав того Бурова. Дізнався стороною, чи не рідня йому бабця, виявилось, ні, не рідня, навіть і не знайома. Значить, звичайна норовистість, нахабство і хуліганство — інакше і не назвеш той вибрик райповського шофера.

Тепер ось той Суцня...

Кінь старанно споживав травицю в темряві біля канави, дорога лежала пустою, трохи поблискуючи грузькими кривулями колій. За полем на станції взялися валувати собаки, там же, десь на подвір'ї, блиснуло червоне світло, — мабуть, із сіней. Там тепер тепло і ситно, варять на вечерю бульбочку, подумав Войцик, а тут, на тобі, ковтай слинку та мерзни на цьому узліску. Він усе чекав пострілу з боровини, після якого вони відчули б себе вільніше і поїхали б потемки до Зубрівки, де були свої люди і де можна було б відігрітися, поїсти, перено-

чувати. Минула, мабуть, уже година, а пострілу все не було, і Войцик відійшов від сосни, потунав заляканими ногами — ноги зовсім задубіли. Він наставив комір вогкої суконної чумарки, глибше, на вуха, насунув кепку і тільки знов прихилився до дерева, як почув на дорозі голоси — якраз там, де тупав біля канави його зголоднілий кінь. Біля калюжі стояли вже дві підводи (і звідки вони взялися?), і з них мовчки сипалися люди — чоловік, мо', із шість, які крадькома, урозсип шаснули всі за канаву — в підлісок. Один зовсім близько пройшов біля сосни, — Войцик завмер і навіть дихати перестав, провів поглядом його темну поєтатъ з рушницею в руках і навіть зауважив, як він високо ставить ноги, мабуть, щоб не дуже шурхотіти засохлим, здерев'янілим бур'яном при дорозі. (Як на біду, з боровини донеслося кілька слів, видно, Буров щось там казав Суцєні). Спочатку змертвілому Войцикові здалося, що ця поєтатъ суне просто на нього до сосни, але вона мовчки і тихо подалася в підлісок. Тоді Войцик ураз опритомнів і, пригнувшись, кинувся за сосну, а потім по узліску далі. У цей час іззаду вже пролунали гавкіт, крик і постріли, — пружні хльосткі удари їх полоснули по гілках чи не над самою головою Войцика. Ламаючи бадилля, Войцик біг, як очманілий, пригнався до самої землі. Потім трохи розігнувся, очевидно, зрозумів, що стріляють не по ньому, — кулі, чути було, свистіли у напрямку насипу, там же осідав крик чи, може, лайка, — задиханий Войцик мало що міг розібрати

Унизу, якраз біля заболоті з вільшняком, він знеможено припинив свій біг, наслухоючи, чи не почує де Бурова. Але Бурова ніде не було, довкола стояла тиша, поступово змовкли і постріли на боровині. Що там сталося? Але що ж могло статися, коли наскочили поліцаї, мабуть, забили Бурова і виволокли Суцєню — варто було його волочити в цей ліс! Мабуть, жінка збігала до коменданта, той і послав доганять... Ну, треба було йому починати з тою могилою! Тепер у ту могилу Суцєня сам кине Бурова. Зрештою, може, так йому і треба, дурневі.

Гірше, що він, Войцик, zostався без коня, якого тепер, напевно, підбрала поліція. А може, і не підбрала, може, він там пасеться і, виждавши, можна буде його взяти? Ця думка примусила його наблизитися до дороги — не тієї, польової, де його спіткала біда, а до лісової, якою вони надвечір їхали сюди. Доріжка тихо і сонно лежала поміж двома темними стінами з хмизняку і сосен, угорі світлуватою щілиною виднілося хмарне небо. Щоб краще чути, Войцик зупинився і затамував подих, здалося, ніби від боровини донеслися голоси.

Але коли він прислухався уважніше, голоси пропали. Може, ті вже поїхали? Забрали забитого Бурова і поїхали на станцію? А коли залишили там засаду — це в тому випадку, коли Буров утік? Зрештою, на чорта йому боровина, йому потрібний був кінь, а його кінь лишився біля дороги, там, де стояли дві їхні підводи.

Трохи постоявши, пильно вслухаючись, Войцик ще поміркував і пошкандибав трав'янистою лісовою доріжкою до недалекої польової. Поблизу від неї він зупинився, послухав і знов пішов, ступаючи широко, однак обережно. Біля гіллястої, розлогої ліщини вибрався на узлісок — підвід на дорозі вже не було. Значить, вони поїхали. Чи, може, від'їхали кудись в інше місце? Але не було ніде й коня. Він ще послухав, поозирався: шумів гіллям вітер, почав накрапати холодний дощик; станція вдалечині вже затихла. Коня таки не було. Ну, звичайно, подумав Войцик, коня вони не могли обійти, коня вони прихопили із собою.

Він ще раз зі злістю пом'янув цього недотепу Бурова і те, як нерозумно той потурав Суццені. Подумав, що, мабуть, немає вже ніякої рації марно стирчати тут, у цьому проклятому лісі, треба, поки не розвиднілось, подаватися в Зубрівку і далі в їхню партизанську пущу. Із завданням нічого не вийшло, завдання провалили, хай посилають інших. У всякому разі, вини його не було ніякої, у всьому винуватий Буров.

Цю лісову доріжку він трохи пам'ятав з учорашнього, поселень поблизу ніби ніде не було, і, либонь, йому можна поки що не боятися. Хіба далі десь були невеличкі Бабичі, але Бабичі можна обійти, і Войцик жваво покрокував тією дорогою; приємно зігріваючись під час ходьби, він усе ж відчував у душі гіркоту від невдачі — поїхали двоє на конях, вертається один пішки. А головне — не знати, що сталося з Буровим. Як він розкаже про це в загоні?

Однак у непривітному лісі доріжка стала примітношою, він уже сліпо не збочував із неї і не натикався на сучки підліска. Здається, починало дніти, нічний морок туманною вогкістю витискався геть із лісу, осідав у гіллі сосен. Як завжди, ранок ніс трошки бадьорості після нічного безсоння. Войцик заспокоївся, зігрівся, однак не втрачав пильності, ступав тихо і зненацька почув обережний сторонній звук. То був тріск гілля під ногами, — напрактикованим слухом Войцик точно це визначив. Він затаївся біля молодої сосонки, послухав і незабаром побачив, як неподалік у гущаку, якимось дивно, непевно ступаючи, хтось крадеться — чи не ведмідь, бува? То йде розгонисто і прямо, то ніби завмирає, оглядаючи шлях і прислухаючись.

Ось він сховався за розлогою ялинкою з опущеним додолу гіллям, вийшов ізнов. І Войцик швидше здогадався, ніж побачив у напівтемряві, що це людина щось на собі несе. Чи не другу людину?

Невиразна ще здогадка ворухнулась у свідомості Войцика, і він нерішуче зійшов з дороги, тихо гукнув:

— Буров?

Чоловік, видно було, знерухомів, вдивився в нього, але ноші не кинув, тільки випростав з-під неї голову й озвався:

— Товариш Войцик?

— Войцик, ага. А ти...

Уже щось починаючи гямити, Войцик сповільненим кроком ішов по м'якому моховому килиму до нічного зустрічного. І перед ним усе більше впливала з напівтемряви кремезна постать Сущені з гвинтівкою на шиї, якої той, однак, не поспішав хапати в руки і цим трохи заспокоїв Войцика.

— Зустрілися, називається? — без злості, швидше понуро сказав Войцик. — Що з Буровим?

Бурова таки дуже поранило: куля пробила бік навиліт, і він повільно спливав кров'ю. Він знепритомнів, розчинився в болю, який нестерпною пекельністю охопив тіло, серце захлинулося, і Буров провалився у тяжкий світ марення. Однак ті його муки були зовсім інші, ніж наяву, там він терпів більше душею, а фізично відчував себе доценту знеможеним, з ватними ногами, з такими ж позбавленими сили руками. Однак він тримався ними за борт кузова своєї полуторки, яка котилася під укис по дорозі до Заліського озера, де був місток через протоку в друге, менше озеро. Але вся біда в тому, що місток зник якимось дивним чином: на берегах навіть не залишилося й сліду від нього, полуторка, розігнавшись, набирала швидкості, і він не міг видертися в кузов, щоб якось спинити її. Чому вона покотилася, того він не знав, може, не поставив на гальма, а може, там хтось керував нею, але так чи інакше незабаром машина повинна була перекинутися з обриву.

Буров стогнав, кричав, та крику його не чув ніхто, хоч ішли і їхали люди, але це були незвичайні люди, ніби військові, проте у якійсь незнайомій формі, у рудих шинелях — японці, чи що? І всі вони були в окулярах на плескатих обличчях і вдивлялися в нього, але жоден не допоміг йому. І ось нарешті машина полетіла з обриву, і він разом із нею. Тільки в протоку вона не впала, піднялася в повітря, його ноги відірвалися від землі, і той їхній політ несподівано здався м'яким, плавним, навіть приємним, коли б не острах перед висотою.

Земля віддалилася, зникла, довкола теплий лагідний простір, у якому прогарчав чийсь голос і стих. Здається, голос щось питав, але Буров не міг зрозуміти, хто і про що питається, оце змушувало його страждати, як і ще одна обставина: навкруги стало темно, і він занепокоївся, як же в темряві спуститися йому на землю з невимкнутими фарами?

Справді, довкола було темно і холодно, він лежав на землі, це вже точно, але без машини. Його полуторка десь зникла, і чийсь інший голос тихо, зовсім по-земному питався: «Ти живий, га?»

Він хотів сказати, що живий, але не зрозумів, де він і що з ним сталося. Чому він лежить? І хто це поруч? Здається, повинен бути Войчик, з ним же вони поїхали у Мостище... Чого вони їхали у Мостище?.. Ах, забити зрадника. Вони, здається, ще і тепер їдуть, тільки чому так темно і чому він так недоречно розп'ятий — висить десь на руках, а ноги часом волочаться по листяному долу, ноги ватні, без сили, а під щоккою щось тепле, м'яке і пахне людським потом...

Тільки ж куди пропала полуторка?..

...Ах, його полуторка, бита, нещасенька вантажівка марки ГАЗ-АА! Скільки він намучився з нею, скільки його сподівань народилося і перегоріло на цій машині, і як усе недоречно скінчилося...

Про машину він мріяв давно, може, з того осіннього дня, як уперше побачив її на станції, — це приїхали якісь експедитори з Вітебська, і вона стояла біля привокзального скверика, — мугутня тритонка на величезних гумових колесах. У її затишній, закленій кабінці сидів шофер з великими окулярами під козирком; обіпершись на кермо, він позіхав, мабуть, когось чекав. Троє містечкових друзів-гультаїв спершу вглядалися в машину, потім, підійшовши ближче, помацали її тугі гумові колеса, дощаний кузов, підніжку. Дуже хотілось їм подивитися, що в кабінці, але вони боялися дядька шофера, який усе крутив головою та барабанив пальцями по чорному бублику-керму. Миколка Буров не зводив з його обличчя закоханого погляду і, мабуть, тим-таки домігся свого: шофер повернув голову і спитав лїниво, але із жартівливою добротою в голосі: «Що, хочеш піпїкнути?» — «Хочу», — раптом сказав Миколка, і той широко розчинив кабїну: «Ану, залазь сюди». Хлопець із тремтячим серцем скочив на підніжку, шофер посунувся на м'якій сидїннї, і він вмовстився поруч, обома руками охопивши ковзкий кругляк керма.

Йому уявилося, як вони їдуть — далеко і шпарко, і поруч сяють у захопленні хлоп'ячі погляди, усі шалено заздять йо-

му. А тут ще шофер каже: «Ану, натисни на оце!» — і показує на чорний гудзичок посеред керма. Миколка натиснув і відразу ж здригнувся від несподіваного рику, що погрозово виник із залізного нутра машини. Шофер, засміявшись, поплескав його по плечі: «Не лякайся, підростеш — на шофера вивчишся!»

Миколку Бурова того листопадового дня ніби підмінили, автомобіль став його мрією, він пильнував кожну машину на вулиці, хоч їх було мало, і йому ще, може, разів із чотири пощастило бачити їх — переважно на станції, біля вантажного двору. Ще років через чотири, коли він підріс, на машині став працювати дядько Гнат, батько його однокласника Стася, і тут уже Миколка весь вільний час пропадав на садибі друга, пильнував його батька, як той приїздив на обід, і вони мали нетривалу можливість посидіти в теплій, напеченій сонцем, але такій затишній кабінці. Стась не дуже захоплювався машиною, йому подобалися кролики, яких було чимало в їхній повітці і які зовсім не цікавили Миколку. І коли якось улітку дядько Гнат узявся за ремонт своєї тритонки, його першим добровільним помічником став Миколка. Спершу він обтирав від бруду ресори, потім мив у гасі болти та гайки, помагав дядькові Гнатові розбирати задній міст — де ключ потримати, де подати шплінт і шайбу, а то й підлізти рукою туди, де не пролазила рука дорослої людини. Потім вони тиждень порпалися у двигуні, і дядько Гнат пояснював хлопцеві, навіщо потрібні поршні і шатуни і як вони обертають колінчатий вал, як передається його енергія, звідки і куди йде електрика і як вона запалює пальне в циліндрах. Миколка був хлопець тямущий і запам'ятовував усе до дрібниць — дякувати богу, вже вчився тоді в сьомому класі. Правда, потім у тій шоферській освіті настала перерва, — років зо три він робив у ліспромгоспі, зате, призваний на військову службу, відразу ж попросився в автошколу: сказав командирові, що знає будову автомобіля, треба лише навчитися їздити. Командир трапився добрий, і місяців за чотири молодого червоноармійця Бурова зарахували до автошколи, де він виявив неабиякі здібності і після закінчення одержав шоферські права та по два трикутнички в петлиці. Потім він уже ні про що інше не мріяв, як отримати машину і їздити на ній хоч до скону життя.

У житті, однак, усе сталося не так гарно і не так щасливо, як він мріяв. Після демобілізації повернувся додому, у містечко, але машин у районі було лише чотири, і на всіх сиділи водії. Йому машини не вистачило, і він став чекати. Щоб було із чого їсти хліб і утримувати матір із сестрою, найнявся ван-

тажником у райпо, там він із рік тягав міхи і скрині, вантажив і розвантажував свої і міські машини. Якось навесні тимчасово підміняв на тритонці Хвастовського, коли той захворів і старенька АМО лишилася без водія. Але Хвастовський незабаром одужав, і Буров знов мусив податися на обридлий йому склад, вантажити заготовлену за літо кору лози й крушини. І він чекав, уперто і настійливо, з розпачем і надією, аж поки одного разу під осінь голова райпо Падабед не покликав його в контору і не наказав їхати у Вітебськ на верстатобудівний: робітники-шефи виділили їм вантажну машину. Одержавши документи, Буров, ніби на крилах, полетів у Вітебськ. Із вокзалу на завод він ішов пішки і був сам не свій від радості, не завважив ні міських домівок, ні трамваїв, ні пішоходів,— в уяві сяяла така новенька, зграбна вантажівка, що він готовий був нести її на руках до свого райпо. Звичайно ж, він незабаром поїде на ній по шосе, буде обганяти, доганяти вози, і всі дивитимуться, як хвацько і спиритно він керує машиною. Ну, звісно, він не лихач, він не ганятиме машини дурно, він шануватиме двигун, не перекручуватиме його, боже борони, не перегріватиме, він уже знає чимало всяких шоферських секретів: що подужав сам із підручників, чогось навчили на службі, а що почув від старших напрактикованих водіїв. Він тільки боявся, щоб не сталося помилки, щоб на заводі не завернули його назад — він уже знав, що можуть причепитися до документів або сказати, що запізнився й автомобіль передали комусь іншому, організації якійсь чи колгоспу.

Помилки, однак, не сталося. У тісній заводській кімнатці з ґратами на вікні вусатий похмурий начальник у білій толстовці, підперезаний чеченським, із безліччю дрібненьких металевих бляшечок ременем, перевірів його документи і повів на залитий мазутом двір. Вони йшли довго, завод був великий, протиснулися вузьким переходом поміж двома глухими стінками, перелізли через гору іржавої залізної арматури і тоді в кутку за трансформаторною будкою нерішуче спинилися. Біля плоту стояла його красуня, його півторатонка славетної на весь світ горьковської марки ГАЗ-АА.

Побачивши її, Буров скам'янів, у нього відняло мову, він не міг ворухнути язиком. Мабуть, бачачи його збентеженість, дядько в толстовці бадьоро вимовив: «Ось, будьте ласкаві, прошу любити і жалувати ваше авто. Лагодьте і їдьте»,— і пішов у контору. А Буров усе стояв розгублено на місці — такого він не передбачав. Це був не автомобіль, а автомобільний труп, автобрухт, рештки іржавого металу і поламаного дерева. Обидві фари на чолі цього трупа були без скла і без лампочок,

тонка смуга бампера жахливо зігнулася — мабуть, під час аварії, — ліве крило хиталося на одному болтику, дверцята кабінки, звичайно ж, не зачинялися, бо не мали ручки. До того ж вони були поламані, так само як і весь лівий борт кузова, з якого стирчали кінці обламаних дощок. Брудні скати наполовину сплющилися без повітря, а в кабінці, коли туди він зазирнув, валялися на підлозі корба й порожня пляшка, поруч на обідраному сидінні лежав хвіст оселедця з клаптиком поруділого паперу. Шкала спідометра була видерта з м'ясом, оголені дротини висіли під кермовою колонкою. Побачивши це все, Буров ледь не заплакав від розчарування. Поторгав тугий кругляк керма. Думаючи, що нікуди йому звідси не зрушити, що це руйновище можна хіба порізати автогеном та здати на утиль, він підняв половину капота, глянув на запорошений, замасований двигун, який не протирали, мабуть, з часу його установки на автомобіль. Свічі, проте, були всі на місці, у радіаторі ніби щось хлюпало. Трохи підкачавши бензину, Буров установив корбу, міцно крутнув — раз, другий, третій... І ось диво: на четвертому оберті двигун почав працювати, затрявся, зачхав, — Буров швиденько повернув важілець дроселів, і поршні заходили веселіше — двигун завівся. Однак його шоферська радість була передчасною: незабаром обертки почали зменшуватись, двигун затрявся, затіпався і заглух. І хоч скільки потім Буров крутив корбою (аж спина змокріла), хоч як штурхав підсос, двигун не озвався, мовчав, нічого з ним зробити вже не вдалося.

Увесь той день до вечора він порпався біля машини, підкачав колеса, прибрав кабінку. Надвечір пішов у контору просити якусь машину, щоб відбуксувати полуторку в район. У конторі не було з начальства нікого, та й кінчався робочий день; стомлений і голодний, Буров переночував на обідраному сидінні в кабінці, і тільки вранці до нього задом підсунувся чотири-тонний ЯС, який і взяв його на буксир. Поки вони виїхали з міста і потім повзли по шосе, Буров змокрів за кермом — від втоми і хвилювання; добре, що буксир був довгий і йому якось вдалося не стукнутися в задній борт того ЯСа. Після обіду, однак, він під'їхав до розчинених воріт райповського складу і, як виліз із кабінки, ледве не впав на землю від спеки і знемоги.

Усе довге літо потім Буров пролежав під машиною — розібрав її до останнього гвинтика: і двигун, і ходову частину, перебрав усі вузли й агрегати — чистив, змащував, регулював. Добра половина деталей була непридатна, треба було міняти, але де взяти нові? Разів із десять він їздив у Вітебськ, усе на

той самий верстатобудівний завод, їздив в Оршу до знайомого залізничного начальника, заміняв передній міст, який райпо роздобуло аж у далекому прикордонному загоні за Полоцьком. Міст цей так само був далеко не новий, та все ж трохи ліпший за його доценту розбитий. Півмісяця він протирав клапани, паяв радіатор і лагодив гальма. Коли ходову частину і двигун довів трохи до ладу, настала черга кабіни й кузова, але це вже було легше — тут він обійшовся своїм матеріалом. Ставши на тиждень столяром, він залатав дірки у кузові добре підігнаними дошками, а кабіну оббив цинковою бляхою, листів із п'ять відірвавши з даху містечкового монастиря при зачиненому костьолі, який давно вже нівечили люди. Залишилося пофарбувати все у якийсь пристойний колір, та ніде було дістати олійної фарби, і він місяць їздив з таким страхітливим виглядом — із цинковою кабіною та строкатим кузовом. І тільки наприкінці осені за два мішки капустияних качанів роздобув на станції піввідра жовтої фарби, якою і пофарбував полуторку. Машина стала досить пристойною і потім за дві зими і літо виїздила не одну тисячу кілометрів, певно, їздила б ще, якби не війна.

На третій чи на четвертий день від початку війни машину наказали відігнати на станцію, мали вантажити на платформу, щоб кудись відправити. Буров і відігнав, поставив в один ряд з іншими недоламками на товарному дворі, більше він нічого не міг зробити, бо сам поспішав із викликом на збірний військоматівський пункт. Але сталося так, що ні він не потрапив туди, куди його посилали, ні його автомобіль не дочекався вантаження. Добряче він поблукав по жахливих дорогах війни, врешті змушений був повернутися додому, бо фронт випередив його непомірно, містечко зайняли німці, начальником над районом поставили бухгалтера Шалькевича, який став називатися бургомістром, швидко організували поліцію, що розмістилася в новому приміщенні районної лікарні. Там же він побачив одного разу і свою бідолашну полуторку, на якій тепер роз'їжджали поліцаї, а за її кермом сидів молодший Микицьонок, що навчався в школі разом з Буровим, тільки йшов на три класи пізніше. Він і жив на сусідній вулиці, і колись, як дядько Гнат ремонтував свою вантажівку, вони разом допомагали шоферові. Микицьонок так само захоплювався технікою і вчився на водія.

Оте, що його автомобіль опинився тепер у поліції, відібрало в Бурова сон, він схуд, перестав їсти і навіть розмовляти з матір'ю, та вже думала — захворів. Але син був здоровий, тільки тижнями ламав собі голову, як відомстити поліції та й

цьому Микицьонкові. Сотні варіантів помсти перекрутив він у своїй голові, але всі були небездоганними: або надто дрібними, або смішними, або й небезпечними чи зовсім не під силу. Але все одно він думав, прикидав, приміряв, наглядав. Мабуть, у грудні він уже знав певно, що зробить. Належало лише вибрати для цього зручний час. Цей Микицьонок з машиною в будні й свята пропадав у поліції, вночі машина стояла на дворі в лікарні, там була варта, туди підступитися було неможливо. На дорозі він так само нічого зробити не міг: у кузові машини завжди сиділи поліцаї з рушницями. Очевидно, в поліції була дисципліна,— звичайно, німці вміли наводити порядок, та все ж Буров кілька разів завважив, що Микицьонок іноді на короткий час заїжджав додому, заглядав до батьків, машина тоді стояла чи біля воріт на вулиці, чи він заганяв її у двір. За воротами, відомо ж, її не дістати, там на ланцюзі злющий собака. А ось біля воріт...

Але треба, щоб було темно, щоб його ніхто не помітив ні через вікно, ні з вулиці. І він щодня стежив уранці, як поліцаї виїжджають кудись на район, а ввечері — як вертаються.

У дворі за хлівцем він приладнав до стіни драбину, щоб швиденько вилізати по ній на стріху, зазирати через садки на сусідню вулицю, де видно було ріг Микицьонкової хати. Він давно вже підготував добрий квач на дроті, щоб дістати з бака бензину, приховав під стріхою півкоробки сірників. Одного разу він мало не підскочив з радості, коли на смерканні побачив машину біля Микицьонкової хати. Але, мабуть, пізно все ж побачив — поки він оббіг клуню і переліз через сусідів паркан, там уже з'явилися люди — два поліцаї прикурювали біля воріт, а Микицьонок, трохи покопавшись під капотом, опустил його, і вони швидко кудись поїхали. Він не встиг. Другого разу в кузові хтось сидів, мабуть, чекав на водія, який ненадовго забіг до хати. Зате третього разу він побачив свою бідолаху в найзручніший час. Тоді вже вечоріло, він їв бульбу за столом, сидячи в хаті, і поглядав у вікно, де між будинками на сусідній вулиці промайнуло світло від фар,— він зрозумів, що це Микицьонок. Залишивши на столі недоїдену бульбу, рвонув з хати, підхопив квач у сінях, витяг з підстрішка сірники, через засніжений і залитий поміями смітник вибіг на город, пробіг задвірками сусідньої садиби і з-під паркана глянув на вулицю. Машина стояла посеред дороги, якраз навпроти Микицьонкової хати, у двох вікнах якої ледве блимало світло гаснички. І Буров наважився. Він не так зрозумів, як відчув інстинктом: зручнішого випадку не буде. Це найзручніший.

Буров перескочив через паркан і кинувся до машини. Бензиновий бак був якраз із цього боку, тому через вікно з хати його ніхто побачити не міг. Засніжена вулиця вся потонула в напівтемряві, хоч людину все одно було б видно здалека, але ніхто ніде не йшов і не їхав. Буров з усієї сили крутонув з горловини щільно закриту кришку (знав, вона завжди закручувалася туго) і засунув туди свій обкручений клоччям віхоть. Шкода, бензину було мало — десь половина бака, він відчув це, бовтнувши віхтем, і, витягнувши його до половини, черкнув сірником. Певно, він усе ж хвилювався: перший сірник погас, погас і другий, тоді він узяв з пачки їх кілька і запалив. Коли сірники добре спалахнули, тицьнув ними у квац, той яскраво пихнув у самий низ кузова, вогнем ударив в обличчя (обпаливши брови), Буров усе кинув і скочив через пліт. Не озираючись, на подвір'ї відчув, як ззаду вогненно завихрилося, зашкварчало, спалахом освітило все довкола, побачив перед собою на снігу свою довгу тінь біля хліва і забіг за ріг. Далі, не оглядаючись, прибіг на власний двір і став біля дровітні — за садками і стріхами будинків шугало димне полум'я і чулися крики, — то були музика і видовище, веселіших за які він не пам'ятав у житті.

Машина згоріла дощенту, ремонтувати там уже нічого було, поліція її навіть не стягнула з вулиці, і її обгорілий скелет стояв там до середини літа, потім десь пропав. Але того Буров уже не бачив: тієї ж ночі — коли по нього прийшли поліцаї, він передбачливо сидів у хліві — городами подався з містечка у Сілецьку пущу. Там почався для нього новий життєвий етап, який лише б не скінчився разом із життям у цьому пристанційному лісі...

Буров лежав під стрімкою, голою знизу сосною, і Войцик якоюсь шматиною спробував перев'язати його. Рана була, мабуть, небезпечна — чи не розривною в лівий бік, крові напливло багато, Войцик у сутінках довго порпався під його сорочками, і Буров, хрипло стогнучи, лаявся:

— Я ж тебе послав пильнувати... А ти...

— А я й пильнував. Що ж я, винуватий, що вони з іншого боку? — щиро дивувався Войцик.

— Іншого...

Стоячи на колінах, Войцик нарешті обкрутив скривавлений живіт Бурова. По-справжньому перев'язати його не було як та й чим, і Войцик думав, що користі з такої перев'язки мало. Треба було б ще якоїсь шматини, але де ж її візьмеш у цьому безлюдному осінньому лісі? Він вовкувато глянув на мокрого

від поту Сущеню, який понуро сидів поруч, і від нього, видно було в світланковому присмерку, ішла пара. Сущенья сох, віддихувався, спершись рукою на мох, і невесело поглядав на двох партизанів. Вони до нього не зверталися, ні про що не питали, ніби навіть злилися на нього, але не стріляли і навіть не гнали його. Йому ж іти звідси не було куди, і він сидів так, стомлено дихав, чекав. Правда, відчував, що, мабуть, ще буде потрібний; кволий Войцик навряд чи сам справиться з важким, зовсім уже знесиленим Буровим. Потрібна буде допомога. Певно, це саме відчув і Войцик, який, перев'язавши Бурова, все думав, що з ним робити, куди нести? І як нести?

— Ох, і наробив ти... Ох, і наробив! — стогнав тим часом поранений.

— Це ти наробив, — неохоче виправдовувався Войцик. — На чорта було лізти в ліс?

— Що ти розумієш, Войцик, — простогнав Буров і, ніби щось пригадавши, запитав: — Де Сущенья?

— Та ось сидить, — кивнув головою Войцик.

— Не чіпай Сущені, — виразно вимовив Буров і стих. Войцик затамував подих, ніби чекаючи почути від нього ще щось, але, не дочекавшись, знизав плечима під вогкою рудою чумаркою:

— Хай... Мені що. Тільки що командир скаже?

Буров на те вже не відповів, він зовсім якось недобре затих і лежав так, знесилено випроставшись довгим тілом, розкинувши худі в чоботах ноги. Знявши з нього ремінь з кобурою, Войцик підчепив його собі на чумарку і, мабуть, не збирався знімати. Але Бурову, звісно, було не до зброї, він знову знепритомнів.

Посидівши трохи, Войцик тривожно почав оглядатися:

— Ще доженуть і візьмуть, як ховрахів. Треба мотати звідси. — Він скочив на ноги. — Ану, давай, беремо вдвох!

Сущенья повільно, але з готовністю підвівся, підійшов до пораненого. Карабін Бурова лежав поруч, та тепер, при Войцику, він не наважився його взяти. Тоді карабін підхопив Войцик і, клацнувши затвором, закинув його на плече. На другому плечі в нього висіла своя довга рушниця, при боці наган на ремені. Мабуть, забагато для однієї людини набралось в нього зброї, але Сущенья не сказав нічого — зброя тепер його не повинна обходити.

— Так. Беремо!..

Войцик нагнувся до чобіт Бурова, а Сущенья взяв пораненого під пахви, піднатужився, знов завдав його собі на спину, і вони потягнулися сирим ранковим лісом.

Тим часом розвиднілось, угорі проступало хмарне холодне небо, в якому задумливо гойдалися верхівки сосен, голі березові верхи, — ліс був сповнений тужливого протяглого пошуму, який часом трохи спадав, щоб знов незабаром узяти свою невтїшну жалобну ноту. Усе навкруги: і рідкі сосни, і кущі ялівцю, і голий тонконогий березняк, і з білого моху діл — сочилася набряклою вільгістю. Навіть сушняк під чоботами тріщав майже нечутно, ледве хрупав у пожухлій траві, на мокрому мосі. Зрештою, Сущенья вже не остерігався нічого, озиратися йому було дуже незручно, і він сподівався на Войцика: Войцик повинен дивитися. Він знав одне — терпляче волокти на собі тяжке тіло Бурова і тільки прислухався час від часу до його дихання на плечі: воно так часто завмирало. І тоді він думав: хоч би не сконав цей Буров. Він не знав ще, чим той тепер йому необхідний, але він чув, що той сказав Войцику, і, ніби потопаючий за соломинку, вхопився за ці його слова. Він убачив у них якусь несподівану ниточку, яка, може, вивела б його до своїх, — якби не врятувала життя, то хоч би застерегла від недоречної погибелі. Після всього, що з ним сталося, він уже не сподівався на життя, для нього найбільшою вдачею було б загинути по-людськи, полишивши по собі хоч непогану пам'ять. З якогось часу він уже почав розуміти, що йому не втекти від смерті, життя для нього зробилося недосяжним, знав, що з тієї пастки, куди його загнали вороги та обставини, порятунку не буде. Але хоч би не спаплюжити життя найдорожчих для нього істот — Анелі й сина. Про те він думав усі ці тижні, хоча, звичайно, інстинктивно ще ворушився, ніби змагався за життя, ніби на щось сподівався. Хіба на диво. Але, мабуть, якесь диво і сталося, його погибель відсувалася. Що буде далі, Сущенья, однак, не мав уявлення.

Вони довго брели так з пораненим, його незручно підтягували на сущенівській спині — і так і саяк; він уже добре надірвав їхні руки, а в Сущені й нбги підгиналися. Добре ще, думав Войцик, що цей Сущенья мужик дужий, один він, мабуть, не дав би ради з цим тяжким Буровим. Зрештою, тепер його більше, ніж Буров, який навряд чи довго протягне, непокоїв Сущенья: що йому з ним робити? Правда, поки що волочить справно, навіть не треба йому наказувати, але куди волочить — ось у чім річ. Войцик був родом з іншого кінця району, цього лісу майже не знав. Учора з Буровим він потрапив сюди вперше і тепер, по цьому бездоріжжі, зовсім втратив орієнтацію, і куди вони тюпали, не міг зрозуміти. Мабуть, треба було спитати в Сущені, але не міг він показати, що не знає дороги і не знає, куди йти. Так він може діждатися, що цей Сущенья

ще заведе обох у якусь пастку, у самісіньке поліцейське лігво, тоді вже капут обом. І чому вони не застрелили його в Мостищі або на вигоні біля річки, навіщо поволоклися з ним аж у ліс? Але це все Буров. Чи не через свою ж дурість він тепер розплачується кров'ю? Та Суцня все ж якийсь незрозумілий зрадник, диви, виніс безсилового Бурова і тепер не пробує втікати, бреде — куди й пощо? Мабуть же, знає, що чекає його, як винесе, а ось іде.

Знову ж, а як би він обійшовся сам, без Суцні?

Дивна ситуація, нічого не скажеш, заклопотано думав Войчик. І оглядався довкола, намагаючись побачити якісь знайомі прикмети, щоб упізнати місце, де вони вчора їхали кінно в Мостище. Тільки нічого знайомого не потрапляло на очі у цьому лісі, тягнулися здичавілі борові нетрі, шуміли, погойдуючи верхівками, стрімкі сосни, і їм ще не трапилося жодного разу ні стежки, ні якоїсь лісової доріжки. Добре ще, грунт був скрізь твердий, не треба обходити болота, але все одно вони знемоглися. Мабуть, усе ж помічник із Войчика в цій справі ніякий, мокрі чоботи пораненого все вислизали в нього з рук. Суцня тягнув, поки, стомлено хекаючи, не прохрипів з-під Бурова:

— Ви киньте... Я сам...

Войчик і кинув, справді, йому вистачило двох важких рушниць на вузьких плечах і нагана, він так само вхоркався за цю ніч, та ще почав боліти шлунок — озвалася його застаріла виразка.

Іти без ноші в руках стало легше, він трохи віддихався і раптом у лісовім пошумі почув розкотисті відгуки кількох далеких пострілів — якраз у тому напрямку, куди вони простували. Войчик аж зупинився, хотів гукнути Суцню, але той сам почув стрілянину і став — зігнутий у три погібелі під незручно розпластаним на спині тілом Бурова.

— Де це? У Бабичах?

— Може, й у Бабичах,— важко видихнув Суцня.

«От же холера,— подумав Войчик.— Коли вже стріляють у Бабичах, то куди ж поткнутися?»

Мабуть, те саме відчував і Суцня, який трохи поправив на собі ношу, непевно ступаючи,— через хвилину ще долинули два постріли, а потім усе зацімло. Вони ще постояли, тоді Войчик зайшов наперед і показав рукою трохи вбік від тих пострілів.

Вони знов рушили лісом, уважно прислухаючись крізь лісовий пошум,— поки що, правда, навкруги було тихо. Куди вони йшли тепер, уже не знав ніхто — ні Суцня, ні Войчик. Неза-

баром, однак, натрапили на стару лісову просіку, яка місцями поросла молодим соснячком, берізками, земля тут була піщана і йти по ній стало важче, ніж по моховому бору, в піску грузли ноги. Сущеня часто зупинявся, підтягаючи на собі важке тіло пораненого, що вперто сповзало. Буров спершу мовчав, мо', був непритомний, а потім став дуже стогнати, і Сущеня спинився. Вони обережно поклали Бурова, Войцик сказав заклопотано:

— Знов закривавився...

Він знеможено скинув зі своїх плечей рушницю й сів, де стояв, на суху, присипану глицею землю. Щось поміркувавши, Сущеня рішуче стягнув через голову свою чорну залізничну сорочку, швиденько скинув несвіжу, вицвілу від давності майку.

— Ет, ні чорта вже не допоможе,— недовіжливо сказав Войцик.— Тут уже стільки натекло...

Схилившись над пораненим, вони знову розгорнули поли мокрої шинельки, удвох почали обв'язувати майкою живіт. Щоб вона якось трималася там, витягнули із штанів вузький цупкий ремінчик і підперезали живіт поверх майки.

— Мені, видать, усе,— кволо простогнав Буров і помовчав.— Не донесете...

Удвох вони мовчки посиділи над ним, відпочиваючи і напружено думаючи, як бути далі, і Войцик озвався перший:

— Треба підводу. А так, звичайно...

Щось міркуючи, він дивився вперед у затуманений простір вузької просіки, з одного боку якої стояла стіна старого лісу, а з другого — зеленів кучерявий гущак молодого, рядками посіяного соснячка. Деревця не дуже й вирости, але все ж дружно тягнулися вгору, утворивши високуватий, у два-три людські зрости, непролазний гущак. Мабуть, там можна було схватися, іншого схову в цьому бору ніде поблизу не було.

Тільки вони взялися за Бурова, щоб нести його туди, як знову здалеку забахало, та так часто, що вони знерухоміли. Кілька хвилин слухали з пекельною мукою на обличчях, потім схаменувся Войцик:

— Давай швидше туди, у сосняк!..

Обидва, задихавшись, принесли пораненого на край соснячка і, розгортаючи його колючі нетрі, продерлися ще кроків із двадцять. Тут справді було тихо, місце для схову цілком підходяще, і вони, натрапивши на велику прогалинку, поклали на дрібну травичку змученого Бурова.

— Де це... стріляють? — тихо запитав той, не підіймаючи запалих повік.

— А чорт їх відає! — сказав Войцик.— Десь там, у тім боці.

— У Бабичах?

— Може, і в Бабичах. Але ти лежи. Мо', розстараємося підводи — вивеземо.

— Розстараємося...— непевно промовив Буров і знов сумно і надовго затих.

Вони вдвох тісно сиділи поруч і крутили на всі боки головами, слухаючи ліс, та щось нічого не було чути. Тільки шумів (аж свистів у гущаку) вітер та, трясця б на неї, десь почала скрекотати сорока,— щоб вона хоч не навела когось на цю прогалину, подумав Войцик. Вони вже добре находилися по лісі, мабуть, і часу минуло чимало. У такий короткий день, знав Войцик, не зауважиш, як ранок стане вечором. Певно, слід було діяти, поки не почало темніти, а то в темряві та в незнайомій місцевості дуже просто потрапити в біду.

Треба йти добувати підводу. Тільки хто піде?

— Сущеня,— сказав Войцик,— ти тут знаєш дещо. Де село, знаєш?

Сущеня заклопотано вдивлявся в сосняк, послухав, подумав:

— Так, Бабичі там десь, під пущею. А може, ми їх уже проминули?

— Це там, де стріляли?

— Ну.

— То йди по підводу,— сказав Войцик.

Сущеня встав, хотів щось сказати, мабуть, на прощання. Але не встиг він, пригнувшись, ступити в гущавину, як Войцик його спинив.

— Ні, чекай! Усе ж піду я,— вирішив він.— А ти сиди тут, пильнуй.

— Добре,— слухняно відповів Сущеня, знов сідаючи біля бахматої, з обвислими лапами сосни.

Войцик тим часом почав швидко збиратися в дорогу: підняв із землі буровський карабін, заклав за спину, взяв у руки рушницю, зручніше насунув на голову свою козирчасту кепку. Він уже ступив був у сосняк, але знизу тихо озвався Буров:

— Граната... А де граната?

Поранений обмацав руками запалі груди і знову знерухомів. Войцик кинув на Сущеню довгий погляд.

— Я не брав,— сказав Сущеня.— Може, загубили вночі?

Буров опритомнів, поморщився і сказав Войцику:

— Ти дай мені наган.

— Наган? На, візьми, звичайно.

Вийнявши з кобури чорний міліцейський наган, Войцик уклав його в простягнуту руку Бурова, і той підпхнув револь-

вер' під стегно. Реймь з кобурою лишився на Войцику.

— Я постараюся швидко,— бадьоро сказав він.— Коли не далеко.

І поліз у гущак. Сосна поблизу трохи прошурхотіла і стихла, і все навколо стихло. Сорока, чути було, заскрекотіла гучніше, може, погналася за Войциком, подумав Суцня. Сорока, холера на неї, коли прив'яжеться, то вже не відігнати.

— Ось так,— видихнув у тиші Буров.— Чому я тебе не стрелив у хаті?

Він пожував білими, безкровними устами і змовк, а Суцня якось ніяково пересмикнувся поруч,— його спина в одній сорочці знов стала мерзнути.

— Стрельнув би тебе, сам би був живий-здоровий.

— Як же було в хаті? — не погодився Суцня.— Дитина там.

— Дитина... А чому ж не втік, Суцня? — запитав Буров і насторожився, сповнений безсилої уваги. Суцня видер із землі пук трави, вибрав з неї найдовшу билинку і розламав навпіл.

— Куди ж мені втікати?

— А до німців?..

— У німців я вже був. Ось, дивись!

Він рвонув за поділ сорочки, підняв її до голови, одночасно повертаючись до пораненого голою сполосованою синіми смугами спиною. Буров ледь розплющив очі і глянув лише раз, повіки його знов зліпилися, і він змовк. А Суцня вже нерво хапав траву, рвучи її великими вузлуватими пальцями.

— І ти мене ніс? — урешті тихо вимовив Буров.

— Ніс. А що ж мені робити?

— Але ж ти... видав тих, трьох?

— Я нікого не видавав! — раптом стихшено скрикнув Суцня, скочив на ноги і знову сів, уткнувшись обличчям у рукави.— Я нікого не видавав, це мене видали,— сказав він спокійніше. Буров поволі перебирав скривавленими пальцями.

— А чому не повісили? Разом із тими?

Суцня відповів не відразу, якось розважливо помовчав і кинув геть травину.

— Аби повісили, я б їм тільки «дякую» сказав. Але ж випустили. Думав: навіщо випустили? Думав, знову візьмуть. Не взяли. Два тижні вдома сидів — куди мені було податися? Тепер почав трохи розуміти, чому випустили.

Це правда, тепер він почав розуміти, і розуміння це прийшло поволі, різними непевними здогадками билось в його свідомості, щоб остаточно з'явитися вчора ввечері разом ось із цим Буровим, який тепер ледь живий лежить на землі і не

може чогось збагнути в його нещасливій долі. А тоді, як його покинули бити у СД і доктор Гросмайер після двох зовсім милосердних допитів сказав, що він прожене його додому, коли він такий незговірливий дурень, Суценья, звичайно ж, зовсім не повірив йому. Дзуськи, думав він, щоб його випустили, повісять, як учора повісили трьох його товаришів. Хіба що пізніше.

А він справді взяв та й відпустив.

Суценья змалку знав за собою одну недоречну рису в характері — скривджений, він утрачав натуральну здатність скаржитись, протестувати, міг лише заплакати, затятися, відмежуватись від людей, забитися в якийсь куток. Потім, уже ставши дорослим, у таких випадках міг тільки вилятися, спохмурніти, але ні повинитися (коли був винуватий), ні виправдатися (коли був безвинний) не міг. Він сам не радий був тій непідвладній йому затятості, і скільки натерпівся через неї, одному йому й відомо. Добре ще, коли поруч були друзі, які знали його і могли захистити від кривди. Коли ж ні друзів, ні свідків не було поблизу, він мусив усе зносити. Доводити, божитися, сперечатися, брати на горло чи кидатися в істерику, як деякі, він не те що не вмів, а щось йому не давало так робити, його поймала мовчазна кривда, образа, і він лише, страждаючи, мовчав.

— Я на залізниці тринадцять років проробив,— заспокоївшись, сказав Суценья змарнілому Бурову.— Та ти ж знаєш... Як німці прийшли, кинув був. Аж приходить начальник станції, ну, той наш Терешков, каже: треба йти працювати, а то німці мене розстріляють. Ну, що робити, мусив йти, хоч і не хотілося. Ніби душа чула.

...І це була правда. Суцені дуже не хотілося йти при німцях на залізницю, як чула душа, що добром та його праця не скінчиться. Але шкода було й Терешкова, взагалі непогану людину, з ким проробив останні шість років. Зібрав цей начальник бригаду, всі колишні його хлопці — одноліток Суцені Тапчевський, який так само років із три працював тут, на залізниці, хороший, компанійський чоловік із того-таки Мостища; Петро Карабань із сусіднього села і молодий ще фезеушник Міщук, який, коли почалася війна, повернувся до батька з Вітебська, де навчався на теслю. Як і до війни, пішли на залізницю. Робота ж та сама, знайома: підготувати, підбити, замінити гнилуваті шпали, ремонтувати стики, коли де треба, забити костилі. А на станції, окрім свого начальника Терешкова, з'явився і якийсь німець, ніби цивільний, але в мундирі з червоною пов'язкою на рукаві. І по-російському трохи вмів.

Залізницею незабаром пішли поїзди — на схід, навантажені технікою і військом, на захід — більше порожняк, але були й санітарні, і з полоненими у смердючих, наглухо зачинених вагонах.

— Знаєш, працюємо, як і раніше, але на душі так прикро, що сказати не можна: на кого робимо?

— Що ж, не розуміли, на кого робите? — простогнав Буров.

— Розуміли, чому ж. І говорили просто. Хлопці всі свої, один одного не боялися.

Робили вони, однак, не дуже щоб справно, більше час гаяли, а як тільки починало вечоріти, розбирали інструменти і — на станцію. Спершу все йшло добре, і навіть німець не дуже допікав, але весною приїхав новий начальник, на прізвище Ярошевич — чорт зна, що за людина. Ніби свій, але гірший за німця. Почав щодня перевіряти працю путійців і чіплятися злісно навіть до дрібниць: поміряє колію — не вистачає міліметра або міліметр зайвий — скандал! І взяв за правило зганяти лють на бригадирів. Коли що не так, він Суценью — по морді. Суценья спочатку не розумів, чого він так на нього в'ївся, а потім почав здогадуватися: це ж він настроював його проти його хлопців, щоб він більше від них вимагав, а вони щоб його боялися і ненавиділи. Ось тоді Ярошевич скористається із своєї влади, як скоче.

Ворожості від бригадира, однак, Ярошевич не домігся, хлопці були з розумом і коли кого зненавиділи, так це самого Ярошевича. Якщо раніше за начальникування Терешкова путійці ще остерігалися, то потім та осторога відпала. Тепер вони говорили відкрито поміж собою — змовлялися, як учинити німчурі «тарарам». Дуже закортіло їм цей «тарарам» здійснити, тим більше що в лісах уже загуло-загуркотіло, з'явилися партизани, одного разу спалили дві вантажівки на лісовій дорозі недалеко від станції. Бригада Суценьї тоді працювала на Кузовському болоті, там було димало роботи — підготувати залізницю, замінити шпали,— взагалі дільниця була найгірша, і вони трудилися там з весни. А тут новий начальник перекинув їх на залізничне заокруглення перед Виспянським мостом, мовляв, шеф-німець перевірів щойно, треба пройтися, вивірити радіус і підбити сотню шпал. Бригадир завжди був людиною слухняною, і вони назавтра раненько взяли інструменти і з ручною котилкою потюгикали полотном до Виспянського мосту.

Робили там днів зо три, і саме тоді німці почали пускати поїзди на схід уночі. Що вони там везли, путійці добачити не могли, але так міркували, що, мабуть, важливе щось, може,

танки навіть, якщо для перевезень користувалися виключно темною порою доби. І ось якось наймолодший серед них, той фезеушник Міщук, коли вони, посідавши рядком, перекушували, і каже: «А давайте-но розгвинтимо одну ланку і вчинимо «тарарам». На заокругленні вдало вийде». Тапчевський подумав і підтримав: «А що,— каже,— добра думка». Карабань тоді промовчав, а Суцня обурився — що надумали! «Німці — вони дурні, чи що, не здогадаються хіба? Стик же розгвинчений, відразу видно». Почали сперечатись, і Міщук з Тапчевським доводять, що коли поїзд полетить під укіс, тут жодного стику не залишиться, усе перекришить, перекрутить, як он біля лемішовської будки. Місяць тому там була аварія чи, може, вибух, і вони бачили, що там робилося. Там справді була каша з рейок, шпал, вагонів. Але там трохи інший профіль колії, там виїмка, а не заокруглення.

Із самого початку Суцня був проти цієї задумки, бо знав, може, краще од інших, що дуже важко буде сховати кінці у воду, заокруглення — не виїмка, тут, мабуть, більше полетить під укіс. Полетить у заплаву або навіть у річку, під міст. Це непогано, навіть дуже добре. Тільки ось той стик як би не залишився прямим доказом. Дуже сумнівався Суцня, але в його хлопців уже очі загорілися — давай та давай! І він не схотів, щоб його вважали боязким чи ще гірше — німецьким прислужником. І погодився. Не сказав, правда, нічого, просто змовчав, коли перед кінцем роботи, уже на заході сонця, Міщук, Тапчевський та Карабань побрали ключі і обступили найпридатніший, найвигідніший для такої справи стик. Бригадир мовчав, але в душі уже відчував, ніби й знав, що так воно не минеться. Біда буде.

— Ну, знаєш, розгвинтили стик, трохи зсунули рейку — одну зовнішню, цього було досить. І швидко покотили інструмент на станцію. Думали так: ще до поїзда не менше кількох годин, настануть сутінки, стику ніхто не зауважить. А поки та аварія, ми будемо далеко. Мало що могло статися, мовляв, після нас. Може, партизани, чи що. Ми нічого не бачили.

...Справді, вони так думали. Вони думали, що після аварії німці будуть шукати якісь там докази і доказів не знайдуть, а путійці будуть усі як один відмовлятися, і все якось минеться. Та, мабуть, у житті ніколи не виходить так, як думається, тим паче у війну.

Того дня щось порушилося й у німців, і перший поїзд вони пустили раніше, ніж стемніло. Не встигли путійці затягнути котилку до закутка при станції, як на стрілках загуркотіло, і в Суцні недобре зацеміло серце: дуже невчасно йшов цей

поїзд! А поїзд тим часом пройшов через станцію, не зупиняючись, вони гарячково заворушилися, щоб швидше змитись, але цей Ярошевич, як на те, почав розпитувати бригадира: що сьогодні робили, скільки лишилося? Як заокруглення, чи багато браку? Суценья щось там відповідав, а сам стояв перед начальником біля вікна ні живий ні мертвий, поїзд уже повинен бути там, біля мосту. Невже він пройшов неушкоджений?

Та не пройшов, звичайно ж, полетів під укіс, і вагонів з десять зробили «малу купу» під насипом. На стрілках почули, і до начальника прибіг захеканий, спітнілий стрілочник, він повідомив: «Біда, біля мосту аварія!»

Начальник той, Ярошевич, відразу кинувся до телефону, а вони помалу змилися, хто куди. Суценья, як побитий, поволікся додому. Думав тоді: скінчиться кепсько, але, може, не дуже скоро. Повинні ж вони щось там розслідувати, допитати, з'ясувати. А вони відразу і схопили.

Їх узяли другого дня раненько, коли аварійний поїзд розчистив від завалу колії і, звичайно ж, як і міркував Суценья, німці знайшли під уламками той злочасний розгвинчений стик. Узяли всю бригаду, бо від того часу, як вони там працювали до моменту аварії минула лише година. Хто ж іще там міг бути? Зрештою, особливо нікого й не шукали, відразу насіли на тих чотирьох путійців, хоч, по суті, ніяких конкретних доказів проти них і не було. Почали, авжеж, із бригадира. Допитували їх у новому приміщенні колишньої районної лікарні, зійшлося там з десяток різних чинів, своїх і німців, чекали. Кабінетик такий затишний, на підвіконні великих вікон стояли квіточки у вазонах, а господар, ще досить моложавий чоловік, у кітелі з якимись там погонами і привітним обличчям, спершу і не кричав, навіть ніби співчував, що дуже здивувало Суценью. Говорив чисто по-російськи, хоча з німцями — по-німецьки. Делікатно тримаючи в довгих тонких пальцях з пернем тонку німецьку сигаретку, він просто, майже по-дружньому питав у Суцені:

«То хто вам дав таке завдання? Щоб зруйнувати дорогу?» — «Та ми ж нічого не руйнували, ми нічого не знаємо», — настрахано-щиро відповів Суценья. «А хто ж зруйнував?» — «Так не бачив же, не знаю!» — «Не знаєш, — непевно повторив німець і кинув комусь із своїх помічників, що поставали рядком біля стіни: — Ану, допоможіть йому пригадати!»

...Його відразу схопили дві пари чіпких злих рук, штурхнули, підхопили, повели. Двоє вгодованих мордатих поліцаїв зв'язали спереду руки, а потім, посадивши на підлогу, і ноги, і він недоречно подумав: а ноги нащо? А ще незабаром зрозу-

мів, нащо — тією ж мотузкою прикрутили до ніг зв'язані руки, і він зробився, як коло,— скорчений, з випнутою головою спиною. І тут почалося. Суцня не кричав, старався не стогнати навіть. Він, звичайно, і не розраховував на інше, тому все терпів, прощаючись із волею, із сім'єю та і з життям так само. Збили, як печене яблуко, й кинули до склепу на мокру соломку, де поступово один за одним опинилися і решта його путійців. Усі стогнали, ойкали, плювалися кров'ю; Тапчевському, мабуть, відбили легені, і кров ішла з рота. Дуже хотілося пити, води не давали. Допити тим часом продовжувалися — по два на день, уранці і ввечері. Зрештою, питали мало. Усе той симпатичний німець служби СД, як потім довідався Суцня, на прізвище доктор Гросмайер, починав допит із запитання: хто наказав розгвинтити рейки? Суцня тут міг не кривити душею і не обманювати,— поглядаючи в усміхнено-хитруваті очі німця, він щирою душею відповідав і навіть божився, що ніхто не наказував. І Гросмайер не наполягав, не добивався більше нічого — він відпускав до склепу, щоб подумав.

— Били мене чотири дні підряд, уже не вставав. Думав: ще трохи і сконаю, і все скінчиться. І, знаєш, страху не мав, тільки жінку й дитя шкода було страшенно.

...Інші троє так само вже не підводилися, а наймолодший з усіх — Міщук — якось цілий день лежав непритомний, а коли надвечір прийшли, щоб узяти на допит, то повернули з коридора — куди ж такого допитувати? Такого можна тільки покласти в труну. Вони вже перестали лічити дні у тім склепі, не могли відрізнити дня від ночі — вони крижем лежали на скривавленій соломі, з жахом прислухаючись до кроків у коридорі — по кого йдуть? І якось — о диво! — вони почули музику: десь поблизу, у містечку, грав духовий оркестр, а музика була жалібна, мов похоронна. І так вона добре клася на їхні знеможені страдницькі душі, ніби грали на їхніх колективних поминках. Не по них, зрозуміло, вона тепер грала, але їм усе одно було приємно слухати її, тим більше, що, як потім довідалися, це ховали бургомістра Шалькевича, якого все ж підстрілили партизани при виїзді з містечка. Того дня на допит їх не брали, не взяли й назавтра, мабуть, поліцаї і цей Гросмайер зайняті були чимось важливішим, і вони трохи поприходили до тьми у тому склепі. Суцня почав уставати, бо на побитих боках і спині лежати було нестерпно. Устав і Карабань і навіть засміявся недобрим, істеричним сміхом вішальника. Вони вже змирилися з думкою, що їм на світі не жити, життя їхнє скінчилося, залишалося дожити якусь решт-

ку. І вони тішили себе слабкою надією, що ця рештка обійдеться без великих мук.

— І тоді якось після обіду приходить поліція, кричить: «Суценья — на вихід!» Підвівся я ледве, хапаючись за стіну, іду. «Чи не на розстріл?» — думаю.

...Але не на розстріл, розстріл незабаром здається Суценьї щастям, до якого йому не дотягнутись. Його привели знов у знайомий кабінет із вазончиками на вікнах, доктор Гросмайер, як завжди, з усмішкою поглядає на нього і каже так, з трішки зневажливим співчуттям у голосі: «Сідай. Давай поговоримо, як друзі, душевно. Бачу, ти чоловік статечний».

«Статечний, статечний...» — застукотіло у Суценьї це слово, і він чомусь забув його значення, ніяк не міг збагнути, що воно означає. А німець тим часом струсив попіл із своєї сигаретки в маленьку тарілочку на столі й продовжував: «Статечний, так, ми тебе виручимо. Завтра всіх ваших повісимо, а тобі даруємо життя...» Це повідомлення Гросмайера ніби шмагонуло Суценью по його свідомості — не те, що їх повісять (з думкою про те вони вже звиклися), а те, що його відокремлюють від його хлопців — як же так, чому так? Ще не розуміючи повною мірою всього жаху почутого, він збагнув, що щось у його долі страшенно ускладнюється. «Так, ти житимеш. Тільки... Тільки ти повинен дати підписку про співробітництво...» — «Яке співробітництво? — «З німецькою владою. Секретне співробітництво. Ми тобі організуємо втечу, ти перебіжиш до своїх. До тих, що тобі дали завдання на ту диверсію, і ми будемо з тобою тримати зв'язок. Секретно, зрозуміло».

Суценья хвилину мовчав, не знаючи, що й казати, і тільки ковтав у роті слину. Йому дарують життя... Але ж він відчув, що так не можна, що це — жах, що його життя буде гірше від погибелі. «Ні, знаєте... Ні, я не можу. Я не вмію...» — «Що?»

Гросмайер напружився, ніби почув щось непристойне, очі його стали вузенькими і злими, недобрим поглядом він уп'явся в Суценью. «Що? Що ти сказав?» — «Не можу я...» — «Ти що, дурний? Відмовляєшся жити? Хочеш померти?» — «Та якби ж хотів... Не хочу, звісно. Але...» — «То згоджуйся. Ми все зробимо, більшовики й носа не підточать, не доведуть». — «Ні, не можу». — «Значить, хочеш померти! — злостиво підсумував німець. — Це простіше простого. Завтра і повісимо. Та все ж подумай. До завтра».

Більше Гросмайер говорити не став, відправив Суценью до склепу, і той пішов ще більше вимучений, ніж після допитів і катування...

— Отримав, значить, таку головоломку, що хоч ти кричи! І жити хочеться, і хочеться людиною залишитись. А як? І те, і друге разом не дається, треба вибирати одне. І тут подумав про Анелю й про сина, і почало щось прояснюватися. Коли я стану шпіоном, кудись там утечу, то як же тоді їм жити?

...Зрештою, як жити їм,— було питання з нехитрою відповіддю: вони залишаться за заложників, Суценья це розумів добре. І якщо вони будуть заложниками, він не зможе обдурити німців. Коли що буде не так, цей доктор закатає їх обох. Так чи не ліпше йому пожертвувати собою, загинути разом з всіма. Сім'я буде без батька, зате пишатиметься ним — усе ж він спромігся на щось і хоч не дуже вдало, але пустив під укіс поїзд. Усе ж помер не дарма. А так...

У камері він сказав лише, що завтра їх повісять, і всі змовкли, притихли, навіть перестали стогнати. Ніхто не нарікав на долю, на той їхній не дуже зграбний вчинок. Авжеж, кожен тепер розумів, що, мабуть, усе треба було зробити розумніше, хитріше, чи що. Може, в іншому місці подалі від їхньої дільниці, від станції. Але далі від станції — значить ближче до села, загинули б невинні люди. Одне слово, було над чим подумати, особливо Суцені, який тієї ночі не спав ні хвилини. Назавтра вранці за стіною забігали, заметушилися, розчинили двері — виходь!

Усі знеможено виходять, попереду Суценья, за ним схудлий, як кощій, Тапчевський. Карабань під пахви веде Міщука, який уже сам не ходив. І тоді в коридорі старший поліцейський каже: «Суценью одставить!» — «Чому одставить?» — питається Суценья. Каже: «Доктор сказав...» І його знов запхнули в камеру, а тих повели. Незабаром у склепі стало тихо і порожньо, мабуть, усі вимелися на площу біля ринку, де вішали його хлопців. У розпачі і відчаї Суценья бив кулаками в стіни, качався по соломі, часом до нього долітали звуки якихось команд із площі, і він не міг знайти собі місця в цій опустілій конурі. Він уже відчував, що на нього чекає щось гірше за смерть, яку тепер приймали на людях його хлопці.

— Хотів я розбити собі голову об стіну, уже й ляпнувся здорово, але, мабуть, не стало сили, і тільки знепритомнів. Трохи відійшовши, лежав. А під вечір прийшли: «Уставай!» Повели. «Ну, що,— каже цей доктор.— Хочеш полюбуватись, як твої компаньйони на мотузці качаються? Можу показати». — «Ні,— кажу.— Краще б ви і мене так само».

...Гросмайер тоді навіть трохи зацікавлено глянув на зчорніле, обросле і страшне від катувань обличчя Суцені, мабуть,

уперше щось зрозумів. А зрозумівши, розізлився, та так, що Суцнені стало страшно — він аж затремтів, стоячи під стіною. Доктор підбігав до нього і відскакував, махав перед обличчям руками, хапався за боки, відскакував за стіл і повертався на середину кабінету. Правда, він ні разу не зачепив його й пальцем, він тільки кричав майже ображено: «Я думав, ти розумна людина! Поміркований білорус! А ти дурень, ідіот, більшовицький бовдур! Ти захотів смерті? Пропагандистської смерті? Щоб тебе там поважали? У листівках про тебе писали? Ні, так не буде! Я тобі підготую іншу смерть, більшовицький виродку! Останній раз питаюся: погоджуєшся на мою пропозицію? Так чи ні?» Він уприпул підскочив до Суцнені, і той тяжко і трудно видихнув: «Ні, знаєте... Не могу я...» — «Ах, не можеш! Тоді геть звідси! Іди до тих, хто тебе послав! — закричав Гросмайєр і широко штурхнув ногою двері. — Іди! Ну!»

Суцненя поглядав на нього, безтямно блимаючи очима: що це все значить? Мабуть, вистрелить у спину? Або в потилицю? Або скаже застрелити вартовому, який стоїть на ганку? Однак робити не було чого, належало виконувати команду, і він ступив за поріг, невпевнено, ледве не зачепився за одвірок, вийшов на ганок. Вартовий поліцай схопився за рушницю, але, побачивши ззаду німця, відразу ж опустив її. Другий вартовий, біля хвіртки, рішуче заступив прохід, та ззаду гаркнув Гросмайєр: «Пропусти!» — і той, дзявкнувши своє «яволь», пропустив: відчинив і зачинив за ним хвіртку. Суцненя вийшов на вулицю і боявся озирнутися: невже не вистрелять? І не закричать, щоб вернувся назад? Ні, не вистрілили. І не закричали. Тоді він, ніби заець, якого випустили з мішка на волю, що було сили рвонув по вулиці, перебіг на другий її бік, далі, на розі, обернувся: від воріт спокійно назирав за ним вартовий, а з ганку, ніби по-приятельськи, помахав рукою його мучитель чи визволитель доктор Гросмайєр. І він подумав ще, майже злякавшись: чи навірду відпустив? Його ніхто не затримував і не доганяв, і він ішов спокійніше (бігти не вистачало сили), нічого не бачачи навкруги; ніби в сизому паруючому тумані, минув крайні хати містечка і на околиці присів за канавою — сили його вже скінчилися, іти він не міг від хвилювання й нерозуміння — що ж це з ним сталося?

— Ось як — навірду пустили. Якийсь мужик із Шалупіння якраз їхав на підводі з містечка, підвіз до станції. Прийшов додому. Анеля на городі, вибирає бульбу, як побачила мене на дворі, аж зомліла. Сусідка ледве раду дала, а я як ліг, так і пролежав добу, — без рук, без ніг. Усе думав, прийдуть знов, заберуть. Жінка плаче, каже: «Ховайся ж, тікай кудись».

І правда, три ночі в лазні ночував, дві — у сусідньому хлівці. Аж не йдуть, не беруть. От щастя! Подарував життя цей німецький доктор. Диво, та й годі.

...Дива, проте, не сталося. Сталася біда... З тиждень марно прочекавши нового арешту, потинявшись по закутках, Суцня відлежався, від'ївся, посмілішав, почав виходити надвір. Та й треба було допомогти Анелі. Копати бульбу в городі. І ось він якось копає, а за плотом стежкою від річки йде Ігнась Пузиревський, їхній селянин, може, трохи старший від Суцні, і не вітається чомусь. Суцня привітався, а той, не відповідаючи, каже так, із насміхом у голосі: «Ну що, як живеться, друзів продавши?» Суцня заціпенів, утратив мову — ніби хто довбнув його по голові. Поки він додумався, що відповісти, Пузиревський пішов собі, не спиняючись, межею по вулиці. Ось тоді Суцня вперше, може, збагнув, чому до нього за тиждень ніхто не завітав — ні сусіди, ні навіть рідня, дядько Петрок чи Августина, Анеліна сестра, ні племінник Костя, який, бувало, не промине дня, щоб разів зо три не навідатись до дядька. Його цуралися. Бо він — запроданець.

Ота його здогадка потім підтверджувалася, мабуть, разів із десять, не менш. Якось із села прийшла Анеля і почала плакати: баби дорікають, що це він підбив тих хлопців на диверсію і сам же їх видав, тому його і випустили. Відкупився товаришами. Малий Гришко прибігає з вулиці і простодушно так, вилазячи йому на коліна, питається: «Татку, а ти заплоданець?» — «Який запроданець? Хто тобі сказав?» — «А Шулка Болисов казав: твій татко заплоданець». Ну як було Суцні і перед ким виправдовуватися? Розповів про все жінці, та послухала, поплакала,— жінка, звичайно, повірила. А може, і не повірила, тільки прикинулася, що повірила.

— Та як же мені жити?!— з тихим розпачем питався Суцня, безтямно позираючи в сосняк. Там, далеко на сосні, з'явився дзьобатий крук, розважно посидів на верхівці, придивляючись до людей, підлетів ближче. Це не сподобалося Суцні, і він махнув рукою: «Геть, холеро!» — та крук не полетів, не здригнувся навіть.— Що було робити? Я їм уже заздрив, трьом моїм путійцям: їхню пам'ять шанували люди, ними діти пишалися, їхнім сім'ям сусіди допомагали. А мене зненавиділи. І відчув, що найдорожча мені людина, дружина Анеля, також на мене поглядала не так, як раніше. Почала часто плакати без причини. І як їй бути? Якось трохи на неї крикнув, ну, як там бульбу переносили,— як заридає! Каже: «Краще б вони тебе там повісили. Разом».— «Авжеж, краще,— кажу.— Але не повісили ось, так тепер що робити? Хіба самому

повіситись?» Ось як вийшло! То боявся німців, ховався від них, то почав думати: справді, чи не повіситися? Але як же й повіситися? Скажуть люди: було за що! Скажуть, совість загризла, бо зрадник. Ну, що мені було робити! І тоді помалу дійшов: марні ті клопоти. Мабуть, не такої смерті мені остерігатися — ця занадто легка. Буде гірша. Страшніша. Аж і правда, діждався. Як учора тебе побачив, усе відразу зрозумів. Що ж, я був готовий. Не виправдовуватися ж мені — хто б повірив, Ти ж не повірив, га, Миколо? Миколо! Гей, Миколо! Чи чуєш?

Суцня підхопився з-під сосонки, на колінах подався до Бурова, сіпнув за рукав. Але Буров не озвався. Тоді він поторгав його за підборіддя. «Колю, гей, Колю?» — де там. Микола Буров лежав з посиніло-зеленим, оброслим жорсткою щетиною обличчям і не ворухився. Суцня ойкнув, опустив великі руки.

— Боже, що ж це? Невже?.. Я ж йому все... А він і не чув... Не дослухав... Як же я це, о боже!..

Тяжко махнувши крилами, крук злетів з вершечка сосни, підлетів ближче і незграбно примостився по сусідству, майже над самою галявиною. Цього разу Суцня його не гнав, — що йому вже той крук?..

Якийсь час Буров однак ще був живий. Спочатку він добре чув і розумів усе, що, сидячи біля його ніг, розповідав Суцня, і вірив залізничнику. Та як було й не повірити? Знову, як і колись у дитинстві, поруч звучав знайомий голос тихого і пристойного в поведінці чоловіка, його земляка. Поступово його «загадкова» зрада стала йому зрозумілою, і він дуже шкодував, що ледве не застрелив його. То була б велика помилка, яка, вважав, цілком лягла б на сумління Бурова... Але, мабуть, вона б і врятувала життя, подумав Буров. А так ось здихай тут через своє чутливе сумління в свої двадцять сім років. Помирай дочасно, без сім'ї, без дітей, не залишивши в світі по собі нікого. Згубивши усіх і все. Правда, зате, може, залишаться ті суцнівські Анеля й малий, а може, і він у їхній вдячній пам'яті. Колись, може, і пом'януть добрим словом.

Та це — якщо лишиться живим Суцня. Без Бурова, однак, навряд чи зостанеться... Він перестав розуміти, хто від кого залежить, Суцня від нього чи навпаки — він від Суцні? Щось поплуталося в його м'явих думках, і Буров уже певно не знав, як ліпше було б зробити — дуже різні проблеми зійшлися і замкнулися на ньому, щоб можна було тепер їх розв'язати. Мабуть, за короткий проміжок його життя нічого

вже не вирішиш. Шкода цього Сущеню, шкода і себе. І помирати дуже не хочеться...

Дуже не хотілося Миколі Бурову тут помирати, свідомість чіплялася за його біду, вертаючись у ті прожиті без війни роки — з їхньою невлаштованістю, недоїданням, господарськими негараздами, маминими слізьми і батьковою заклопотаністю. Але інших років не було в Бурова, то була його доля і його молодість, яка час від часу все ж радувала скупими втіхами веселої відваги, щирої дружби чи першого молодого, дурного, але й чудового, як тепер подивитись, кохання. І в цей останній передсмертний час дуже защеміло в його свідомості від скорої розлуки саме з цими radoцями — як слід не відчутими, не завершеними і не продуманими в ту бентежну пору. Тоді щось заважало, не було вільного часу, заїдала праця і прокляті клопоти про те, щоб вижити, прогудуватись, обійтись мізерною копійчиною в кишені — виплатити все, що належало виплатити державі, розрахуватися з безліччю поставок — відчувати себе вільним і хоч трохи щасливим. Та вже, мабуть, не відчуєш... Навіть тепер, перед кінцем, коли ніщо абсолютно не зобов'язувало і не зв'язувало — ні борг, ні начальство, ні навіть страх, — щось не давало відчутти бажаної волі, заважало; поплутане в пам'яті заплутувалося перед смертю ще більше. Тепер уже не розібратись. А головне — не було коли. Не було коли жити, нема як по-людськи вмерти, як колись помирали старі: неспішно, скінчивши всі справи, віддавши всі заповіти. І йому дуже хотілось якось добратися до загону, хай би там свої хлопці закопали в суху землю, сказали небіжчикові пару добрих і теплих слів, яких небагато він чув за життя. Хороше він би почув і з могили. Так мало йому було треба, але й до того, мабуть, не дотягтись.

Коли трохи світлішало в свідомості і він відчував себе серед лісового пошуму, тоді не відразу, з натугою, пригадував, що поруч сидить Сущеня. Потім переставав відчувати, де він і хто з ним; усе ширшала самотність, і ось він залишився наодинці із собою.

А потім якось непомітно не лишилося нікого...

Войчик легко ішов лісом, часто озираючись навсебіч, звично й уважно слухаючи шум дерев. Спершу він трохи пройшов просікою, потім, подумавши, збочив наліво — чомусь йому здалося, що ті Бабичі повинні бути десь там. На плечі в нього висів буровський карабін, у кишенях чумарки метлялося шість обойм патронів. Свою довгу рушницю він обачливо сховав під ломаччям недалеко від просіки — вертатиметься, забере, не ки-

дати ж справну рушницю в лісі. Віддати її Сущені він не міг' було б недоречно і безглуздо озброювати зрадника. Буров, коли що, обійдеться наганом, хоча й наган йому навряд чи знадобиться. Хіба застрелити себе чи Сущеню? Цей Сущеня ніс Бурова, допомагав його перев'язувати, але що з того,— хто знає, що в нього в голові, куди він врешті рушить. Ще візьме та й відволочить його в поліцію. Собі задля вигоди. Буров каже: не чіпай Сущені. Але Бурову вигідніше так сказати, мабуть, йому вже немає чого боятися, однією ногою вже там.. Коли Войцик зазирнув на світанку під його сорочку, то відразу зрозумів, що Бурову вже не жити. Тоді за все, хоч би що сталося, доведеться відповідати Войцику.

Тому він не поспішав, не ліз у зашморг,— либонь, Бурову вже не допоможеш, а самому легко нарватися на кулю. Хоч це й ліс, але, мабуть, близько десь село, а в селах, звісно, поліція, зрадники — у селах завжди небезпечно. Та й у лісі не зашкодить частіше озиратися, не зважати, що сам, і довкола тихо. Небезпека йде нечутно, на м'яких лапах, а навалюється раптово і несподівано. Як на тій боровині. Хто б міг подумати, що на відстані від села та ще й серед ночі на них так скоро наскочить поліція. Звичайно, аби не так несподівано, Войцик устиг би подати сигнал Бурову, хоч би крикнув, чи що. Але в такій ситуації не до крику. Добре, що сам вискочив, кинувши коня, звісно, тепер намуляеш ноги, піхотою по такій мокреці та ще з пораненням не дійдеш.

Але де ж ті Бабичі?

Сосняк, такий самий, як і був,— старий, рідкий,— раптом засинів попереду якимось просвітом. Незабаром Войцик пома-лу вийшов на узлісок і побачив перед собою велике просторе поле з дорогою, над якою височіли телеграфні стовпи з двома нитками дротів. Перетнувши поле, дорога знов ховалася в лісі, але села там не було видно. «Може, воно далі, за лісом?» — подумав Войцик. Іти туди через поле він, однак, не наважився, пішов краєм лісу, беручи трохи вбік. Звичайно, він зробить гак, може, на зайву годину, але що вдієш? Добре, немає дощу, хоч дуже скидається на те, що от-от піде і дощ,— небо затягнуло хмарами, з узлісся дув пронизливий холодний вітер, і Войцик занепокоєно озирнувся, подумавши: «Аби хоч не заблудити в цьому кружлянні по лісу».

Ідучи неподалік від узліску, він незабаром зауважив, що діл почав нижчати, збігати в низинку, там під ногами м'яко вгинався товстий шар зеленого моху, який де-не-де поріс купками молодих сосонок. Узагалі лісок тут почав дрібнішати, підліска не було зовсім і ніщо не заважало бачити далеко.

Правда, і його могли побачити здалеку. Трохи страшно, однак він ішов, не дуже відриваючись від узліску, коли раптом у низинці вгледів зарості чагарника, верболозу і вільшняка, з рідкими жмутами осіннього листя в гіллі. Войцик здогадався, що там десь була річка. Це його засмутило — перебратися через неї по такій мокречі непросто. Так воно й виявилось, коли він зійшов нижче: у болотистих берегах стояла вода, річка, мабуть, була десь далі, але, розлившись, затопила купини, вільшняк, — ніяк було через неї перейти.

Подумавши, роззирнувшись навколо, Войцик повернувся берегом ліворуч, до узліску, і там, ще раз оглянувши порожнечу осіннього поля, помалу вийшов з прибережних кущів. І раптом зупинився. Здалеку по дорозі через поле, повільно похитуючись на вибоїнах, повзло з півдюжини вкритих брезентом машин.

Войцик відразу заціпенів, утягнувши голову в плечі, потім сів, де стояв, — на вогкий прибережний обніжок, — і задки, дуже зігнувшись, подався назад, у ліс. Так, усе ще згинаючись, озирнувся: машини підійшли ближче — величезні, зеленкуваті, у плямах. Не зважаючи на вітер, було чути глухе вуркотіння їхніх двигунів. Але Войцик не став придивлятися, він швиденько подався понад прибережним баговинням у гліб лісу. Мабуть, у ті Бабичі вже не дістатися, подумав він, — там швидше від нього будуть німці. Але що ж їм там заманулося? Може, далі поїдуть, лише куди? Бабичі під пущею, казав Сущеня, значить, дорога звідси йде до пущі. Але ж у пущі партизани, їхній загін імені Суворова, — тоді чи не карателі це? Але якщо карателі, то нащо ж йому лізти в їхні лапи?

Через якусь годину він уже значно відійшов від того поля з дорогою, навкруги стояв мішаний ліс — березняк, кущі, гнучке пруття ліщини, йти стало важче, але йому трапилась якась перерита кротою стежка, і він попрямував нею. Він думав, що ця стежка виведе його на якусь лісову дорогу чи, може, взагалі з лісу, аж вона, разів зо три покружляла і вперлася в лісовий ручай, що, вируючи, гнав чорну воду між підмитим корінням вільшняка. Кладки не було, дна також не було видно, і трохи примірівшись, Войцик шугнув у воду. Кроків за п'ять він подолав ручай і видерся з його багнистого дна. Потім змушений був перевзуватися, виливати з черевиків воду, викручувати онучі. Ноги намуляв дорогою, вони страшенно змерзли, та й сам задубів, тож нарешті шпарко побіг стежкою, щоб хоч зігрітися. Та, на біду, не так зігрівся, як стомився, і тому пішов помалу. Стежина вивела його на якусь лісову прогалину, тут потрібно було оглянути все і прислухатися.

Здається, скрізь тихо, навкруги стіною стояв густуватий сосняк, а ліворуч, на краю прогалини, під кущами ліщини, притулилися два покинуті курені, що світилися напівголими ребрами. Войцик зазирнув в один, там було порожньо, у кутку лежало трохи почорнілого сіна і біліло кілька пожовклих брудних напірників. Він пішов далі через ялинник, проминув острівець березняка і тут зауважив, що стежка зникла, під ногами слалася ковдра позеленілого моху, траплялися трухляві пеньки в шерехатих заростях папороті. Войцик, здається втратив відчуття напрямку і, куди йшов, не міг собі уявити. Скидалося на те, що він заблукав. І тут, як на лихо, пішов дощик — не густий і не дуже настирливий, але холодний і зовсім недоречний. Козирчаста Войцикова кепка і плечі в чумарці вже добре змокли, ноги ж по коліна давно вже були мокрими, і він, спинившись під сосною, думав, що робити далі, куди йти. Тим більше, що вже бралось на ніч, насувалася осіння темрява. А де він опинився і в якому напрямку тепер Буров із Сущеною, давно вже не знав. Войцик вслухався в пошум лісу і тихеньке лопотіння дощу довкола — пострілів чи голосу нібито ніде не було чути. Але краще б уже почути стрілянину, щоб знати, де ворог і небезпека, ніж так-от кидатись, як заєць, по незнайомому глухому лісі. А може, і не треба кидатись, тим більше проти ночі, а піти назад та знайти ту саму стежку. Адже стежка повинна кудись вивести, може, до якого тихенького села, людей, житла?

Розваживши так і відчувши, що починає нервуватися від своєї невдачі, Войцик швидко рушив назад до близької прогалини. Тим часом дощ погустішав, звідкись з-під дерев проривався різкий низовий вітер, і ніде було від нього сховатися. На прогалині Войцик ще раз зазирнув у курені. Один із них, добре обкладений збоку сосновими гілками, був трохи ціліший, і Войцик, якимось невлад зі своїми намірами, пригнувся та й поліз туди навпочіпки. Справді, тут було затишніше, під боком угиналося злежане, але не дуже вогке сіно, під яким м'яко лежав товсто покладений шар моху. Раптом, відчувши знемогу в тілі, Войцик приліг боком у куточку. Він не мав наміру тут ночувати — хіба спочити трошки, може, пересидіти дощ. Та й треба ж було подумати, куди йти далі. Чи, може, почекати вже тут до ранку? Уранці завжди краще починати будь-яку справу. Уранці і ще в першу декаду місяця, на молодик, як колись казала мати. Правда, він досить скептично ставився до забобонів, передсудів, правил своєї матері, неписьменної жінки, яка змалку до старості жила на хуторі і не знала нічого, окрім землі, праці та того, що кожного дня бачи-

ла навколо себе. І тільки, може, тепер, коли втратив її і сам досить намучився на війні, зрозумів, що вона щось таки знала. Мабуть, брала від споконвічного селянського досвіду, від спостережень, життєвих висновків, почуття. На жаль, її скромні знання мало підходили для цього тривожного часу, тут потрібні були знання іншого характеру, інші моральні мірки.

Вітровий пошум лісу зливався з лопотінням дощу, який таки добре розійшовся. Поруч із гілок дрібненько капало, той бік куреня давно був мокрий, тільки в цьому кутку, під гущавиною засохлих хвойних гілок, було поки що затишно й сухо. Войцик згорнувся, затиснув між ніг карабін і затих, віддався своїм невеселим думкам. Дуже хотілося їсти, але з учорашнього дня в його кишнях не було ні шкоринки, останній кусень хліба зжував, як їхали сюди з Буровим. У животі давно бурчало з голоду, все більше діймала втома. Звичайно, весь день сьогодні за ними ходили невдачі, все вони робили не так, як треба було, тепер він ще й недоречно заблукав у цьому лісі, а десь у сосняку його марно чекає Буров (якщо ще чекає) і той Суценья... Коли вже на добрий розум, то по коня треба було послати Суценью, той краще знав, де тут яке село. Але як було довіритися тому Суцені? Ще б привів поліцаїв, і ті взяли б обох, як зайчат. Тому пішов сам, думав, так буде ліпше. Та ліпше не вийшло... Ну, але, мабуть, уранці він щось-таки придумав. Придумати щось вдатне він умів змалку, люди казали, що був тямковитий. Інша річ, що Войцику часом бракувало твердості, чоловічої впевненості, але тут уже не його вина, — либонь, таким народився. І він знав це давно, задрив іншим, твердим і рішучим, не таким, як сам. Бувало, завжди із захопленням поглядав на деяких керівників у районі, що мали сталевий характер і круту рішучість у взаєминах із своїми підлеглими та й простими людьми теж. Сам він так не вмів, не володів такими здібностями. У ті роки, коли вони проводили суцільну колективізацію в районі, та сталева рішучість була, може, найкоштовнішою якістю кожного керівника чи уповноваженого. І коли Войцик з великими труднощами, ціною недосипання, погроз і обіцянок якось зліпив за зиму якихось чотири колгоспи, то його начальник, завідуючий райземвідділом на той час мав на своєму рахунку аж вісім. Хмелевський міг домогтися всього, що хочеш. Він не розбалакував, як деякі, не вмовляв і не гаяв часу на нічних млявих сільських зборах — він ставив питання руба, обривав незгідних, просто і навіть весело розкуркулював, і тоді кожному ставало ясно: цей свого доб'ється. І він добивався, бо чоловіком був рішучим і впевненим у тому, що робив. Варто було одного разу побачити його само-

впевненість, могутню поставу, круте й масивне підборіддя щоб зрозуміти: цей керівник має великі можливості і піде далеко. Войцик же мав слабкий характер, а з вигляду... Який уже вигляд у хирляка-недоростка та ще хворого на виразку шлунка.

Так, Хмелевський аж три роки був його начальником та ідеалом керівника, і хто б подумав, що цей ідеал так ганебно скінчить. Потім уже виявилось, що знюхався з класовим ворогом, на зборах пропагував одне, а насправді робив зовсім інше і тишком шкодив владі. Правда, тоді Войцик не запитав за ним нічого особливого, але це, мабуть, тому, що його завідувачий умів маскуватися, і вже згодом, заднім числом, Войцик почав пригадувати дрібні факти, які, аби Войцик був проникливіший, могли б свого часу привести його до певних висновків. Та не привели, і Войцик дорікав собі найперше за втрату політичної пильності. Проте тоді він був підлегим і, хоч би що робив, робив за наказом Хмелевського. А ось після арешту завідувачого ситуація змінилася докорінно, і наступний гріх Войцика був на його сумлінні.

Ще як вони працювали разом, Войцик із матір'ю мешкав у старого єврея Мозеля, просто через дорогу від домівки Хмелевського. Войцикова мати якось зійшлася із жінкою Хмелевського Катериною Іванівною, яка тоді працювала на пошті. Людина жаліслива і лагідна, мати якось привела до себе двох дівчаток його шефа — вони ціле літо без догляду товклися у дворі і часом заглядали на їхнє подвір'я. За селянським звичаєм, мати частувала їх то оладкою, то квартою молока, то яблуком із саду. Дівчатка дуже полюбилися бабці, яка давно вже сумувала за малими і навіть час від часу заводила розмову про це із сином. Але коли ж було Войцику вибрати час на одруження — у районі безліч справ значно важливіших, і до самої війни він zostався нежонатим, хоч давно вже не відчував себе молодим. Звичайно, ввечері до них забігала Катерина Іванівна, дякувала матері за дівчаток, і Войцик узагалі був задоволений, що чимось догодив коли не самому начальникові, то хоч його дружині, — це так само було непогано. Але ось після арешту Хмелевського відносини цих двох сімей змінилися, дівчатка перестали забігати до баби Фені, хоч та інколи і ходила провідати сусідку навпроти. Войцику це дуже не подобалося, правда, до часу він мовчав. Не сподобалося йому й те, як якось на початку зими мати попросила його підсобити сусідам з дровами («Сидять, бідні, у непаленій хаті, дітки хворіють, дров у хаті ані поліна»). Войцику саме мали тоді привезти три вози дров, то мати попросила, щоб кілька пати-

ків скинули під плотом Катерини Іванівни. Їм же й так вистачить, палять вони не щодня. Не сподобалося те прохання Войцику, але він змовчав, не став нічого пояснювати матері. Та й що б вона зрозуміла з усієї складної класової боротьби, яка розгорнулася в країні? Другого дня, після того, як привезли йому три вози дров, він сказав візникові скинути три деревини біля воріт Хмелевського. Хто б тоді міг подумати, що через місяць і ця Катерина Іванівна буде там, де вже опинився її господар, колишній завідувач райземвідділом і ворог Кузьма Хмелевський. А Войцик потім ледве виправдався. Чого він лише не наговорив на себе: і що не зорієнтувався, втратив політичну пильність, проявив гнилий лібералізм. Мабуть, однак, відговорився, хоч і отримав догану. Гірше, що через цей випадок його не призначили на місце Хмелевського, призначили Душняка, який у сільським господарстві навряд чи що петрав і який був робітником із Полоцька. Войцик тоді дуже розгнівався на матір, що так несподівано зруйнувала його кар'єру. Треба було їм турбуватися про тих Хмелевських. Інші не турбувалися, не співчували, не допомогли ні разу, хоч тоді, як Хмелевський благополучно керував відділом, підлизувалися до нього з усіх боків. Той випадок був для Войцика доброю наукою в житті і, може, застеріг його від багатьох інших помилок такого ґтибу. Хоча, звісно, твердості в характері через те не прибуло, але він прагнув її виплекати. Бо вже був навчений. Його ж злість на матір помалу почала минати, а у війну то й зовсім пропала, натомість з'явилося велике почуття жалю до неї. Але це вже зрозуміло: мати прийняла страдницьку смерть за сина, все одно як заступила його собою.

Сталося це минулої осені, коли в районі з'явилися німці і почалися облоги на комуністів, комсомольців, колишній районний актив. Партизанів поблизу тоді не було, ховатися в лісі, коли зима попереду, мало хто наважувався, і рятувалися, хто як і де зміг. Войцик дізнався, що поліцаї нарешті зацікавилися й ним і вже кілька разів навідувалися серед ночі в спорожній будинок Мозеля. Та марно: Войцика там, звісно, не було, він сховався у далекого родича на хуторі, що стояв під лісом, за п'ятнадцять кілометрів від містечка. Та мати залишалася вдома, за неї Войцик дуже не хвилювався: що поліцаї могли зробити цій старій темній бабі, нащо вона їм? Але ж зробили. Утрете не заставши Войцика вдома, вони забрали його матір, сказали, що коли він сам добровільно не прийде в поліцію, то покарають її. І тоді мати передала через знайому прибиральницю, яка колись працювала в лікарні, щоб не йшов. Вона вже стара, їй все одно, а він молодий, йому

треба жити. Страждав тоді Войцик, особливо коли почув, що матір і справді забили з великою групою людей із містечка, і цьому його стражданню, здається, не буде кінця. Шкода йому мами, і чим далі, тим більше, але що зробиш?

Заколисаний у курені дощем і близьким лісовим шумом, Войцик незчувся, як заснув, небавом приснився йому якийсь дивний, безглуздий сон. Приснився його жовтий шкіряний портфель, який він за три кіло сала придбав колись у біженця з Польщі. Портфель був чудовий, із товстої свинячої шкіри, на три відділення, з двома блискучими замками-застібками, які гучно клацали, коли натискати пальцем. Такого портфеля не мав жоден службовець у районі, та, мабуть, і в області. Войцик дуже беріг його, старався не дуже набивати паперами, носив тільки на роботу до виконкому та ще брав, коли їхав до Вітебська із звітом або на якусь нараду. У вагоні він завжди клав його під подушку, але так, щоб не дуже притиснути головою, не пошкодити акуратні ріжки, облямовані жовтими бляшками. Він дуже боявся, щоб його не вкрали, коли вийшов якомсь до вбиральні вранці. Але тоді все обійшлося, портфель він зберіг до самої війни, і коли в містечку з'явилися німці, заховав його на горищі за кошином. І ось тепер йому приснився той портфель, який нібито лежав на дощатому столі в штабній землянці, а побіч стояло начальство — командир Трушкевич, начальник штабу і ще хтось, вони чекали Войцика, і коли той увійшов, наказали розкрити портфель. Войцик тремтячими пальцями натиснув на знайомі застібки, підняв шкіряне вічко портфеля. Занепокоєний, він думав побачити там свої папери, деякі документи і довідки, а з портфеля раптом вискочило велике гусяче яйце, за ним ще двоє, — виявляється, там було повно яєць і нібито вони були крадені, і за це доведеться відповідати Войцику. Войцик злякався і не знав, як виправдуватися, а Трушкевич тим часом схопився за свою обдерту кобурку, мабуть, щоб виконати присуд. Від страху Войцик прокинувся, не відразу зрозумів, де він і що з ним сталося. Якийсь час потім він переживав сон: не в змозі звільнитися відразу від його гидкого і жахливого змісту, вмовляв себе, що все те — безглуздя. Бракувало йому ще снів лякатися.

Помалу, однак, він заспокоївся, холод і залякле тіло нагадали йому, де він і як сюди потрапив. У курені було ще темно, дуже шумів вітер у лісі, але дощ начебто перестав. Войцик відчув, що незабаром розвидніє, і лежав, думаючи, куди йому податися цього ранку, де шукати село. Чи повернутися в сосняк до Суцєні з Буровим? Тільки де він тепер знайде той сосняк? Чи не натрапить він тут на німців, ось тоді й справ-

дяться гусячі яйця: побачити їх у сні, за народним повір'ям, означало біду.

Мабуть, він ще заснув, а як прокинувся, то вже світало, поруч проступало зів'яле листя, чорні гілки вгорі, і він навпочіпки виліз із куреня.

З-під сосен на прогалину повз сірий туман, огортав дерева, куці, вогко стелився по траві, суцільно загуляв довкола близький ліс. Пересмикнувши від холоду плечима, Войцик трохи пройшов стежкою в сосняку і несподівано для себе вибрався на якийсь вузький порожній поруб. «Чи не та це просіка, якою ми вчора несли пораненого Бурова?» — подумав Войцик і, озирнувшись, радісно попростував у тумані.

Решту того нещасливого дня Сущеня скам'яніло і мовчки сидів біля мертвого Бурова. Спочатку він чекав, ніби дива, що той ще оживе, ворухнеться, озветься навіть, і час від часу торкав його за плече, тихо гукав: «Колю, гей, Колю...» Проте марно: Буров не ворухився й не озивався. Його обличчя, на якому відбилися страждання і мука, застигло під відрослою щетиною, ніби ображено заламані, засмагі вуста були нерухомі, до рівного білого чола прилипло спітніле пасмо волосся. Руда мурашка звідкись вилізла на чоло, спинилася біля цього пасма, чогось почекала, шпарко скотилася по скроні в траву. Мабуть, пильнувати небіжчика тут сенсу вже не було, допомогти йому не можна нічим. Але ж і йти звідси... Куди Сущеня міг тепер піти? Та й треба було дочекатися Войцика, який щось забарився, не вертається. Хоч би де не наліз на яку біду, занепокоєно думав Сущеня. Клопіт цих двох партизанів якось непомітно зробився і його клопотом, і, втративши одного, він уже непокоївся за долю іншого.

Вітер шумів у недалеких старих соснах, і хоча тут, у хвойному гущаку, було затишно, Сущеня задубів од холоду та нерухомості — в одній сорочці, без спідньої білизни. Давно, з перервами, скрекотіла сорока, може, на нього, а може, на когось іншого. Сущеня встав, щоб глянути навкруги. Чорний наган, що стирчав з-під шинелі небіжчика, Сущеня обережно потягнув до себе. Мабуть, наган був заряджений, але Сущеня не став у нього зазирати, натискати на курок, щоб не клацнути чи, ще гірше, ненароком не вистрілити. Засунувши наган у кишеню, він обережно продерся поміж сононок, виліз на просіку. Тут, однак, було тихо і порожньо, сорока також притихла, і він роззирнувся, маючи слабку надію побачити десь Войцика. Та Войцика ніде не було. Тоді він потиху вернувся до своєї прогалини і аж здригнувся від того, що тут побачив.

Близько до прогалини на тонких верхівках сосон сиділа ціла зграя ворон, які тихо погойдувалися на вітрі і все скося позирали сюди, мабуть, на мертву людину на землі. Суцня підняв голову: той перший крук сидів зовсім близько, на крайній сосні і, звисивши чорного дзьоба, втупився в нього — чекав. Суцня обурено махнув рукою раз, другий, — крикнути він не наважився. І крук, мабуть, зрозумівши оту його нерішучість, навіть не ворухнув крилами — сидів, ніби прив'язаний, на гілці і тільки повертав чорною головою то в один, то в другий бік, щоб краще бачити довкола. «Ах ти ж триклятий», — сказав собі в думках Суцня і пошукав на землі ломаку, щоб кинути в нього. Та ні ломаки, ні каменя ніде не було.

Подумавши, Суцня заспокоївся — ну що йому той крук! Може, на живого не кине́ться, а Бурова він уже захистить. Бурова він їм не дасть, поки сам живий. Може, тим і сплатить свій борг перед небіжчиком — усе ж Суцня йому зобов'язаний. Життям зобов'язаний. Інша річ, чим врешті обернеться те його життя. Що принесе далі — рятунок чи гіршу смерть?

Вороння і неспокійне бажання дочекатися Войчика примусило Суцню відмовитися від наміру піти кудись із цього місця, і хоч було моторошно й холодно, він терпляче чекав. Він сів на траву біля ніг небіжчика, зіщулився, зігнувся, засунув під пахви одутлі від холоду руки. Буров лежав у шинельці, що була йому тепер не потрібною, та Суцня не наважився роздягнути небіжчика — не підіймалися на те руки. Він усе думав, що ось-ось з'явиться Войчик із підводою, і тоді вони пойдуть звідси. Куди пойдуть? А будь-куди, аби подалі від цього здичавілого сосняка, від вороння, може, кудись до людей...

Та минав час, а Войчик не з'являвся, ворони нікуди звідси не відлітали, озиралися, гойдалися на тонких верхівках, часом міняючись місцями, і все щільніше обступали прогалину. Під вечір їх зібралось тут із дюжину, і попереду, на самому вершечку сосни, ближче за інших сидів той перший крук — уперто і пильно стежив за двома чоловіками внизу.

Якось непомітно насунувся вечір; хмарне небо ще більше захмарилося, з-під сосняка виповзав морок, усе щільніше оповиваючи маленький клаптик прогалини. Три ворони з дальніх верхівок полетіли кудись одна за одною, решта ж лишилися, чогось терпляче чекали. А чорта б на вас! — лаявся в думках Суцня, махаючи на них руками. Тільки дарма, людина їх не лякала, мабуть, вони розуміли марність її погроз. Здавалося, вони вже не збиралися нікуди летіти, може, мали намір і ночувати тут? Коли вже добре стемніло і проти неба можна

було побачити одні почорнілі верхівки дерев, десть пропали в мороці й ворони. Однак час від часу там відчувався якийсь рух, деякі верхівки неспокоїно погойдувалися, значить, вороння чекало.

Войчика ж не було.

Суценю все більше розбирала втома. Уже кілька разів він ловив себе на тому, що починає дрімати, тоді тривожно прокидався, вставав, махав руками, присідав і схоплювався — розганяв сон і грівся. Але це не зігрівало, втомлювало ще більше: хотілося лягти і забутися уві сні. Зовсім знеможений, він врешті не витримав і ліг поруч з небіжчиком — боком на розгорнутому полу його шинелі. Буров давно вже застиг, віддавши землі рештки свого живого тепла, але Суцені все ж здалося біля нього затишніше, навіть наче аж безпечніше. І він затих зі своїми гіркими думками, щільніше тулячися спиною до заляклого тіла небіжчика. Думав, чому йому так не поталанило в цій війні, у чім його провина перед людьми чи перед Батьківщиною, самим собою? Чому саме йому випала така нелюдська доля? Чим він заслужив її?

Вся велика суценівська сім'я без батька, скільки пам'ятав її старший Суценья, жила в якомусь хворобливому прагненні до правди й чистоти у стосунках з іншими — односельцями, ріднею, сусідами. У роки своєї молодості Суценья не міг уявити, як це можна, наприклад, позичити і не віддати або навіть не позичити комусь, хто просив, коли це можна було зробити. Самі жили трудно, можна сказати, бідно, кожний пуд зерна, кожен шматок сала, якась копійчина були дуже потрібні й самим, але коли приходила до них бідна безпритульна й одинока Христина з прижитим без чоловіка дитям, Суцені віддавали останнє— кусень хліба, чи якийсь ганчір'я, чи карбованця на ліки. Воно завжди було шкода, завжди не вистачало собі, але мати та баба Федора в таких випадках казали, що не можна гнівити бога, не допомогти і без того покривдженій людьми і долею. Баба Федора старанно доглядала їх — малих і потім, як уже підросли, стежила, щоб не було ніякої несправедливості поміж ними, у стосунках з іншими, сільськими приятелями та сусідами, і часом, коли що ставалося, сварила своїх більше, ніж інших, хоч часто свої були найменш винні. Або й зовсім не винні, як у тому прикрому і пам'ятному випадку з Пилиповими сніпками.

Сталося так, що дядько Пилип, який жив на другому кінці села за станцією, возив біля їхнього города ячмінь від річки і згубив чотири сніпки. Сніпки ці бачили всі Суцені, і мати, і діти, і баба Федора — вони лежали собі на стежці весь надве-

чірок, дядько Пилип, мабуть, ще не помітив пропажі, а як помітив і на завтра вернувся по них на стежку, сніпків уже не було. Сніпки пропали. Звісно, дядько Пилип засмутився, коли почув від Сущенів, що сніпки ніхто з них не брав, а куди вони зникли — не знають. Посумував дядько Пилип та й пішов, а в Сущенів тривога, баба Федора ледь не плаче: це ж дядько подумає на них, Сущенів. Тих Сущенів, які за життя не вщипнули чужого стручка через пліт, чужого яблука не зірвали. Увесь вечір Сущені радилися, як же їм бути, щоб уникнути ганьби. Усе ускладнювалося ще тим, що свій ячмінь вони вже обмолотили, у сарайчику не залишилося жодного сніпка із зерном. І тоді баба Федора побігла через три хати до кульгавого Дмитра, у якого й позичила чотири сніпки ячменю, і Сущеня відніс їх дядькові Пилипу, сказав, що малі, пустуючи, учора прибрали зі стежки і нікому не сказали про те. Дурна взагалі ситуація, тим більше, що ті пилипівські сніпки дійсно хтось забрав із стежки. Але підозріння все ж було відведено від Сущенів, хоч і в такий недоладний спосіб. І баба Федора сказала: «А бог із ними, тими сніпками, тепер хоч спати будемо спокійно». І все воно було б добре, якби дядько Пилип не сердився, якби у душі в Сущені не залишилася маленька скалка: хтось усе-таки скористався з тих пилипівських сніпків і з сущенівської простодушності так само. Ну, але чи вперше і востаннє? Завжди в таких випадках баба Федора чи мати казали: «Та нехай, собі спокійніше». Вони дуже прагнули злагоди в сім'ї, спокою в душі, але ось нарешті оця його історія перевернула в Сущені все догори ногами і готова була відібрати життя, не тільки спокій душі...

Жахлива та ніч тягнулася для Сущені нескінченно, він то коротко дрімав, то прокидався від холоду і тривоги, підіймав голову, слухав. Коли почався дощ, стало зовсім кепсько, від дощу тут шову не було, хіба що хвойне гілля. Уже змокрілий, він перетягнув Бурова під розчепірені гілки сусідньої кудлатої сосни, врешті наважився, зняв із нього вогку, скривавлену шинельку, сам знов приліг до нього, як до живого, і разом накрався його шинелькою. Так стало краще, принаймні не текло на обличчя, а до небіжчика можна було притулитися спиною — навіть затишно стало в ямці під сосною. І він, здається, заснув.

Спав довго чи ні — невідомо, тільки раптом почув близький дитячий крик — плач дитини, він відразу впізнав той голос, — то був його Гришко. І плач був такий розпачливий, стільки в ньому було відчаю, що в Сущені обірвалося серце, він кинувся на голос — за риг хліва, у городчик, здалося, саме там плаче

синок. Та плач почувся вже далі — за крайнім рядом вишняка в саду. Боячись запізнитися, Суцня побіг туди, за садок, переліз через трухлявий, порослий кропивою пліт на межі з картоплинням, однак нікого там не було — плач чувся уже звідкись із подвір'я. Гришко захлинається плачем, аж заходить-ся від плачу, мабуть, із ним сталося щось дуже погане, і Суцня жажнувся, що не встигне, запізнитися. Попід плотом, по обніжку він рвонувся на подвір'я і, як вискочив на дровітню, вороняча згряя піднялася над стріхою; ворони всі закричали, невлад і злісно, замахали крилами, ощирили чорні дзьоби з гострими червонуватими язиками,— здається, вони готові були заклавати людину. Захищаючись, Суцня скинув руки вгору, втягнув голову в плечі, побіг звідти, як від роз'ярілого бджолиного рою. А безпорадний, пройнятий розпачем плач Гришка усе лунав у просторі, помалу стихаючи чи віддаляючись. Потім якось усе заглухло, усе заступило невиразним напливом сну.

Поволі він, однак, прокинувся від нестерпної тривоги, яка так і не минулася ні вві сні, ні на яву, почув знайоме вовтузіння вороння поруч. Лежачи під сосною, він прислухався: ні, людського голосу або плачу ніде не було чути, тільки близько, над самою прогалиною, обурено каркали ворони, чути було, метушилися, ворушилися, перелітали з гілки на гілку, ніби чогось потребуючи від людини, і Суцня з гнівною рішучістю виліз з-під сосни. На прогалині все було сірим і холодним від нічного дощу та туману, який важким низьким покривалом слався в сосняку, затулив небо і дальні верхівки дерев. Було, однак, тихо. Колюче гілля низько звисало додолу, вкрите безліччю дрібних прозорих краплин, і він добре змокрів, поки вибирався з-під сосонки. Кляте вороння не відступалося. Цього разу він не став махати на них руками, вибрався на широку, заволочену туманом просіку, знайшов там придатну товсту палицю, обламав з неї суччя і вернувся на прогалину.

— Геть, кляті! Геть!..

Він замахнувся палицею, вдарив нею по одній, другій сосонці,— крук неохоче звалився з вершечка, змахнув крилами і перелетів далі.

— Геть, сволото!

Войчик прийшов, коли вже добре розвидніло, а Суцня втратив решту надії — не знав, що робити і навіть що думати. Ворон він трохи повідганяв з прогалини, але вони вперто не хотіли покинути сосняк і порозсідалися трохи віддалік, на вищих чи, може, зручніших верхівках. Чекали. Накинувши

на плечі буровську шинельку, Сущенья понуро сидів посеред прогалини, чекав, дивлячись на насторожене вороння. Тут його і застав Войцик, який тихо продерся в тумані поміж рядами сосон.

— Сидиш? — запитав він навіть з подивом. Сущенья глянув на нього незрозуміло, навіть без радості.— А Буров?

— Он,— похмуро хитнув Сущенья головою в напрямку сосни, з-під якої витикалися чоботи Бурова.

— Так я і знав,— сказав Войцик.— Давно?

— Учора під вечір.

— Добре. Не треба підводи.

Войцик потупав сюди-туди по тісній прогалині, подивився на ворон.

— Бач, зібралися. Чекають.

— З учорашнього дня чекають,— сказав Сущенья і, помовчавши, запитав: — А що, воза нема?

— Воза нема,— сказав Войцик, зняв з плеча карабін, зморе-но опустився на землю.— У Бабичах німці.

— Ось як!.. То що ж тепер? — тривожився Сущенья. Великі руки його виразно здригнулися на колінах.

— А що тепер? Поховаємо і потупаємо. Може, прорвемося.

— Куди?

— Ну, хто куди. Я — в загін, а ти ж, мабуть, до німців хочеш? — сказав Войцик і колючим крижаним поглядом втупився в Сущенью.

— Я не до німців,— із затятою образою в голосі сказав, помовчавши, Сущенья.— Веди і мене в загін. Іншої дороги мені нема.

— У загін, ага. Там тебе чекають,— пробурмотів Войцик.

Вони помовчали. Сущенья зі стражданням в очах поглядав кудись поверх сосняка, на ворон, що там-сям чорніли в тумані. Він зрозумів натяк Войцика, сам знав, що нічого доброго його там не чекає.

— Бурова треба із собою взяти,— сказав він, ніби між іншим.— Негоже тут його кидати. Он вороння скільки.

— Коли сам понесеш,— погодився Войцик.

— Ну, понесу, чого ж...

Войцик помовчав, щось пригадуючи, а Сущенья вже вирішив у думках, що понесе. Він не може покинути тут тіло Бурова, бо... Бо з чим він інакше з'явиться у той їхній загін? Хіба що із своєю недоречною провинною. Трохи ще посидівши, Войцик устав, подивився в тумані на верхівки дерев і заквапився раптом:

— Коли так — берися. Мені ще рушницю взяти треба.

На колінах Суценья підліз під низьке гілля пухнастої сосонки і, підхопивши небіжчика під пахви, витягнув його на вільніше місце. Тіло Бурова вже задубіло і стало майже негнучким, Суценья обережно заломив угору його руки, поклав собі на плечі. Потім із натугою встав сам, правда, ззаду йому трохи підсобив Войцик, і вони незабаром видерлися з хвойного гуща на просіку.

Уздовж усієї просіки по лісі між комлями старих сосен і в підліску курів сльотавий туман, верхівки дерев угорі ховалися в його пливучих розірваних пасмах. Видно було недалеко, може, на півсотню метрів, і, трохи пройшовши просікою, Войцик спинився.

— Коли не в Бабичі, то треба лівіше брати,— сказав ззаду Суценья. З нагнутою під ношею головою він ліктем показав кудись у лісові нетрі, оповиті туманом.

— Гаразд. Тільки рушницю візьму.

Залізши у темні зарості ялівцю, Войцик назадгузь вибрався звідти із своєю довгою рушницею, закинув її через плече. На другому в нього висів карабін Бурова.

— Ну, веди! — сказав він. — Тільки дивись мені, щоб не завів до німців.

Суценья не відповів, мовчки придушив у собі образу, бо була вона далеко не перша; подумав, що, мабуть, кривд йому ще вистачить. Ще він наображається, треба звикати. Якщо тільки все якось обійдеться. А коли не обійдеться, то... Що йому тоді ті кривди? Правда, слухаючи тепер багатозначні закиди Войцика, він відчував, що треба щось сказати для свого виправдання, щось роз'яснити в своїй недоречній історії. Але не міг наважитись, щось йому заважало, і все. Коли б Войцик сам запитав у нього, захотів щось зрозуміти, а так... Одного разу вже наважився, перед Буровим, і так невдало вийшло — сповідався мертвому. Чомусь, проте, стало легше, нібито Буров зрозумів, помираючи. Може, і зрозумів. Сказав же він Войцику перед тим, як померти: «Не чіпай Суцені»,— значить, зрозумів щось. Перша людина за весь час його мук. Та й та мертва... І тому він несе його на собі, щоб не покинути воронню, німцям... Мабуть, неживий Буров був потрібний йому для впевненості і відчуття правоти, і Суценья так тримався за нього, як потопаючий за соломинку. Та чи допоможе йому ця соломинка?

Оця, однак, досить-таки важка соломину відбирала в нього останні сили, Суценья часто спинявся, поправляв ношу. Ніби передбачаючи недоречність його намагань, небіжчик обважніло сповзав — туди, до землі, якій він уже належав з учораш-

нього надвечірка і куди його не пускав цей колишній односелець.

Вони довго брели лісом, вдихаючи холодне туманне п'янке повітря. Укрита глицею, земля була м'яка і чиста, вони йшли по ній легко й нечутно, верхівки височезних дерев ховалися в низькій туманній пелені, неба майже не було видно; рідкий підлісок із поросту берізок, ялівцю і сосонок стояв так само тихо, огорнутий клубами туману. Було тихо, глухо, жодна гілка ніде не зворухнулася. Пташок вони чомусь тут не чули, тільки одного разу десь угорі постукав по сухостою дятел і змовк. Суцня добре розігрівся із своєю нелегкою ношею, йому давно вже хотілося відпочити, але Войцик ніби не бачив того, і Суцня змушений був брести далі. Трапилися їм уже дві просіки, але обидві пролягали впоперек їхнього напрямку. Час від часу поглядаючи навсебіч з-під ліктів розставлених рук, Суцня в основному впізнавав ліс і міркував, що йдуть вони ніби правильно. За третьою просікою повинен був початися квартал старих сосон. Колись, ще до колгоспу, тут молоді хлопці з Мостища заготовляли взимку ліс для вивезення в Донбас, і тут у нього вперше почалося з Анелею... Почалося ніби щасливо, та ось як закінчиться... Від цього кварталу Бабиці вже зостануться збоку, уважай, вони проминули село. Правда, коли йти прямо, то попереду їм може бути скрутно — попереду шосе, його так само треба переходити в лісі. Добре б перейти вночі, а вдень... Хіба що допоможе туман.

Увесь час ідучи на невеликій відстані позаду з двома рушницями на плечах, Войцик із задрістю думав, який же здоровенний чоловік цей Суцня. Зігнувся ледве не до землі, а пре і пре, ніби трактор, і навіть не спиниться для відпочинку. Дужий залізничник, нічого не скажеш. По правді, то Войцик здавна недолюбував таких ось здорованів, хоч би хто вони були. Він якось хворобливо відчував їхню перевагу над собою, поставити ж на протигагу не мав чого. Хіба що розум, розважність, може, навіть хитрість. Чи як невдало казали — принципівість. Та принципівість потрібна була до війни, у класовій боротьбі, у їхній складній службі, а тут нащо вона. На війні значно більше потрібна така ось дужість, проста чоловіча сила, якої у Войцика малувато. Та що зробиш, кожному своє. Тому хай несе, якщо сам напросився. Дуже навіть можливо, що командир Трушкевич запитає, де забитий, та ще пожене по труп. То тут буде недалеко, табір уже під боком, труп, коли що, можна привезти потім на підводі. Зрозуміло, у табір Суцню вести не можна. Це буде просто скандал, якщо він, той, кого послали вбити зрадника, приведе його в загін. Він, звичай-

но, стрельне його, хіба що ближче до річки. І тоді буде вільний. Сам-один він уже якось добереться до своєї пущі і доповість Трушкевичу: наказ виконано. Правда, не обійшлося без втрат, Буров забитий. Але на війні хіба це диво — втрати? Скільки вони вже втратили за осінь і літо...

До третьої просіки вони ще не дійшли, як десь збоку забахкали постріли. Не так, щоб близько, але і недалеко. У тумані звуки пострілів лунали приглушено, невиразно, важко було розібратися, яка до них відстань. Сущеня недовго постояв із ношею і в'яло опустився на землю. Войцик також став навколішки на мох. Обидва слухали. Бахкало, може, з десятків чи більше рушниць, туманні нетрі лісу доносили короткі, без відлуння постріли, які пружно віддавалися в повітрі, ніби вибиті з пляшок корки.

— У Бабичах, ага? — спитав Войцик.

— Якби ж у Бабичах,— дослухаючись, сказав Сущеня.— То з іншого боку. Чи не на шосе.

— На шосе?

— Ну.

— Так ще й шосе тут? Куди ж ти завів?

Войцик тихо про себе вилаявся,— він зовсім забув, що тут десь повинно бути шосе. Про нього він і не подумав навіть.

— А куди ж було ще вести! — з тихою образою мовив Сущеня.— Ви ж кажете: у Бабичах німці?

— Ну, німці.

— Значить, лише сюди. Через шосе.

Так, мабуть, справді через шосе, іншої дороги в пущу нема. Може, вперше Войцик подумав, що Сущеня йому потрібний, що без нього він знову заблудить у цьому чортовому лісі. А заблудившись, недовго налізти на рожен і розпрощатися з життям. Цей хоч знає місцевість і, може, ще виведе до своїх.

От якби він був свій, чесний чоловік, а не зрадник!

Але ж якби був свій, а не зрадник, то, мабуть, не довелося б їм тут швендяти і Буров би не лежав тепер на вогкому мосі, задерши догори щетинисте підборіддя. Якби не був зрадник. А він ще й з наганом, думає, мабуть, що Войцик забув про той наган Бурова і не відбере його назад. Але треба відібрати. Коли не тут (щоб не загострювати ситуації), то вже за шосе, мабуть, треба відібрати. Усе ж зрадник, яких тепер, у війну, розвелось немало — одні самі ставали зрадниками, за власним бажанням, так би мовити, з якихось корисливих міркувань, інші — з безвиході, страху, боячися за життя, за дітей, сім'ю. Але те не міняє суті, зрадник є зрадник. Не дивись, що якийсь

там прикинувся смирним і навіть готовий нав'язати тобі почуття жалю до нього, а потім... А потім — ніж у спину, кулю в спину. Хто знає, що в нього в голові, у цього Суццєні, чого там його навчили в поліції. Коли вже побував у них, добра не чекай. Мабуть, завербували, примусили чи вмовили і дали завдання. Інакше б живого не випустили. Войцик усе розуміє, його не ошукаєш. Децю побачив за життя, дечого навчився.

Вони полежали на мосі, трохи відпочили, тривога від стрілянини помалу вляглася, тим більше, що стрілянина якось втихла. Тоді знов пішли в тому ж напрямку — до шосе. Тільки тепер ішли обережніше: попереду Суццєня зі своєю ношею, кроків п'ятдесят за ним — Войцик. Часто спинялися по одному чи обидва разом і слухали. Туман не щезав увесь день, хіба трохи порідшав під вечір, угорі потягнуло лісовим шумом, від легкого вітерця трохи заворушилися верхівки сосен. У цьому пошумі стало, проте, гірше чути, і вони знов попадали від несподіваного гуркоту, що почувся попереду. Лежачи, збагнули: мабуть, підійшли до шосе, там, десь близько, проносилися машини. Правда, через зарості підліска їх не було видно, як не видно було й шосе.

Коли гуркіт трохи вщух, Войцик, пригнувшись, підбіг до Суццєні:

— Шосе, так?

— Шосе.

— Що ж робити? Перейдемо?

Перш ніж відповісти, Суццєня послухав. Ліс слабо шумів, як і раніше, але автомобільний гуркіт помалу вщухав, оддаляючись праворуч; ліворуч лісовий простір огорнула тиша. Хоча, звичайно, кожної хвилини там знов могли з'явитися машини.

— Може, краще вночі, як стемніє,— непевно заперечив Суццєня.

— Ну, скільки чекати...

— Та так, треба було б почекати.

Суццєня залишився лежати — ницьма, під кущем ялівцю, все вдивляючись у підлісок, у напрямку недалекого вже шосе. Йому було однаково, коли переходити, знав, що нічого доброго його на тому боці не чекає. Як, мабуть, не чекає ніде. Та він почав уже звикати до своєї нової ролі — провідника чи навіть партизана і старався виконувати її справно. Проте, щоб виконати свою роль справно в його становищі, треба було слухатися цього партизана Войцика, тепер ніби як начальника. Ота слухняність давала йому слабку надію, яка і вела його весь день по лісі. Може, Войцик таки зрозуміє, що Суццєня все робить із

доброї волі, без жодної принуки. Хай він пам'ятає, а при нагоді й засвідчить.

Вони пролежали так, може, і не дуже довго, на шосе було тихо, мабуть, не проїхало жодної машини. Не було чути і стрілянини. Вітер угорі потроху влігся, так і не розігнавши туману, який став навіть густішати на схилі дня, за час їхнього чекання. Так, туман густішав, Войцик зауважив це по тому, як у сірому надвечірку оддалік закурів підлісок. Довго лежати на вогкій землі було неможливо: стало холодно, дрозж проймала тіло, і Войцик тихо гукнув:

— А якщо тепер, га? По одному?

Суценья підвівся, сів, озирнувся. Він не перечив, але й не поспішав погоджуватися, він примірявся.

— Треба подивитись. Як там, на шосе.

— Ну, подивись. Тільки недовго.

Важко ставши на ноги, Суценья пошкандибав у підлісок, а Войцик раптом засумнівався: даремно пустив. Про всяк випадок він із рушницею відбіг трохи вбік і сховався за комлем товстої сосни. Глянувши з-за неї, побачив, що Суценья обережно, крадькома пробирається до шосе, часом його затуляв березнячок підліска, але він виринав в іншому місці. Потім його зовсім заступив чагарник, і Войцик розслаблено опустився під деревом.

«Чорт його знає, що то за чоловік,— подумав він.— Ніби як свій? Чи, може, підладжується, щоб обдурити?» Звичайно, його треба дуже остерігатися вдень, але як же вночі? Ні, залишитися з ним на ніч Войцик не мав наміру, він відчував, що треба було якнайшвидше звільнитися від того Суценья. Перейти шосе і стрільнути. А то ще стрельне самого...

Однак поки що нічого не сталося. Суценья швидко виринув із кущів, і Войцик підійшов водночас з ним до розпластаного тіла Бурова.

— Ну?

— На шосе порожньо,— сказав Суценья.— Ніде нікого.

— Тоді підемо,— вирішив Войцик.— Поки нікого нема. Трохи зачекаємо і підемо.

— Добре,— покійно озвався Суценья.

Вони знов опустилися на мох по обидва боки від Бурова, який із закинутими руками, у чорній кортовій сорочці лежав боком. Скуйовджене волосся на голові і широкі плечі були обліплені павутинням, обсипані глицею, чоботи низько сповзли з ніг, і все тіло здавалося неприродно довгим і незграбним. Суценья поправив на його животі перекручену, мокру від крові сорочку.

— Давно знайомі були? — запитав Войцик.

— Змалку. Через вулицю їхня хата стояла. Він, правда, молодший був. Усе до шоферства тягнувся.

— Так ... — сказав Войцик, щось починаючи розуміти. — Ось це і підвело. Його і тебе.

— Воно, може, і так, — неохоче згодився Суцня. — Та тільки мене підвело не те.

— А що ж іще?

Суцня важко видихнув, зчепив пальцями руки:

— Що не вмер там, у поліції, ось що.

— Це, може, й правда, — подумавши, сказав Войцик. — Поспішати помирать не варто. Буров от поспішав. Через свою дурість.

— Буров дочасно, так. Молодий ще... Шкода!

— Тобі чого шкодувати?

— Бо через мене ж нібито. Але я ні при чім. Чи ж я хотів? Я тільки там, у багнюці, не хотів лежати.

— От міг би в багнюці, Буров живий був би. Чи не так?

— Та, мабуть, так, — поморщився Суцня. — Але ви вже скажіть там командирам...

— Що сказати? — насторожився Войцик.

— Ну, про мене, як щось... Як не дійду. Усе ж у мене жінка, дитя...

— А, ось воно що! — здогадався Войцик. — Це скажу. Не турбуйся. Ще, може, і написати доведеться.

— Написати — це добре. Усе-таки документ.

— На документ сподіваєшся? — здивувався Войцик.

— Ну, все-таки, може, розібралися б колись.

— А все ж завербували, так? Ну, признайся!

Войцик кинув на Суцню пильний, допитливий погляд, у того болісно пересмикнулися губи.

— Якби ж завербували, так ні! Вербували, ага! Але я не міг. Ну, не міг я, і все.

— Так уже і не міг, — сказав перегода Войцик. — Адже брешеш, правда?

Суцня щиро здивувався:

— Ну як же можна, поміркуйте самі! На таке діло! Мало що себе загубиш, так ще ж і сім'ю... Як же їм жити? Якщо залишаться живі.

Він говорив це нібито щиро, зазначив у думках Войцик. Ну, а взагалі, була певна рація в його словах. Та все одно повірити йому Войцик не міг. Войцик за своє життя вже звідав, як досконало маскується ворог, як хитрує, прикидається своїм, другом, навіть партійцем, щоб потім вибрати час і ошукати.

Як той Хмелевський. Скільки років прикидався, сукав свій шкідницький мотузок, організовував слабкі колгоспи... Та все-таки викрили розумні люди і покарали нещадно. І хіба один Хмелевський? А директор школи Протасевич, а міліцейський начальник Лакціонок, голова райспоживспілки Кузьмич?.. Та в кожному селі, у кожному колгоспі. А в області? Скрізь були вороги, шкідники, зрадники,— так це ж лише перед війною. А що почало робитись у війну! Викривали і карали. Дуже багато було уроків тієї класової боротьби, навіть і дурень чогось міг навчитися. Ні, мабуть, на те вона і пильність, щоб завжди бути напоготові, бути насторожі, не дати себе обдурити. І щоб серце не розм'якло, щоб із непримиренністю не лише до сусіда, щоб і батько з матір'ю були під підозрою. Мало що може статися! Часом, може, і незрозуміло щось, і сумнів бере, а то і жаль ще візьме — особливо коли знайомий, друг, земляк. Але оте жіноче почуття милосердя належало заглушити в собі, зціпити зуби і спромогтися на те, чого вимагає непримиренний класовий принцип. Звичайно, буває огидно, страшно, а то й не стає рішучості. Та це тому, що у Войцика слабкий характер, що зробиш? Видно, мало він його вдосконалював, цей характер. Ось і тепер... Але тепер зрозуміло, бо їм деякий час треба діяти разом, хоч би перенести труп Бурова на той бік шосе. Тому Войцику, мабуть, зручніше прикинутися, що повірив.

— Ну, воно по-всякому буває. Відомо, війна,— навмисно примирливим тоном сказав Войцик.

Але ті його слова Суценья підхопив і заговорив з незгодою, із стишеним запалом у голосі, чим навіть здивував роздумливо-настороженого Войцика.

— Ось ви кажете — війна! Що все буває... Але ж чи за рік тієї війни так усе змінилося? Хіба люди так швидко можуть мінятися? Щоб перед війною один, а у війну інший. Я тут усі тридцять сім років прожив, мене всі знають. Завжди всі поважали, ні з ким не посварився ні разу. То чому ж тепер перестали вірити? Ось що виходить, що німцям вірять, а своїй людині — ні. І сусіди, і ви. Жінка навіть і та сумнівається. Перемінився! Як це я перемінився, коли мене народили таким? — із тихим обуренням говорив Суценья, трохи навіть підвівшись на колінах.

— Е, ще як міняються! — сказав Войцик. — Особливо нестійкі елементи. Коли жити захочеться...

— Саме так: якщо жити хочеш, то як же на гірше мінятися? Це коли вже смерть, так, може, все одно. Але живий на живе

сподівається. Хай не для самого, так для дитятка, може. Коли кому жити пощастить...

Зіпершись на відставлену руку, Войчик поглядав у недалекий затуманений підлісок, не дуже уважно слухав Сущеню і думав, що так довго марудитись не можна. Видно, цей чоловік умів своєю поміркованістю розм'якшити серце, схилити до сумнівів. Бач, пригадав уже і дитятко своє. Так, чого доброго, недовго і пожаліти його, а там, дивись, і до виправдання недалеко.

Ні, треба кінчати.

Ось перейдуть шосе, і Сущеня йому більше не потрібний. Дорогу далі Войчик приблизно знав, якось добереться. Бурова треба буде десь приховати, щоб потім приїхати по нього підводою. Тепер холодно, добу-другу почекає розвідник. Це — коли командир розпорядиться. А може, і не дасть наказу. Загін міняє дислокацію, під пуцу наїхало карателів, мабуть, тепер буде не до вбитого Букова.

Темніло досить-таки помалу. Білуватий туман хвилями розстелявся по лісу, осідав зверху і сунув низом, оповивав голі куці підліска та купки молодих сосонок мороком і холодом.

— Так, давай! — підвівся Войчик. — Перейдеш, десь почекай. Я — слідом.

Сущеня не дуже охоче підвівся, Войчик сумлінно завдав йому на спину тіло Букова, і він, трохи похитуючись, поволікся в підлісок.

Як тільки Сущеня сховався в підліску, на душі у Войчика якось недобре защеміло, — здалося, він дав маху. Якось дуже вже покірно цей зрадник несе на собі труп Букова, слухняно виконує все, що йому скажуть, мабуть, у цьому криється якась хитрість, — занепокоєно думав Войчик, лежачи на мосі. Усе-таки він не піддається на сущенівські балачки, його не введе в оману той запал, з яким Сущеня спробував виправдовуватися, на пам'яті у Войчика вже були випадки, коли так само одержимо, а то й із сльозами чи прокльонами виступали деякі зрадники або німецькі прислужники; інші ж навпаки — ніби втрачали мову і вперто мовчали. Войчик знав, що в такій справі все залежить від характеру людини, поведінка якої зовсім не визначає ступінь її провини чи безневинність. Він не уявляв, як би повівся, коли б ненароком вплив на світ його минулорічний випадок у Войнівському урочищі, що ледве не закінчився для нього погібеллю. На щастя, не вплив, і всі невеселі подробиці того випадку він беріг у своїй пам'яті, глибоко приховавши на самому дні душі. Хоча часом вони і ворушилися там, неспокійно і набридливо, і потрібне було

зусилля, щоб приглушити почуття винуватості, заспокоїти розвереджене сумління. Напевно, довго він буде пам'ятати ранок на початку зими, коли по припорошеній снігом грузькій цілині біг з хутора у Войнівське урочище, туди, де вони втрюх — районні радпрацівники — ховалися у викопаній на пагорбку землянці. Узагалі там було спокійно і навіть затишно біля гарячої бляшаної пічки в кутку; харчі здобували по черзі в навколишніх селах та на рідних хуторах, яких не встигли ще знести перед війною. Того разу підійшла черга до Войцика, і він пізно вночі приплентався на одинокий хутір. Господаря хутора рудого Климка і його мовчазну бабу він знав давно, іще з колективізації, люди вони були непогані, хоч і не дуже привітні, і саме з тої причини до них прилаштували хворого оточенця лейтенанта Свиридова. У одну з чергових вилазок за харчами той спочатку намок під дощем, потім підмерз у мокрому одязі і незабаром захворів. Вони боялися за життя лейтенанта і привезли його на хутір. Через тиждень після того Войцик відвідав хворого, добре підхарчувався, зігрівся і навіть незчувся, як заснув у теплі на лавці. Але, заспавши, вийшов на свою біду на стежку трошки пізніше, ніж треба, вже починало дніти. Він стривожено надав ходи; продершись через куці, треба було перейти дорогу і далі, біля рову, перелісками пробратися до їхнього урочища. У клунку за плечима в нього лежав буханець хліба і муляло піввідра бульби, якою наділив його рудий Климко. Узагалі небагато, але поки що стане, думав Войцик, а там сходить хтось інший, принесе ще. Люди з навколишніх селищ були чуйними, чужу біду розуміли і без примусу ділилися всім, що мали самі.

Войцику вже зовсім трошки залишилося до кущів і дороги, як ще невиразно у світанкових сутінках він угледів попереду людей, їх було троє, і вони так само побачили його в полі, насторожено завмерли, чекали. Серце у Войцика здригнулося в грудях, але він, мабуть, за інерцією, дрібними кроками продовжував бігти по стежці, що була ледь помітна в мокрому снігу. Зброї в нього не було,— за харчами вони завжди ходили без зброї,— і тепер він стривожився: хто оті люди? Здалеку було не видно, але, підійшовши ближче, Войцик і зовсім засмутився — на дорозі чекали троє з рушницями. Робити, проте, не було чого, він перескочив канаву і опинився навпроти них. Один з них грубо спитався «куди?», потім, «звідки?», двоє інших, обхопивши його клунок, здерли з плечей мотуз'яні зачіпки. Войцик відразу второпав, що пропав, виправдовуватися було ніяк, тим більше, вони вже обізвали його «бандитом» і почали допитуватись, де взяв продукти. Усе ж Войцик спро-

бував вивернутися, сказав, що не знає, де, мовляв, зайшов до незнайомої людини і попросив. Після недовгої лайки вони наказали зараз же показати оту хату, і дуло рушниці боляче пхнуло його поміж лопатками в спину.

Що ж він мав робити? Він повернув на прокляту стежку, яка так по-зрадницьки завела його в пастку. Вовкувато затяв-шись, поліцаї ішли слідом, а він ошаліло думав, куди їх привести. На пагорбку в полі стежка ділилася на три: одна збігала у недалеке сільце при низинці, де він ніколи не був і нікого там не знав, друга вела вбік, до близького Хомичівського хутора, господар якого, казали, вже знюхався з поліцією. І тільки третя вела полем до Климового хутора, що непомітно при-ткнувся в хмизнячку до рову. Не вирішивши болісного пита-ння, куди вести, Войцик нерішуче проминув перший поворот. Йому дуже не хотілося вести їх до Климка, де викашлював хворі легені Федько Свиридов, але куди ще він міг повести? Хомичівський хутір відпадав з тої причини, що оті самі полі-цаї могли там ночувати сьогодні, значить — тільки до Климка. Він пройшов і мимо другого повороту — тепер уже вибору в нього не залишалось, і він з великою мукою уявляв, що буде далі. Але що міг зробити? Він тільки уповільнив крок, щоб якнайдовше розтягнути цей останній кілометр дороги. Та як його не розтягував, усе ж вони опинилися нарешті на-подвір'ї в Климка, і поліцаї посунули в двері. Двері, однак, були зачи-нені, поліцаї почали стукати, голосно вимагати відчинити, і тоді за дверима грюкнуло разом три чи чотири постріли. Один з поліцаїв випустив рушницю, до нього кинувся другий, а третій, розбивши вікно, кинув у хату гранату. Як тільки там гримнуло, із дзвоном сипонувши на двір битим склом, Войцик зірвався з місця, кинувся за ріг, оббіг хлівець і через кущі сторч головою покотився по схилу в рів. Підхопившись на ноги, він прожогом, що було сили, кинувся геть від того хуто-ра. По ньому стріляли, стріляди на хуторі, там ще кілька разів вибухнули гранати, скоро в небо повалив білий дим — вони підпалили хутір. Зрідка озираючись, він довго біг ярмом, поки не вибрався на рівніше місце, збочив у ліс і, з півдня проблу-кавши по урочищі, добрався нарешті до їхньої стоянки. Там він сказав лише, що вранці хутір обклали поліцаї, йому пощас-тило врятуватися, а що з іншими — не знає. Через добу, однак, стало відомо, що хутір згорів разом із людьми, один поліцай забитий, другого поранено. Але поліцаї, очевидно, були не тутешні, Войцика в обличчя не знали, і жахлива зустріч з ними лишилася тасмницею, якою він не хотів ні з ким ділити-ся. Звичайно, часом було неприємно перед собою, але його

заспокоювала думка, що це не продажництво, що інші продали щось більше, ніж богом забутий хутір із трьома його мешканцями. Та й хіба він продав? Він тільки змушений був під погрозою розстрілу показати, де взяв продукти, і чи його вина, що поліцаїв на хуторі зустріли пострілами? Усього контакту з поліцією у нього було якихось півгодини чи година, але й того вистачило, щоб загубити трьох людей. А Суценья просидів два тижні у СД і ще наважується брехати, що не здався. Вистояв, не підкорився. Знаємо ми таких нескорених, озлоблено міркував Войцик. Зламали і завербували, інакше не могло й бути.

Але, мабуть, тепер уже пізно виявляти пильність — він його упустив і, до речі, зі зброєю, буровським наганом у кишені, щоб незабаром не отримати від нього кулі в лоб! «Щоб воно все згоріло!» — вилаявся Войцик. І яка нечиста сила наслала на нього цього зрадника! Що ближче вони підходили до партизанської пущі, то більший неспокій охоплював Войцика, і все через того Суценью.

Хвилини, може, через десять після Суценьї Войцик так само підвівся, ще раз послухав — ніби ніде нікого. Довкола стемніло, уже треба було добре вдивлятися, щоб відрізнити на землі гнилий пень від малесенької сосонки. Під ногами часом глухо шаруділо опале листя, і він старався ступати нечутно. Тихенько вибрався з дрібного підліска, підійшов до дорожньої виїмки, глянув в один кінець шосе, в другий. Трохи затримався і по крутуватому схилу обережно, щоб не впасти, пішов униз. Тільки ступив кілька кроків, як послизнувся на стоптаних каблуках, і його рушниці ззаду зненацька стукнулися прикладами. Стукнулися легенько, але тут, на шосе, їхній стукіт прозвучав аж страшно, як далеко, і Войцик занепокоєно подивився навпроти і по боках. І тої ж миті він зіщулювся, застиг на місці, зовсім збентежений. На тому боці сіріли в тумані нерухомі постаті двох чоловіків — один, можна було зрозуміти, вдивлявся через хмизняк у поле, а другий, тонко підперезаний і високий, як жердка, з тривогою махнув рукою:

— Стій!

Крутонувшись на трав'яному схилі, Войцик відразу збагнув, що влип. Чомусь здалося, що другий поруч з тим довгим — Суценья, значить, навів, підловили нарешті. Войцик з розпачу прожогом кинувся по схилу вгору, карабін його сповз із плеча, звалився під ноги, тільки він схопив його, як туманний сутінок ззаду вогненно пихнув від тріскотливої автоматної черги. Кулі вдарили в траву на схилі, здається, одна черкнула по карабіну і з тихим вуркотом відлетіла в темряву. Позаду закричали,

злісно, вимогливо, знов затріщала черга, здалося, ближче, йому вже лишилося зовсім мало до лісу, там він, може, врятувався б. Та все ж не вистачило якихось п'ять метрів, куля з наступної черги навально в'ялася під лопатку — ніби загнали в груди гарячий багнет. Войчик захлинувся, випростався і полетів назад — униз головою по мокрому трав'янистому схилу. Рушниці також полетіли кудись із плечей, та, мабуть, рушниці йому вже були непотрібні, він уже відчув, що забитий. Забитий безглуздо, по-дурному, через свою необачність. Нащо він пустив Сущеню...

Він опинився в бур'яні біля канави, зір застелило чорним туманом, він вдихнув — важко, з клекотом у грудях — і не мав сили видихнути. Почувся недалекий гомін, викрики, спершу на шосе, потім голоси зазвучали ближче — його вже шукали. Він чекав зрештою почути знайомий голос Сущені, щоб остаточно проклясти його перед загибеллю, та не почув. Гучніший за інші чувся гугнявий, ніби простуджений голос чоловіка, який гукав до когось:

— Понімаєш, озирнувся — стоїть! Ах ти... Десь тут він. Ходи сюди...

— Чекай ти...

— Та ось він... Лежить!

Голос той не належав Сущені, але був дуже знайомий Войцику. Він уже чув його десь, тільки тепер не може пригадати де.

— Ось рушниця! Ну, я ж казав...

Зовсім близько почувся шурхіт трави і кроки, які бодем відізналися у Войцикових грудях. Потім він почув поруч зморене хриплувате дихання.

— Бандит, ось! — задихано вимовив хтось, міцно штурхнувши його ногою в бік.

— Забитий?

— Забитий, видать.

Вони вже були біля нього, двоє чи більше, нахилилися, попхнули його. Войчик не рухався і не відізнався, усе на світі стало йому байдужим і чужим. Решта життя ще трималася в ньому, але тіло вже не його. Залишився хіба що пекельний біль у грудях, який заступив тепер йому весь білий світ.

— Ось кобура... порожня. А де наган?

— Тра пошукати. У траві десь...

Те, що питалися про наган, дало Войцику зрозуміти, що Сущені не було з ними. Сущеня нагана не шукав би. Вони вхопилися за його ремінь, розстігнули пряжку і видерли ремінь з-під тіла. Потім перевернули його на другий бік, почали

знямати чумарку. Войцик не ворухнувся і навіть не дихав, він ледве стримував біль і майже не відчував свого тіла. Йому боляче заломили руку, здираючи рукав, поліцай злісно вилаявся, і тоді раптом Войцик упізнав: то був племінник Хмелевського Драбина. Чи то за прізвиськом, чи за прізвиськом, але саме так звали в містечку цього цибатого чоловіка, що перед війною топив печі у містечковій лазні. Він же тоді допомагав Катерині Іванівні пиляти дрова, якими Войцик поділився з удовою Хмелевського. Одного разу вони навіть трохи поговорили через тин уранці, коли Войцик біг у виконком на роботу. Тепер цей Драбина, мабуть, не впізнав Войцика, та Войцик його впізнав і з запізнілим шкодуванням подумав: ось прогавили, не додушили в свій час. Тепер пропадай. Від рук ось таких...

Вони обмацали його кишені, витягнули гаманець з папірцями, ложку і гарний ножичок з двома лезами, зі штифтом. Войцик ще був живий. У грудях уже не клетотіло, кров стікала через дірку у светрі на холодну трав'янисту землю. Зрештою вони відступилися, він засмучено подумав: доведеться конати. Усвідомлення повільної смерті навіть злякало його, — як йому витримати? Краще б відразу. Але він не міг ні озватися, ні навіть стогнати — міг тільки лежати тут, ніби труп, і тихо спливати кров'ю.

Липка млява знесиленість зрештою почала знемагати його, він то забувався, то часом починав розуміти, що сталося, і відчувати під собою холодну вогкість трави. Якось подумав, що вони вже пішли, і тоді в нього ворухнулася слабка надія: а раптом... А раптом ще врятується. Може б, Суцця. Однак він не встиг ще нічого подумати, як близьким обвалом знов затовклися квапливі кроки поруч.

— Гамаші в нього! — дуже гучно вночі прозвучало поблизу, і Войцик відчув болючий удар по носі біля коліна.

— Давай швидко...

Поліцай, мабуть, присів біля нього навпочіпки (Войцик відчув це по гарячому видиху поруч) і взявся здирати з ніг гамаші. Одну з натугою зідрав, не розпускаючи мотузку, на другій спершу розірвав пальцями вузлуваті жмути-зав'язки. І тут, мабуть, йому щось почулося, поліцай, насторожився і розлючено, брутально вилаявся:

— Ах ти слимак!.. Живий ще...

— Стрельни, і гайда, — донеслося здалеку, від шосе, то був голос того самого Драбини. Поруч клацнув затвор, і Войцик устиг відчувати тільки, як сліпуча блискавка вдарила в обличчя...

Суценья тоді перейшов шосе, перескочив неглибоку суху канаву і з останніх сил видерся на протилежний схил. Ззаду і на дорозі все було тихо, у тумані його не могли побачити здалеку, а зблизька не видно нікого. По цей бік від шосе сосен уже не було, відразу за телеграфними стовпами з рідким чагарником унизу починалася неширока сіножать, віддалік за нею в тумані знов виднілися кущі — там, Суценья знав, текла річка Реса. Щоб якнайшвидше відійти від шосе, Суценья навпростець подався до тих кущів, міркуючи, що Войцик незабаром його дожене. Він переліз через вільховий гушак і, задиханий, спинився, скинув із себе Бурова. Далі знову був схил з дрібноліссям, і недалеко внизу під обривом виблискував крізь туман неширокий заворот річки,— мабуть, тут треба було пошукати, де через неї перебратися. Та спочатку треба дочекатися Войцика.

Тільки-но Суценья боком зморено опустився біля Бурова, як ззаду, від шосе, почувся приглушений крик,— незрозумілий, але, як здалося Суценьї, погрозливий, і відразу ж дрібно затріщала черга, за нею друга, третя. Знічений, Суценья спершу зіщулився, припав до землі, потім згадав про свій наган і тремтячими пальцями витягнув його з кишені. Якийсь час він не знав, що йому робити — затаїтися, втікати чи бігти назустріч Войцику, який, певно ж, потрапив у біду Черги ще тріщали, поміж ними чути було глухуваті крики, тільки звідси він нічого не міг розібрати — незрозуміло навіть, якою мовою кричали. На щастя, однак, крики не наближалися, вони звучали у виямці, там же тріщали й постріли; кулі тут не свистять, отже, стріляють не в цьому напрямку. Зрештою Суценья наважився і крадькома з наганом у руді продерся через край вільшняка, обережно глянув через хмизняк.

Густо затуманена вечоровими сутінками, лежала сіножать. Войцика ніде не було, і Суценья розгублено подумав: що ж йому тепер робити?

Тим часом постріли на дорозі стихли, з туманної тиші недовго чулися приглушені голоси, але не крики,— здавалося, там гомоніло кілька голосів одразу, але знов якою мовою — не зрозуміти. Нарешті гучно ляснув одиночний постріл, і все стихло. «Що вони там учинили? Що там скоїлося?» — билися в голові Суценьї думки-запитання. Але що там робилося, здогадатися було неважко, та він не хотів вірити в це. Він вдивлявся в поріділу гривку кущів біля шосе під стовпами і чекав, що звідти появиться Войцик. Та Войцик не з'явився, від утоми й напруження у Суценьї почало двоїтися в очах. Він і не помітив, як зовсім смерклося, туман із мороком уже давно

проковтнули низку чагарів під дротами, стіну сосен з того боку шосе, огорнули й нешироку смугу сіножати. На тлі ще світлуватого неба відбилися чорні гілки вільхи,— настала ніч. Недовга тривога на шосе вляглася, голоси змовкли. Склалося враження, що там затаїлися. Чи, може, поїхали? Але гуркоту моторів він не чув, можливо, там не було машин,— а що ж тоді там було і звідки взялося?

Усе ще не можучи подолати хвилювання, Суцня повернувся назад, до Бурава, який, давно байдужий до всього, лежав на спині під кущами. Суцня постояв тут, послухав, думаючи, що, може, Войчик появиться з іншого боку. Марно. Лісовими просторами володіла гнила осіння ніч, від річки тягнуло холодною вогкістю, а Войчика ніде не було. Та куди ж тоді податися Суцні? Зрозумівши, що Войчика йому не дочекатися, він аж пересмикнувся — це було жахливо... Мало того, що Бурав, так ще й Войчик! Що ж тоді йому самому, без них? Куди податися?

Він вийшов з кущів, ступив кілька кроків по сіножати, послухав. Тепер уже можна було не ховатися, у темряві ночі і зблизька не дуже побачиш. Швидким кроком Суцня пройшов по траві вздовж кущів, передумав — пішов у інший бік. Його притягало до себе шосе, либонь, треба було підійти туди. Він боявся, що там могли сидіти вороги, затаївшись, чатувати на нього або Войчика, якщо тому пощастило втекти. Але те місце, де він перейшов шосе, уперто тягнуло його до себе, і Суцня наважився. Правда, він не побіг навпрошки через сіножати, а повернув, дав доброго гака, поки обійшов те злощасне місце, і біля телеграфного стовпа з підпркою вибрався на схил. Схил тут був ще вищий, удень, мабуть, дорогу з нього видно далеко. Але це вдень. Тепер же ні здалеку, ні зблизька нічого не побачиш; у виямці, ніби в провалі, ледь-ледь курів у мороці туман. Суцня присів, подивився, послухав. Потім з наганом у руці, остерігаючись, щоб не послизнутися, спустився до шосе, перебіг його по мокрій жорсткості і відерся по схилу навпроти. Ніхто його не побачив, ніхто ніде не озвався. Тоді він обережно, через кожні п'ять кроків зупиняючись, почав крастися до того місця, де переходив шосе. У трав'янистому долі, у виямці, нічого не було видно, і він більше покладався на своє відчуття, шукаючи те місце. «Здається, десь тут близько,— зрештою подумав він, добре-таки побродивши над схилом.— Чи, може, далі...» Отак розмірковуючи, він зазримітив у тумані ледь помітний відблиск калюжі внизу і зрадів, зрозумівши, що переходив саме тут. Але що з того? Войчик міг піти іншим шляхом, міг узагалі не вийти з лісу... Усе ж Суцня

пройшов раз і другий по схилу, придивляючись до чорних борових нетрів. Ніде нікого не було... Зрештою, Войцик міг і втекти, або вони могли забити його і забрати із собою. Багато було можливостей у ворога, а ось у нього, здається, уже не залишилося жодної.

Постоявши на схилі і невесело розваживши, він з пекучим жалем у серці почав спускатися вниз. І несподівано в траві наступив ногою на щось м'яке, торкнувся рукою і впізнав: то була кепка. Із цупкого сукна, з довгим твердим козирком — знайома Войщикова шапка. Сполоханий знахідкою, він заметушився на схилі, побіг уздовж канави і в стоптаному бадиллі ледве не наскочив на людину, яка темною нерухомою купою лежала ниць, і щось біле на ній виразною плямою ясніло в темряві.

Повзаючи коліньми, Сущеня обмацав людину — то був Войцик, і був він неживий, уже холодний, як земля, на якій лежав. Рушниць ніде не було, чумарку з нього, мабуть, здерли, гамаші також — за однією ногою волочилася напіврозкручена онуча, друга нога була боса. Кишені штанів вивернуті, мабуть, шукали зброї чи якогось майна,— забили і кинули. Сам не свій від жахливого нервового збудження, Сущеня витягнув на плечі щуплувате тіло Войщика і підбігцем перетнув шосе. Трохи важче було вилізти по схилу. Навколо, як і дотепер, лежала тиша, навіть не гули дроти вгорі, і він, шумно дихаючи, кинувся сіножаттю до річки.

Останні кроки до того місця, де лежав Буров, він ледве подолав: знесилений раптовою втомою, все ж дістався з убитим на плечах до другого вбитого і разом з ношею впав на землю. Здається, сил уже в нього не залишилося, бо не залишилося надії, усе зайшло в глуху безвихідь, і тільки ще недоладно продовжувалося його життя, яке тепер було йому невідомо для чого. Що робити із своїм життям? Чим захистити своє життя і чи варто захищати його взагалі? Хто матиме щастя від такого врятованого його життя? Хто зрадіє тому життю, коли вже самому воно не на радість, а на муки, безпросвітні нестерпні страждання?

Трохи полежавши, він заворушився, сів. Випроставши ноги, сидів на вогкому пагорбку. Крізь туман і голе віття кущів унизу по-нічному тьмяно й сонливо поблискувала річка, і побіч лежали двоє убитих. Дивно, вони приїхали на станцію, щоб забити його, та все сталося інакше: він ось живий, а вони мертві. І що дивно: немає з того радості. Ніби він так само вже мертвий.

Суцзня потягнувся, поправив Войцика — перекотив його на спину. Потім, подумавши, став на коліна, підтягнув під пахви його тонкувате, ніби в підлітка, тіло, поклав поруч із Буровим. Два партизани, як у строю,— плече в плече. Тільки один босий, обидва в сорочках, без шапок. Старший і молодший. З вільними руками, без зброї.

Зброя була в нього — чорний міліцейський наган із сімома патронами в барабані. Але нащо йому сім патронів? Йому потрібний лише один. Щоб підвести останній підсумок життю. Чи ж викараскатися з цього глухого кута, у який загнали його німці, війна, життя?.. Сумлінно, як усі, на рівних правах з усіма людьми жити він не міг, а несумлінно не хотів. У нього була жінка, рідня, зростав синок Гришко,— як було класти пляму на їхні долі? А не заплямувати було вже неможливо. Усупереч своєму бажанню, усім своїм намаганням. Що ж йому ще залишилося?

Та, мабуть, усе має свої закони і свій сенс. Людина не все може. Часом вона не може нічого. Загинули ж ті люди, партизани й патріоти, чим він кращий від них? Він же в їхній смертний час був разом із ними і вже хоч би тому заслужив таку саму смерть. Хай йому дарують люди, жінка Анеля, синок. Він старався бути добрим чоловіком і батьком, та війна чи нещаслива доля стали сильнішими за нього. Бог бачить, як він любив їх і скільки уже натерпівся! Певно, було б усе інакше, коли б не ця його любов, якою скористалися, все врахувавши, ті, що загнали його в цю пастку, зробивши з них заложників. Німець Гросмайер скрутив його долю, але він не перемаже його волі. Його вольная воля,— може, те єдине, що залишилося не підлеглим нікому. Усе ж таки він помре на свій вибір... Хай хоч це втішить його в гіркій неволі. Іншого заспокоєння він собі не знаходив...

Нічною порою група підричників партизанської бригади дядька Сашка пробиралася в туманній сльоті по шосе, щоб замінувати міст через Ресу. Хлопці трохи заблукали звечора і вийшли на дорогу збоку від моста. Щоб знову не блукати вночі і заощадити час, вони пішли понад схилом. Ішли мовчки, насторожено, слід у слід за переднім — старшим групи, військовим сержантом з оточенців. Сіл поблизу не було, поліція вночі не дуже нишпорила по цій лісовій дорозі. Та все-таки...

Та все-таки трохи осторонь і звіддала несподівано пролунав постріл — негучно ляснув у тумані, і хлопці всі разом присіли. Та пострілів більше не було. Хвойний бір за дорогою мовчки

чорнів у туманних сутінках, по другий бік, за сіножаттю, взагалі мало що було видно. Десь угорі, за хмарами, вже зійшов місяць, трохи підсвітив ніч, яка, проте, мляво затаїлася в сірій туманній пелені.

— Так, балується хтось... Дурень якийсь,— тихо сказав той, що йшов за старшим. Старший недовірливо покрутив головою у пілотці, послухав і, мабуть, нічого більше не почувши, з осторогою пішов далі.

Інші потягнулися слідом.

Їхній головний клопіт чекав їх попереду.

ОБЛАВА

ПОВІСТЬ

Розділ І. ЛЮДИНА У ПЛАВНЯХ

Низький берег річки, з розкиданими по ньому пухнастими купками лозняка та гривками поруділих берізок, дружно зеленів пізньою осінньою отавою. Скрізь було мокро, знайдено, мох часом осідав під ногами і тоді з-під нього чвиркала каламуть. Та мох не дуже провалювався, баговиння не було. Це тепер, восени, плавні набрякли від вологи і стали неначе болото, а влітку, під час сінокошу, тут було скрізь сухо, вільно ходили косарі і жінки, і навіть їздили кіньми, коли звозили сіно. Де-не-де ще й тепер виблискували водою сліди від кінських копит. Після дощів прибережне болото широко розлилося, затягнуло й луку понад річкою, і вона, як тісто на дріжджах, почала підніматися, спухати м'яким вологим мохом. Шкіряні постолі на ногах у чоловіка розкисли, онучі наскрізь змокрили. Та чоловік цього не помічав і вперто кудись крокував поміж кущами. Довкола стояла тиша, ніде не було нікого. Люди поралися на полях, вибирали картоплю, навіщо кому тепер оця далека низинна лука? Чоловік, любонь, знав про це і все ж відчував себе непевно, було йому неспокойно, тривожно; хо́да в нього була така насторожена, що здавалося обізветься десь грак — і він здригнеться й обімліє на місці.

Був він уже немолодого віку, довгоногий, широкий у плечах і дуже худий, з тонкою жилавою шиєю. На давно не голеному обличчі простуджено червонів гострий ніс, з-під світлуватих брів сторожко поглядали сірі очі. Рот у нього був трохи відкритий — від втоми чи особливої пильності, а з-під обвислих вусів стирчали два нижні зуби, інших спереду не було видно. Дихав чоловік натужно й часто — все ж таки, видно, далося йому взнаки це ходіння по болоті. Одягнений він був у ношену й переношену селянську сірчанину — чумарку, залатану на плечі клаптиком чорного сукна: на запалому животі скособочено теліпався ремінець. На голові прим'ята кепка, що давно вже втратила свою колишню форму, видно, носили її не один уже рік. Так само, як і полотняні штани, що спереду і ззаду були заліплені давніми латками, до яких причепили новіші. Цілими на людині були, мабуть, тільки її постолі.

ли. Хоч і розкислі від води, але з міцної сиром'ятної шкіри, зашнуровані перехрестям мотузяних волоків, кінці яких міцно обкручували холоші отих непоказних штанів. Нічого при собі в чоловіка не було, ані ноші якої, ні клунка, вільні руки його, проте, не метлялися, а, напівзігнуті, напружено висіли по боках.

Видно було з усього, що чоловік давно вже йшов один, звук до своєї самотності і старанно обминав людей. Люди для нього були найбільшою небезпекою у полі, на дорогах, чи не тому він вибрав шлях якнайдалі від доріг, поселень, ішов лісом або болотом? За час довгого і важкого блукання він одвик од людського голосу, сам мовчав, лише думав, думав, думав до болю в голові і безперервно роззирався довкола. Слух у нього став таким гострим, що він легко вловлював пташине шарудіння в кущах, за версту чув стукіт коліс на дорозі. Легкі дитячі покрикування підказували йому, де пасеться сільське стадо. От їх він не боявся, вже тричі, натрапивши на пастушків, він розживався в них на шматок хліба чи картоплину, одного разу покуштував навіть трохи сала. Сало дала дівчинка, що разом із ще однією такою самою малою пасла шість корівок на стерні під лісом, і він, вилізши з кущів, спочатку спитав, що за село віддаєки на пагорбку і як звуть дівчинку. Мабуть, вона таки налякалася, але відразу витягла з кишені батькової, видно, свитки загорнутий у чисту шматину свій обід і мовчки віддала дядькові. Він узяв, відійшов і, хоч був зголоднілий, наче вовк, їсти не зміг — так розтривожив його той ясноокий погляд дитини, що несподівано нагадав йому його власну донечку Олечку. Відійшовши ще трохи, він занурився у гущавину і не стримався, — може, вперше з того часу, як поховав донечку. Не судилося їй побачити свою земельку. Прибрав бог на чужій стороні, навіки заспокоїв на піщаній кручі біля далекої холодної річки.

А батько дійшов.

Прибережна лука разом з рікою круто повертала вбік, попереду поміж кущами засинів островок сосен на пагорбку, і Федір Ровба вповільнив кроки, готовий зовсім спинитися. На обличчі його відбився вираз туги, навіть болю, зморхле, защитинене лице його зібралося в ще більші зморшки, неначе він збирався заплакати. Та й справді ледь не заплавав, розчулений, бо, може, вперше впізнав пам'ятне з дитинства місце — отой піщаний пагорбок серед плавнів, на якому і взимку, і влітку зеленіла купка стрімких старих сосен. Там, знав, була дорога, якою він колись їздив на станцію, до містечка, малий — з батьками на ярмарок, потім в район до начальства, декілька разів

возив поставки зерна, податок простий і двічі — твердий. Пагорбок, здається, не змінився за всі довгі п'ять років, поки Федір не бачив його. Хвойки-сосонки стали навіть ще кращими, пухнастішими, неначе посилали йому вітання з того давнього самотнього дня, коли він востаннє дивився на них з воза, їдучи дорогою на станцію.

Дуже йому хотілося підійти до пагорбка, щоб глянути на знайомі, кольору міді кристалі стовбури, сухий піщаний діл, та він не пішов. Близько було і так кортіло, але... Попереду, авжеж, чекали на нього ще рідніші місця, а там, за пагорбком, на дорозі могли з'явитися люди. Свої, знайомі, односельці. Але зустрічі зі своїми і знайомими він боявся більше за все.

«Боже милостивий, чому я такий нещасливий? — звично подумалося йому, як думалося чи не щодня протягом усіх п'яти років його поневірянь. — Живуть люди, спокійно ходять по цій земельці і, мабуть, ніхто не знає, як без неї. А я...» А його колись силою відірвали від неї. Здається, здичавіло його нутро від розлуки з нею, спорохнявів розум. Двічі за останній рік він утікав — по-дурному, без підготовки, і ніякого тобі везіння, де вже тут домогтись удачі. Але ось пощастило врешті, коли вже згубив останню надію. Здається він насправді скоро побачить свій рідний куток, своє поле, стріхи маленького підлісного сільця Недолища, з його немальовничими полями, болотистим вигоном і переліском, де проминули його молоді літа, де майбутнє колись покликало його до незабутнього оманливого щастя. Невже це таки можливо? Від пагорбка до кінцевої мети його подорожі залишилося три версти. Невже вона збудеться?

Щоб не йти дорогою і розминутися з пагорбком, треба було якось проскочити вузьенькою голою улоговинкою з ручаем, перейти на той бік дороги, бо на цьому починалося болото, і він навряд чи тут пройде. Тут він уже все знав, не треба було й питатися. Він і раніше нікого не розпитував, хіба що в маленьких пастушків, одного разу — в бабусі старої, яка з костуром у руках брела дорогою в полі. І ніколи — в чоловіків чи молодих хлопців, дівчат, що могли його швиденько затримати, здати в міліцію. На молодих надії не було ніякої, вони тепер геть усі комсомольці, виховані в підозрі, в ненависті до кожного чужого, незнайомого. А до такого знайомого, як він, — і поготів.

Дорогу він перебіг вдало, поблизу нікого не було видно, потім, ховаючися за кущами вільшняка, доклягав до більшого лісу. То був край великого казенного лісу, у яким колись виділяли дерева селянам — на будівництво. Він і сам пиляв

тут на хату, коли будувався після війни на своєму щойно придбаному наділі, який нарізала йому тоді сільрада — дванадцять десятин — по дві десятини на душу. А було в нього тоді шість душ: він із жінкою Ганною, двоє старих, синок Миколка та маленька донечка Олечка, що саме тоді народилася. І він, зневажений батрак, потомствений безземельник, став володарем такої сили землі з колишнього панського поля під лісом. Пам'ятає, душа його співала від щастя, білий світ здавався нескінченним раєм. Побудував хату, клуню, поставив хлівчика — зажили...

Десь тут, у лісі, поміж негустими товстезними хвоїнами повинна була трапитися йому стара стежка, та він не став шукати її, пішов навпростець. Зголоднілий, стомлений, ноги змокли й замерзли, проте тривожний неспокій, що охопив його, примушував посуватися уперед — тільки б скоріше. Часом навіть він забував про небезпеку, крокував навпрошки, хрускаючи сухим чагарником і галузками; проминувши березничок-підлісок, він вибрався на майже чисте і голе місце — протереб. Десь поблизу була і його ділянка, де він зі швагром Томашем пиляв узимку дерева, підліток Миколка допомагав тоді обсікати віття. Де зараз той Томаш?

Усе-таки він трохи пробіг лісовою стежкою, порослою травою, — іти спокійно він уже не міг: усе в ньому поривалось наперед, туди, де на узліссі повинно було показатися його поле, його осиротіла без господаря садиба. Певно ж, не стоїть пустою, хтось там живе... А нещасний господар, здається, втрачав розважливість від нетерпіння, тремтів, мов у пропасниці, так хотілося йому швидше побачити свою вкриту дранкою хату з чорним комином, солóm'яні стріхи хлівчиків, городець під вікнами, що був завжди засаджений жоржинами, яблуньки в садочку над копанкою. Коли садив та прищеплював, були ще маленькі, жменька листочків на гілочках, а тепер... Тепер, мабуть, уже стояли з яблуками. Що ж тут дивного, минуло стільки років... Він вибрався на узлісся біля старої, знайомої з дитинства розкарякуватої груші, трава під нею була геть уся обсіпана свіжими і вже гнилуватими грушками, безліч їх жовтіло в пожухлому листі на дереві. Звідси добре було видно великий простір зораного на зяб поля. Чоловік помалу клигав по узліссі, все поглядаючи вниз, де біля ручая лежав сиротою його наділ. За ним виднілися в далечині крайні хати Недолища — стріхи хлівів, садочки і плоти поза городами. На шнурку крайнього городу, зігнувшись, порпалася жінка в червоній спідниці, мабуть, хтось із Томашевих жінок вибирав картоплю. Але де ж його садиба, де хата й будівлі? На рівнинному,

трохи поголону наділі з молоденькими врунами озимини гойдалися під вітром декілька вже доладних яблуньок, але поруч не було жодної споруди. Довкола лежало голе поле — від лісу аж до самої копанки.

Федір ще йшов, незграбно човгаючи постоломи по сухому бадиллю, але сили його меншали, хо́да робилася все важчою, і він зупинився. Потім знесилено спустився на обніжок під вільшаником і знерухомів.

Ну ось і дістався. Добрів. Три неймовірні місяці важкої дороги, мук і терпіння. Але на що було сподіватися, на що нарікати? На що він розраховував? Чого хотів? Найперш, побачити. Ну ось і побачив. Чи ж повинен хтось його тут зустрічати, чи, може, привітати втікача з того світу? Чи оберігати його господу, — мабуть, знадобилася іншим. Може, перевезена кудись, дала притулок добрій людині. З дітьми і старими. І, напевно, щасливішими, ніж він. А земля?.. Земля ось залишилася, і навіть зеленіє озимий лан. І здається, непогані вруна. Тільки на тому кінці копанки причорніли від вологи, але там завжди все, що не посієш, випрivalo від мокви. Колись він пробував садити там картоплю, двічі сіяв коноплі. Зернові біля копанки не родили. Але оці тепер, мабуть, того не знають. Зсіяли все поле житом, думають, ростиме...

Він сидів отак, задумливий, до краю знеможений і дивився на все те, чого не бачив роками, до чого так рвався. Над полем і селом печально западали сутінки, з лісу долинав густий шум вітру і кудись пливли кошлаті дощові хмари. На полі не було нікого, люди не ворушилися в селі на городах, подвір'ях, за плотами й парканами. З кінця вулиці виїхав на підводі підліток, він сердито замахнувся пужалном на гнідого кістявого коника — тихо погрюкуючи, колеса покотилися у рівчак за селом. Підлітка Федір і не старався пізнати, хоча тут, звісно, колись знав кожного, старого й малого. Усе ж минули роки, протягом яких, мабуть, зійшли зі світу старі, повиростали малі. Чи впізнає він когось? Та не дай боже, щоб тут упізнали його. Чи хоча б помітили. Схаменувшись, сповз з обніжка, скулився, сів нижче. Недавня збудженість помалу вщухала, він уже спокійніше став поглядати на знайоме з дитинства поле, клин озимини, одинокі деревця на колишніх межах, куці в низинах та біля болітець. На тому кінці села купчилися зелені хвої, щось біліло під ними. Це було місцеве кладовище з усією його ріднею, дідами і прадідами — усім його родом. Та ще й іншими селянськими родами, що віджили своє, відійшли, відстраждали. Завидна все-таки доля, подумав Федір: навіки разом з усіма, у своєму кутку. А його страдниця Ганночка не оцасли-

вилася і такою долею — лягла в болотяну ямку під студеним Котласом. Чи ж думалося колись... Чи ж хто чув тут оцю незрозумілу назву, що стала її жахливою долею. Та ледь і його долею не стала також.

Федір довго сидів під вільшаником, вдивлявся у простір. Почали мерзнути його мокрі ноги, та й самому зробилося зимно: під вечір відчутно холоднішало. Було видно, у селі йшло звичайне вечірнє життя, люди, повернувшись з поля, робили свої домашні справи. Стежкою по городу пройшла баба з коромислом, неспішно набрала води з колодязя, розирнулася і, перепочивши, понесла воду, важко ступаючи. По хатах затопили в печах, почали варити картопельку на вечерю, з двох чи трьох коминів вітер поніс клапті диму. Федір спрало поглядав навкруги, але найбільшу його увагу привертало колишне їхнє житло. Здавалося йому, що біля садка все-таки залишилися якісь сліди його будівель, може, не все там понищили. Звідти виднілося густе бадилля — на місці підмурка, чи що. І він думав, що треба все-таки дійти туди, подивитися, хоч би помацати земельку, яка колись обіцяла йому стільки радощів, а дала одне — горе. Але ж було ще видно, треба було чекати. І він терпляче чекав. А коли хати на селі почало затягувати вечірнім присмерком і в полі вже мало що можна було роздивитись, підвівся. Ледь переставляючи хисткі, негнучкі ноги, подався навскіс озиминою до мало вже помітної у вечоровій сірості черідки садових дерев.

Як він і здогадувався, гнізда його вони не заорали, не зачепили і подвір'я, цілими залишилися й хатній підмурок, і каміння з-під клуні. Камені були великі, особливо один, що його поклали під нижній ріг будівлі. Їх притягли з Гаранів. Тоді ще допомагав йому швагер Томаш, і вони вдвох ледве закотили на воза цей камінь, який і тепер гладенькою поверхнею витикався із заростей кропиви, ніхто його з місця не зрушив. Підмурок під хатою місцями повикришувався, позаростав бур'янами, ганку з трьох плескатих каменів не було зовсім, мабуть, їх узяли разом із хатою на нове місце. Там, де колись була їхня піч, тепер — купа битої цегли, порослої полином,— усе, що залишилося від печі. Воно і зрозуміло, що ж могло залишитися: цегла тут поганенька, обпалена слабо, він бачив тоді, як купляв, та на Саватіївській цегельні не було ліпшої: там бракувало палива. Тоді казали: нічого, для печі підійде. Воно й підійшло, піч якось прослужила років із вісім, лише комина мусили перекладати — на комин він привіз від Томаша сотню старих цеглин, ще давнього, царського формування. Сумно йому було тинятися по спустошеній зруйнованій оселі, душа

плакала кривавими сльозами. Єдине, що тішило його, — це садок, деревця, що тільки-но у силу входили і були вже значно вищі від нього самого. Вони безжурно лопотіли листочками, зовсім байдужі до того, хто дав їм життя. Три антонівки він прищепив на другому році свого тут життя, дві грушки — через рік. Живців для щеплення привіз аж із Фарінова, купив у знайомого вчителя на станції. Перший живець, однак, не прийнявся, восени прищеплював знову, тоді краще вдалося. Тепер він обійшов деревця, доторкнувся до кожного стовбура, неначе привітався з кожним. Було вже досить темно, а його зацікавили яблука — чи було хоч щось на гілках? Углядаючись у темне листя, він навпомацки уважно обстежив нижні галузки, трошки трусонув крайню антонівку. Ні, ніде нічого, і на землю не впало. Може, зібрали вже? І тоді він помітив опущену до землі гілку, іншу, що лежала в траві, і зрозумів, що, видно, яблук тут уже давно немає. Звідки ж їм тут бути — садок серед поля, необгороджений, занедбаний, без господаря і догляду. Знав уже здавна: яблука, як і квіти, без людської любові рости не будуть.

Федір обійшов ще й інші місця свого обійстя. Там, де був колодязь, чорно зяла поросла бур'яном яма, ні зруба, ні коловорот — і знаку не залишилося, на дровітні лише злежали тріски, дров ані поліна. Постояв, зійшовши на купу битої цегли, згадав, як колись грівся на печі, повернувшись взимку з лісу чи з дороги, як спали тут старі, та й жінка його Ганночка також. Але бідолашна його Ганночка грілася тут найменше за всіх — більше тупцяла біля печі, кожного ранку готуючи їжу для чималої сімейки, ставлячи казани картопельки для худоби. Не мала часу погрітись навіть і в морози, холоднечу, коли люті вітри наскрізь продували їхній хутір. А тепер навки заспокоїлася і ніколи не погріється, лежачи в чужій землі на краю сумного болотяного кладовища. Хворіла вона недовго, перед тим, як злягла, щодня мусила ходити на лісорозробки, де з бригадою таких, як і сама, жінок, збирала і палила гілляки. Занедужала вона вже давно, з осінніх злив, дуже кашляла по ночах, скаржилася, що боліло в боці, але до лікарів не хотіла — боялася лікарів, так само як і начальства, старалася нічого спільного з ними не мати. Узимку їй трохи допомогла замовляннями стара Банадисиха, землячка, що її було вислано десь з-під Орші, казала тоді, буцімто полегло. Але ненадовго. Саме в чистий четвер ледь прийшла з ділянки, лягла і більше не встала. Не було йому як і доглянути, самого виганяли щодня на трелювання, готувалися до весняного сплаву, треба було запасти багато дерева до льодоходу. Начальник діль-

ниці нікому не давав і дихнути, бригади працювали в лісі від світанку до смеркання. І він, умиваючися в душі гіркими сльозами, залишив її на малу Олечку, що цілий день то плакала, то співала мамі тоненьким дитячим голоском її улюблену «Перепілочку». Мабуть, так вона і відійшла з цього світу під жалісну пісню донечки, і коли він приплентався ввечері в барак, Олечка сиділа тихенька, зажурена, сказала: матуся спить. Він кинувся до своєї Ганночки на нари, термосив її, гукав до неї, потім він розгорнув шмаття, яким вона була накрита — Ганночка вже захолола. Удвох з Олечкою почали плакати — вона голосно і невтішно, він — мовчки, душачися сльозами.

Назавтра його вивільнили від роботи, нарядник сказав незадоволено: на півдня. За ці півдня треба було викопати могилу, змайструвати якимось труну, відвезти на кладовище, що було на краю поселення, на болотяній голій низинці. Кладовище було нове, може, другий рік як почали там ховати, хоча хрестів зібралось вже багато — спецпереселенці помирали дружно, особливо старші люди — не приживалися на тій дикій землі. Зрештою, умирали і молодші — від надмірно важкої праці, голоду, сухот, що валили з ніг навіть дужих молодих чоловіків. Правда, розумні люди казали — найбільше від суму-туги за рідними місцями, бо нудилися світом від вічного з ними розстання. Воно, може, і правда.

Саме наближалася весна, на пагорбках уже танув сніг, хоча в тій низинці за селищем він лежав товстим затверділим шаром. Федір годину зішкрібав його лопатою, потім кайлував землю. Викопав неглибоко, може, по пояс, не більше, довбати далі не стало сили, а ще — не було часу, він дуже боявся спізнитися, не встигнути за півдня. Усе кинув, побіг майструвати труну. Теслярувати він трохи вмів, руки змалку були звичасні до нехитрого інструменту, але потрібні були дошки. Завідуючий господаркою, до якого він подався в прибудову зі своєю бідною, копирсався в паперах, довго мовчав; у порозі мовчав Федір, терпляче чекаючи на відповідь. Нарешті завідуючий підвівся, неспішно закурив і з великою неохотою подався на задвірки, де було поскидано чимало дощок, присипаних снігом, товстих і тонких, сороківок і двадцятків. Іншого розпилу також тут було повно, лежали штабелями. Але цей похмурий чоловік показав йому на кінці обаполків, що стирчали із снігу, і прохідив крізь зуби: «Он, тягни. П'ять штук і не більше».

І Федір почав вибирати щось ліпше з тих сирих, умерзлих у сніг обаполків. Витягнув п'ять штук, сукуватих і неокорованих, і, зціпивши зуби, потягнув їх до бараку, де якимось-таки

збив труну. Плакати хотілося, глянувши на ту труну, в якій судилося Ганночці знайти свій останній притулок.

Ховали вдвох з Банадисихою, інших брати з роботи не дозволили. Удвох поклали важку обмерзлу труну на сани-водовозки, Банадисиха з Олечкою примостилися обабіч труни, а він помалу повів за вуздечку стару підсліпувату кобилу. Одно добре, везти було недалеко. Банадисиха ззаду тихо бурмотіла молитву, а він, згорьований, знесилений, думав, що й собі треба слідом за дружиною. Жити так, як вони жили тут, було неможливо, краще смерть. І мабуть, помер би, якби не Олечка. Дівчинці йшов десятий рік, удалася вона не по-дитячому розумною, серйозною, ніколи й не всміхнеться. І він думав: мо', хоч вона доживе до кращих часів. Дуже хотів, щоб дожила. Та не судилося це і Олечці.

...Але що ж робити далі — він не знав. Він збився з пантелику на своїй садибі і стряв приголомшений. Раптом усі бажання зникли. Головне — щезла мета, яка вела його упродовж тижнів через усі терни сюди, на рідну землю, у свій куток. А ще недавно для нього було над усе — дійти, доповзти, щоб хоч одним оком глянути і померти. О, померти тут, піти на вічний спокій і знайти тут останній притулок було б для нього найбільшим щастям, про яке він і мріяти не міг.

Але що робити, поки він живий, куди податися? Піти до когось на село він не мав права, щоб не накликати на людей біду, та й себе не виказати. Поки ніхто із села його не зауважив, він міг ще розраховувати на якусь волю, вона одна його і надихала, давала сили жити. А якщо побачать, пізнають — тоді, мабуть, міліція, тоді все і скінчиться. Знову те, що гірше за погибель? Ні, тоді вже хай смерть. Але тепер уже в своєму кутку. Уже до самої смерті його звідси не виженуть.

Тим часом зовсім стемніло, піднявся пронизливий вітер, і Федір почав мерзнути, аж трусило його від холоду. Де ж тут сховатися від вітру? Хоч би якусь халабуду, якийсь курінь залишили, хоч би конуру собачу, де жив їхній Лобастик, ласкавий молодий собачка, якого вони придбали на хутір незадовго перед висилкою. Так ні ж, не залишилося нічого. Усе знищено, одне слово — пуста. Але ж і йти йому звідси не було куди, і він не йшов. Довго тинявся туди-сюди, оглядаючи темні густі зарості будячиння, кропиви. Знов заліз на рештки своєї печі, постояв там і сів, стояти вже не було сили, боліли ноги. Сидів, думав. Про минулі роки й минулі клопоти. Про марні, не здійснені сподівання. Про жінку Ганночку. Як мали вже ставити зруб, під червоний кут поклали царський карбованець і пов'язь — її і його мотузки-волоки. Щоб багаті були

і щоб жили добре, не сварилися, не розлучалися. Отож і не розлучилися до самої її смерті. Добра була в нього жінка: і працювита, і розважлива. Федір не пам'ятав навіть, чи було таке, щоб посварилися. А щастя було так мало. Та чи ж вони винні? Таке випало їм життя. Поманило щастям, наче маревом, а донесочу наділило роботою, клопотами, бідом. Думав: нехай, вони витримають, може, хоч дітям буде легше. Усе-таки одержали землю, не будуть батрачити, як колись батрачив він, Федір. І правда, синок Миколка дуже старанно брався до землі, до господарства, рано почав працювати плече до плеча з батьком. Любо було глянути, як він прокладав борозну новеньким синім плугом чи як на покосі йшов із дорослими чоловіками. Та несподівано якось наліг на науку — спочатку в школі, тоді, як до комсомолу вступив, — збори, мітинги. Організували осередок, призначили його секретарем. І вже не до господарювання... Але батько все думав: нехай! Може, в люди вийде, а він уже якось переб'ється і без помічника. Звичайно, легше не стало. Особливо, як син перебрався в район і зовсім забув дорогу в Недолище.

Миколка, звісно, хлопець розумний, освічений, нерівня батькові. А те, що відбився від господарювання, може, й на добре. У тому, мабуть, його порятунок, інакше де б він був зараз? У Котласі чи й ще далі. А так начальник у районі. Нікому Федір не писав із висилки, а швагрові Томашу якось надіслав листа (ще як була жива Ганночка) і через півроку отримав відповідь. Томаш не писав, як живе, ні слова про порядки в районі, все більше — про здоров'я, а в кінці повідомив, може, найбільш приємну новину, що Миколка повернувся з Червоної Армії і тепер великий начальник у районі. Ганночка, може, вперше за роки, щасливо заусміхалася, Олечка заплескала в долоньки, а він задумався — радо і заклопотано водночас. Хіба це жарти: син розкуркуленого — начальник. А якщо довідаються?

Потім Федір чимало ночей думав про це, про сина, його начальницьку посаду, непокоївся, переживав. І все крутилося в думці, що сказав Сталін: син за батька не відповідає. Ці слова він читав у газеті, багато разів чув від людей. Мабуть, і справді так. Коли Миколку поставили в районі за начальника, то, мабуть же, знали, де батько й мати і з якої сім'ї він походить. А може, дійшло до них нарешті, що розкуркулили неправильно, незаслужено, тому і син ні при чім. Тим більше, що він давно вже не жив з батьками, працював у райкомі, потім служив у Червоній Армії, навіть був командиром.

І все одно Федір не писав синові, не міг у собі подолати чогось, чи страху, чи перестороги, хоч дуже просила жінка, аж заплакала одного разу. А він боявся, не за себе, звичайно — за сина. Думав, якщо можна, Микола сам дасть про себе знати. Писав же Томаш, що бачився з ним у районі, значить, міг дізнатися і батькову адресу. Ну, а як не пише, то значить...

І все-таки йому не хотілося думати на гірше, він сподівався. І тоді, як задумав тікати, і ще раніше, до втечі. І в жахливій дорозі — на плотах, залізничних платформах серед штабелів дерев'яних колод, і тиняючись по лісах і перелісках. Удень і вночі він думав, вагався і — так нічого і не придумав. Він не знав, як поставитися до сина, а головне — як син до нього поставиться.

Правда, якщо великий начальник, то, мабуть, дещо-таки може. Начальнику багато чого дозволяється. Буває, простій людині не можна, а начальству не заборонено. Це вже Федір знав, надивився і за царських часів, і у війську, і за нової влади також...

Довкола вже все оповила осіння ніч, затихло село, зовсім потонувши в темряві. Спочатку десь блиснуло декілька вогників на тім кінці вулиці, але й вони згасли. І Федір підвівся. Він раптом наважився пройти нічною вулицею, глянути на знайомі хати, клени біля колгоспної контори, де колись стояла широка арка з вицвілим лозунгом. Тут скрізь жили знайомі люди — старі й молоді, працювита і не дуже, добрі, лихі, бай-дужі — його колишні односельці. Він нікого не бачив з того березневого ранку, коли виїхав на возі із садиби, і все оглядався, аж поки нічого не стало видно. І на нього дивилися, і плакали деякі — більше баби, — зібравшись під старою похилою вербою біля Савчикової хати.

Давньої доріжки від садиби до вулиці, здається, вже не було, заросла травою, але під ногами намацувалася якась стежечка, і він пішов нею біля копанки. Стежка вивела його на дорогу. У знайомому місці грузькуватої дороги він звично зі-йшов у рівчак до містка. Як і п'ять, і десять років тому місток ледь тримався від старості і, бувало, дуже гуркотів під колесами воза. Похила верба наче всохла, але все одно хилилася над дорогою, а за нею чорніла в темряві стара Савчикова хата. Але чи жив там Савчик, Федір не знав. За всі п'ять років його котласького життя йому ніхто не писав з цього села, та й він не писав нікому, ні про кого нічого не знав. Із Лексою Савчиком колись ходили до одного класу церковноприходської школи, потім призивалися разом до війська. Був він спокійний,

розважливий чоловік, бідний, згорьований, як і всі тут, мав п'ятеро дітей, усі дівчатка. Де він тепер? Чи живий хоч?

Дорога лежала по-нічному чорна, пуста, посередині вона була м'яка, перетолочена коров'ячими ратицями; біля парканів росла соковита густа мурава. Федір обійшов купу колод біля подвір'я Явдошки (чи не надумалася ставити хату вдовиця?). Та що ж із того, що вдовиця, підросли сини, може, який і оженився вже, ось і будується. Тихесенько поминув городець Зиркача, про якого тепер не хотів навіть і думати. Зіпсував цей Зиркач усе його життя (і мабуть, не лише йому одному), був людиною заздрісною, недоброю: колись написав на нього скаргу за молотарку, з неї все і почалося. Якби ж не та його заява, може б, усе й обійшлося, Федір не тинявся б тепер уночі, як злодій, жив би разом з усіма і не спізнав би всієї гіркоти нещастя, яких так щедро відміряла йому його недоречна доля.

Потім він спинився і постояв трохи, прислухаючися, чи не подасть десь голос собака. Але собаки поки що мовчали чи зовсім їх не було на селі. Та їх не було і раніше, пригадав Федір, хіба що по хуторах, у містечку. Селяни через свою бідність вважали за краще годувати зайве поросля, ніж тримати собаку. Мабуть, і тепер так. Не розбагатіли ж його селяни. За ріденьким вишняком біля садка вросла в землю якась споруда без стріхи, крокви і лати випиналися, наче сухі ребра. Видно, тут уже не жили. Але ж де тоді багатодітна сім'я Івана Погорільця, це ж була його хата? І ще одну хату з чорним проваллям пустих вікон побачив він за тином, — напевно, стоїть пустою. А поруч хата випнулася на саму вулицю, колись тут у затишку на призьбі любили посидіти чоловіки, тепер же під її скособоченою стіною стирчали кілки-підпори, щоб не впала. Тут колись жив один найбільш горластий активіст, худий і довжелезний, як жердка, Павлюк Коцюба. Він уже напевно заслужив ліпшої хати від Радянської влади, бо був найбіднішим у селі. Та, видно, не заслужив, якщо дожився ось до такої — кілками підпертої хатини.

Федір зійшов із середини дороги трохи вбік, ближче до плота, бо вступив у свіжий коров'як. Але він боявся, щоб не зустрітися з кимось, щоб хтось не почув його кроку, потаємного, наче злодійського. Проте на нічній вулиці не було нікого, мабуть, село вже добре заснуло. Тільки за стінами поблизьких хлівів часом зітхали-ворушилися сонні корови, та раз на подвір'ї по той бік вулиці рипнули двері, — мабуть, хтось виходив за потребою: Обережно ступаючи по м'якій землі, Федір пройшов знайому вулицю і дійшов до кладовища.

Як і завжди, тут панували тиша і спокій, лише сумно гуло верховіття високих хвой. Зблизька білили свіжі хрести біля дороги — два великі і кілька низеньких, дитячих. Він трохи постояв біля огорожі і, знайшовши прохід, не без хвилювання ступив у царство мертвих. Знав, від проходу треба піднятися на горбочок, там ховали давніше, там він пам'ятав кожную могилу. Від вулиці (у темряві ще можна було хоч трохи розібрати) кладовище зайняло всю низинку, весь яр, далеко вийшло з-під шатів старих сосен. Тут він жодної могили не знав. А там, на пагорбку, скільки він себе пам'ятав, стояли чорні дубові хрести Шуляків, батька і трьох синів, рід яких був, може, найстаріший у Недолищі. Розказували колись, що той найперший Шуляк прийшов сюди з литовської землі і був славний своєю силою. Через ту силу він і спізнався з молоденькою дівчиною, покоївкою тутешньої панянки. До батька панянки чогось приїздив той литовський пан, у якого Шуляк служив за фурмана. Одного разу, коли він запрягав коней, з-за рогу стайні вискочив панський бик — роздратований червоною спідницею покоївки, і заїжджий фурман показав свою силу, скрутив тому бикові роги. Мабуть, тоді і впала в очі йому служниця. Її панянка була одиначкою в батька, і він так любив її, що піддався на вмовляння доньки, віддав три кріпацькі сім'ї за одного фурмана, щоб не розлучатися з покоївкою. Одружившись, Шуляки довго жили в маєтку, нажили шість синів, троє з яких уже друге століття лежали тепер поруч з батьками під смолистими окоренками товстезних сосен. А навпроти, трошки нижче від них, височів металевий будиночок з гарними чавунними стовпчиками, оповитими також відлитим з чавуну листям винограду. Там лежала мармурова плита на могилі молодого пана поручика, який був дуже поранений у війну з германцями і помер у своєму маєтку. Тепер, звісно, нікого з панів не залишилося, занедбана могила заросла бур'янами, під іржавим дашком часом знаходили собі притулок пастушки або сільські хлопчачки, ховалися від дощу перехожі. Тут же, по другий бік від цієї споруди, між двома крислатими соснами, був невеличкий плац їхнього роду — Ровбів, — діди і його, Федора, батьки, молодша сестра Текля, двоє малих, які ще перед війною померли від дифтерії. Крайньою була могила його брата Прокопа, що був на рік молодший від Федора, добрий, лагідний чоловік, він так і не оженився, нікого не залишив по собі, помер у вісімнадцятому від тифу, коли Федір був у німецькому полоні. Так і не побачилися брати після чотирнадцятого, коли обох їх узяли на війну. Добре було б і йому примоститися поруч, місце було, а то можна

було б потіснити сусідню могилу, мабуть, той, не образиться. Ох, як це було б добре! Може, не завжди собі признаючись у тому, він через те і рвався сюди — за тисячу кілометрів, після п'яти років вигнання.

Федір, не поспішаючи та навіть уже майже не боячись, обійшов у темноті всі могилки, — чотири рядком і дві трошки нижче на схилі, помацав шурпаті, порослі мохом хрести. Боявся, щоб не нашттовхнутися на новий, когось із його рідні. Та ні, тут начебто нових могил не було зовсім. Хоча, воно й так, могли бути десь далі, десь в іншому місці. Тепер не те, що колись, — ховають, де захочуть. І в чужій землі. Як його Ганночку. Чи Олечку. І в котрий раз він відчув гіркий докір собі, що так неохайно, недбало поховав донечку, — ні огорожі не поставив, ні навіть хреста. Не було з чого і поспішав дуже, не могли чекати на нього плотогони, і він верст із п'ять доганяв плоти берегом річки.

Він посидів на чийсь старій, без хреста, добре, проте, обкладеній камінням могилці, слухав шепіт старосвітських сосен, думав. Дуже допікала його багатоденна, застаріла вже втома. Щоб не дати собі впасти від знесиленості, треба було підвестися і йти. Але куди? До когось у хату не попросишся, тут залишитися теж не було як: на світанку його одразу побачать. Значить, знову — до лісу. Ліс завжди з милосердною готовністю приймав його, не те що люди. Тим паче, що знайомий з дитинства Казенний ліс, уже він допоможе бездомній людині.

Розділ II. НІЧ І СПОКІЙ

Мабуть, він недалеко відійшов від узлісся, проте серед дерев і дрібного підліску стало затишніше, наче тепліше, він увіз у якийсь листяний чагарник і внав у колючу папороть. Уже не ставало сили — ні йти, ні повзти. Перед тим, як заснути-забутися, пригадав, що сьогодні за день відміряв, мабуть, верст із сорок — зрання до ночі. Більше він не пройшов би й сорока кроків.

Прокинувся від холоду, весь аж задубів, ноги до колін залякли, голова тяжка, наче після горілки. Не одразу збагнув, де він, спочатку видалося, що на торфовиську, під Котласом, і що спізнився на роботу, але, розплющивши очі, зрозумів: Котлас далеко. Він — удома. У ранковому лісі, на своїй батьківщині. На батьківщині всіх його предків. Думка ця трохи підбадьорила Федора, він підвівся на коліна, почав якось гріти-

ся — намагався внутрішньо перебороти холод — так уже не раз робив, закоцюбнувши під ранок: там, на півночі, ціпенів від холоду майже щоранку, правда, там не було коли зважати на це, там він ледь устигав зібратися, щоб не спізнитися на розвід у тайгу на лісосіку чи на земельні роботи, коли відправляли на торфовище. Там були суворі нарядники, бригадир-горлодери, не дай боже було запізнитися — зоставався голодний на весь день. А то ще й побитий.

Тіло помалу зігрівалося, а в ноги як зайшли зашпори, так і не відходили, але ноги напевно відігріються під час ходьби. Треба кудись іти, тут йому сидіти не випадало. Тут було зовсім близько до села, мабуть, під ліс заженуть пастися череду, можуть помітити... «Так, тут добре счолочили зємлю», — подумав Федір, углядаючись у сліди від коров'ячих ратиць між кущами, а незабаром почув голоси — мабуть, на стерні під узліссям гукали пастухи. Щоб не потрапити комусь на очі, він схопився на ноги і тихо пошкандибав у чагарі.

Помалу йому ставало тепліше, в лісі взагалі було затишно. За пожовклим верховіттям беріз, густими кронами ялин виднілося хмарне небо, звідусіль долинав то тихіший, то гучніший нудний лісовий пошум. Дуже хотілося їсти, давно вже надокучливо бурчало в животі. І що ж тут дивного: за вчорашній день у роті не було ні крихти, він не мав коли подбати про їжу — так рвалося серце до рідного кутка. Останню скоринку хліба, якою розжився в зустрічній бабусі, зжував позавчора, на картопляне поле у плавнях, звісно, не натрапиш, мусив увесь день поститися. Учора, проте, ще якимось терпів, — може, від хвилювання перед скорою зустріччю не відчував ні холоду, ні голоду. Але сьогодні із самого ранку просто не мав сили витримати. Тільки що і де тут можна роздобути їстівного? До пастухів не підійдеш: раптом упізнають. На дорогу не потикайся також: може трапитися знайомий, тоді — по всьому. Із незнайомими було легше, про всяк випадок він мав довідку, ніби він — Зайців Андрій Хомич, уродженець Смоленської області і працює на Тасьминському деревообробному комбінаті різноробочим. Звичайно, Смоленська область далеко звідси, і де той Тасьминський ДОК, Федір навіть і не знав. Довідка могла знадобитися десь у Комі і була мало придатна за тисячу верст від тих місць. Але що було робити Федору? Іншого папірця він не мав, а цей йому все ж таки допоміг два рази, і за це дякує.

Тихо, крадькома ступаючи по опалому листі, яке шурхотіло під ногами, він пройшов навскоси до узліску, що біля села. Учора він бачив там стару грушу, під якою було чим поживи-

тися, але тоді йому було не до їжі. Сьогодні ж ті грушки викликали в нього якусь нервову нетерплячку, незабаром він побачив крізь віти голий простір знайомого поля під лісом.

Біля груші не було нікого, мабуть, від худоби її оберігали озими посіви жита, череда обминала їх на віддалі чи глибше у лісі. Федір швидко назбирав повні кишені гнилуватих грушок, смак яких пам'ятав ще з дитинства, і відразу почав їх жадібно жувати. Одначе треба було, мабуть, пошукати чогось до грушок, самими грушками ситий не будеш, це він уже знав. Ото б картоплі десь роздобути. Але тут врунилися ранні озими хліба: картоплю, видно, посадили в полі за лісом, от щоб тільки не вибрали! «Але ж не повинні,— подумав Федір.— До жовтня навряд чи виберуть, а вересня ще залишалося з тиждень, не менше».

Тим часом у лісі вже добре розвиднілося, глухо шуміли ялини і пливли-летіли вгорі скуйовджені хмари, проте дощу не було. Не було й роси на траві, ноги його під час ходьби в розтоптаних зашкарублених постолах помалу сохли-грілися. Ці постолы взагалі добре йому послужили — ніяке взуття не витримало б тієї дороги, що йому випала. А постолам нічого. Мокрінь — змокріють, не розповзуться, а по сухому зашкарубнуть, стиснуть, стануть наче залізни. Нема їм знос! Спасибі тому путійцю, що трапився йому з косою біля залізничної казарми. Зупинив, оглянув, одно лише: «Здалеку йдеш?» — «Здалеку»,— відповів Федір. Той буркнув: «Зачекай!» — повернувся до казарми і виніс кусень зачерствілого хліба з огірком і ось ці постолы. «Узувайся, все-таки легше буде». Федір був босий, кривавив збитий палець на лівій нозі. Він тут же спритно загорнув онучами, правда, не новими, ноги, натягнув постолы, подякував чоловікові. І справді стало легше, зручніше, ніж босому, йти, він у них відтпопав верст, може, з двісті.

Насторожений, напружено-уважний, Федір помалу ішов лісом, де, здається, кожне деревце було йому добре знайоме, тихе відчуття щастя огортало його душу. То був його рідний ліс, тут він пас свою худобу, збирав гриби, різав дерева, коли їх поставляли в Донбас на рудникові розробки. Здається, він навіть пізнавав його пошум, його мову. Там, на півночі, і ліс був інший, і шумів він інакше: могутньо, дико, загрозливо. Цей — ні, не дико; милозвучно, співучо і таємничо тріпотіли пожовклі берізки, угорі задумливо, поволеньки гули-гойдалися верхівки ялин. Підлісок, правда, порідшав з того часу, як Федір його бачив, чи, може, дрібнота випнулася угору, повиростала у справжні берези, горішини, осики! І була осінь — жовте й рудувате листя обсипалося, стелилося під ноги по

траві, шаруділо під його постоломи. А він усе остерігався, щоб ніхто його тут не почув. Проте без перешкод проминув пагорбок з ялинками, улоговиною вийшов до найбільш, може, глухого кутка їхнього лісу: колишні ділянки, де трелювали старі дерева, густо позаростали, перетворилися на зарості вільхи, молодих ялинок, ялівцю. Тут же починався Довгий яр із ручаєм, Федір пройшов понад ним і спинився на узліску. Далі було поле.

Як він і здогадувався, поле було картопляне, починалося воно з-під самого лісу. Проте картоплю вже вибрали, на розораній ріллі чорніло порозкидане картоплиння, земля була сплюндрована людськими та кінськими ногами. Виждавши трохи, Федір спробував відгорнути кінець борозенки, і відразу знайшов картоплину, потім ще дві. «Ет, чи ж так вибирають,— подумав він із раптово відновленим почуттям господаря.— Хіба що переорювати будуть...» Але якщо добре вибирати одразу, то й переорювати можна лише для годиться, а тут, схоже, що й вибирали лише про людське око. Зашкарубленими пальцями він порпався в сухих грудках землі і відшукував картоплини, пхав їх до кишень. Скоро набрав обидві кишені, брати вже було нікуди, і він із жалем випростався: стільки добра в землі! Щоб йому таке трапилося під Котласом, де їли траву, кору з дерев. Картопля там була смачніша за яблука. Навіть сира.

З повними кишенями він подався назад, до лісу. Треба десь вибрати підходящу місцинку, розкласти вогнище. Вогнище було найбільшою небезпекою. Дим можна побачити здалеку, а по ньому знайти і людину. Мабуть, найліпше отаборитися десь у гущавині за ярмом, туди і раніше не часто потикалися. Хіба що жінки — по ягоди, гриби там не росли. І ще, люди знали, колись там водилися вовки, бувало, на пилипівку вили на всі голоси. Малеча туди боялася ходити. Заховатися б йому в тому кутку. Поруч із вовчицею. «Авжеж, не з людьми», — невесело подумав Федір.

Він довго йшов лісом, поки добрався до тієї яруги, порослої чагарями, прикритої вільшаником та ліщиною, трохи обмив у ручаї свої забруднені зашкарублі руки. Вода була холодна, чиста, наче сльоза, і він про запас напився з пригорщай. По слизькому, зеленому від водоростей камінню перейшов на другий бік. Видерся на схил не відразу, двічі відпочивав і подумав, що ослаб він дуже-таки. Як тією весною на торфовиську, коли вже не міг сам вилізти з торф'яної ями і лопата здавалася важкою, як колода. Ось що значить життя! Та й роки. Молодий, бувало, сам піднімав у лісі соснову колоду на сани, лантухи із зерном тягав у млині по сходах бігом, ніби жартуючи.

Одного разу, дурний, побився об заклад з кусенківськими хлопцями — і підняв Іванову жеребну конячку. Славна була кобила, з лисинкою на морді. Потім їздив на ній міліціонер Зав'ялов... А тепер ось ледве вибрався з яру, який підлітком перебігав за раз, без передиху. Ось що зробив із Федором час і його недоречне, дике життя. Коли б знаття, хіба отак його скерував би? Але ж як було скерувати інакше? Чи ж він ним розпоряджався?..

На колишніх порубах були справжні лісові нетрі — все, що росло, попереplitалося, і вільха, і осика, папороть стояла по пояс, буяли стебла різного лісового зілля. Федір відійшов далі від яру, вибрав невеличку вигідну прогалинку під кущами крушини і почав розкладати багаття. Дуже хотілося з'їсти картопельки, здавалося, не було на світі нічого смачнішого за печену в золі картоплю. Але золи треба ще дочекатися. Багаттячко з хмизу, якого тут вистачало, загорілося від першого сірника, але ж як на біду, густо повалив дим, і Федір злякався. Могли ж його відразу побачити. Він трохи розкидав вогнище, щоб менше було диму, але зовсім його спинити не можна було. Тоді він ще підклав сухих гілок, щоб довше горіло, а сам відійшов якнайдалі. Якщо хтось прийде на дим, так, може, його не помітить. Спочатку побачить він.

Присівши в заростях, він почав здалеку наглядати за кущами, за хвостом диму і подумав: «До чого ж ти, брате Федоре, дожився! Ну нехай собі там, на чужій землі, за тисячі верст, там треба всього боятися, ховатися, таїтися. Аж ось і тут, на своїй землі! Серед своїх людей. Коли таке було і з ким? А ось зі мною таке сталося. І нічого не зробиш. Мусиш! Інакше...»

А що, врешті-решт, інакше? Погибель? Ох, яка це спокуслива була думка — може б, поховали на рідному кладовищі. Чи тюрма? Та вже й у тюрмі буде не гірше — все-таки щось би давали їсти і дах був би над головою. Після всього, що з ним трапилося, тюрми він не дуже боявся. Але тюрма — це, видно, не для нього. Певно ж, його відвезли б назад, знов туди, на страшну мерзлу землю, на якій він жити не зміг. Міг лише померти. Як померла від сухот його Ганночка, згоріла за два дні донька Олечка. Відчув, прийшла і його черга. Але він померти хотів удома.

Йому поталанило, він добрався додому.

Так чого ж йому нарікати? Він був щасливий. Учора, коли побачив рідне поле й село, все в душі його так і заспівало, засміялося. Звичайно, засмутило зруйноване гніздо, все-таки він сподівався побачити хутір. Снилися безліч разів йому і подвір'я, і колодязь із коловоротом, і незакінчена тристінна

прибудова. Усе думав, чи здогадалься оті, що житимуть тепер там, перекрити клуню. Стріха в лівому куті почала протікати, особливо під час грози. Усе збирався обшити її свіжими кулями соломи. Так і не зібрався...

А тепер нема про що й клопотатися.

Де воно, його подвір'я, де його хата? Куди все вивезли? Може, на дрова в сільраду. Спалили так, як після війни фільварок Альбертівку? Гарний був фільварочок — і будинок, і стайня. Стайня викликала особливу заздрість: із брусів, під гонтою. Розібрали все і попиляли на дрова — в сільраду і хату-читальню. Тепер, мабуть, так і з його господаркою — на дрова, пішло все вогнем і димом. Дивно, але йому не було шкода. Якщо шкодувати за всім, що набув і втратив, то можна збігти з розуму. Наживав роками, за чималі гроші, кривавими мозолями, хребтом своїм і жінчиним, трусився над кожним клаптиком землі, кожним снопом. А втратив усе в одну мить, і сам опинився на каторзі. Тільки за що?

Це прокляте «за що?» розпеченим жигалом штрикало йому в голову. Тисячу разів він питав себе, коли їхали у смердючих вагонах, коли гнали їх обозом по замерзлій ріці, коли робив там, у північному кріпацтві,— питав у жінки, в людей, знайомих і незнайомих, питав у начальства — за що? Відповідали йому, пояснюючи щось про владу, класову боротьбу і колективізацію. Але ніхто йому не розказав так, щоб стало нарешті ясно, чому відібрали в нього землю, якою наділила його влада, та ж сама влада і наділила, і відібрала, і на каторгу вислала. За що? У чому він винуватий? Що послухався влади і взяв землю? Так як же було не взяти, чим би він тоді сім'ю годував? Брат Митько не хотів ділитися, його й правда, бо не було чого ділити — шість десятин убогої неродючої землі — що б вийшло з тієї дільби? До того ж брат був старший від нього, на господарку мав більше право, ніж він, молодший. Два літа підряд Федір батрачив у фільварку, а потім одружився, взяв таку ж батрачку, як і сам,— без землі і посагу. І в її батьків землі було із заячий хвіст, а сімейка дай боже: вісім душ, із них п'ять дітлахи. Як же було відмовлятися від казенної? Узняв землю.

Що працював старанно? Тож бився і взимку і влітку як риба об лід: і будувався, і поле обробляв, старався вчасно платити і податки, і позики. Як підріс — почав синок допомагати. Та й був же заклик уряду — будуйте культурні господарства, щоб не жити так, як жили — темними, в нужді, злиднях, нестатках. (Кому ж хотілося жити в нужді?) Усі прагнули жити

хоч трохи по-людськи і хліб їсти без половини. Повірів, що влада каже правду. Та от обманувся.

Багаття ще не догоріло, як він закопав у золу десяток картоплин,— на більше не вистачило золи. І знов відійшов подали — бо мало що! Але поки навколо було тихо; десь збоку заскрекотіла сорока, але потім відлетіла геть. Змучений голодом, Федір через кілька хвилин вернувся, патичком викотив з вугілля крайню картоплину, ще сирувату і тверду, але її вже можна було їсти. Сяк-так обтер об штани попіл і, обпикаючися, з'їв усю, навіть і обгорілу шкаралупу. Потім вигріб другу. Картопля справді була дуже смачна, та й він був аж-аж який голодний, тому і їв без зупинки, поки залишилися дві останні картоплини. Мабуть, вони вже спеклися добре, і він їх, гарячі, засунув у кишеню — аж запекло стегно.

Трохи підкріпившись, відчув себе веселіше і почав думати, як би вийти з лісу. Усе-таки дуже кортіло глянути на поле, може, і односельців побачити — хоч здалеку глянути, як живеться їм у колгоспі. Під Котласом він не мав ніяких звісток про них, тільки часом з'являлися чутки — невеселі чутки. А як воно насправді? Усе ж таки живуть, видно, ліпше, ніж він жив. Головне — вони ж усі вільні, на своїй землі, усі рівноправні, не позбавленці, як він.

Продираючися через зарості, він обійшов яругу і моховим болітцем вибрався на узлісся — вже з третього боку лісу. Це поле називалося в них Сьорбово і межувало із сусіднім сільцем Чорноруччям, стріхи його виднілися вдалечині на пагорбку. Тут і справді працювали люди, його сусіди-колгоспники, вибирали картоплю. Йому ні дня не довелося працювати в колгоспі (не допустили в колгосп), тому він сподівався побачити тепер злагоджену працю громади, усіх разом. Може, навіть і з піснями. Замість того у вітряній польовій далечині колувалося в борозенках з десяток жінок, він бачив звідси їхні зігнуті спини, великі голови в товсто накручених хустках, босі ноги. Вони тягали за собою величезні кошики з картоплею, які по одному зносили до загальної купи на середині загону. Біля тієї купи стояв з папірцем у руці цибатий чоловік, мабуть, обліковець, а троє інших плугами розорювали борозни і надто вже грізно ляскали батогами. Перевтомлені коні, видно було звідси, тюпали через сиду, низько киваючи головами — худі, виснажені селянські коні. Колись у їхньому селі такі занедбані коні були хіба що в Ципрукового Змитра та Ігналенка. Усі інші, як би не жили, а коней доглядали, яка ж то господарка без коня. Тут, видно, доглядали не дуже. Правда, він бачив усе здалеку, зблизька, може, не такі вже й жалюгідні були ті

коні, може, й жінки працювали веселіше, ніж йому здалося. Але щось пекуче, самотньо-журливе влилося в його відчуття біля того поля. Люди були далеко, і він не міг упізнати нікого, а так хотілося впізнати! Тоді він краєм лісу подався в інший бік — до свого села, де була дорога в містечко, може, вдасться підглядіти когось на тій дорозі? Хоч би побачити, впізнати, про те, щоб побалакати, розпитатися, він не міг навіть і мріяти. Що ж, треба таїтися, така його доля. Його вилучили з гурту, вибракували, як коростяву тварину зі стада, і викинули геть. Чи ж міг він надокучати комусь? Нав'язуватися? А тим більше — завдати шкоди своїм нав'язуванням?

Дорога, як він пам'ятав її, не змінилася, — була все такою ж — уторований путівець, роз'їжджений поміж кущами, з калюжами на вибоїнах. На тому боці стояли дві берези, стояли як споконвіку — одна пряма, а друга розщеплена на двоє, у вигляді вил, старі, товсті берези з обдертими знизу стовбурами, посіченими окоренками. Під рівнішою — видно було через дорогу — недавно розкладали вогнище, білокора одежина її підпалена, так само, як нижнє гілля. Пастухи, напевно. Федір низько присів у придорожніх кущах, густо припорошених пилом, став наглядати за дорогою. Не знав, куди дивитися — у бік села чи в бік містечка. Поки що ні там, ні там ніхто не з'являвся, мабуть, усі були в полі, чого роз'їжджати в такий час? Проте він терпляче сидів і думав, кого б він найперше хотів тут побачити. Мабуть, найперш Савчика Лексу, усе-таки вони однолітки, і той був сердечною людиною, дай бог йому щастя. Тільки досі не дуже бог щедрий був до нього. Під час миколаївської війни Лекса був поранений шрапнеллю в плече, і скільки його пам'ятав Федір, усе він бідкався з тією рукою, не міг робити тяжкої роботи. А в селянина хіба є легка? Мучився бідак Лекса на одному наділі з купою малих діточок, Федір часом допомагав йому — то дрова попиляє, то накладе гною на воза. Кілька разів позичав гроші. Але допомагав так, по-сусідськи, без особливої щирості. Часом навіть і прикрість усередині зворухнеться, коли, бувало, попросить хомута, а тут самому треба запрягати. А взагалі Федір його шкодував, бо сусіда, і на війні обидва немало натерпілися. Коли б знаття, як воно далі обернеться, то шкодував би з більшою душею. Усе ж добрий був чоловік.

Але, мабуть, — марна справа чекати того, чого тобі хочеться.

Федір добре насидівся біля дороги і вже майнула думка, що, мабуть, даремно він усе це надумав, як раптом у дальньому кінці путівця, від містечка, з'явилася підвода. Рудий, добре доглянутий коник спритно котив з гори, а за ним на возі видно

було двох — чоловіка і жінку. Те, що спереду сиділа жінка і керувала віжками, зацікавило Федора, хоч він ще нікого не пізнав. Жінку і справді годі було пізнати, коли вони під'їхали ближче, вона відвернулася в інший бік. А ось чоловік... Чоловік був у кудлатій зимовій шапці, з наставленим коміром сірячини, сидів у задку похилений, з понуреною головою, склавши на колінах руки, ноги його були прикриті картатою домашньою ковдрою, обличчя худе і бліде. Увесь час глухо, недобре покашлював. Щось дуже знайоме видалося Федору в тому обличчі, коли підвода під'їхала ближче, і тут же раптом, ніби підказав хтось, він пізнав чоловіка. То був Микита Зиркач, його, Федора, лиходій, це він писав тоді на нього за молотарку, з того все й почалося. Але ж, видно, не далось життя і лихому та заздному Зиркачеві, побачивши якого, Федір зрозумів усє — той був хворий. Мабуть, тепер його, хворого, жінка везла з лікарні чи від лікаря, і, вдивляючись у Зиркача, Федір відчув, що не жилаць він на цьому світі. Однією ногою він уже там, Федір був певний. Надивився Федір таких за своє життя. І якось трохи радісно стало чи навіть злорадно: бачить бог усє і карає по справедливості. Іншим разом Федір, може, і більше втішався б з того, але тепер не хотів. Злопам'ятність свою, злорадство він уже майже пережив,— перегоріло воно за роки власних поневірянь, нікому не хотів біди, як і собі самому. Хай довго живе заздрий Зиркач.

Але зробилося сумно. І гірко. Почало братися на вечір — кінчався перший його так довго очікуваний день на батьківщині. Що ж далі?

Він ще посидів трохи, думав, думав, може, ще когось побачить на вечірній дорозі, та більше не було нікого. Почало смеркатися, і він підвівся, пішов уздовж куців у бік села. Мабуть, треба було, поки не стемніло, добиратися до своєї ночівлі, щоб потім не дертися поночі крізь тернисті чагарі. Але його гнала туга до села. І він помалу йшов лісом, потім, наважившись, вигулькнув на узлісок біля житнього поля, постояв на обніжку. За улоговиною над селом швидко густішали осінні сутінки, заблимало кілька вогників у вікнах. І йому захотілося заглянути до когось у вікно, зазирнути у хату, побачити знайомі обличчя. Страшнувало було, та, може, не впізнають, коли й побачать. Він не відгукнеться нікому, тільки пройде вулицею і загляне. Так кортіло йому побачити хоч когось живого — знайомого. Найперш добру людину, не ехидну, звичайно.

Тихо, майже крадькома, часто спиняючись, він знову, як і вчора, пройшов врунами, побіля своєї нещасливої садиби,

тихенько ступаючи, просунувся під полотом, збочив з дороги. Ну от і присадкувата Лексова хата під кривою гіллястою вербою. Якщо залізити в город, опинишся якраз перед вікном, що навпроти Лексової печі, тут же, біля підвіконня, стояв колись кухонний столик, за яким їли. У сутінках Федір переліз через пліт, пожалив руки кропивою, але непогано сховався в заростях: ні з вулиці, ні з двору його не було видно. Правда, світла в хаті поки що не було, та Федір відчував, що там не спали — якісь невиразні звуки все-таки долітали з того боку садиби. І він затаївся, чекав. І правда, нарешті десь глухо хряпнули двері, у вікні з'явився хисткий тьмяний вогник, — від гаснички, звичайно. Блимнув в одному вікні, в другому і спинився десь у дальньому кутку, біля запічка, чи що? Федір напружено вглядався, хто там. За вікном ковзнула чиясь невиразна тінь і пропала. Хто то був, звідси не можна було зрозуміти. Не чути було і людського голосу — в такій хаті, яка завжди повинлася гомінкими дитячими голосами! Чи там усі мовчали, чи, може, тихою сновидою тинялася по хаті одинока постать? Напевно, жіноча. Але де ж тоді всі інші? Де сам Лекса? І його п'ятеро дочок?

Нічого більше не дочекавшись у кропіві, Федір виліз із городу на вулицю і знову, як і вчора, тихо пройшов з кінця в кінець села. Мерехтливе світло блимнуло у вікнах ще кількох хат, але в двох хатах вікна були завішені фіранками, а біля третьої — хтось вовтузився на подвір'ї, коло самої хвіртки, і Федір, увібгавши голову в плечі, поспішив далі. Усе-таки він боявся.

Розділ III. МІСЯЦЬ УПОВНІ

Ночував знов у лісі. По узліссі пройшов далі від села і скоцюрбився на латочці сухого моху під кущем ялівцю. Ніч була прохолодна. Чи не до перших півнів він звично тремтів без сну, думав і думав над недоречними поворотами своєї нещасливої долі.

Усе не переставав дивуватися, що таки домігся свого, видно, йому дуже пощастило, може, вперше в житті. Правда, щоб знав одразу, що на нього чекає, може, ще б і подумав, чи варто відважуватись на таке, та не знав і, може, добре, що не знав, не уявляв навіть. І тепер ось — удома. Як буде далі, він не думав ні тоді, ні тепер, думати про це йому не ставало сили, не хотів і пробувати марно. Головне — таки досягнув свого, здійснив свою нездійсненну мрію, а там — будь що буде. Як

п'яниця, що прагне дістати пляшку, а про похмілля не думає. Чи як зголоднілий: аби наїстися, а що потім, його не дуже обходить. Здається, Федір удовольнив спрагу своєї душі, а що буде далі, хай те і буде.

Серед ночі знов захотілося їсти, дві свої картоплини він давно вже з'їв, блукаючи в лісі, у кишені залишилося ще три сирі. Там, під Котласом чи Сиктивкаром, їли й сиру. Якщо покласти картоплину, порізану скибками, на хліб, як редьку чи брукву, з'їси залюбки, з дорогою душею, і від цинги помагає. Мабуть, доведеться і тут перейти на сиризну, коли не стане сірників. Як не ощаджав він їх, а залишилося лише шість у дуже потертій коробці, а більше де візьмеш? У лісі не знайдеш. Хіба попросити в селі? Але тут не попросиш. Можна було просити в тій стороні, де тобі всі чужі. А тут пізнають відразу. «От тобі й маєш,— подумав Федір,— виходить, що в чужій стороні ліпше, ніж у своїй рідній? До якої так рвався, про яку думав і вдень і вночі. Де стільки знайомих, сусідів, односельців. З ким проминало моє життя. Але ж саме до них не потикайся, їх остерігайся найперш. Чому так сталося? Так не по-людському і не по-божому? Чому?»

Тепер у нього, ніби в малого, було сотні отих чому, відповісти на які він, скільки не думав, не міг. Як не міг ніхто. У кого він тільки не питався...

Ця ніч, здається, була нескінченною, як безконечним було його потерпання від холоду. Він скорчився і трясся, клацав зубами, крутився і перевертався з боку на бік, щоб якимось зігрітися. Проте зігрітися було просто неможливо. Ще й дрімота, перемагаючи Федора в боротьбі зі сном, міцно тримала його в своїх пазурах, він то забувався у химерному маренні, то прокидався знов. Довкола було тихо. Опівночі майже затих лісовий пошум, верхівки ялин зовсім зникли в густій темряві, між хмарами зрідка тремтіло світло високої зірки. Мабуть, десь за північ сумно і жалісно закричала, неначе заплакала, сова — над болотом, за порубами. Потім коротко скрикнула ще раз і замовкла, ніби вдавилася. І він трохи задрімав над ранок, знемігшись у боротьбі з холодом чи призвичаївшись до нього.

Прокинувся відразу, пройнятий якоюсь тривогою, ба навіть і страхом,— підвів голову і тут же побачив в чагарнику мокру коров'ячу морду з ниткою зеленої слини на волохатій губі, корова вперлася в нього самітним поглядом великих очей. Поруч затріщали гілки і з кущів вилізла друга корівка, руда, зі зламаним рогом на крутому лобі, і також утупилася в нього. Наступної хвилини Федір зрозумів, що це сільське стадо і що

воно зараз обступить його. Він схопився на рівні. Корови не лякали його, але ж десь тут повинні бути пастухи. (Усе-таки не треба було так необачно лягати під кущем). Федір махнув руками на цікавих корів, і тільки подався вбік, у кущі, як десь близько почувся собачий гавкіт. Дзвякотіння підказало Федорові, що собачка так собі, не вовкодав. Але, хай йому лихо, він гавкав так одержимо, що, здається, луна пішла на весь ліс. Федір кинувся геть, і тоді собака вискочив з вільшаника десь збоку і побіг, побіг — переймати його, чи що? Федір біг щосили між кущами, лаявся в думках, пошепки сварився: «Відчепи-ся ж ти, проклятуший!» Але собака не відставав, брехав ще завзятіше і гнався за ним як скажений, аж заходився від своєї собачої злості. «Дарма що малий, а злий як чортяка,— казав сам до себе Федір.— Ах, щоб ти здох!» Та собака не збирався здихати, він довго гнав людину по лісі, що густо позаростав вільховою паростю, а Федір не міг на нього ні крикнути, ні якось відігнати його, міг лише лаятися в думках і махати руками. Собака ж, видно, махання його не боявся, а злих думок не розумів. Люті ж собачої вистачило в нього не на одну версту.

Усе ж таки собака почав видихатися, відставати, брехав усе тихіше, поки зовсім не змовк десь позаду. Але ж і Федір добре втомився від того бігу і ледве плівся поміж похмурими сукуватими ялинами. Його душила знесиленість і кривда. Це ж треба — ще й собака. Боявся собак на селі, а зустрівся з ними в лісі. Хай би вже вовк, вепр, вівчарка, що їх повно було там, на Півночі, а то мале дзвякотливе щеня. Щоб ти здох, собако, як ти вимотав останні сили... Добре ще, коли не вгледіли його в тих кущах пастухи.

Цей клятий пес загнав його в той куток лісу, який він знав найменше. Тут не було ні трави, ні моху — земля була густо встелена глицею, на ній нічого не росло. Навкруги стояли кристалі товстелезні темні ялини, далеко небо майже не проглядало між їхніми верхівками. Але було тихо, здавалося, людські клопоти сюди не проникали. Рівний лісовий шум ішов-спливав кудись верхом, майже не досягаючи до землі, тому хрускіт сухих гілок під ногами чути було далеко. У цьому ялиновому куті Федір був, може, два рази за життя — взимку, як пиляли ялини для Донбасу, тоді ж возив свої кубометри на станцію, за сорок кілометрів від села. Знав, далі в цьому напрямку починалося відоме в цих краях Багновище, великий болотяний простір без доріг і поселень, що широкою смугою тягнувся аж до самого польського кордону. Але це вже був зовсім чужий край, маловідомий і таємничий.

Від перевтоми коліна його аж дрижали, хотілося відпочити. Але Федір усе не міг заспокоїтися після раптової тривоги і, розгублений, усе ішов ялинником, вибираючи вільніше місце, щоб не натикатися на сухе ялинове гілля. Тепер уже, мабуть, можна було не боятися, корів сюди не виганяли, а людям тут не було чого робити. Потроху він спокійнішав, але разом зі спокоєм почало наростати гостре відчуття голоду. Він мимоволі поглядав в усі боки, ніби шукав, щоб ото з'їсти. Тільки нічого тут їстівного не було. Тоді він сів на корінь великого вивернутого дерева, дістав з кишені свій давній ніж. Ніж був причеплений на ремінчику, Федір беріг його вже кілька років. Колись, ще за того, далекого, життя, він купив його у сільповській крамниці і користувався ним щодня. Велике лезо вже сточилося до вузького пір'ячка, зате менше було майже зовсім новим і добре сиділо в потемнілیم залізнім держаку. Цим лезом Федір тоненько обшкрябав більшу картоплину і почав її їсти, відрізаючи невеличкі скибки. Смак сирої картоплі був не дуже приємний, але тепер було не до смакування. Аби щось закинути в шлунок, щоб приглушити голод. Бо йти по тому непривітному лісі вже просто не ставало сили.

Так він потроху зжував свої останні картоплини (більш у кишенях не було нічого). Та голод усе одно докучав, хотілося їсти. Тоді він подумав, що треба пошукати грибів. Сирими він їсти б їх не наважився, але якщо розкласти багаттячко... Мабуть, тут можна. Або заховатися ще глибше в ліс, туди, до Багновища. Там уже, мабуть, його ніхто не вполює.

І він довго ішов ялинником, не дуже вже й розуміючи, де він, а ялинник усе не кінчався, і ніяких грибів не було видно. Зрідка траплялись старі (мабуть, з літа) почорнілі мухомори — і більш нічого. Чи, може, такий був рік — не грибний, думав Федір, сумний через свою невдачу. Потім він повернув трохи вбік, ближче, видно, до невеличкого лісового сільця Щезляків — уже там цього ялинника не буде. А в молодому лісі він щось-таки та знайде. Якщо не білий гриб, то хоч сироїжку. Аби тільки там не пасли. Де корови, туди по гриби ходити марна справа.

До Щезляків, однак, він ще не добрів,— не знав навіть, чи далеко до них залишилося,— як на якійсь моховій галявині поміж ялинами побачив журавлину. Густий розсип червоних крапельок у дрібному глясுவатому листі, якого, здається, ще не торкалася нічия рука, ніби спеціально чекав тут на нього. І Федір кинувся до ягід, почав пригорщами згрібати їх. Він їв їх, не дуже перебираючи, з листям і сміттям і зсипав у кишені, повзаючи коліньми у сируватому мосі. Звичайно, журавлиною

голоду не вгамуєш, але ж вона приємна на смак, такий знайомий з дитинства і не забутий на Півночі. Там також часом він доривався до таких ласощів, і журавлина не один раз рятувала його і сотні таких самих неборак від голоду і хвороби. Тільки ж там не часто траплялося таке, як тут,— збирай хоч кошиками. Шкода, що в нього цілими були лише три кишені у штанях і в чумарці,— чи ж багато набереш у них. Напхавши повні кишені, він почав згрібати ягоди в шапку і так повзав коліньми, поки не сказав собі: «Годі!» Усього не з'їси, а збирати більше не було в що. Про всяк випадок він постарався запам'ятати цю щасливу місцинку — за великим ялинником, у бік Щезляків. Може, ще припадєть.

Трохи повеселішавши, з важкими кишеннями і повною ягід шапкою в руках він пішов далі. Куди — і сам не відав. Тому ялиннику, здається, не було ні кінця ні краю, може, він пішов не в тому напрямку?

Мабуть, і справді він ішов не туди, зрозумів це, побачивши перед собою низький, без ялин, підлісок, а за ним вузьку смугу осоки, далі починалися глухі зарості лози й вільшаника. Це починалося Багновище, яке в тутешній окрузі вважалося погибельним, диявольським місцем. Чимало поколінь наслухалося різних неймовірно-страхітливих історій і, в свою чергу, переповіло онукам про те, що було там з людьми. Усе незвичайне й жахливе пов'язували тут із Багновищем. Ним лякали малих вередливих дітей та різних п'янюг, а хто дуже допече, тому в прокльоні бажали провалитися крізь землю в оте Багновище. Там і справді можна було провалитися так глибоко, що ніхто й не дістав би. Казали, нібито там був підземний хід, а може, ріка, і він з'єднував тутешні глибини з іншими вирами та озерами. Ще перед революцією в Багновищі засмоктало корову, так під осінь її труп знайшли аж у Білому озері — за сім верст від Багновища, хоча їх не з'єднувала аніяка річечка, навіть маленька. То було людьми і богом прокляте місце — десять верст суцільного багна, вирів з порозкиданими там-сям кводими паростками вільхи, очерету, на купинках буяли влітку лозняки. Туди ніколи не ходили по ягоди, навіть по журавлину, якої там завжди було сила-силенна, ніколи не ловили рибу. Люди споконвіку обминали ці місця, а якщо комусь випадково доводилося туди потрапити, то потім кілька днів він тремтів від страху і нажахано кричав по ночах. Узимку Багновище трохи підмерзало, але його численні вікна-ляди навіть у лютий мороз бралися тоненькою кригою, що не витримувала людей. Хіба що вовка. І під час різдвяних морозних ночей там до ранку чути було виття вовчих зграй. Колись там

водилося чимало ведмедів, які не давали спокою людям із сусідніх поселень. Федір пам'ятав, як розповідав його дід про одну таку зустріч з клишоногим край Багновища, де старого захопила злива і він сховався в дубове дупло, що випалили колись пастухи. Ішов дощ, було темнувато, а в дуплі й зовсім зробилося темно, коли раптом присунулося щось кошлате й смердюче. Дід зіщулювся ні живий ні мертвий, ведмідь так його притиснув своїм широким задом, що тому й дихнути не було як. Клишоногий зручно уместився в дуплі, сподіваючись, видно, відпочивати там до ранку. Але дідові було не до відпочинку, на нього чекало панське поле, і перш ніж орати, він ще мав знайти і забрати коня, якого відпустив недалеко попасти-ся. І як його вчинити, щоб непрошеного гостя потурбувати? Довго дід міркував, а тоді як гаркне, так той ведмідь, наче корок з пляшки, вискочив з дупла. Отаке було те Багновище.

Федір повернув геть від погибельного місця і знов пішов лісом. Стомившись, сів під товстезною ялиною, окоренки якої були облиті білою смолою, їв помалу журавлину із шапки, думав. Усе-таки як добре в лісі й на волі! Ніхто тебе нікуди не жене, ти не потрібний нікому, і тобі ні до кого немає діла. От щоб можна було так прожити життя! Зрештою, колись так і жили: у купі з природою, лісом, знаходячи в ньому і їжу в голодні роки, і притулок у лихоліття. Ліс захищав, ліс зігривав і душу, і тіло. Хто ж був більшим добродієм для народу? Але це було давно. А тепер ось настала лиха година — не врятуєшся і в лісі. Не дай боже відбитися від людей, стати не таким, як усі. Це він спізнав уже на собі. Проте і не завважив, як усе це сталося і яка тому причина. Ось і в природі, хіба хто знає, які існують причини, але ж відбувається майже те саме. Федір пригадав випадок на північній річці, коли він був за плотогона. Якось сидів він у дощатій будці на воді, і раптом у двері кулею влетів чимось стривожений горобець, кинувся на плече, на голову, аж збив йому шапку. Федір з переляку зігнувся, замахав руками, відбиваючись від горобця, який за хвилину вилетів у двері. Вискочив за ним і Федір, те, що він побачив, пояснило йому дивний учинок птаха. Звідкись над плотами косо шугонула горобина зграйка, і пташки, неначе по команді, кинулися на небораку. Угорі закрутився пташиний клубок, усі люто рвали одного, і швидко від горобчика нічого не залишилося. Навіть нічого не впало в ріку, тільки трошечки пухнастого пір'ячка тихо опускалося на воду. Відразу, розвернувшись круто, горобина зграйка зникла за лісовою кручею. Федір тоді стояв і думав: «За що? Навіть і пташки! Чи це такий споконвічний закон природи: щоб усі на одного? Але ж

чому на одного? Чим цей горобець розгнівив інших? Якимсь поганим учинком? А може, лише тим, що був чимось не подібний до інших, чи, може, він не винуватий — винувата згряя? Як у людей? Чи серед пташок так не буває?»

Хоча, мабуть, серед птахів не так, як серед людей. Усе ж таки у пташок більше справедливості. Той випадок з горобцями він бачив у житті лише один раз, а людської несправедливості надивився до нудоти. Щодень бачив.

Цього разу він довго сидів під ялиною, якимось обм'якнув увесь, розслабився, а може, й задрімав. Десь угорі на ялиновому вершку заярмаркували граки, і він прокинувся. Думками своїми він линув далеко від цього ялинового гаю, найчастіше скеровував їх до села. Він думав про нього й там, на Півночі, думав і тепер. Про хати, справи своїх сусідів-селян. Про їхні вбогі, політі потом наділи. Ну як йому поткнутися туди? Думками він був там, його дуже тягнуло туди. Не зважаючи на небезпеку.

Надвечір він нарешті наважився і знов рушив до села. Ішов тим самим шляхом, туди, звідки вигнав його собака. Ішов обережно, остерігався, часто зупиняючися, прислухався. Та навколо було тихо, пусто. Вітер угорі затих, ялини стояли рівні, задумливі. «Та череда, мабуть, десь уже під вигоном,— подумав Федір,— злий собака підганяє ззаду корівки. Люди також вибираються з поля до свого житла, проти ночі в лісі навряд чи хто буде».

Не встиг він ще вийти на узлісся, як почало темніти. У лісі під деревами почали густішати сутінки, куці неначе ширшали о такій порі, вологою ставала трава, і Федір заспішив,— пройти треба було ще чимало. Уже майже стемніло, коли він проминув те місце, де його злякав собака, і вийшов із лісу. Попереду розкинулося ще видне поле, оповите вечірньою імлою. Але до села треба було йти попід лісом, по столоченій коровами стерні. Мабуть, йти через поле було ще рано, і він, щоб згаяти час, сів на обніжку. Сидів, не кваплячись, ів журавлину. Перед ним лежала знайома до найменшої подробиці земля — з двома грушками на Петровому наділі, величезним каменем-валуном у кінці загонів. Колись тут був і батьків наділ, на якому немало і йому довелося попрацювати. Правда, на тому наділі довший час і більше за нього господарював старший брат Митько, який незабаром після того, як колективізація завирувала тут, подався на шахти в Донбас. Спочатку поїхав сам, а потім забрав і сімейку, назавжди покинувши і хату, і землю. Мабуть, не було йому як тут жити, адже брат висланого куркуля! І Митько відважився на висилку з власної

волі. Як він тепер там, на шахтах? Ні разу не написав йому під Котлас; зрештою, як не писав до нього і Федір. Та він і адреси не знав. Розпадалася сім'я, нищилися родинні стосунки, споконвічна селянська кривність. Стали брати як чужі.

Що брат, коли ось і син...

Про сина Миколку Федір не переставав думати ніколи, це був його невтишимий біль, давній його клопіт. Добре, звичайно, що синові вдалося відкараскатися від батькової ганьби і навіть пролізти в начальство. Але, мабуть, занадто ризиковано те все, можна і згоріти. Чуло його батькове серце, що дуже в хисткому становищі опинився син, і дуже хотілося батькові хоч якось застерегти його від біди. Але що міг він, позбавленець, біглий спецпереселенець, утікач? Чим міг допомогти синові? Хіба відректися від нього, ніколи не нагадуючи про себе ні листом, ні проханням якимсь, ні навіть скупю звіткою, — ніби він щез, помер чи й зовсім ніколи не існував. Хай щастить синкові Миколці, хай ніколи не ображається на батька. Може, хоч одному, останньому з роду Ровбів, пощастить, інших удача вже обминула і, видно, ніколи до них не вернеться.

Над полем і вигоном починала володарювати холодна вереснева ніч. На небі серед скуповджених хмар з'явився блискучий круглячок місяця уповні, недовго повисів над полем і закотився за розкопланий край більшої хмари. Через деякий час вискотився в іншому місці, і цього разу світив довго, яскраво, заливаючи і поле, і узлісся, й людину на обніжку яскравим химерним світлом. Федір не любив повні, вона завжди тривожила його загадковим, непевним відчуттям. Тепер же повня і поготів була йому не потрібною, і він чекав, поки місяць сховається надовго. Село і хати з узлісся видно було погано, звідси їх заступали сосни на кладовищі, що високо і скупчено чорніли за вигоном. Там уже панувала темрява, і навіть у місячному світлі нічого не можна було розібрати. Але Федір усе одно вглядався в ті невиразні контури села, і найбільшу його увагу привертало кладовище. Як тільки місяця закрили (надовго чи ні) хмари і навкруги потемніло, Федір підвівся і швиденько пішов у поле. Місяць за той час разів зо два знов впливав, а потім знов ховався, проте Федір, уже не спляючи, дійшов до кладовища. З цього боку, від поля, блаженка огорожа була поламана, він переліз через нижню жердку й спинився: місяць ліниво й сумно освітлював безладне нагромадження хрестів та могил. Це були, мабуть, нові поховання, їх тут зібралося багато, і жодного з них Федір не знав. Великі й малі хрести та хрестики, а то й зовсім без позначок розтоптані надмогильні горбки, що світилися білим піском. На високих

католицьких хрестах зрідка виднілися в темряві білі стрічки чи квіти з полотна; посохлі букети стояли в стовбунах під хрестами. Здалеку на могилі під полотом Федір помітив вирізану з фанери п'ятикутну зірку, що чітко вирізнялася на тлі освітленого місяцем неба. Ступаючи поміж могилами, Федір зацікавлено ступив туди і в місячному сяйві здивовано прочитав чорні літери на білій дощечці: «Сокур Іван». Нижче були дрібнінькі числа, дати народження і смерті. Федір розгублено дивився на дощечку, місце поховання і насип на ньому. Видно було навіть у темряві, що могила не обкладена, ніхто її не доглядав, вона обросла бур'янами, сухі, вони шурхотіли від дотику. Могила була занедбана, як, зрештою, чимало й інших довкола. Але ж то були давні і, може, вже забуті поховання, а ця належала людині, яку навряд чи могли не пам'ятати на селі. Як висилали Федорову сім'ю, цей Сокур допомагав начальникам і з вигляду був тоді здоровий — середнього віку чоловік, дужий і рухливий. «Що ж йому сталося? Чого він опинився тут до часу?» — не знати в кого питався тепер Федір. Здається, не був злою людиною, Федір на нього кривди не мав, правда... Може, якби знав про свій близький кінець, старався б ліпшим бути до людей. Батько в нього був розумна й поважна людина, селянин-середняк, він ніколи нікому не завадав ніяких клопотів. Яюсь прийняв до себе братову жінку з дітьми, коли того вдарила блискавиця на Ілдо. Була гроза, а він сховався під грушею в полі та там і зостався. Під вечір пастухи знайшли його неживого, залишив по собі хвору вдову з трьома діточками. Старий Сокур прийняв усіх у свій дім, вигодував, довів до пуття дітей. Добра була людина. Мабуть, син удався не в батька. Великого лиха він нікому не заподіяв, але, видно, був дуже піддатливий як для своєї посади голови сільради, районне начальство попихало ним, як собі знало. Тоді ж, як висилали Ровбу, він був за наглядача і старанно допомагав двом уповноваженим з району, пильнував, щоб оті куркулі, згідно з наказом, узяли із собою лише пилку, сокиру та харчів на три дні. Усе інше — картоплю, зерно, всю господарку, все майно, що наживалося роками, потом і власною працею, рекувізували на користь сільради. Воно ж якби на громадські потреби, нехай би рекувізували, думав потім Федір, але ж не про те вони дбали, відібрали все, щоб не дати їм неборакам, щоб швидше померли вони від голоду й морозу. Шестирічна Олечка саме взулася в нові чорні валяночки, які він справив їй з торішньої вовни, дівчинка всю зиму берегла їх, взувала, може, разів зо три, все обходилася старенькими, латаними-перелатаними, які, думалося, доносить до весни, а там

і викинуть. Але як почали збиратися в цю свою дорогу, мати сказала Олечці взутися в нові — все ж виходили на люди, і матері хотілося, щоб дівчинка виглядала по-людськи. Олечка послухалася, на свою біду, і тоді стояла біля ганку на снігу в зграбненьких чорних валяночках. Видно, даремно стояла. Упали ті валяночки в пожадливі очі уповноважених, і старший серед них, у чорнім кожушку, наказав щось Сокуру Івану. Сокур трохи зволікав, мулявся, але потім підступив до дівчинки і передав наказ. Олечка слухняно зняла один чорний валяночок, тоді другий і залишилася на снігу в одних панчішках, поки мати, заплакавши, не принесла їй із сіней старі. Федір, побачивши те, сказав собі: «Ай-я-я-я!» — а Сокур на це пересмикнувся знов і мовчки повів плечем: мовляв, що ж тут поробиш? Чи його на це воля? Він узяв ті чорні маленькі валяночки і носив із собою, поки вони не зібрали свої вбогі клунки на сани. Ні, щоб сказати їм, отим із району: не по-божому це — роззувати мале дитя, не в теплий край виряджали — на північ, на морози, на голод і знущання. Так ні, не сказав. Так і поїхала Олечка в поношених, стоптаних валяночках і ходила в них ще дві зими, і застуджувалася, хворіла. Аж поки не занедужала в останній раз, коли їй уже ніщо не було потрібним.

Вони тоді гнали плоти по студеній північній річці — цілу череду з дерев'яних колод на тисячі кубометрів. Було їх тринадцять чоловіків у бригаді сплавників, за бригадира був Кузнецов, середніх років бородатий мужчина, який уже не перший рік працював тут на сплаві. Він добре знав ріку і всі її повороти, мілини й перекази, умів збочити вчасно, щоб обійти небезпечне місце, не розірвати зв'язки, не напоротися на камінь чи на якусь піщану виспу. З людьми був суворий, маломовний, не любив ледарів чи слабосильних (що для нього було, до речі, одне і те ж). Мабуть, через те й Ровба потрапив до нього в бригаду, бо був тоді жилавий і слухняний. Знайшлася, проте, причина, через яку він ледь не вилетів із плотогонів. Після смерті жінки не було на кого залишати десятилітню Олечку, і він мусив узяти її на плоти. Але брати дітей на таку роботу там заборонялося, і Кузнецов, побачивши плотогона з дитиною, відразу ж відправив його в контору. Мабуть, він думав, що Ровба буде сперечатися чи, може, проситися, але той покірливо зібрав свою торбочку, узяв за руку донечку і, сказавши «До побачення», — сумирно пішов до приступок. Із берега він ще раз, останній, оглянув плоти і побачив бригадира, що, стоячи на тому самому місці, дивився їм у слід. І раптом бригадир махнув до нього рукою, — мовляв, вертайся! Фе-

дiр так само мовчки, як i пiшов, вернувся, i Кузнецов сказав зi злiстю: «Зоставайся! Тiльки дивись — засиплешся, я нiчого не знаю. Зрозумiв?»—«Зрозумiв»,— сказав Федiр, i вiдразу на душi в нього полегшало вiд такого повороту долi. Справдi, вiн уже звикся з думкою, що буде працювати на сплави, йому до вподоби був рiчковий простiр, береги, вкритi лiсом, i високе вiльне небо вгорi. Роботи вiн не боявся, мабуть, гiрше, нiж на торфовищах тут не буде. Та й Олечка при ньому, i не щемiтиме в нього душа щоразу, як там вона, голодна, чи не кривдить хтось її, маленьку. Коли жива була Ганночка, все здавалося простiшим, звичним, хоч i тодi доводилося дiвчинцi цiлими днями самiй сидiти в холодному бараку, в той час як мати вiддавала останнi сили на лiсосiцi. А тепер у селищi не залишилося жодної рiдної душi, а люди були рiзнi, зiгнанi з усiєї краiни, як можна було залишати дитину без догляду на мiсяць, на два? Федiр був дуже вдячний бригадировi за його доброту i на плотах рвав жили, викладався за двох.

Якби вiн знав, чим обернеться та доброта, то краще покинув би дитину в тайзi, в якомусь селищi на березi, серед чужих, незнайомих. О, якби ж вiн знав...

На плотах Олечка не сидiла без роботи, марно часу не гаяла, хоч i маленька була, любила прислужитися, чим могла допомагала суворим мовчазним дядькам. Через кiлька днiв бригадир призначив її за помiчницю до кухаря Кравця, тихого, спокiйного чоловiка, найстаршого з усiєї їхньої бригади, що взагалi непогано ставився до дiвчинки, не кривдив її. Хiба крикне часом, коли зробить щось не так або невчасно, але злостi в нього не було. Без злостi — це найголовнiше. Не те, що його земляк Роговцов — нервова, недобра, лиха людина, вiн безсiечно люто лаявся. Лаявся недобрими словами як з малої, так i з бiльшої причини, а найчастiше без причини взагалi, просто вiд нутрянiй злостi. Кожного разу, коли Федiр чув його лайку, йому наче цвяхом пробивали серце. Спочатку вiн старався якось застерегти донечку, щоб не чула вона тих слiв. Коли Роговцов починав лаятися десь близько, вiн вiдволював увагу дiвчинки чи вiдправляв її на другий кiнець плоту. Але одного разу, коли Роговцов особливо брутально наляв жiнок, яких побачив на березi, Федiр не стерпiв, стримано, але все-таки дорiкнув чоловiкови — мовляв, усе ж таки не випадає так язик розпускати при дитинi. Роговцов вiдразу ж розкричався, щоб засланець Ровба йому не вказував, його лайка — дурницi в порiвняннi з тим, що тут нелегально возять дiтей i цим грубо порушують режим. Ось вiзьме вiн i на першiй же зупинцi «настукає» на них, тодi його дiвча почує ще й не таке, бо

опиниться на етапі, куди він запроторить і її, і її чистоплюю батька.

Федір настільки розгубився від такого нелюдського нахабства, що просто не знайшов, що й відповісти. Здається, він уже досить надивився людської підлості в усіх її несподіваних проявах, але такого і уявити собі не міг. Увечері, коли вони проминули Устяжну міліну, він тихенько розповів про це бригадирові, думав, може, той заступиться за нього. Але бригадир, спохмурнівши, сказав: «Він усе може». — «То що ж мені робити?» — розгублено спитав Федір. І Кузнецов, утупивши в нього суворий погляд, відповів: «Будуть чужі — ховай доньку». — «Куди ж сховаєш на плоті?» — щиро здивувався Федір і одразу ж отримав відповідь. «Під плотом сховаєш», — кинув бригадир і пішов собі по слизьких колодах до керманіча. Федір залишився стояти і ніяк не міг уторопати, чи серйозно йому сказали, чи насміхаючись із нього. І лише поступово до нього дійшло, що справді таки можна сховатися у воді, за плотом. Олечка навчилася непогано плавати, триматиметься за колоду, може, не втопиться. Одне лише лякало — літо кінчалось, вода студена, вони уже не купалися, тільки вмивалися вранці.

Хто знає, чи здійснив свою погрозу той негідник Роговцов, але під час їхньої стоянки перед Усисвінським переказом на пліт для перевірки скочив охоронник з районної комендатури. Бувало, ті охоронники навідувалися й раніше, та просто так, більше для порядку, спитають щось у бригадира, глянуть туди-сюди — і на берег. Цей же, мордатий, приземкуватий незграба у довгій шинелі, перекинувшись словами з бригадиром, видно, вирішив пройтися по плотах до корми, і в передчутті недоброго у Федора стиснулося серце. Він стояв з багром у руках з правого боку плота, а за п'ять кроків від нього сиділа у воді Олечка, тільки світла її голова виднілася на поверхні. Охоронник спинився посеред плота, погойдався на товстішому окоренку і завів з бригадиром балачку про хитрощі місцевої риболовлі, яку блешню восени любить сьомга найбільше. Ще була не пізня година, але зі сходу зірвався холоднуватий вітрець. У середині у Федора все змертво від нетерпіння, поки він слухав цю недоречну розмову. Аж ось, здається, вони повернулися, вже рушили з місця — і раптом знов спинилися. Охоронник почав щось показувати на тому березі, Федір мовчки проклинав його: «Щоб ти здох, мурло проклятуце!» Олечка вже, мабуть, зайшлася від холоду за плотом, а той із бригадиром безконечно довго ішов собі по плотах, а потім ще мулявся на березі, все оглядаючи ріку. Федір стояв і напружено думав: «Доніс Роговцов чи ні?» Нарешті охоронник сховався за бере-

говими кущами, а він ледве витягнув Олечку на пліт — вона вже посиніла від холоду і не могла й слова вимовити. Зубки її дрібно стукотіли, губи ніяк не могли стулитися. Дрижачими руками він розтирав її худенькі плечики, запалі груди, а щоб переодягнути дитину, сухого не було нічого. Він скинув із себе свитку, яким закутав донечку. Прийшов Кузнецов, побачив усе, зрозумів, стягнув свою ватянку, віддав йому: «Обгорни щільніше!» Подякував, обгорнув. Потім Кравець скип'ятив води, і він поїв її мало не окропом, — здається, якимось зігрів дитину.

На ніч поклав її на їхньому сталому місці — позад будки, на зволоженому злежаному дранті, закутав у мішковину, накрив бригадирвою ватянкою. Дівчинка зігрілася й заснула, він, сидючи біля неї, навіть подумав: «Може, ще якимось обійдеться?» Аж не обійшлося. Під ранок дитина вся горіла, вона все просила пити, жалілася, що болить голівка. Він поїв її теплою водою, іншого нічого в них не було — ні ліків, ні зілля якого. Потім вона задрімала, але була гаряча, аж пашіла вся. Йому ж треба було йти до керма. Попереду, сказав бригадир, пролягала найбільш складна ділянка їхнього шляху, потрібна була велика пильність. Але, як не дивилися уважно, а крайній пліт таки посадили на мілину, ледве здерли його з каміння. Лише кілька разів йому вдалося навідатися до дитини за будку, і щоразу серце його хололо — погано було донечці. Як на ту біду на берегах, біля яких вони тоді пропливали, височіли голі обриви, а на них впиралися в небо суцільними смугами предковичні ліси — ніде не було жодного селища. Бригадир бачив його горе і, здається, співчував йому, сказав навіть: «Під кінець тижня прийдемо в Мезу, там є амбулаторія, може, понесемо туди дитину». Як порятунку чекав він тієї Мези і вдень і вночі, сам не лягав спати ні на хвилину, допомагав плотогонам, то багром підпихав, то був біля керма, бігав по хистких плотах, щоразу загаюдаючи за будку. Олечці все гіршало. На третій день вона вже не впізнавала його, лише просила відігнати пташок. Спочатку він дивувався: «Яких пташок?» А тоді зрозумів: вона в гарячці, це марення. Наступної ночі донька якимось стишилася і непомітно відійшла з цього світу. Назавжди відлетіла, як світла маленька пташечка, її чиста дитяча душа...

До півдня вона лежала все там само, за будкою на дранті — і вони не знали, що з нею робити. Тоді бригадир відірвав у будці три дошки, що були там замість підлоги, наказав Кравцеві зробити труну. Той таки збив — маленьку, на метр, скриньку, в яку поклали худюсеньке збіліле тіло Олечки. Ну

а як же поховати? Навколо вода, плоти ніде не пристають до берега, що їм робити? І бригадир надумав заднім плотом трохи підгребтися на повороті до берега (спинити хід цієї громадини було неможливо) і по міліні знести труну на берег. Федір зіскочив з плоту, вони передали йому труну і він, стоячи по груди у воді, прийняв її. Поки вибрався на суше, сам змок та ще й замочив неживу донечку, потім видерся на обрив, роздивився. Скрізь уздовж берега стіною стояв ліс — ялини і смереки. У одному місці він побачив вимоїну, водорій утворив невеликий рівний мис. Якось затягнув на цей мисок труну і взявся копати могилу. Мабуть, копав довго і трудно, але він не помічав того, бо весь час гірко плакав, не стримуючи сліз. Життя забрало в нього останню радість, єдину його втіху. Що воно могло ще відібрати? Після всього, що сталося з ним, його власне життя втрачало будь-який смисл, не мало ніякої ціни, він не дорожив ним, воно давно стало нестерпним. На того Роговцова, коли пізно ввечері наздогнав плоти, він від кривди й ненависті не міг навіть і глянути. І ще він не міг збагнути, чому інші, а разом з ними і бригадир Кузнецов поводитися з Роговцовим так, начебто нічого не сталося. Чи вони не розуміли нічого? Чи боялися його? Чи ще якась причина? Але Федору все-таки співчували. Кравець тихенько охкав, бідкаючись, усе крутив головою, бригадир же затято мовчав, здавалося тоді, що він ні про що інше, як про плоти, не думав і не дбав. Проте, коли прийшли нарешті в Котлас і збули на лісовій біржі свій «караван», цей Кузнецов, покликавши його за ріг складської будівлі, де не було нікого, спитав: «Довідка потрібна?» — «Довідка? Та де ж її візьмеш?» — не зрозумів Федір. «Ось на, тримай,— сказав Кузнецов, озираючись, і тицьнув йому в руки квадратик папірця.— Беріг для себе, та, бачу, тобі якраз підійде».

Федір узяв ту довідку на ім'я Зайцева Андрія Хомича, вона незабаром справді дуже йому придалася. І він був би щиро вдячний бригадирові, коли б не та ціна, якою він заплатив за неї. Та неймовірна ціна поглинала його вдячність, і він часом думав: «У порівнянні із загубленою дитячою душею все це — дрібниці».

...Місяць з-поміж хмар посилав із неба різке холодне світло, на могилах, навскоси, густо лягли тіні від хрестів. Із соснового бору насувався чорний морок, який широкою і довгою смугою простягався понад пасовиськом аж до дальнього краю могил. А тут, де сидів Федір, усе було видно — кожний хрест, кожний могильний горбочок. І тільки коли на небо насувалася суцільна хмара, все довкола поринало в темряву. У Федора

ніби закривалися очі, стояв тоді і нічого не бачив. Узагалі йому було тут добре, навіть спокійно і затишно: він наче приєднувався до мовчазної розмови односельців, яка точилася тут тихо, повільно, неспішно — і сам розпитував, жалівся, розважав. Шкода, що не отримував жодної відповіді, але до цього він уже звик, при звичаївся, блукаючи протягом багатьох тижнів сам на сам. Тупаючи в задумі поміж могил, він натрапив на старанно доглянуту могилу — на схилі, ближче до високих товстих сосен. Тут справді впадали в очі дбайливість і порядок: могилу було рівненько обкладено дерном, свіжо посипано дрібним жовтим піском, аж два хрести містилися поруч — менший, а за ним більший, обидва були пофарбовані білою фарбою. До могили припнула маленька, наче дитяча, лавочка, натомившись, Федір сів на неї. Здогадатися, кого тут було поховано, він не міг. Та вже, мабуть, не діда й не бабу, коло могили старих так не упадають. Може, це жінка так для якого чоловіка постаралася? Однак навряд чи змогла б жіноча рука зробити все так майстерно й акуратно. А може, чоловік своїй жінці? Та певніше — батьки — для своєї дитини, либонь, так. Проте напису не було ніде ніякого — безіменна могила, прописана навіки тільки в серцях людей, близьких небіжчиків.

А над його Олечкою, мабуть, і піщаного горбочка вже не залишилося...

Марудно спливала тиха місячна ніч. Над ранок на кладовищі зробилося холодно. «Чи не на заморозки береться?» — подумав Федір, похнюплено сидючи біля прибраної чужої могили. Йому нікуди не хотілося рушати звідси, тут йому, як ніде в іншому місці, було спокійно, він відчував себе у певній безпеці. Згас, наче розчинився в небесному повітрі місяць, навкруги все огорнув нічний морок, зробилося темно, немов у пеклі. До темноти Федір уже давно при звичаївся, п'ятьма його не лякала. І він сидів, дригадував. Жував кислу журавлину, ощадливо вибираючи з кишені по дві-три ягідки. І, мабуть, трохи дримав. От тільки, як і завжди, почав допікати холод. До холоду він ніяк не міг при звичаїтися, особливо під старість, на злиднених харчах. Страждав від холоду і на засланні, і тут ось також. Намерзся за життя, як ніхто інший. Бо не вмів грітися, як деякі — плескають по собі руками, присідають, тупочуть ногами. Він завжди потерпав від холоду: задубіє, стиснетесь весь, знерухоміє. І терпів, так само як і голод, і зневагу. Не обурювався, як інші, не зривався, лише стискав зуби, поки вони ще були в нього, і — терпів. Мабуть, не було в світі такого, чого б він не при звичаївся перетерпіти — все зносив:

і кепські харчі, і виснажливу, не на людські сили, працю, і несправедливість,— крім хіба одного — неволі, туги-нуди за рідною стороною. Тут він уже не міг себе переінакшити, його натура наперекір усім обставинам рвалася додому — не зважаючи на всі перешкоди, небезпеку. Тоді, з першого заходу, не вдалося, не поталанило й наступного разу. Зате домігся свого ось тепер, утретє, і через те був майже щасливий. То що йому тепер холод! Чи голод! Нарешті він був там, де мріяв опинитися всі ці п'ять жахливих років...

Мабуть, треба було йти до лісу, щоб уранці не нарватися на когось, але він не квапився, розслаблено гаяв тут досвітню годину. Через деякий час зауважив, що на кладовищі починає розвиднюватися, виразніше проступають з темряви поблизькі могили й хрести: світало. Краєчок неба над лісом світлішав, ось-ось зачинатиметься день, і він підвівся з лавки. Захотілося саме на світанку, в тиху пору, доки не пробудилося село, ще раз пройти вулицею — хто знає, може, востаннє, більше не доведеться. А тепер, може, ніхто не побачить.

Вузенькою доріжкою поміж могил він вийшов на сільську вулицю, виринувши із сутінків з-під старих товстих сосен. Дахи хат, верхівки дерев на вулиці, у садках ще тільки випливали з нічної п'тьми; сама вулиця й подвір'я ще лежали в темряві; занурені в сонну тишу, стояли хати, призьби, плоти; під обвислими стріхами хлівів і будинків купчився густуватий морок. Федір тихенько пройшов до середини села. На чиемусь плоті теліпалася на вітрі картата шматина, побачивши її; Федір подумав стривожено: «Ет, уже добре світає, видно, я таки припізнився». І він надав ходи. Ішов краєм вулиці, обережно і м'яко ступаючи постоломи на мураву, тільки очима зиркав туди-сюди — хотілося якнайбільше побачити, зауважити, запам'ятати. І раптом погляд його застиг від несподіванки: навпроти за тином сірою плямою виднілося чиесь зацікавлене жіноче обличчя, темні очі тієї жінки почали виразно ширшати, округлюватися в німому подиві. Він нічого більше не бачив — ні одягу, ні навіть хустки на голові, один тільки цей погляд озвався в нім раптовою здогадкою: «Любка». І він зупинився. За два кроки від Федора була хвіртка у двір, він штовхнув її, не знаючи ще, навіщо це робить. Жінці неначе дух забило, дивилася на нього мовчки, невідомо, чи впізнавала його, чи ні, та раптом голосно заводала: «О-о-о-ой!» — і кинулася назад, на ганок. Федора пронизало всього від крику, але, ще стоячи біля хвіртки, він почув, як у хаті грюкнули збиті з дощок двері і відразу стрельнув залізний засув.

Подумавши, що зараз хтось вискочить із хати чи побачать його з вікон, Федір шаснув у двір, стежкою проскочив у город, перебіг по росяному картоплинню, потім через лопухи та кропиву загумінків подався в поле. Усе в ньому тремтіло від цієї несподіваної зустрічі з Любкою. Колись вони разом росли в селі, працювали поруч на батьківських наділах, він навіть кохав її трошки — наївним молодим парубійком ще перед військовою службою. І кривдно йому було, і гірко, але ж.... Видно, злякалася жінка й ледве не погубила його. А може, й не впізнала. Що за дивина — хіба він сам себе впізнав би тепер? Що залишилося в ньому від колишнього Федора, від того жовторотого хлопчиська? Тепер він — примара, нічний безтілесний страхітливий привид, то ж і жахаються його люди. Місце його, певно, серед вовків у лісі.

Розділ IV. РАДІСТЬ ЗЕМЛІ

Поки розвиднілось, він уже був у лісі. Повільно й важко дибаючи, Федір вдивлявся в поплутані криві стежки, протоптані худобою, думав, куди б ото приткнутися, де знайти притулок на день. Сюди, мабуть, знов приженуть корів, тут йому місця немає. Тоді де ж воно, його місце? Звичайно, чим далі від житла і людей, від поля і сіножатей. Значить, знову треба йти на поруби чи в той дальній непривітний ялинник, що біля болота. Подумавши, він вирішив, що краще — на поруби. Там, звісно, не так безпечно, як у ялиннику, зате в тому боці картопляне поле. Як і завжди, зранку почало дуже смоктати під грудьми, хотілося їсти. Журавлину він майже всю з'їв уночі, вона від голоду не рятувала, лише тамувала спрагу. Треба було йти по бульбу.

Такою ранішньою порою, мабуть, можна було не дуже остерегатися, і Федір з версту чи більше йшов добре втоптанною стежкою поміж молодих берізок. Потім, коли стежка почала завертати до зимових ділянок, він повернув в інший бік, до Довгого яру, ішов мішаним лісом, де зрідка траплялися ялинки, потім вийшов по пологому схилу вгору. У лісі вже розвиднілося, довкола, немов дрімали без вітру, мовчки й нерухомо стояли ялини, не шепотіло жовтувате листячко беріз. Здається, ставало на погоду, може, навіть і заморозки вдарять. Тоді зелений лист геть пожовтіє і почервоніє, зчорніє вільха, а потім листопад оголить густе віття дерев. І листяний ліс відразу стане прозорим, просвічуватиметься наскрізь, усе живе в ньому можна буде пізнати ще здалеку. Ось тоді йому дове-

деться... Та він не хотів думати про те, що буде, він жив одним днем, його турботи не сягали далі наступного вечора. А ввечері, мабуть, буде спокійніше, удень же треба стерегтися, тримати вухо гостро.

Мабуть, у тому самому місці, де й раніше, він обережно спустився поміж кущів у широке провалля яруги, напився там з ручая, змив руки й обличчя. Видирався на другий схил довго, кілька разів спинявся, відпочивав, зауважуючи вже не вперше, як слабшає він, як зраджують йому сили. Ще недавно, долаючи довгу дорогу, він не відчував великої слабості, тоді, видно, вела його велика сила мети. А тут... Відомо, за безконечні дні поневірянь без їжі, без хліба він ослаб, ягодами не дуже наїсися. То що ж робити — знов іти на село, просити хліба? Чим це може обернутися для нього? Він і так потерпав: ану ж, раптом Любка роздзвонить по селу про їхню зустріч? Хіба, може, не впізнала, коли закричала так перелякано.

Вибравшись з яру, Федір довго відсапувався, потім пошкандибав до пагорка, знайшов затишне місце поміж двома кущами ліщини. Перш ніж лягти, оглянув гілля — ні, горіхів, на його біду, не було, не вродили, пожитися не вдалося. Правда, як піднімався схилом, йому траплялися сякі-такі гриби — сиріжки, вовнянки, зрідка червоноголові мухомори. І він подумав, що незабаром дійде черга й до грибів. Але поки була ще в полі картопля, саме вона манила його й притягала до себе.

З картоплею була в нього колись, ще в німецькому полоні, малоприємна історія, згадувати про яку тепер йому було смішно. Але часом вона спливала в пам'яті, бо гірке й веселе в спогадах завжди з'являються поруч. Спочатку в полоні він півроку перебивався на вареній брукві, коли разом з півсотнею таких самих неборак, як і сам, працював на чавуноливарному заводі. Потім потрапив до бауера, старого господаря гера Йоганна. Два сини його воювали на фронті, а вдома була невістка з двома підлітками. Землі в того Йоганна була силасилена, щоб доглядати всю господарку, бауер узяв шістьох російських полонених з армії генерала Самсонова. Узагалі в бауера було не дуже й погано, принаймні харчувалися полюдськи, хоча працювати примушували щодень без вихідних і свят. І вони працювали — як воли, робили все, і в полі, і вдома. У бауера був твердий розпорядок, такий, як і в казармі, наглядав за ними сам господар, що колись служив у війську фельдфебелем і безконечно їм про це нагадував. Невістка гасала на гладкому жеребчику по полях, наглядаючи, чи все зроблено, чи десь недороблено; господар більше був при батра-

ках — муштрував їх і наглядав за ними водночас. Опіка його була дуже своєрідною. Він покарав кухарку, коли та недодала в їхній казан м'яса — наклав на неї штраф; тому, хто допустив якийсь брак чи не доробив щось, два чи три дні не давав мітаг — обідати, тримав лише на сніданку. Одного разу, коли полонений туляк Белошеев поскаржився господареві, що інший полонений украв у нього тютюн, гер Йоганн не став дуже розбиратися, а покарав обох. Він наказав їм узятися за ліві руки, ніби для привітання, і приговорюючи: «Гутен морген — гутен таг»,— бити по черзі один одного у вухо. Інші батраки, а також кухарка, дітлахи й господар з невісткою спостерігали за ними з ганку. Спочатку було навіть смішно, коли двоє росіян, ніби лінуючись, почали битися упівсили, але незабаром кинулися рознімати їх, бо покарані так розійшлися, що ледь не скривавили один одного.

Щодня вони піднімалися о п'ятій годині, заправляли акуратно ковдрами свої тапчани, пили каву з чорним хлібом, повідлом і відправлялися на роботу. Серед дня обідали — добра миска супу, каша з куснем м'яса, хліба їм давали по фунту на раз. Спали на чистій білизні: стара кухарка міняла їм постіль щосуботи, щосуботи милися під теплим душем у прибудові до кухні. Белошеев, з яким товаришував Федір, не міг натішитися зі своєї військової долі, казав, дома не спав так чисто і не їв так ситно, як у тім полоні. А праця — що ж, до селянської праці вони призвичаєні. І мабуть, усе було б узагалі добре, коли б не Рудьо, чотирнадцятирічний дурень, син Герди й онук старого Йоганна.

Цей розбишакуватий хлопець увесь час тільки й думав про те, щоб учинити щось кепське батракам. То підіпре кілком комусь двері у вбиральні, то витягне з хомута супоню — а тут треба коня запрягати, чи підставить кобилі під хвіст їхній збан з-під квасу. А одного разу вийняв шворінь з навантаженого воза і як тільки кінь рушив з місця, фіра звалилася з передніх коліс, а картопля розсипалася по вулиці. Федір кинувся збирати її, а той Рудьо в городі від реготу аж за живіт ухопився — і Федір, недовго думаючи, потяг його через пліт батогом. Потім позбирав усю картоплю, полагодив воза і, не сказавши нікому нічого, поїхав у поле. А коли повернувся ввечері, то побачив на подвір'ї старого господаря Герду, що аж кипіла від злості, і того гидотника Рудя з кривавим пругом на щоці. Старий Йоганн відразу ж розпочав слідство, Федір спробував виправдатися, але його і слухати не схотіли. Невістка щось варнякала про комендатуру і гауптвахту, та свекор сказав, що гауптвахти не буде: він не може дозволити, щоб у гарячі дні

весняних робіт його робітник сидів у кутузці чи лежав з посіченим різками задом. Він його покарає ганьбою — завтра Федір піде на роботу в одній сорочці, без штанів.

Спочатку Федір навіть не зрозумів: що за дивне покарання — без штанів? У самих підштаниках, чи що? Але виявилось, що не в підштаниках — зовсім без нічого знизу. Було не холодно, пригрівало сонце: але Федоровим мукам не було межі. Увесь час він так і ськ обтягував поділ спідньої сорочки, щоб хоч якось прикрити свій чоловічий сором, але прикрити не вдавалося — треба ж було працювати: навантажувати картоплю на вози, тягати кошики й лантухи. А навколо були люди, німці й німкені, їхні діти, хлоп'ята і вже дорослі дівчата, всі вони або реготали, або в нестямі поглядали на нього, і він готовий був вовком завити від сорому і кривди. Лець дочекавшись вечора того безконечно довгого дня, він добрався до свого кутка, знехтував навіть вечерею і шаснув під ковдру. Яке ж це було щастя — відчути своє тіло прикритим від чужих очей! Ішов йому тоді двадцять перший рік, він був нежонатий, і думалося йому, що більшого знуцання з людини придумати вже неможливо, це — найжахливіше. Але проминув час, опосіли інші біди, зазнав він ще й інших знуцань, у порівнянні з якими витівка того бауера здавалася недоречним жаргом — не більше...

Ковтаючи з голоду слину, Федір уместився під кущами на дрібненькій траві, скорчився, увібрав голову в широкий зазмальцьований комір своєї свитки, руки засунув під пахви, лежав так, часом заплющуючи очі. Звідси не можна було нічого побачити, зате слух його, як завжди, був напружено-чутливий. Здається, навіть у сні Федір прислухався, бо як же він міг убезпечитися в його становищі?

У верховітті дерев знявся невеличкий пошум, але навколо було тихо, часом пташенята в кущах шерхотіли, та це не непокоїло Федора. Якимсь помалу, непомітно для самого себе Федір відмежовувався від цього лісу і цього часу, відокремлюючись, побачив себе неначе здалеку і, може, вперше зрозумів, збачув усю гіркоту свого становища. Те видіння, оте бачення самого себе примусило його скаменутися, він ніби прийшов до розуму з великого подиву. Справді, чому він повинен лежати ось тут, за дві версти від сільця, де вперше побачив світ, де прожив своє доросле життя, де народилися його діти? Чому він став тут для всіх жахливим чужинцем, хто винуватий у тому? Може, він сам? Чи хтось інший? Чи не винуватий ніхто? То як же тоді оце стало можливим? Щоб так ось усе втратити, зробитися вигнанцем, каторжанином-утікачем, людиною без

права і поза законом. Із чого це брало початок? Скільки він не думав про те, як і з чого почалося,— чіткої відповіді знайти не міг. Бо підкралася біда якимось непомітно, несподівано і обернулася тим, чим обернулася. Чи міг він передбачити все це того вітряного вечора, коли мело, крутило снігом, а вони сиділи в сільраді і голова Сокур виніс на обговорення загадкове питання: на кого розподілити три тверді завдання, які йому нав'язали в райвиконкомі? Нелегка це була справа для членів сільської Ради, серед яких на той час був і Федір Ровба. Тоді він ще вважався середняком — за кількістю своїх дванадцяти гектарів землі. Дехто з господарів мали більше, ніж він, чотирнадцять, п'ятнадцять гектарів. Але що це за угіддя? Змитрок Бідута, наприклад, мав шістнадцять гектарів, але жив бідняк бідняком, бо обробляти землю не було кому, два сини не повернулися з війни, сам був старий і немічний. Його наділ, дальня прибережна лука, за час війни, революції та польської війни геть-чисто позаростав кущами, і лише на папері значився він як орна земля. Але ж десь було записано,— і Змитрок першим отримав наказ на тверде завдання. Він же, Федір, ніколи б і не подумав, що і його може спіткати така доля, хоча жив він — не бідував, але який з нього куркуль? Один кінь, дві корови, вівці, але ж така господарка була чи не в кожного в Недолищі. Що гуси мав — тож копанка в кінці городу. Біг собі струмок, якимось весною вони із сином загатили його біля містка, натекло чимало води, та так вона й зосталася. Але, мабуть, не це визначило його куркульство, а молотарка.

Хай вона спорохніє, ота молотарка, навіщо він із нею зв'язався! Молотив би, як і раніше, ціпами, не так уже й багато було того врожаю, за зиму вибив би зерно з колосся в три ціпи. Так ні, захотілося, щоб культурно, щоб на молотарці...

Пам'ятає, спокусив його тією думкою син Миколка. Тоді вже парубок, секретар комсомольського осередку в Недолищі, він ось-ось мав призиватися до лав Червоної Армії. Як тільки його поставили за секретаря, в хаті появилася чимало газет і брошур, цікавих журналів, як, наприклад, «Безбожник». Звичайно син був дуже зайнятий удень, читав більше по ночах, при лампі, а назавтра найцікавіше підсовував батькові: то статтю в «Беларускай вёсцы» про податки й самообкладання, то виступ товариша Сталіна про опозицію, а то брошуру наркома Прищепова про культурну сільську господарку. Федір трохи вмів читати, не все, правда, розумів, але головне вловив правильно: жили справді погано, бідно, малокультурно, господарство вели невміло. Це так, на погане він уже надивився за життя. Але ж як господарювати правильно? Мабуть, тут одно-

го знання мало, потрібні гроші, різний реманент, добрива. Щоб більше було гною для його піщаних гектарів, завели другу корівку, вигодували теличку, хоча молока на їхню сім'ю вистачало і від однієї корови. Років чотири перед тим Федір, може, найперший у селі, придбав у Полоцьку плуг — новенький, заводського виробництва, пофарбований у синє, з гарно виточеними дубовими чепігами. Зручним виявився, вправним плужок, орали ним собі на втіху, навіть сусіди приходили спробувати. А потім покупляли плуги ще кілька господарів. Усім вони були до вподоби. Та якось восени приходить пізенько ввечері Миколка. Натомився, зголоднів, у заболочених чоботях, виявляється, був на нараді в районі. Мати швиденько миску на стіл, він трохи з'їв і каже до батька: «А давай-но придбаємо молотарку. Є така нагода через споживкооперацію. Купити можна на виплат, гроші не відразу, а в розстрочку». Федір відповів, коли подумав, зважив. Авжеж, молотарка — це непогано, він бачив таку в сусідньому селі Шевцях. Торік там склалися троє чи більше господарів і купили, казали, добре молотить, дуже задоволені були люди. І легше, ніж ціпами, і швидше. Але ж... Ніби відчувало його серце, чим це може обернутися. Знав він: нове й небувало в селянському житті часто пахне шахрайством чи дурістю, і треба спочатку добре зважити, придивитися, щоб не піддатися на ошуканство. Він так і сказав синові, а той голосно засміявся: яким це чином молотарка може зашкодити? Це ж за тиждень можна впоратися з роботою! Не те що цілісіньку зиму ціпами махати. Воно, звичайно, так, думав Федір, та все мовчав, вагався. Уранці, коли Микола побіг у своїх комсомольських справах, порадився тихенько з Ганночкою і вирішив: «Куплю». Поки не перехопив хтось спритніший з іншого села.

Молотарку притягнули на третій день після покрови. Допомагав пвагер Томаш, довго збирали її та лагодили, підключаючи різні пристрої, приводний пас із дерев'яними дислами та залізними стержнями передачі. Відклавши свої комсомольські справи, допомагав і Миколка, все-таки він щось тямив у сучасній сільській техніці. Нарешті все було підготовлено, і вони випробували нову машину. Ну, звичайно, ніякого порівняння із ціпами — і швидко, і якісно. Правда, народу для обслуги потрібно більше, ніж на току: хтось має розв'язувати перевесла, хтось подавати на стіл, повинен бути машиніст, найголовніша людина на молотарці, двох людей необхідно поставити, щоб відгрібали зерно та прибирали соломку. До того ж комусь треба було поганяти коней. Чоловіків шість, не менше стягувала до себе молотарка. Та все це оплачувалося, виправдувало

зусилля і старання. Молотили толокою, двома чи трьома господарками відразу, коли як випадало. Федір нікому не відмовляв, а платили хто скільки міг. Залежно від намолоту, звичайно. Усе з доброї волі, він же не експлуататор. Мабуть, давав би він молотити і задурно, але дуже потрібні були гроші, молотарка коштувала не дешево, і хоча і взяли її у кредит, але сплачувати борг треба було кожного кварталу. До різдва помолотили всі сусіди і дехто з його рідні. Навіть із сусідніх сіл привозили. Усім молотив Ровба.

Недовго, однак, простукотіла на його току червона молотарка. Наступної осені прийшов той самий сільрадівський голова Сокур, а з ним іще хтось вусатий із району — і опечатали. Виявляється, допустився він експлуатації, дозволив собі нетрудові доходи. «А як же далі? Що буде?» — допитувався Федір. «Що буде, те й буде», — напустив туману вусатий, поважно застібаючи шкіряний потертий портфельчик. Не оглядаючись, вони пішли собі з подвір'я, а він стояв мовчки біля воріт, відчуваючи, що не молотарку втрачає він. Це — початок ще більшої біди, яка чорним круком починає кружляти над його головою. Миколки тоді вдома не було: вже два місяці перебував на військовій службі, відправили на Далекий Схід. Отримали вони від нього першого листа, писав, як відповідально й почесно служити на самісінькому кордоні, причому бойовому кордоні, «у безпосередньому соприкосновенії» з японськими самураями, і що довір'я Батьківщини він виправдає. Федір скупо відписав йому про їхнє життя, але про молотарку не вставив ні слова. Нехай син служить спокійно, хай виправдує довіру держави.

А в Недолищі заварилися сумні і незбагненні події: потрапив Федір у халепу. Знайшлися заздрі, як той Зиркач, що доніс на нього за молотарку аж у Полоцьк: обдурює селян. Але хіба він хоч когось обібрав? А коли почали розподіляти твердий податок, відразу пригадали йому ту молотарку, і Сокур сказав, що так буде справедливо, адже на молотарці Федір щось-таки заробив. Федір не знав, що відповісти: коротко пояснити чи розтлумачити не вмів, а довго говорити не було як. І вийшло, ніби голова мав рацію: заробив Федір чи не заробив, але ж на селі іншої молотарки не було, і твердий податок нависли на нього законно.

Тепер, зваживши все, роздумавшись як слід, бачив — на дідька здалася тоді йому молотарка?! Молотили б ціпами, як діди і прадіди, мали б хоч який, але свій хліб і житло своє. І не було б тих нещасть, що потім посипалися на його сімейку.

Та, мабуть, тоді вже нічого не врятувало б його, молотарка була лише зачіпкою. Це як той добре навантажений віз, що, коли нахилиться на вибоїні, то як не хапайся руками, перевернеться, один бік переважить другий. Молотарка і стала тією останньою доважкою, що безповоротно порушила рівновагу його життєвого воза, що уже і без того був перекосився. Бо його вже позначили, як позначають капосну, шкідливу худобу в стаді, помітка про якусь винятковість з'явилася біля його прізвища у сільраді чи, може, в районі. Той твердий податок на сімдесят пудів зерна йому якось вдалося сплатити, вигріб із засіків у коморі геть-чисто все — і вивіз до першого квітня, як було йому наказано. Біднувало стало в них на столі, не знали й чим засівати весною: залишилося зо два пуди ячменю та трохи вівса. І він не знав, чи позичати в когось, чи прикупляти. Не встиг Федір ще роздуматися, як йому бути з яриною, коли приносять новий, ще твердіший податок: цього разу на вісімдесят пудів зерна ще й сто карбованців грошима. Він сказав собі: із глузду вони там походили, чи що, де ж йому стільки взяти? Бігав до сільради, їздив у район до знайомого секретаря Теребильникова, який з його Миколкою колись разом працював у комсомолі, — скаржився, пояснював, просив. Ні, нічого не допомогло, сказали: не сплатиш вчасно, опишемо всю господарку, «в тому числі будинки й худобу». Бідкався він із тиждень, журився-горював, а потім подався до рідні, своєї та жінчиної, до хоч грошечки заможних селян по селах. Та всі ніби скам'яніли, оглухли до чужої біди, ніхто нічого не дав. Мабуть, кожний думав, як самому врятуватися, бо Ровбу вже не першого обклали твердим податком, чув, такий самий податок призначено й на інші села. Кинувся він тоді продавати молотарку, та де ж ти її продаси, ніхто не купляв, не цікавився навіть. Мусив збувати худобу: обох корів, усіх овець, двох свиней. Дурний був, якби ж знаття, що дарма то все, що не врятує і квитанція про повний розрахунок... Нічого, видно, вже не могло його врятувати, бо хтось наділив його поганим і страшним словом куркуль.

Якось тоді, бігаючи в пошуках грошей, зустрів він у містечку Ноєма, старого єврея, з яким колись мав справи, як купляв молотарку, та й раніше заходив до нього. Дружби поміж ними особливої не було, але Ноєм міг позичити грошей, а навіть і почекати, коли не випадало віддати в строк, чи навіть замість карбованців міг узяти яйця, масло або картоплю. Завжди діловий, рухливий, жвавий, цього разу Ноєм сунув по вулиці, нічого й нікого не помічаючи. Ровба все ж таки привітався, вони розговорилися трохи, і тоді Федір довідався, що в Ноєма

також нелади із владою. Коли ж Федір відкрив йому свою біду, старий єврей узяв його за гудзика і міцно притягнув до себе: «Я тобі скажу: кидай усе, хапай дітей, в оберемок і втікай. Куди? Нема різниці — куди очі дивляться. Потім пізно буде. Це тобі каже Ноем! Я все покинув і ось із цією валізкою іду на станцію. Тут я більше не житиму! Я — біженець! Ти мене послухайся, Федоре!..»

Ні, Федір його не послухався: як же все залишити? І землю, і господарку? І куди подасися, коли тут твої корені, рідня, односельці — як же він може поїхати кудись у чужий, непри-вітний, незнаний світ?

Він прожив у Недолищі ще з десять місяців. Нерадісне було це життя, скорому вони вже не бачили, їли без хліба, пороби-лися пісниками. Федір ще якимось тримався, а Ганночка часто плакала, особливо вранці біля печі, коли турбувалася їжею, треба було щось усипати в казанок, покласти на сковорідку. Для маленької донечки ходили по молоко на село до Лекси чи до Гречихи. Вони співчували йому, сприйняли його біду як свою, допомагали, чим могли. Тоді він, мабуть, сховався до Ципрукового Змитра, який уже третій рік був йому винуватий тридцять карбованців. Борг цей тягнувся ще з колишньої мо-лотьби, Федір ніяк не наважувався нагадати Змитрові — все було якось незручно, так, наче він хотів чогось незаконного. І даремно тоді не послухався Ганночки, вона, коли він увечері зібрався до Змитра, казала-просила. «Не йди! Хай вони зго-рять, ті тридцять карбованців, то ж такий лихий чоловік...» Мабуть, таки і лихий, і недобрий, але як же було не йти, коли потрапив у таку халепу, коли неперелівки. Пішов і, звичайно, отримав дулю під ніс. Не було у Змитра грошей чи не схотів віддавати — біс його знає, тільки дуже недобре поговорили вони, і Федір, повернувшись додому, затято мовчав аж до ранку. Воно б, може, й нічого особливого, може б, якимось і обійшлося. Але цей Змитро ходив в активістах комбідноти. І коли почалося найстрашніше — боротьба з куркулями, саме він і запропонував розкуркулити Федора Ровбу. Як позбавлен-ця і твердоподатника. Його послухали — і вислали Федора. Провели класову боротьбу на селі, а та тридцятка так і залиши-лася за Змитром. Що ж, хай споживає, Федору не шкода гро-шей, тільки ще сумніше стало жити на цьому світі...

Десь угорі світилося байдуже сонце, верхівки ялинок здале-ку виблискували в його промінні. На гілках посідали граки, ловили останнє тепло, часом перелітали кудись — на сусідні дерева, чи що? Унизу, під ліщиною, в сируватому затінку, було холодно, Федір повертався з одного боку на другий, щоб

не застудитися від землі. Він задрімав трохи, через годину чи більше почав проймаєти його і холод, і голод, він поволі підвівся, сів під кущем. Дуже кортіло піти в поле по картоплю. Може, там уже зібрали врожай, людей на полі не буде, і він щось собі знайде. Якби хоч десяток картоплин, що залишилися в землі через недогляд,— це ж, може, не буде злодійством. А коли й крадіжка, то не дуже велика. Колгоспники йому подарують. Усе ж таки вони забрали в нього значно більше — одна садиба чого варта! Та й молотарка. А йому потрібно лише піввідерця картоплі. Не так і багато.

Ставши на рівні ноги, він поклигав поміж ліщин, забрів у молодий захищений осичник, ледь вибрався з нього. Ненароком потрапив у зарості високої, у рівень з людиною, малини, там-сям ще висіли посохлі зчорнілі ягоди, пташки не встигли все тут повидзьобувати, і він збирав їх, їв. Наїдку з них не було, по суті, ніякого, тільки хрускотіли на зубах дрібні кісточкі, малина вже втратила свій колишній смак. Під вечір він забрів кудись недалеко від того картопляного поля. Перед ним була озимина, і він зрозумів, що взяв дуже праворуч, тепер треба було вертатися через узлісся назад. Тільки він відійшов з півверсти, як зовсім близько почув чийсь негучний голос. Федір причаївся в кущах, крадькома поглядаючи уперед. Неподалік на узліссі з мотузкою в руках шкандибав у старій сірячині згорблений дідок, пас чорну корівку. Вона натягувала мотузку, тягнулася до свіжої трави, а старий сердито бурчав. Федір придивився добре, чи не знайомий хто? Та ні, він його не знав. Напевно, не з його села, може, із сусіднього. Федір міг би обминути його, обійти лісом, та в нього раптом з'явилася думка: а може, попросити хліба? Якщо дід тут із самого ранку, то, може, він запасся хлібом, може б, і йому дав шматочок. Дуже хотілося хліба.

Нарешті, відважившись, він вийшов з кущів і попростував краєм озимини, все наглядаючи за старим. Той уже міг почути Федора, але поки що не звертав на нього уваги. Федір підійшов зовсім близько, стримано привітався. На нього глянули вицвілі очі старої людини з густо зарослим, зацетиненим (зрештою, як і в самого Федора) обличчям. Чоловік ніби зморщився, розглядаючи його, але нічого не відповів. Тоді Федір привітався вдруге.

— Та чую, чую,— сказав старий, шамкаючи беззубим ротом.— День добрий, ну?

— Корову пасете?

— Авжеж, корову. Не коня. Коня вже не пасу. Інші відпасують.

— А самі звідки будете? — спитав Федір і весь аж зіщулився. Це було важливе для нього питання: треба визначити, чи може він пізнати Федора, чи ні.

— Та ось, із Вушатів,— сказав старий і уважно подивився на Федора. Убогий вигляд його, проте, здається, не вразив пастуха, не здивував — той і сам був одягнений не ліпше. Федір полегшено розслабився. З далекого села Вушатів він не знав майже нікого, так само, мабуть, і його мало хто пам'ятав.

— Може, маєте закурити? — раптом сказав Федір і не впізнав свого голосу, такий він став слабкий і жалісний. Курити йому зовсім не хотілося,— давно вже відвик, але спитати відразу про хліб він не наважувався.

— Є,— відповів старий і поліз у свою глибоку кишеню.— Ось, самосію трошечки маю. Тільки запалити нічим.

— Запалити, може, знайдеться,— сказав Федір, жалкуючи вже, що завів цю балачку про куриво: треба ошаджувати сірники. Проте вони все-таки скрутили з клаптиків жовтої старої газети по невеличкій цигарці, і Федір дрижачими пальцями обережно черкнув сірничком, старанно прикурив сам, а потім уже відважніше дав прикурити старому.

— У колгоспі, діду? — поцікавився Федір, коли вони затягнулися по разу. Від тієї зтяжки в нього відразу закрутилося в голові, і він мало не похитнувся. Старий удруге з підозрою глянув на нього.

— У колгоспі, авжеж... Тепер усі в колгоспі. А як же ж.

— Невже одноосібників не залишилося?

— Одноосібників? — примружив одне око старий і спитав: — А сам звідки будеш? Здалека?

— Та я... нетутешній,— збрехав Федір.— Іду до рідні.

Чорна корова подалася в кущі, натягнула мотузку, і старий змушений був рушити за нею. Федір пішов слідом за ним.

— А там, звідки будеш, хіба залишилися одноосібники?

— Та ні, знаєте..

— І в нас не зосталося. Хто в колгосп не схотів — того вивезли. Тих, що пізніше схотіли самі,— розкуркулили і також вислали. Куркулі, підкуркульники,— щось мурмотів дідок, міцно тримаючи мотузку в руках і поспішаючи за коровою.

— Ну, а як же воно в колгоспі? Чи хоч у достатку?

Старий відразу сердито блимнув на Федора і перекривив:

— Достаток! З великодня до Іллі травичкою харчувалися. З Іллі почали потроху картопельку копати. Але ж — на Іллю, яка ж вона та картопелька! Горіхи...

— Он як?

— Ну. А хіба ти не знаєш? Чи у вас там голоду не було? — старий уперся в нього докірливим поглядом.

— Та як вам сказати? Було...

— Ну. Тільки й порятунку, що корівка. Молочко! Та й те треба здавати. Двісті літрів. І м'ясо, і яєчка. І вовну. Узимку обсмалили кабанчика, так штрафу дали п'ятдесят карбованців.

— За кабанчика?

— Еге ж. За шкіру. Шкіру ж треба здавати. А хіба у вас не такі порядки?

— У нас? Та як вам сказати? — трохи замислився Федір. Він не знав, що відповісти старому, чи скрізь було так, як тут, чи, може, в інших місцях було трохи по-іншому. Проте старий зрозумів його мовчанку по-своєму.

— Я й казав: ніде немає такого, як у нашому районі. І люди погані, і начальство лихе. Чи ж так можна, щоб за малу недоїмку — і останню корову. А малі? Як їм без молока? Повмирають. Чимало їх померло влітку. І малих, і старих. Ось вештаюся по лісах з цією, — він смикнув мотузку. — Ховаюся, щоб не відібрали. Бо сплачувати податок нічим

— Біда, біда, — поспівчував старому збентежений Федір, якому ще ні з ким не доводилося говорити про місцеві порядки, дізнаватися, як жили тут без нього його земляки. Старий був першим, і Федорові дуже хотілося розпитати в нього якомога більше, хоч і було дуже лячно, боявся викликати підозру до себе.

— Біда, авжеж.

— Може, треба було поскаржитися? Написати кудись? — обережно порадив Федір.

Вимушена сердита усмішка скривила заштитнене обличчя старого.

— Кому скаргу? Начальству? Так вони ж самі в нас як звірі. Приїде якийсь із них.. Ось хоч би Ровба: все матюки та лайка. А ще погрози, Сибіром лякає..

Федір відчув, як зненацька заколивалася в нього під ногами земля і навскіс попливло поле.

— Ровба?

— Ага, Ровба. Тепер він партійний секретар. Молодий, а наче тиун, як якийсь наглядч за кріпацтва. І від батька відмовився. Батько в нього ж розкуркулений, з Недолища, так відцурався. Казали, і прізвище міняти збирався, щоб і прозвання не було...

Федір, здається, в'їжджав, уростав у землю, що немилосердно гойдалася. Він уже погано сприймав те, що розказував дідок далі, не слухав про порядки в районі. Його так уразили

слова про сина, таким страшним болем озвалася в ньому та новина, що він онімів на хвилину. Більше він не міг ні про що питатися, лише глянув спустошено на врунисте поле, за яким на пагорбку виднілися стріхи недалекого сільця, і мовчки пішов геть від старого. Про хліб він так і не спитав у діда, подався навмання, як побитий собака. Ішов і думав, навіщо він зачепив старого. Краще б він не знав нічого ні про тутешнє життя, ні про сина. Жив би, як і раніше, одними своїми бідами, що роками носив у собі. Навіщо до них додалися ще й ці? Як жити з ними, як умістити у своїй знесиленій, спорохнявілій душі?

Хоча яке вже там життя...

Неуважний, байдужий до всього, що його оточувало, він відійшов далеко від діда з коровою, ні разу не оглянувшись назад, потім зайшов глибше в листяний ліс і опутився на високу папороть. Те, що Федір довідався про сина Миколку, спочатку опекло подивом, і віри він не йняв дідовим словам. Ну, хай відмовився від розкуркуленого батька, але ж навіщо так до людей? Та ще й прізвище міняти? Що ж тоді залишиться від минулого? Як тоді житиме в майбутньому? Що скаже дітям своїм? Дуже нелегко було йому зрозуміти сина, якого він не бачив сім років, і те, що почув Федір, гнітило, бентежило, обурювало.

Малим Миколка був жалісний, якось усю зиму тримав під ліжком бідолаху курочку, що зламала ногу. Дуже шкодував матір, коли вона хворіла на бешиху. А коли виріс, то так само віддано, як і своїх рідних у дитинстві, полюбив комсомол. Може, не самий комсомол, скільки оту горласту метушню, якою захоплювалися молоді, — через сум, самоту-нудоту, що огортала їх у темних, завіяних снігом селах. Усе щось вигадували, виконували, засідали, обмірковували, приймали резолюції. З усього їхнього осередку особливо активними були Миколка та його однокласник Щурка, єдиний синок бідної вдовиці Михалини. Одного разу вони прийняли резолюцію, щоб зняти образи. Звичайно, домогтися того по всьому селу у хлопців не стало сили, тоді вони постановили зняти хоча б у своїх батьків. Це було значно простіше, але і не так щоб дуже. Батьки мало їх слухалися. Федір поставився до хлоп'ячої вигадки досить помірковано — що з тих образів! Правда, висять собі в кутку, нікому не заважають, але ж і користі від них ніякої. А Ганночка завпиралася, не хотіла знімати нізачо, і Миколка вмовляв її від різдва до самого великого посту. Усе ж домігся свого, познімав ікони, ще й рушники разом із ними. Натомість почепив великий портрет Карла Маркса, правда, вже без руш-

ників. З того часу висів у кутку бородатий чоловік, також ні користі від нього, ні шкоди, Миколка був задоволений, ну, то й добре.

І тут під весну якимсь чином комсомольський секретар довідався, що в Шурки залишився один образ. Миколка зібрав комісію з трьох комсомольців, і пішли вони в хату до Шурки перевіряти. Виявилось, що так воно і є: ікона архангела Гавриїла висить собі, де й висіла, Михалина плаче, лементує, нізачо не дає знімати, і Шурка нічого не може вдіяти з нею — отаким м'якотілим виявився комсомолец. Микола тут обійшовся з Шуркою круто, видно, щоб іншим острашка була. Думали, він зірве образ, а він його і не зачепив. Скликав збори і, незважаючи на давню дружбу, домігся, щоб Шурку виключили з комсомолу. Федір був здивований цим і навіть якось увечері м'яко дорікнув синові, мовляв, чи не занадто суворо поставилися вони до свого ж односельця-ровесника. Та Миколка йому відповів з не чуваною раніше твердістю в голосі: «Комсомол таких ошуканців у порошок розітре!» — «Ну, нічого собі», — сказав тоді здивований батько та й пішов у своїх хатніх справах. На ті синові клопоти він дивився як на витребеньки малих дітей. Мале дурне, підросте — порозумнішає.

Мабуть, проте, син порозумнішав по-своєму...

По довгим розмірковуванні Федір, однак, трохи заспокоївся. Спробував думати інакше: а може, тепер так і треба? Він ще на засланні надивився на всілякі поламани людські долі, на начальницьку прискіпливість, безпідставну строгість, в ім'я хіба що однієї мети — знуцання. Доброта, мабуть, там, де справедливість і правда. А там, де класова непримиренність, де жорстокість вищих до тих, хто нижче, яка ж там доброта! Навіки, видно, відійшла людяність, спливла без вороття в минуле, на зміну їй з'явилося щось нове, безпощадне й немилосердне. Його розумний Миколка, мабуть, швиденько засвоїв це. І якщо він став таким, значить, так треба було. Особливо якщо він не із своєї злості, а з державної потреби. Значить, інакше і не можна. А що батька зрікся... Кривдно і боляче, звичайно, та що тут вдієш? Може, він відрікся тому, що батько ніби як помер, а тому ніколи і не дізнається про це. Принаймні для сина він справді наче мертвий, за стільки років від батька — жодного листа, ніякої тобі звісточки. Може, синові й ліпше так. Знову ж — куркуль! Батькові цим уже не нашкочити, а син, може, поживе ще.

І все-таки було кривдно, боляче, хоч плач.

Коли почало вечоріти, Федір підвівся з папороті, оглянув себе. Він відчув велику слабкість у всьому тілі, ноги його зроби-

лися товстими, як колоди (чи не пухнути почали?), і якось тягнули донизу. Він потиху поклигав через гущавину до узлісся, потім попід лісом уздовж зеленого лану озимини подався до картопляного поля.

Сонце тим часом зійшло з неба, сховалося за ліс, але на поле ще падало його останнє світло, вгорі кудись вільно пливли, наздоганяючи одна одну, світлі хмари. Як і передбачав Федір, картоплю на полі вже вибрали, ні жінок, ні коней не було видно, тільки здалека горбився під соломою одинокий бурт. Та бурт йому непотрібний. Трохи відійшовши від облогу Федір поколупався в борозні. Ні, тут не було нічого, мабуть, усе підібрали. Тоді він пройшов ще далі, розпушив землю в кількох місцях, знайшов перерізану плугом половинку картоплі. Підвів голову, глянув туди-сюди — здається, ніде нікого. Потягнувся вбік, туди, де валялося розкидане в борознах картоплиння. Подумав, може, тут хоч щось залишилося. Перебрав у кількох місцях грудки землі, а знайшов лише чотири картоплини. Звичайно, можна було б дійти до вже близького бурту, назапасити там у кишені, але він не хотів дуже віддалятися від свого рятівника — лісу. Та й знову ж таки — красти колгоспне? Красти він не хотів, він міг узяти тільки те, що кинули, залишили, тобто — нічисте, це споконвіку не вважалося за гріх. А тепер і поготів. Похашцем риючись у землі, він знайшов ще три невеликі картоплини і оглянувся. Від лісу до нього, широко ступаючи, ішли два чоловіки. Відразу все зрозумівши, він випустив з рук картоплини, які щойно підбрав, і поспішно подався навскіс через поле, до лісу. Ті також збочили — йому навперейми; один уже старий, у ватянці і чоботях, другий — молодший, цибатий, на голові кашкет із довгим козирком, насунутим аж на брови. Федір відчув, що кепські його справи, що це його ловдять. І, що було сили, побіг до узлісся, але не навпростець, а забираючи трохи вбік, щоб відірватися від переслідувачів. Його постолі чіплялися за розкидане бадилля картоплі, він ледь тримався на ослаблених ногах, чотири картоплини теліпалися в кишені. Кроки його, зрозуміло, були значно коротшими, ніж у тих двох, що розгонисто і стрімко ступали йому навперейми. І він злякався, що не втече — доженуть. Але невже вони справді будуть його ловити, не відчепляться? Здається, йому вдалося їх трошки випередити, він уже майже добіг до березового гаю, що клинцем виступав у поле, спалахнуло в душі рятівне — а раптом таки вдасться?! Вони ніби залишалися позаду, і тієї ж миті той перший загрозливо закричав на віддалі:

— Гей ти, сучий сину, куркульська мордо! Спинися! Стий, кажу тобі!

Федір аж спіткнувся від несподіванки, він не допускав думки, що його впізнають. Але якщо так називають, значить, пізнали. Коли закричали втретє, Федір здогадався, що це — Змитро Ципруків, він його ловить! О боже ж мій, не вистачало ще трапити до рук цього зловмисного негідника! Пекуча досада вдарила Федорові в серце, несподівано надала йому сили, і він рвонув, ніби в останній раз, і, не оглядаючись, влетів у кущі. Він біг ще гаєм, правда, все повільніше, потім пішов кроком, тоді знов безсило трюхикав, щоб якомога далі відійти в ліс від того нещасливого поля.

Його переслідувачі, здається, в ліс не пішли, залишилися на узліску. Федір ще довго шкандибав поміж рідкими недорослими хвойками, гірко й тужливо розмірковував про те, що сьогодні йому не пощастило остаточно. Сьогодні за весь день він не мав жодного просвітку, цієї погідної сонячної днини у Федора не було душевного спокою ні на хвилину. «Чи ж не вистачило б тієї новини про сина, так ось тобі маєш, ще й цей Змитро. Але ж ти дивись: пильнує в полі. Чи він вартівник який, чи начальник, щоб робочої пори розгулювати собі по полях. Ет, мабуть, бригадир,— здогадався Федір,— щось подібне до того. Але Змитро — і бригадир, чи це можливо? Найбільший нехлюй та ледар, у якого колись кобила здохла, з'їла солом'яну стріху за зиму — і не вистачило, бо корму не назапасив. Той Змитро, що за все життя не навчився плести личаки (завжди плела йому жінка), тепер цього нікчому поставили за бригадира?! Правда, горло дерти він умів добре або голосно лаятися, нагримати, накричати на кого хочеш. Що ж, це тепер, мабуть, найважливіша здатність, як там, на висилці, так і тут, у колгоспах. Скрізь, видно, однаково...»

Розділ V. ОБЛАВА

Серед ночі розходилася негода, ліс одержимо шумів, ялини, здавалося, аж гули під натиском опалілого вітру, вихрилися берези, розхристано лопотіли листям. Ровба думав: «Зараз сипоне дощ». Цієї ночі Федір не пішов у село, він узагалі більше не вилазив із лісу, який давав йому сякий-такий притулок. Іншого на цій землі в нього вже не було. Кожного разу він обирав для себе нове місце,— аби подалі в ліс. Перед вечором, утікаючи від тих, що гналися за ним, він упав там, де його захопили сутінки,— в молодому, досить густому ялиннику,

край порослого чагарником болітця. Іти далі вже, певно, не було сенсу, там, попереду, починалося справжнє болото, а головне — він виснажився до краю. Відлежавшись трохи, він сів, порізав на тоненькі шматочки одну за одною всі чотири картоплини і жував їх. Більше їстівного в нього нічого не було, і він сидів мовчки проти ночі в ялиннику і зажурено думав: «Боже ж мій, боже, чому мені випала така доля? Чому я такий безталанний? Хто в мене вкрав щастя, а тепер полює на моє життя? Хіба я согрішив перед людьми чи перед богом? Кого я забив, кого обібрав чи хоч зневажив — кого? Завжди з повагою ставився до влади, був щиро вдячний їй за землю, за щедрість до бідняка, який ще недавно поневірявся в наймах. Та як же інакше — Радянську владу вважав своєю, селянською владою. Ще, бувало, сперечався на зборах із тими, хто все нарікав: того немає, а того мало. Нема мануфактури, нема цвяхів, не вистачає гасу, не до купишся цукру... Казав отим нетерплячим: чекайте — не все відразу. Радянська влада кривди не вчинить біднякові, це ж її головний клопіт — селяни-трударі. Та чи ж сам я усе це вигадав? Про те в газетах писали і різні представники на зборах, зустрічах говорили. А я вірив. Я готовий був усім вірити, бо сам не збрехав ніколи, ніколи в житті не був ошуканцем.

Так чому ж ошукали мене? І ошукали так жорстоко, безжально, на все життя?

Зрештою, до обману, обдурювання можна було б уже звикнути. Ошукували мене і сусіди, і рідня, і односельці. Завжди ошукувало начальство — і тут, і на засланні. Підманювали товариші по нещастю. Деяким я навіть був щиро вдячний...»

Із півночі втікали звичайно весною, коли розтавав сніг і пробуджувалася тайга. Хоч і вбога, голодна була північна весна, в тайзі харчу ніякого, опріч хіба ягід. Але вже вище ходило сонце, миналися люті морози, сніговії. І головне — приходив час зеленої трави, дорogi без слідів — іди куди хочеш. У таку пору мало хто з тих невільників не мріяв про втечу, про свій заповітний край, з якого був вирваний силою. Але тисячі кілометрів пішки, бездоріжжя, безлюддя додавали сміливості не багатьом. Для такого вчинку потрібно було залізне здоров'я, нелюдська — звірина сила, а вони під весну ледве волочили ноги. Але ж мрії п'янки, вони надавали снаги, сп'яніла людина хтозна на що здатна. І на розумне і на дурне — це вже залежить від обставин.

У них на сплавлянні, яке тільки-но розпочалося, втекти з поселення можна було — важко потім було пройти через тайгу. Деяких ловили — на ріці, на дорогах, часом навіть за сотні

кілометрів — на залізницях, пристанях. І все одно тікали. Він про втечу всерйоз не думав, поки були на руках хвора жінка й маленька Олечка. Та вже потім, як залишився сам... Хіба тільки спалахне в думках, і тут же згасне. Не ставало йому мудрості, а про свої мрії він нікому й натяку не робив. Та й узагалі він був мовчазний там, своїх людей поруч не трапилося, а з чужими тримався недовірливо — бо мало що! І не до вподоби були йому ті, з ким знався — все більше сварливі, жорстокі, недобрі. Може, і його обминали, нехтували ним, погорджали — забитим, малописьменним мужиком-білорусом. Звичайно, що їм до нього? Чим міг бути для них корисним? І він призвичаївся, що не зважали на нього. І дуже був здивувався, коли ним поцікавився один чоловік.

Якось на штабелівці в заплаві, коли бригада скупчувала колоди у величезні нагромадження, до нього тихенько підійшов Вугор, також засланець. Але не з розкуркулених селян, а ще там з якихось, працював він з Федором в одній бригаді, але таємно підтримував зв'язок з деякими людьми з інших бригад. Були чутки, що на заслання він потрапив із Воркути, де на шахтах відбував строк за щось кримінальне, вбився там у начальство, та на чомусь проштрафився. Сам він був міщук, здається, звідкись з Уралу, поводив себе незалежно, з керівництвом — без особливої покірності, знав собі ціну, часом міг дозволити собі якесь послаблення, скажімо, зайву хвилину на перекур чи ще щось. І наглядачі не дуже до нього чіплялися.

Цей Вугор пооглядався, послухав — поблизу не було нікого, і каже Федорові: «Додому хочеш?» Федір замішався, зніяковів, відразу навіть і питання не міг зрозуміти. Тоді той розтлумачив: «Є така можливість. Нас двоє. Третім будеш?» Що й говорити, звичайно, додому Федір готовий був летіти на крилах, усе в ньому стрепенулося від тих слів. Тільки ж як? Що за можливість з'явилася в них? Та, мабуть, щось таки є, коли цей чоловік пропонує. «Значить, згода? — перепитав Вугор.— Тоді завтра ставай до крайнього штабеля».

Назавтра вранці йому і справді вдалося стати біля крайнього від лісу штабеля. Зробити це було не важко, бо інші, коли бригадир розставляв на роботу, намагалися не висовуватись: той штабель був найвіддаленіший, і колоди тягати туди треба було здалеку. Федір же тоді вийшов наперед і якраз опинився в тій четвірці, яку скерували на кінець робочої площадки. Там же опинився і Вугор. Вони взялися котити колоду, але як тільки бригадир зник з очей, Вугор підморгнув одним оком: мовляв, за мною! Боком, боком він подався подалі від штабелів, Федір із тремливим серцем пошкандибав услід.

Утекли вони вдало, тоді їх навіть ніхто не затримав, може, і не зауважив навіть, у лісовій розпадині до них приєднався одноокий здоровань, на прізвисько Скакун. Це був, як зрозумів Федір, давній дружок Вугра, і вони втрьох відмахали першого ж дня по дикій глухій тайзі верст із сорок. Звичайно в тому краї їздили взимку по ріках або берегами річок, якщо це було влітку, але їм такий шлях був заказаний — на березі їх відразу б узяла міліція. І вони подалися кружним шляхом — тайгою. Його компаньйони припасли трохи харчів, видно, готувалися більш старанно, ніж він, і дуже ощадно витрачали ті шість кілограмів борошна і двадцять шість сухарів, що несли в наволочці. У їхній невеличкій групі всім розпоряджався Вугор. Федір був йому без міри вдячний, що взяв до компанії саме його, Федора, а не когось іншого, довірився йому. Через те Федір уже був готовий відчутти повагу до себе самого, а про його ставлення до Вугра й казати нема чого — о, він цінував його! Служив йому в дорозі як міг: старався взяти на себе щось тяжче з ноші, довше посидіти біля вогнища, щоб ті двоє раніше лягли відпочити, поспати. Якось біля струмка, коли вони всі сушилися після дощу, Федір розчулено подякував Вугрові, що прийняв його до свого гурту. Той, однак, якось зловтішно чи хитро примружив очі, може, від диму, і, криво всміхаючися, сказав: «Так я ж відразу побачив: дуже додому хочеш». — «Що правда, то правда. Дякую ж тобі за те». — «Потім віддячиш. Червоненьким», — вишкірив зуби Вугор.

Тоді він і справді був непоганий, навіть турботливий товариш. Ділив їхні небагаті харчі по справедливості, вранці сам розпалював вогнище, завжди визначаючи шлях, ішов попереду. Тайгу, можна було переконатися, він знав краще за них двох, видно, не вперше подорожував по ній. Куди і як ітимуть далі, Вугор їм не розказував, і Федір його не розпитував: він уже звик покладатися на досвід Вугра. Справді, хіба ж він один відмажав би за тиждень дві сотні верст без доріг, по незнайомому лісі? Це вже потім він дещо петрав у цій жахливій науці втікання, а тоді був дурний і зелений, наче солдат-новобранець.

Попалися вони по-дурному, зовсім випадково. Під вечір біля невеличкої річки набрали на самотню мисливську хатку, зайшли до неї, думаючи розжитися на щось їстівне, та марні були їхні сподівання. Нічого не знайшовши, вони пройшли далі ще дві версти: ночувати в хатці не відважилися; зморені до краю, як стемніло, полягали рядком на м'якому мосі у хвойничку. На світанку їх підняли дулами двох рушниць. По-

тім виявилось, що вчора біля тієї хатки їх зауважив місцевий мисливець, сказав про те братові, і вони вдвох наздогнали втікачів. Усе відбулося неждано, зненацька, якби було в них трохи більше часу, то, може, викрутилися б ще якось. Але не встигли вони опам'ятатися, як прийшла підвода, і їх відвезли на лісодільницю, звідти на пристань, далі в комендатуру. Брати мисливці, мабуть, отримали нагороду, а вони опинилися в ще гіршому становищі, ніж були раніше, до втечі. Федір дуже переживав їхню невдачу, просто з лиця спав, зчорнів весь від горя, навіть не взяв того кусня хліба, що їм кинули в каталажку. Вугор тоді, втративши якось відразу свій звичайно такий незалежний грайливо-доброзичливий тон, буркнув: «А тобі чого киснути? Тобі радіти треба». — «Чого?» — не зрозумів Федір. «А того! — недобре засміявся його товариш. — Що кабаном не став». — «Яким кабаном?» — нічого не міг второпати Федір. — «Не знаєш яким? Еге, в тому ж і вся справа, що вже не довідаєшся».

Так Федір нічого тоді й не зрозумів. Тільки пізніше, як кинули його ще в більше пекло — на торфовиська за Сиктивкаром, якось під час розмови із зеком-бувальцем він спитав, що значить це слово, і в нього потемніло в очах. Виявляється, так прозивали того наївного дивака, якого підбивали на втечу, щоб, коли вийдуть усі припаси, прохарчуватися ним у тайзі. Це був кабан.

А він — він стільки часу був йому вдячний. Він просто полюбив його — за довіру, людську увагу до себе. А той опікувався своїм кабаном... Але Вугор, — закоренілий, запеклий злочинець, убивця. Що сподіватися від нього? А як поставилося життя до нього?! Так само як той Вугор, безсердечно, безжально, жорстоко, не по-людському підступно.

А може, це йому кара від бога? За образи, які з його мовчазної згоди Миколка виніс із хати? Спочатку Ганночка була приховала їх на горищі за комином, але син, довідавшись, дістав їх звідти і побив за коморою. Мати плакала, а він, Федір, не знав, як поставитись до того. Трохи шкода було святих, з якими життя прожив, але якщо син так учинив, бо влада того потребує, то що ж... Владі він довіряв, думав що там десь, у Москві чи Мінську, сидять розумні люди, освічені, справедливі, коли вирішили, що без бога народу ліпше, то, мабуть, так і треба. Чому ліпше — цього зрозуміти він не міг. Але чи багато він тоді розумів, маючи всього дві зими церковноприходської школи. Зате його син закінчив аж сім класів, авжеж, мабуть, розумів більше за батька.

Проте бог покарав його, а не сина. Сина він нібито ще й відзначив, нагородив посадою... А якщо й сина покарає?

Дощ почав-таки сїятися з хмар, і поривчасті хвилі вітру густо обсіпали краплинками води ялинові деревця. «Роздощиться, а схватися ніде. Мабуть, треба шукати вищих, густіших ялин, але довкола така темрява, хоч око виколи. Такої гупої ночі добрі люди сидять по хатах, по лісі не вештаються»,— сумно думав Федір. Дощ час від часу ніби припинявся чи навіть і зовсім, здавалося, вщухав. Та потім припускав ізнов, добре примочивши і траву, і обвисле віття ялин, Федорову голову й плечі. Він уже не рипався з насидженого місця і не лягав,— сидів, згорблений, зіщулений, час від часу здригався. Хоч і холодно було, і мокро, незручно й незатишно, але він усе-таки трошки відійшов душею — як-не-як, але вночі можна було відчувати себе в сякій-такій безпеці. А от світанку він боявся, бо хто ж його знає, куди податися вдень, де розжитися хоч на якийсь харч. Та й узагалі.... Відчувала його душа, що день принесе нові тривоги. Хоч би не приніс біди.

Десь над ранок дощ угамувався. Вітер, проте, не стихився — струшував краплини з пухнастих гілок, і здавалося, що дощ ішов безконечно. Небо над ялинами, правда, проясніло, але було воно похмуре, важке — сумне небо непогідного осіннього дня. Десь поблизу розкаркалося вороння, та так завзято, що аж луна розлягалася. Якесь гнітюче лиховісне каркання — Федір зі злістю вслухався і думав: «Ну якого біса накликають нещастя?» Він уже хотів підвестися, піти в той бік, розігнати їх, чи що. Але не було сили підвестися, хотілося сидіти отак, без руху, чи навіть прилягти після запаморочливої безсонної ночі. Помалу розвиднювалося, і поблизу стали проступати ялинові гілки, настовбурчені сухі сучки й колючки біля стовбурів і окоренків, гола, присипана глицею земля. І раптом на цьому тлі він побачив зайця. Сіренький вухань сюди-туди покрутив головою, присів на задні лапи і передніми почав старанно обтирати вусату мордочку. Федора заєць не загледів чи, може, подумав про нього, що то пень, а він сидів, боявся навіть злегка ворухнути рукою чи ногою, щоб не злякати звірка. Здається, це йому вдалося. Заєць спокійно й поважно проскакав за п'ять кроків від Федора і сховався десь у ялиннику.

А вороння все надривалося-каркало. Нападали вони на когось чи просто завели сварки у своїй зграї? Мабуть, і в них якісь нелади, подумав Федір. Як і в людей. Але ж ні, так, як у людей, не буває ні в кого із живих істот. Корова реве, ведмідь реве, а хто кого дере — і чорт не розбере. Серед звірячого світу деруть когось, щоб з'їсти, а серед людей — хіба щоб

помучити й кинути. І взятися за наступного. Усе-таки жорстоке створіння — людина!

Може, так і сидів би він у тому ялиннику, де було хоч і не дуже затишно, але принаймні тихо, спокійно, сидів би, якби не голод. Від голоду так смоктало в нього в животі, що аж боліло під грудьми. Федір думав-гадав, ну що б його такого знайти з'їсти. У лісі, мабуть, нічого немає, хіба що гриби. Так, грибів можна назбирати, особливо побіля болота, де багато моху, але сирими їх не з'їси, а розкладати багаттячко вдень небезпечно! І його думки все частіше прямували до села, до тієї крилатої груші на узліссі, біля якої він уже частувався. Грушки були нічого собі, може, цієї ночі нападало їх більше, може, варто туди сходити.

Він добряче змок, поки вибрався з ялинника — з кожного деревця сипалися на нього жменями холодні краплини, низькі густі гілки витирали свою дощову вологу об його і без того вже мокрий одяг. Ну, та що ж тут вдієш — з цим можна було миритися. До мокречі і холоду він призвичаївся, от якби ще навчитися терпіти голод! Та голоду, мабуть, не міг витримати ніхто. Ні людина, ні звірина. Голод — господар над усіма.

Федір помалу йшов лісом, вибираючи більш відкриті, без підліску місця, щоб менше мокнути від гілок і листя. Чомусь спало на думку: «А який сьогодні день?» Зовсім загубив лік дням і не міг відрізнити святої неділі від буднів. З останньої ночі поселилося в ньому відчуття якоїсь незнаної туги. Звідки воно, що його викликало: чи сумна недобра звістка про сина, чи ті лови на картоплинні вкрай його розтривожили? А може, ось цей воронячий гвалт, який і тепер долітав до нього із старого лісу. «Мабуть, не поділили чогось ті птахи», — думав Федір.

А слух його за час блукання по лісах став дуже чутливим, не раз він уже його виручав, не підвів його і тепер. Він ще не вибрався на узлісся, як відчув, що якось неспокійно під лісом. Рух там якийсь чи, може, голоси? Він насторожився, притих, а потім спинився. З-за кущів височіли стовпи на дорозі, зеленіли клаптики врун, виднілася смуга сірого осіннього облогу. На обніжку біля тєї заповітної груші стояли два чоловіки — один у сірому звичайному щоденному піджаку, другий у такій самій, як у Федора, старій саморобній свитці, один одному давав закурити. Коли той, що прикурював, підвів від сірника голову, Федір відразу пізнав Михалинчиного Шурку, молодого хлопця, Миколчиного друга, якого колись виключили були з комсомолу. Другий стояв спиною до лісу, і Федір не міг розгледіти його. Закуривши, ті двоє почали вглядатися кудись

убік, туди, звідки донеслося кілька невиразних слів, Федір також витягнув шию з-за куща в тому напрямку. Перед ним відкрився простір узлісся і на ньому шестеро чоловіків, між якими була відстань приблизно двадцять кроків,— вони чекали на щось. То були його односельці, молоді і двоє старших. У ближчому з цього ряду Федір пізнав Михася Майстренка, що жив навпроти його сажалки, Федорові гуси часом робили на їхньому городі шкоду, тоді між ними було кілька малоприємних сутичок, а взагалі вони жили поміж собою непогано. За ним якимось розгублено переминався з ноги на ногу Лекса Савчик — схуд і постарів, сиві скроні під чорним картузом; він був у довгій свитці з батогом у руках. «Боже милостивий, ось і зустрілися, побачилися»,— розтривожено й сумно подумав Федір. Але чого вони тут усі поставали в ряд, на кого чекають? І тоді йому ніби стрельнуло в голову: та це ж вони — на нього. Вони зараз підуть у ліс виганяти його. Ланцюжком, як на полюванні. Як зимою ходять на вовка. Тільки тепер без червоних прапорців. Бо він не вовк — він людина, з ним можна простіше.

На тремтячих ногах Федір потрюхав у гліб лісу. Він увесь колотився з тривоги. Образа, передчуття неминучої біди колошматили його душу. І нічого не можеш зробити, нічим не застережешся, не виправдаєшся. Єдине, що залишається,— втікати. Але ж це не по-людськи! Людина не повинна тікати від людей, він міг би їм щось сказати, вони мусили б його послухати! Та це не для нього. Значить, він уже не людина?!

На горбочку у мішаному рідколіссі він повернув направо — збочив до шляху в напрямку плавнів, туди, звідки він прийшов три дні тому. Мабуть, поки є така можливість, геть із цього лісу. Ліс для нього вже не притулок. Ліс тепер їхній. У ньому вони хочуть зловити його, і тоді... Ні, він не дасться. Поки є сили, він випередить їх. Він не дозволить погнати себе знов туди, звідки він із таким зусиллям вирвався. Туди він не вернеться.

Федір біг навмання, не розбираючи дороги, продирався крізь кущі, змок до нитки — від голови до ніг. Ззаду, проте, було тихо, його ще не доганяли, і він поспішав устигнути — встигнути вискочити з лісу у плавні, там уздовж річки розпростерлася земля чужого, Зарічанського району, і там, мабуть, про нього ще не довідалися. Йому залишилося ще трошечки, там буде неширока улоговинка і шлях, який він перейшов минулого разу. Але він задихався, зморений до краю, ледве доплився до узлісся. Перш ніж вийти з переліску, глянув у відкритий простір. Спочатку на улоговину, там не було ніко-

го, тоді на горбок, на шлях — і відразу опустився додолу. Біля старих сосен на шляху стояли три вантажні машини, а від них просто до лісу посувалася громада людей — чоловіків із тридцять чи більше. Попереду рішуче йшов по сіножаті чоловік у розстібнутому чорному плащі, він щось казав і рукою широко показував іншим — чи не розійтися попід лісом у ланцюг.

Побачивши те все, Федір круто повернув назад у ліс. Усе-таки в нього ще, мабуть, залишалася можливість, оті лише тільки-но вирушили. Поки вони пересічуть улоговину, поки піднімуться по схилу, увійдуть до лісу... Ні, він відірветься, він не дасться їм. Але куди йому бігти — ось у чім заковика. Зліва Недолище і земляки-колгоспники, ззаду ті, що приїхали, видно, з району. Усі одягнені в чорне, не по-селянському — значить, із району. Керівництво й актив. Справа від нього ялинник і далі суцільна трясовина, Багновище, там не пройти. Невже справді йому залишили вихід? Там, де картопляне поле, де він учора зустрів діда з коровою. Невже там нікого немає? Це був би порятунок. Добре, що вони не зауважили цього, він раніше за них побачив. Це обнадіювало. Тільки б не зрадили ноги. А бігти йому було важко, забивало подих, хрипіло у грудях, у роті набралася гіркоти, яку він не міг виплюнути. Плечі і груди під його мокрим обважнілим одягом спітніли, по обличчю цівками струменів піт. Раз по раз він витирав обличчя рукавом, оглядався — і то біг, то йшов хистким непевним кроком — подалі від шляху і від села. Мабуть, не просто було витримати цей напрямок — навскоси через ліс; здається, він трошки вже заплутався, узяв забагато вправо і через те наблизився до Багновища. Ні, йому треба трохи збочити від трясовини, щоб вийти на третій бік лісу — до картопляща. Головне, щоб вирватися з тих обценьків, якими вони обхопили його з двох боків. Може, попереду ще нікого немає, і це дасть йому можливість вискочити з тих лабет.

Уже можна було сподіватися, що він якось викрутиться. Його ж ніхто не бачив. Від задніх він, мабуть, відірвався, а ті, що збоку, від села, напевно, тільки зайшли до лісу. А може, навіть вони ще чекають на узліссі. Йому б лише добігти до картопляного поля, там би він вирвався з цього лісу.

Та бігти він уже не міг. Йому не ставало сили, і він, спотикаючись, мимоволі уповільнив ходу. І все оглядався: чи не жнуть? Здається, ще не гналися. Але в тому напрямку, від дороги, почулися голоси: певно, там уже пішли по його слідах. Гамір почав наближатися, ось уже й собака загавкав. Але не вчорашній, сільський, це гарчав сильний, породистий пес. Переляканий, ослаблений, знеможений, оглядаючись, він побіг зно-

ву. Увага його тепер була спрямована назад, до того, що відбувалося за ним, і він прогавив той момент, коли треба було глянути вперед — за кущем ялівцю він ледь не наскочив на зайця. Чимось стривожений, той стрибав йому назустріч, а коли побачив його, широко стрибнув убік і крізь дрібні лісові зарості кинувся назад, туди, звідки з'явився. «І йому вже немає спокою», — коротко подумав Федір і відразу ж зупинився. Там, куди кинувся заєць, почулося:

— Стій! Стрілятиму!

— Ну, ти даєш — стріляти! Це ж заєць...

І там засміялися — безтурботним хлоп'ячим сміхом.

Федір насторожено витягнув шию, попереду, куди він поривався, у жовтому листі березових деревець мигнули дві зелені шапки, десь поблизу хтось тихо гукнув хлопців, і вони затаїлися. Федір зрозумів: шлях йому і туди вже відрізаний. Мабуть, із цього боку, від картопляного поля, до загону поставили червоноармійців-прикордонників. Їхня застава була недалеко за сусіднім лісом. Але ж чому — прикордонники? Що він — шпiон якийсь чи шкідник, чи втік із тюрми, де сидів як небезпечний злочинець? Він прийшов до себе, в свій рідний куток, де народився, де жив із сім'єю. Де народилися і відійшли всі його предки. Навіщо ж прикордонники?

Певно, він гірший за шпiона. Бо шпiона ловлять лише прикордонники, а його, крім них, ще два загони — із села і з району. «О боже ж мій, ось тобі й вовк! Дикий звір...»

Поки що йому таланило, бо ніхто з цих трьох загонів його не помітив — він їх зауважив перший. Але чи довго буде таланити? Очевидно, побачать і його. Адже не невидимка він. Правда, він знає цей Казенний ліс і придумав би, куди податися. Але ж і вони, певно, орієнтуються в лісі, особливо його односельці. Тепер він біг хтозна-куди, десь у четвертий бік, видно, в глухий кут. Бо там — непрохідний край, там — Багновище, там болота, трясовина, вири. Улітку туди краще носа не потикати. Туди і звірина ніяка не ходить, не те щоб людина. До самих морозів там драглисте болото, вода, засмокче — і погибель.

Але куди йому подітися?

Він уже не біг — він ледве плівся по набряклій водою землі, що пружно вгиналася під ногами. І слухав, слухав, що діється там, ззаду. А ззаду долітали різні голоси, і хтось там кричав, начальницьким голосом віддавали команди, завзято гавкав собака. Мабуть, загони зійшлися, а його випустили. А може, вони повернули назад, до шляху і села, майнула обнадійлива

думка, і Федір затаївся за ялиною. Хоч би дали віддихатися, а то пекуча задишка вже роздирала груди.

Віддихатися, проте, не дали.

Вони вже були десь близько, лише дерева не давали йому їх побачити, зрештою, як і їм його. Та ось, він почув, голоси їхні пожвавішали, до нього долетіло: «Дивіться, дивіться-но, слід!» Федір зрозумів, що вони пішли навздогін і що йому від них не втекти. Їх кілька десятків, селян і червоноармійців, вони обклали ліс із трьох боків. А він перед ними один. І він виснажений до краю. І вже не тямить, куди бігти, куди ховатися. Він тільки рухається. Можливо, це останні його кроки. І тут він побачив поперед себе в ялиннику, як швидко миготить унизу щось сіре, пухнасте — це втівав-рятувався заєць. Спочатку від червоноармійців, а тепер, видно, від нього, від Федора. Та він і сам тепер був у становищі зайця. А може, навіть і в ще гіршому, бо заєць ще може врятуватися...

«Люди, чому ви так? — звучав відчайдушний нутряний шепіт.— Що я зробив вам кепського? За що — за молотарку?.. Так тоді ж дякували щиро. Чи ж я хотів кому поганого? Чи собі взяв забагато? Я ж віддав вам усе — беріть. Тільки за що зі мною так люто? Люди, людоньки, схаменіться!..»

Ніхто, однак, не схаменувся, не одумався — його гнали, як гонять вовка на добре організованому полюванні. А він усе чекав, що хтось там спиниться і скаже: «Постіймо, братки! Що ж це ми так...»

Ніхто не став, ніхто не сказав. І його гнали далі.

— Ровбо, стій!!!

Ну ось воно, нарешті...

Під час утечі, протягом усієї цієї недоречної його мандрівки Федір чекав цього окрику і вдень і вночі, та все одно він пролунав зненацька. Федір оглянувся не відразу — а там, позаду, між ялинами вже видно було, як ворухилися темні постаті червоноармійців чи селян — він навіть не розгледів. Головне, що він збагнув: його побачили. Уже й бігти не було як, мабуть, його маршрут кінчався. Наймовірний маршрут — через тисячу верст до рідної землі. Одначе неласкаво зустріла його люба земелька. Ну та бог із нею. Така вже його доля! Проклята доля, що так розпорядилася ним, — у такий нещасливий час народитися селянином.

Закінчився похмурий ялинник, далі починалися мочарі. Не вагаючись, він кинувся туди, м'який товстезний шар моху заковливався під ним, а потім ноги провалилися по коліна в чорну тванисту багнюку. Треба бути несповна розуму, щоб посуватися далі. Але вибору в нього не було. Попереду тремтіли під

вітром довгі гострі листки осоки, очерету, а на рудих ослизливих купинах де-не-де стирчали густі лози, поміж ними виблискували чорні вікна чорторію, там починалося Багновище. Він, проте, не спинився, — з відчайдушним зусиллям видираючи з драговини свої постолі, добрався до верболозу, проліз поміж кущами. Тут він уже посувався по пояс у багні, розсовуючи тілом ряску, вперто ліз усе далі, поки під ногами була якась опора. Але ґрунт почав зникати і Федір шугнув з головою в густу багнисту прірву, однак незабаром він виринув, з'явився на поверхні води, але вже без шапки. Щоб не пірнути знову, не захлинутися остаточно, він ухопився рукою за якийсь слизьке коріння із сусідньої купини. Увесь він був у багні, виднілася лише його голова. Смердюча вода текла з носа, холодні її обійми стиснули тіло, ноги покорчило від холоду, звело судомою. Він коротко, уривчасто дихав.

Позаду на твердому березі за плавнями голосно гомоніли, чути було, як лютував собака, там зійшлися загоничі. Вони чи згубили його, чи боялися лізти в холодну смердючу твань. Він добре чув їхні стривожені голоси: «Туди побіг...» — «У болоті він!» — «Дивись, куди вліз, куркульське лайно...» — «А дідька лисого! Вилізе, ніде не дінеться!»

«Ні, вже не вилізу!» — з відчайдушною злістю сказав сам собі Федір. Його тут трохи приховували від берега купини й верболози. А головне, ті, що на березі, мабуть, не дуже рвалися в багнюку, знали, очевидно, що дна тут не було. Розумів це і Федір. Бувало, раніше він не раз зі страхом поглядав здалеку на цей простір з верболозу й води, який завжди акуратно обходили, обминали корови. Тепер він тут сидів. І, мабуть, шляху назад не було. Від холоду задубіли руки і особливо ноги, всередині все в нього стислося в тугий болючий вузол — о, щоб тільки витримати. Та, мабуть, витримувати довго не доведеться. Усе вже кінчалося. Не вистачало лише рішучості. Варто було випустити з рук коріння від купини, як він відразу ж пішов би в безодню. Суковна свитка його стала напрочуд важкою, владно тягнула вниз, постолі, як пудові гирі, обтяжували ноги. Але він тримався, сподіваючись не знати на що. Дихання його все більш утруднювалося, він пихкав, як риба, яку кинули на пісок.

— Ровбо, вилазь!

— Вилазь по-доброму! А то...

— Громадянине Ровбо, від імені Радянської влади попереджую...

Вони там кричали, а він мало що й слухав. Усе одно вилізти звідси він не міг. Та й не дуже хотів. Він тільки зволікав. Зволікав, проте, марно. Десь поблизу, за купинами, почувся:

— Щось тут не видно...

— Та як же — он слід по мочарних заростях тягнеться...

«О люди, люди! За віщо ж ви так?.. Людоньки...»

Одначе вони вже лізуть. Федір трохи посунувся у тванюці, загойдалася ряска, і він приховав голову за купиною. Дві постаті в осоці, високо піднімаючи ноги, помалу продиралися в напрямку до нього. У одного в руці майнула довга жердина-тичка: чи не збиралися вони вигнати його з болота? Він бачив їхні голови в кашкетах, їх самих по пояс. Це були незнайомі хлопці, мабуть, комсомольці з району. Десь за кущами басовито гавкав собака, але у воду, здається, не ліз.

— Далі не потикайся, все...

— Давай, давай! Ще можна! — почувся трохи збоку, і від тих слів Федорові раптово перехопило подих. Він пізнав цей голос — він би пізнав його і з того світу. «Бідний Миколка! — раптом подумалося Федорові. — І він ось сюди лізе! Мабуть же, не від солодкого життя». Ті двоє з тичками, проте, посувалися, вони не загубили його сліду, трохи збочили за кущі верболозу, може, подумали, що він там. Та він там не сидів, він взагалі не ховався. Він був уже недосяжний ні для кого. Він ще не трапив на той світ, але майже зійшов і з цього. На цьому світі залишилися тільки його голова та очі. Щоб глянути востаннє і попрощатися. Як тільки він побачить його, так і відійде. Якщо дотягне... Боже, ніколи в нього не з'являлася думка забити себе, завжди він одержимо змагався за життя. А тут ось мусить...

Одначе може він хоч перед кінцем побачити сина? Бідний Миколка: що він тепер переживає? Певно ж, не з власної волі, — його примусили! Може, він отримав наказ. Від якогось вищого начальника. Бо є ж і над ним начальство. І відправили до лісу ловити батька, якого він зрікся. Коли зрікся, то, видно, можна й ловити. Але якщо це можливо, то як же тоді жити? Може, йому ще й накажуть, зловивши батька, вчинити допит над ним. І син змушений буде катувати його? Боже, навіщо ти сотворив тоді білий світ!

— Лещук, он там пропори!

Це також Миколка, — десь на віддалі, по-начальницькому круто, рішуче, твердо, чого раніше Федір за ним на знав. Такий голос син нажив уже не при ньому. Щаслива його мати, що не бачить цього. І не чує.

Тим часом у сусідньому куці зашехотіло, і кінець довгої тички прорізав наскрізь листяну гущавину. Тепер черга за його куциною. Та, мабуть, вони не встигнуть. Усе-таки він випередить їх.

Федір інстинктивно сьорбнув носом чимбільше повітря — і випустив з рук покручений корінь. Важкі ноги в незносимих сирицевих постолах відразу потягнули його вглиб, і він захлинувся. Зсередини боляче вдарило у вуха, і все погасло в очах.

Не судилося тихо жити, так хоч пощастило тихо вмерти.

Шукали його довго, пропорювали жердками й тичками з берега, з купин. Та так і не знайшли.

Трясовина споконвіку вмiла ховати свої таємниці.

ЗМІСТ

МІСТ ІЗ МИНУЛОГО В МАЙБУТНЄ

Т. В. Кобржицька

5

МЕРТВИМ НЕ БОЛИТЬ

Роман

11

У ТУМАНІ

Повість

213

ОБЛАВА

Повість

298

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ
ИЗДАНИЕ

Серия «Единение»

БЫКОВ
ВАСИЛИЙ ВЛАДИМИРОВИЧ

МЕРТВЫМ
НЕ БОЛЬНО
Роман, повести

Перевела с белорусского
Кобржицкая Татьяна Вячеславовна

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро»

На украинском языке

Художне оформлення *Т. І. Триколенка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічні редактори *Т. М. Мацалура, С. М. Величко*
Коректор *Л. Г. Ляценко*

ИБ № 4747

Здано до складання 20.06.89. Підписано до друку 08.12.89.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура балтика. Друк високий. Умовн. друк. арк. 19,32.
Умовн. фарбовідб. 19,53. Обл.-вид. арк. 23,424.
Тираж 50 000 пр. Зам. 9—2260.
Ціна 1 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, Довженка, 3.

Биков В. В.

Б95 Мертвим не болить: Роман, повісті / Пер. з білорус. та авт. передм. Т. В. Кобржицька.— К.: Дніпро, 1990.—366 с.: іл.—(Єднання).

ISBN 5-308-00709-8

До книги народного письменника Білорусії, лауреата Державної і Ленінської премій, Героя Соціалістичної Праці увійшли роман «Мертвим не болить», повісті «У тумані», «Облава».

Роман «Мертвим не болить» — найбільш автобіографічний твір письменника, тематично пов'язаний з подіями Великої Вітчизняної війни на Кіровоградщині. Повісті «У тумані» і «Облава» — найновіші твори письменника. У повісті «У тумані» розповідається про події перших місяців фашистської окупації нашої Батьківщини. Повість «Облава» звучить як реквієм над жертвами сталінських репресій трагічної епохи розкуркулення.

Усі три твори пройняті глибоким психологізмом, їм притаманна гострота сюжету і безстрашна правда.

Б 4702120201—166 166.90
M205(04)—90

ББК 84 Бел7—44

1крб. 70 к.